

वर्ष ८ सुं
५. १२. ७५.
५७

युवक रत्न

પમના હં મા જન મનુવાદો.

काशक:-सरुंगु माहित्य प्रथम कार्यालय

24. 11. 1947.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૯૦૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૫૫૬
૨૫૨૨૮૭

વિષય ૯

વિવિધ ગ્રંથમાલા: અંક ૮૧ થી ૧૧: વર્ષ આઠમું-સં. ૧૯૭૪.

યુવક રત્ન.

સ્વર્ગસ્થ અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ બી. એ.

ચરોતર એન્સુક્શન સોસાયટીના આદ્ય મંત્રી
એમના મનનીય અનુવાદો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી,

સંપાદક અને પ્રકાશક: લિલ્હુ-અખંડાનંદ.

કાલ્યાણેરી રોડ-મુંબઈ.

પ્રથમ વાર પ્રત ૪૮૦૦. વિ. સં. ૧૯૭૪. ઇ. સ. ૧૯૧૮.

મૂલ્ય-વાર્ષિક દ્વાળે ૦૧ પાકું પૂઠું ૦૧૧ પો. માફ.

કુલેક ૨. ૦૧૧ પાકું પૂઠું ૧)૦૦ પો. નૂડું.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૭૬૦૪

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધી “ હાયમંડ જ્યુબિલી ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

નવા નિકળેલા અંથ-તુરતમાં લેનારને ખાસ લાભ.

સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૨ જો.

(ભાગ ૬ થી ૯ નું એકત્ર મહોદ્ધ પુસ્તક)

મોટાં અષ્ટપત્રી ૫૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું પૂઠું, ગ્લેઝ કાગળ, મુદ્રે
છપાઈ અને કાગળ વગેરેની સખત મોંઘારત છતાં માત્ર રૂ.૨)
તુરતમાં ૦૧ કમી અથવા બે પુસ્તકો ભેટ. પો. જૂદું.

સ્વામી રામતીર્થના ૧ થી ૫ ભાગના સંગ્રહરૂપ પહેલા અંથની
પેઠે તેના પાછલા ભાગોની પણ પુષ્કળ માગણી થયા કરવાથી આ
પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. કાગળો સવેળા લઘુ રખાવાથી આ
અંથનું મૂલ્ય પણ આટલી બધી મોંઘવારી છતાં પહેલા અંથના પ્રમાણ-
માંજ રહી શક્યું છે. વિવિધ અંથમાળાનું આ પુસ્તક “શુચક રતન”
બહાર પડ્યા પછી પંદર દિવસ સુધીમાં આ અંથ અમદાવાદથી
મંગાવનાર માટે ચાર આના કિંદાયત અથવા તો પાંચઠી પૃષ્ઠપર
જણાવેલાં બે પુસ્તક શિલકે હશે ત્યાં સુધી ભેટ મળશે. મુંબઈના
કાર્યાલયમાં એથી અરધી કિંદાયતે મળશે.

પહેલા અંથમાં આવેલા વિષયો કરતાં પણ ચઢી જાય એવા
ખાસ મહત્વના અનેક વિષયો આ અંથમાં આવેલા છે. જેમકે સર્વ
ક્રમજા પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક શક્તિ, મોઝીસનો
દંડ, મમતી સ્થિરતા, આત્મવિકાસ, જન્મત કમારે અને આ માટે ?,
કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવું ?, દુઃખમાંથી હાથરમાં, રામનો સદેશ,
આર્યાવર્તની પ્રાચીન દિવ્યદષ્ટિ, જન્મતપર હિંદવું રણ, હિંદ માટે અમેરિ-
કનોને અપીલ, હિમાલયનાં દરેયો, સ્વામી રામતીર્થના.....પત્રો, ઇ. ઇ.

શ્રી વિચારસાગરકા પદ્ય ભાગ.

વેદાંતના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતો સમજવા ઇચ્છનાર માટે “વિચાર સાગર” નામે હિંદી અંથની ઉપકારકતા પ્રસિદ્ધ છે. આ આખો અંથ એક વખત જેઓ ભણી ગયા હોય તેમને તેમાંના વેદાંત સિદ્ધાંતોનો વારંવાર પાઠ તથા દ્રઢતા કરવાનું ફાવે એટલા માટે વેદાંત પ્રેમી સજ્જનોની ભલામણથી એ અંથમાંનો મૂળ ભાગ એટલે કે દોહા ચોપાઇ વગેરે હિંદી કવિતાઓનો આ નાનો ગુટકો બાળબોધી અક્ષરમાં છપાવી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. ૩૨ પેજ ૫૪ ૧૨૮, એક જ કાગળ, છતાં મૂલ્ય માત્ર ૦)૮૮ ટપાલમાં મંગાવનારે ૦)૮૮ નાની ટીકીટ ખીડવી. સામટી દશ પ્રતનો રૂ. ૧).

૧૯૭૫ નું કેલવણી પંચાંગ.

આ પંચાંગ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. એમાં રોયલ આઈ પેજ ૪૮ ૫૪ છે. જાહેરખબરો મુદ્દલ નથી. એમાં તીથી, વાર અને તારીખ તથા દરેક તીથીની સામે અકેક ખાસ બોધપ્રદ વાક્ય આપવામાં આવ્યું છે. જેમાંનાં થોડાંક વચનો આ પુસ્તકના પૂઠાપર અપાયલાં જણાશે. આ સિવાય ખીજી પણ અનેક ખાસ જાણવા જેવી બાબતો આમાં આપેલી છે. મૂલ્ય ૦)૮૮ પોસ્ટેજ સાથે ૦)૮૮ ની ટીકીટ ખીડવી. જુન રકમનું વી. પી. મોકલાશે નહિ.

સ્વામી રામતીર્થના ભાગ ૬ થી ૯ વાળો ખીજો અંથ પંદર દિવસ સુધી ચાર આના કિફાયતે લેવાને બદલે ઇચ્છા હશે તેમને ઉપલી પાંચ આનાની બંને ચોપડીઓ ભેટ મળશે.

વ્યવસ્થાપક-સર્વત્ર સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
નિવેદન
બાઇ અંબાલાલનું જીવન ૧૭
યુવકોને પત્રો.		
૧ પ્રધાનપદે પહોંચવા ધારતા યુવકને પત્ર... ૧
૨ શાળા છોડી જનાર યુવકને પત્ર ૧૧
૩ મરદાની રમતોના શોખીન છોકરાને પત્ર ૨૧
૪ કોઇ પણ મોટા ધંધાને ચલાવવા ઇચ્છનારા યુવકને પત્ર ૩૧
૫ મિત્રને સ્થાનાર યુવકને પત્ર ૪૬
૬ સદાકાળ યુવાવસ્થામાંજ રહેવા ઇચ્છનાર યુવકને પત્ર ૬૧
૭ પુસ્તકોના શોખીન યુવકને પત્ર ૭૧
૮ નગરશેઠ અથવા મુખી બનવા ઇચ્છનાર યુવકને પત્ર ૮૨
૯ મુશ્કેલીઓ ઓળંગવા ઇચ્છનાર યુવકને પત્ર ૯૬
૧૦ ઇશ્વરને સ્થાનાર યુવકને પત્ર ૧૦૮
સ્વાર્પણ. ૧૨૧ થી ૨૮૦

પ્રકીર્ણ લેખો.

શીખ સત્તાનો ઉદયારત... ૨૮૩
યુરોપનો અર્વાચીન ઝપિ-કાર્લ માર્ક્સ. ૨૯૭
જૈનરલ આર્મસ્ટ્રાંગ ૩૨૩
ગાર્શિયાને સદેશો ૩૪૪
શિક્ષણ-એક સુંદર કળા... ૩૫૦
એક અનુકરણીય પ્રાથમિક શાળા... ૩૫૭
આણંદ ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કૂલની ભાવિ ખીલવણી ૩૬૭

નિવેદન

“યુવક રત્ન” એવું આ પુસ્તકનું નામ બે કારણથી રખાયું છે. એકતો એ કે જેઓ જીવનના મુખ્ય અંશરૂપ યુવાવસ્થાનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરીને અર્થાત્ એક “રત્નરૂપ યુવક” તરીકેનું જીવન ગાળીને પોતાના માનવ જન્મનું ખરૂં સાર્થક કરવા ઇચ્છનારા યુવક વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને તેવા પ્રકારની અનેક પ્રેરણાઓ, સૂચનાઓ અને વ્યાદર્શો આ પુસ્તક પૂરાં પાડતું હોવાથી તેમને માટે આ પુસ્તક રત્નરૂપ છે. બીજું કારણ એ કે આ પુસ્તકમાં સમાયેલા લેખો અને અનુવાદોને પસંદ કરનાર તેમજ તૈયાર કરનાર સ્વ. અખાલાલ મોતીભાઈ પટેલનું પોતાનું જીવન પણ એક “યુવક રત્ન” તરીકેનું જ હતું.

એ વ્યક્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શિક્ષણ અને સાહિત્યદ્વારા જનસેવા બજાવવાનો હતો અને એ ખંતે વિષયોમાં અસામાન્ય સેવા બજાવી શકે એટલી શુદ્ધિ તથા કર્તવ્યપરાયણતા તેમનામાં હતી.

૨૮ વર્ષની ઉંમરે યુવાવસ્થામાં એ વ્યક્તિનું દેહાવસાન થયું, તે પહેલાં માત્ર બે વર્ષ પર આણંદમાં ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના થઈને સમાજસેવક તરીકેનું તેમનું જીવન શરૂ થયું હતું. આ સમયથી સંસ્થાની અંગ્રેજી સ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય બજાવવા ઉપરાંત સોસાયટીની જમાવટ કરવા માટે તેના આઘમંત્રી તરીકેની તેમ બીજી પણ અનેક પ્રકારની રોકાણો તેમને રહ્યા કરતી.

પરંતુ તે છતાં પણ જીવનને ઉન્નતિ તરફ દોરનારા ઉમદા ખોરાક રૂપ જૂદા જૂદા પ્રકારનું વાંચન વાંચવા-વિચારવા પાછળ, તેમજ ખાસ લોકોપકારક જણાતા વાંચનનો જનવર્ગને લાભ મળે તેટલા સારૂ તેનાં

બાષાંતર કરવા પાછળ પણ તેઓ કેટલોક સમય ગાળવા ચૂકતા નહિ. કેમકે એ સમય પણ તેમને આનંદભર્યો અને સ્વજીવનના ઉમદા બાજુ રૂપ લાગતો.

આ વાત અનુભવીઓ જાણે છેજ કે જે સમય સંખ્યાબંધ પૃષ્ઠો વાંચી જવા પાછળ ગળાય, તેટલો અથવા તેથી અર્ધો સમય પણ જે તેમાંનાં માત્ર એકાદ બે વિચારોનું મનન કરવા અથવા થોડાંક પૃષ્ઠો ઉતારી લેવા પાછળ ગળાય તો તેમાં રહેલા ઉમદા સંસ્કારો હૃદયમાં અનેકગણું ઉડાણ અને પુષ્ટી પામે છે. મનુષ્ય માત્રની દરેક ઉત્તમ કે કનિષ્ઠ સ્થિતિ અને કૃતિ, એ સર્વ બીજું કાંઈજ નહિ પણ તેના હૃદયમાં ઉડા ઉતરી તથા પોષાઈને સ્થૂલ બાવને પામેલા વિચારોજ છે.

પોતાને ગમી ગએલા એકાદ ઉમદા વિષયનું બોલીને કે લખીને બાષાંતર કરવા પાછળ ગળાતો સમય પણ એવીજ રીતે સ્વજીવનના હક્કમાં ખાસ ઉપકારક થાય છે. વળી પોતાના જેટલું નહિ બણેલાં કુટુંબીઓ, પડોશીઓ અને મિત્રોના હક્કમાં પણ તે ઉપકારક થઈ શકે છે. અને શરૂમાં જે જરાક વધુ કાળજી અને ધીરજ રાખીને અથવા એકાદ સારા અનુવાદક કે સંપાદકનો થોડો ધણો સહવાસ સેવીને પોતાની લેખન શક્તિને કેળવી લીધી હોય તો એવાં લખાણો માસિકો અથવા પુસ્તકોરૂપે બહાર પડીને હજારો દેશ બંધુઓ માટે પણ ઉપકારક થઈ શકે છે.

મુશિક્ષીત બંધુઓ ! આ પ્રમાણે જે કાર્ય પોતાની જાતને સાત્ત્વિક આનંદ આપે, હૃદયનું બળ વધારે, સ્વજીવનને સત્ય ઉન્નતિ તરફ ચલાવ્યા કરે, સમય ક્યાં ગયો તે જણાય પણ નહિ, અને તેની સાથે હજારો માનવ બંધુઓમાં જ્ઞાન ફેલાવવારૂપ ઉમદાસેવા પણ થાય; તો પછી તેવા કાર્યની પાછળ ગળાયલો સમય કેટલો બધો મહત્વનો છે !

આપણા ધર્મમંથોમાં મનુષ્યે કરવાનાં નિત્યકર્મોમાં “સ્વાધ્યાય” ને જે ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તે આવા આશયને લાઇનેજ છે.

મનુષ્ય પોતાનો સર્વથી ઉમદા સમય સર્વથી વધારે મહત્વના કાર્ય પાછળજ માળે એવા હેતુથી ધર્મમંથોમાં એમ પણ દર્શાવેલું છે કે માણસે, પથારીમાંથી ઉઠીને હાલ થાય છે તેમ લાગલાંજ છાપાં, ચઢાપાંણી અને ખોરાક ઇં પાછળ તથા ધંધા-નોકરી પાછળજ મંડી પડવાનું નથી; પરંતુ શરીર શુદ્ધિ કરીને પ્રાતઃકાળમાં સ્વાધ્યાય, જપ, વગેરે ધર્મ કાર્યોજ સર્વથી પહેલાં કરવાનાં છે. એ પ્રમાણે નિત્યક્રમ રહેવાથી પછી દિવસના ખીજ વ્યવહારિક કામ ધંધા-ઓમાં નીતિ ઇં સદ્ગુણોનું બળ વધારે રહી શકે છે; અને દિવસે દિવસે માણસ સદ્ગુણ અને સદાચારમાં ખીલતો જઈને “આસામાન્ય” અથવા તો “મહાન” પુરૂષની પદવીને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આમ હોવાથી દરેક સમજી મનુષ્યે દરરોજ વ્યવહારનાં કામોમાં જોડાવા પહેલાં અમુક સમય “સ્વાધ્યાય” પાછળ પણ અવશ્ય માળવોજ જોઈએ; અને ગમે તેવી બહોળી રોકાણવાળો મનુષ્ય પણ શરૂમાં થોડીક કાળજી રાખે તો પછી થોડા વખતમાં તે પ્રકારનો સ્વભાવ બંધાઈ જાય છે અને પછી સહેલાઈથી તે પ્રમાણે વર્તી શકે છે.

આ પુસ્તક પણ સ્વ. અંબાલાલના એવા સ્વભાવ અને એક પ્રકારના “સ્વાધ્યાય” નુંજ પરિણામ છે. માત્ર બે વર્ષના સેવક જીવન દરમીયાન ખીજ અનેક દુરંજ બળવતા રહેવા સાથે તેમણે થોડો થોડો સમય ઉત્તમ પ્રકારના વાંચન લેખન પાછળ માળવાથી આજે એક કેવું ઉમદા પુસ્તક જનસમાજની સેવામાં રજી થઈ શકે છે ! જે સુશિક્ષીતજનો પોતાનો ધંધા નોકરી સિવાયનો સમય મામ ગપાટામાં, ખેલ તમાશામાં અને કોઈ ન મળે તો એક ખીજને ત્યાં મળવા જવા આવવામાં તથા ખીજ એવી તેવી બાબતોમાં ગાળ્યા કરતા હોય

તેઓને માટે બાઇ અંબાલાલના જીવનમાંથી ઉપલી બાબત ખાસ ઘડો લેવા જેવી છે.

બ્યાપારમાં તેમજ નોકરીમાં જીવન ગાળનારા લાખો બંધુઓનું જીવન ખીજી પથ એક બાબતે નિર્બળ કરી નાંખ્યું છે. અપ્રાસંગિક જેવું લાગવા છતાંપણ તે વિષે બે શબ્દ કલાવિના ચાલતું નથી.

વિલાયતના ઠંડા મુલકમાં માફક આવે એવા અંગ્રેજ ઑફિસ ટાઇમ એ નુકસાન કર્યું છે અને કરે છે. અસાધારણ ઠંડીવાળા દેશમાં કામનો ટાઇમ બપોરનો ઠીક પડે ખરો, પણ હિંદ જેવા ગરમ દેશ માટે તો તે સમય આરામ ખાવાપીવા વગેરે માટેજ ઠીક હોઇને કાર્યનો સમય તો સવાર અને સાંજના ઠંડા પહોરોનોજ માફક હોઇ શકે.

આ પ્રમાણે હોવાથીજ આપણા ધર્મશાસ્ત્રો આપણને બેએક-કલાક રાત્રિ હોય ત્યારથી ઉઠવાનું ફરમાવે છે કે જેથી તે દીવ્ય સમયનો ઉપયોગ નિત્યના ધર્મ કર્મમાં કરી લઇને દિવસ ઉગતાં પોતાના કામ-ધંધામાં કે વિદ્યાભ્યાસમાં જોડાઇ શકાય.

આને બદલે હાલના વિલાયતી ધોરણે અને તેના અંધ અનુકરણે તો પાંધડીને પગમાં પહેરાવી દઇ ખાસડાને માથે પહેરાવવા જેવું કરી નાખ્યું છે. લાખો મનુષ્યો તેનાં પરિણામ ભોગવે છે. વહેલું ઉઠવાની જરૂર નહિ એટલે મોડી રાત સુધી ગામ ગપાટા, ખેત તમાશા તથા મહા કોફી વગેરે પાછળ ગળાય. જેથી સવારે આદિ યા તે પછીજ ઉઠવાનું બને. પછી બીડી, છાપું, શૌચ, અને સ્નાન કર્યું કે વહેલા વહેલા ખાઇ લઇને તુરતજ એકાદ માઇલ દૂર આવેલી ઑશીસ કે શાળા તરફ દોડવાનું! આવા માણસોને માટે નિત્યનાં ઉત્તતિપ્રદ ધર્મ કર્મ દૂરજ રહે અને આરોગ્યને ખાતર સ્નાન અને ભોજન વચ્ચે એકાદ કલાકનું છેડું રાખવાનું તેમજ ખાઇને તરત વધારે ચાલવું તથા તન મનનું ખાસ કામ ન કરવું જોઇએ ને

પણ ન અને એ દેખીતું જ છે. પરિણામે નાસ્તિકતા, અધાર્મિકતા, અવગુણ અને વ્યસનની વૃદ્ધિ થવી; તેમજ હૃદય, મગજ, જઠર અને શરીરની નિર્મળતા તથા મંદાગ્નિ, બંધકોષ અને તેનાં બાળ બચ્ચાંરૂપ અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય એ પણ સ્વાભાવિક જ છે.

દેશમાં તન સનની નમળાઈ વધારનારાં અનેક કારણો વિદ્યમાન છે; પરંતુ તેમાં પણ જે અનેક વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો અને બીજા જેઓ આ ઇંગ્લિશ રીવાજના ભોગ થઈ પડ્યા હોય છે તેમના જઠર અને શરીરમાં બીજાઓ કરતાં વધારે નમળાઈ જણાય છે; તેનું એક કારણ—એ અંગ્રેજી રૂઢી પણ છેજ. આ બાબત ઉપર પુરતો વિચાર કરીને જેમનાથી પણ બને તેઓ આ ખરાબ રૂઢીથી દૂર રહે એજ વિનંતી.

નામદાર સરકાર, રાજ્ય મહારાજાઓ, ઑફિસવાળાઓ, સંસ્થાઓ, શેઠીયાઓ તેમજ બીજા પણ જેઓ પોતાના ઘરમાં, ઑફિસમાં, ધંધા નોકરીમાં, ભણવામાં કે ભણાવવામાં એ ખરાબ રૂઢી રાખતા રખાવતા હોય તેઓએ પણ આ બાબત ધ્યાનમાં લઈ આ ગરમ દેશને અનુસરતી પદ્ધતિ ચાલુ કરવા ખાસ જરૂર છે.

સ્વ. અંબાલાલના શરીરને પણ એક યુવકને લાયક ગતીબેઠ નહિ બનવા દેવામાં એ અંગ્રેજી રીવાજે સારો જેવો ભાગ ભજવ્યો હોય એમાં નવાઈ નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે અને દરેકે ખાસ સીખવા જેવું છે કે મોડું સૂવું, મોડું ઉઠવું, ગામ ગપાટા વગેરે બાબતો પાછળ તેઓ પોતાના સમયને વૃથા જવા દેતા નહિ. આ ગુણના પ્રતાપેજ તેઓ બે વર્ષ દરમીયાન આ પુસ્તકમાંનાં અને બીજાં લખાણો તૈયાર કરવાને શક્તિમાન થયા. એ સિવાય ઉમદા વાંચન લેખન રૂપ “સ્વાધ્યાય”ને લીધે ઉત્તમ વિચારો, ભાવનાઓ અને કાર્યોની માહિતી મળવારૂપે તથા તે બાબતો પોતાના હૃદયમાં

અને જીવનમાં જોતપોત થવારૂપે જે ખાસ લાભ એમને થયો હોય તે તો જૂદાજ.

જે એ યુવકનું આયુષ્ય વધારે લંબાયું હોત તો શિક્ષણ અને સાહિત્યના વિષયમાં જનસેવા અજાવવાની જે તમ્મવીજ તેમણે કરવા માંડી હતી તે અને બાબતોમાં પોતાની આવના, આવડત, ચારિત્ર અને કાર્યપરાયણતાના અળથી તેઓ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને ઉમદા બાવના તથા ચારિત્રથી સુસંપન્ન કરવાને અને ભારત માતાની સેવામાં અનેક સેવાધર્મી યુવક રત્નોને રજુ કરવાને શક્તિમાન થાત; અને સાહિત્ય વિષયમાં પણ મહત્વની યોજનાઓ શરૂ કરીને દેશના નવ ચેતનમાં જાણવા જેવી પુરતી કરી શકત; એમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમનું એ વર્ષનું સેવક જીવન એ અસામાન્ય પરિણામોના પાયારૂપજ હતું.

એ જે વર્ષ દરમીયાન મળેલા કેટલાક પ્રસંગોદ્વારા તેમના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનનો તેમજ ત્યાગ અને પરાપકારની સખળ બાવનાઓનો જે પરિચય મેળવવાનું બની શકેલું તે ઉપરથી કહેવામાં હરકત નથી કે એ પાંચે પૂર્ણ થઈને તેનાપર એ યુવકના સેવા જીવનની જે ભવ્ય ઇમારત ચણાત, તે ઇમારત દેશમાંના અનેક શ્રીમાનો, વિદ્વાનો તથા બંડેખાંઓ માટે પણ બોધપ્રદ અને તેમના પરસ્પરતા “અહોરૂપ” અહોધ્વનિ”ના ધતિંગને, સ્વાર્થપરાયણતાને, મોજશોખને અને લોભ લાલચને; તથા મૂર્ખ, ખુશામતિ, બૂખ્યા, સ્વાર્થી અને દીન અગ્ન લોકો પાસે ગાયલી, ગવરાવેલી તેમની મોટાઈને ખરા રૂપમાં દર્શાવનારી થઈ પડત.*

* અહીં એવું કહેવાની મતલબ નથી કે દેશમાંના દરેક મોટા માણસો અને તેમનાં વખાણુ કરનારાઓ એવા છે. હા, જે શક શેઠીઓ, ગરીબોની મહેનત અને અજ્ઞાનનો લાભ લઈને ધનવાન બનવા છતાં

આ યુવકે પોતાના એ વર્ષના સેવક જીવનમાંજ નહિ; પરંતુ સાંસારિક તેમજ વિદ્યાર્થી જીવન દરમિયાન પણ પોતાના ઉમદાપ-
થ્યાની જે સાબીતિઓ પૂરી પાડી છે; તે આ સાથે જોડેલું તેનું જીવન-
ચરિત્ર વાંચવાથી જાણી શકાશે.

આ સંસ્થા વિષે રૂબરૂ વાત કર્યા પછી આશ્ચર્ય જન બેચાર દિવસમાંજ સખ્ત શ્રેયમાં સપડાવું; એવી અવસ્થામાંજ સસ્તા સા-
હિત્યના ત્રસ્ટી મંડળમાં જોડાવાનો સંમતિપત્ર લખાવી મોકલવો અને તે પછીને દિવસેજ જીવનની સમાપ્તિ ! દૈવની વિચિત્ર ગતિ ! સામાજિક દુર્ભાગ્ય !

જો ખીજનું દશેક વર્ષ પણ એ વ્યક્તિના જીવનની સેવા જન સમાજને મળી શકી હોત તો પોતાના કુચ્છ જીવન અને રૂઢી કૃતિઓ-
દ્વારા તે દેશને જે અસાધારણ વારસો આપી જત તેને લીધે તેના જીવન સ્મૃતિને “યુવકરત્ન” ને બદલે “આદર્શ સમાજ સેવક” અથવા “મહાન દેશ ભક્ત”નું નામ અપાયું હોત.

તેમને સ્થળ, હવા, જ્ઞાન અને અન્ન વસ્ત્ર જેવી અતિ અગત્યની વસ્તુઓની તંગીમાંથી અને તજજન્ય અનારોગ્ય, અવગુણ તથા મૃત્યુમાંથી છાડાવી નહિ શકવા છતાં પોતાને બહેનમાં બપોવી રહ્યા હોય; જે બગબકતો અને જે લોભી ગુરૂઓ તેમજ ઉપદેશકો ખુશામતથી, આડંબરથી, અથવા જ્ઞાનની અને ખીજ મોટી મોટી વાતોથી લોકોને ભાગવીને આંદર-ખાનેથી મોજશોખ કે દ્રવ્ય સંગ્રહ વધારતા જવા છતાં પોતાને બહેનમાં મનાવતા હોય; જે વિદ્વાનો ધનપાત્ર હોવા છતાં પણ અધિકાધિક લોભ લાલચમાં ડુબી રહીને મરતાંની ધડીસુધી ધંધા-નોકરીનીજ ગુલામી કર્યા કરવા છતાં અને પોતાની વિદ્વત્તાને વહેંચવાને બદલે વેચ્યા કરવા છતાં મોટાઇની ઠાંસમાંથી હાથ ન કઢાડતા હોય એવા એવા બહેનમાંજો પરત્વે તો આ ક્યન સાચુંજ પડે તેમ હવું.

છેવટે સ્વર્ગસ્થના અવસાનના સંબંધમાં એક દૈનિક પત્રપર લખી મોકલેલા લખાણનો કેટલોક ભાગ ટાંકી આ ત્રિપથ સમાપ્ત કરશું.

ગુજરાતના સેવક વર્ગમાંથી ખરી પડેલું એક

અણ્મુલુ યુવક રત્ન.

“ ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના સેક્રેટરી શ્રીયુત અંબાલાલ મોતીભાઈ ખી. એ. નો તા. ૨૬-૨-૧૮ ને દિવસે સુમારે ૨૮ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં પક્ષેગના વ્યાધિથી આણુંદમાં થએલો સ્વર્ગવાસ ગુજરાતના સેવાક્ષેત્ર ઉપર ધા સમાન છે. ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના સ્થાપક અને ગુજરાતના મુંગા સેવક શ્રીયુત મોતીભાઈ ન. અમીનની તાલીમ અને ભાવનાઓ આ યુવકમાં ઉતરવા સાથે ‘સપૂત તેનું’ નામ આપથી કરે સવાઈ’ એ કથનમાં કહેવા પ્રમાણે નિવડી શકે એવો સાચો ઉત્સાહ અને યોગ્યતા તેમનામાં હતી. ઉગતું યૌવન છતાં વૃદ્ધના જેવું ડહાપણ, વિદ્યાની સાથે વિનય, શ્રીમંતાઈ છતાં સાદાઈ, ભાવના સાથે ક્રિયાશક્તિ, સારી કમાણી કરવાની હાથ-કાત છતાં સ્વાર્થ ત્યાગ, સુજ્ઞાનની સાથે સુચારિત્ર, આવાં દૈવી ગુણોનાં જેડકાં અને તેમાં પણ તે સર્વ જેડકાંઓનું એકીકરણ તો બલભલા દેશસેવકોમાં પણ દુર્લભ હોય છે. રત્ન પ્રસૂતા ભારત ભૂમિમાં અનેક નરરત્નો પડ્યાં હશે; પરંતુ આ લખનારે તો પોતાના આળીસ વર્ષના જનપરિચયમાં એ સર્વ ગુણયુગ્મોનું એકીકરણ ધરાવનારો કોઈ ગૃહસ્થ યુવક જોયો હોય તો તે એજ યુવક હતો. શ્રીયુત મોતીભાઈના તેઓ જમણા હાથરૂપ હતા. તેઓ કહે છે કે, “ એ સંસ્થા સ્થાપવામાં જેટલો મારો હાથ છે તેટલોજ એ યુવકનો પણ હાથ છે.” ઉક્ત સોસાયટી જે એક વર્ષપર સ્થાપાઈને હજી તો તેનું કામ થાજે પડ્યું નથી, હજી તો આણુંદમાં તેની શિક્ષણ સંસ્થાનું મકાનજ બંધાય છે. આ યુવકનું જીવન રહ્યું હોત તો એ સોસાયટીદ્વારા તેમજ ખીજી રીતે

ગુજરાતની જે સેવા તેઓ બજારી શક્ત અને બજારવાની તબીબીમાં હતા, તે વાતના બાલકારને તેમનું આવસાન સખત આધાતરૂપ છે.

સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થા કે જેનો રીપોર્ટ તૈયાર થઇ જવાથી એ સંસ્થાનો વહીવટ કેટલાક સુયોગ્ય દેશસેવકોના મંડળના હાથમાં મૂકીને તેના મંત્રીએ અસ્વાસ્થ્યને લીધે નિવૃત્ત થવા પૂરેલું અને તે કાર્ય આજકાલમાં થઇ જવાની વક્રી હતી; તે મંડળમાં પણ આ ઉત્સાહી યુવકની ગણના એક આત્મા સમાન હતી. તેમનું અવસાન થવાથી એ યોજનામાં હાલ તુરત અટકાવ પડ્યો છે.

ગુજરાતને માટે એક ઉત્તમ કોટીનું, દળદાર, સચિત્ર અને ખાસ સસ્તા મૂલ્યનું માસિક કાઢવાનો આ યુવકનો જે ઉત્સાહ અને યોગ્યતા હતી તે ગુજરાત માટે બહુજ ઉપકારક થઈ પડત. જે લઘાઈ મટી ગઇ હોત તો આ માસિક પત્ર તેઓ સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થાના સુયોગવડે ક્યારનું પણ શરૂ કરી ચૂક્યા હોત. જૂદા જૂદા માસિકોમાં પોતાનું નામ ગુપ્ત રાખી તેઓ ઉમદા લેખો લખીને તથા અનુવાદિત કરીને મોકલતા હતા. વિષયોની પસંદગીજ તેમના હૃદયની ઉચ્ચતા સમજવાને બસ હતી.

તેમના જીવનની પેઠે તેમનું અવસાન પણ એક દિવ્યાત્માને જાણે તેવુંજ હતું. ગળામાં પ્લેગની અસર પીડા છતાં પત્નીને તેમજ મિત્રોને દુઃખ ન થવા દેતા માટે એ પીડા સમયે તેમણે અસામાન્ય મનો-બળ દર્શાવ્યું હતું અને અંત પર્યંત પ્રભુના નામનો જપ કર્યો હતો.

હૈ દિવ્યાત્મા ! ધન્ય છે તારા પવિત્ર જીવનને સ્વર્ગમાં પણ તારું સ્થાન ઉચુંજ છે. તારું દૂંક જીવન પણ ગુજરાતના યુવકો માટે દિવ્યતાને પ્રેરનારું છે.

આ પુસ્તક ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું જણાશે.

પહેલા ભાગમાં સ્વં અંબાલાલ મોતીભાઈનું જીવનચરિત્ર અપાયેલું જણાશે. આ ચરિત્રના લેખક શ્રીયુત રાવજીભાઈ મોતીભાઈ પટેલ મહાત્મા ગાંધીજીના દીર્ઘ સહવાસથી અને તેમની આક્રિષ્ટતાની સત્યાગ્રહની લડતમાં ઘડાયેલા સુશીલ યુવક હોઈ સ્વં અંબાલાલના આજ મિત્ર છે. શ્રીયુત ગાંધીજીના અને બીજા કેટલાક મિત્રોના મંદ-વાડમાં સેવા તેમજ આક્રિષ્ટ જવાની તૈયારી વચ્ચે આ ચરિત્ર તેમણે જે ઠાળજી અને શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરી મોકલ્યું છે તેને માટે એ બંધુ ખાસ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

બીજા ભાગનું નામ “યુવકોને પત્રો” છે. એ પત્રો મી. ચાર્લસના પુસ્તકમાંથી અનુવાદરૂપે લેવાયેલા હોઈ યુવકો અને બીજાઓને માટે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય અને માર્ગદર્શક છે.

ત્રીજા ભાગનું નામ “સ્વાર્પણ” છે, અને તે જૂદા જૂદા અંગ્રેજી લેખકોનાં પરોપકાર સંબંધી વાક્યોના અનુવાદરૂપ છે. આ ભાગની શરૂઆત આપેલી પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાશે કે આ વાક્યના સંગ્રહ કરનાર મુંબઈ નિવાસી શ્રીયુત મોતીવાળા છે. આ સંગ્રહનું નામ “સાયન્સ ઓફ સેલ્ફ સેક્રીક્રાઇસ” રાખેલું હોઈને તે વડોદરામાં એક સેવક બંધુએ (પોતાનું નામ હામ આપ્યા વિના) છપાવેલું છે. અને ત્યાંથીજ પુ. મોહનલાલ મનસુખરામને ત્યાં રૂ. ૧)માં મળે છે અંગ્રેજી વાંચી શકનારાઓએ આ મૂળ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.

ચોથા ભાગનું નામ “પ્રકીર્ણ લેખો” છે. સ્વં અંબાલાલના સાત ઉપયોગી લેખોનો એમાં સમાવેશ છે. એમાંના પહેલા પાંચ લેખો અનુવાદરૂપ હોઈને તે દરેકની છેવટમાં તે મતલબની ટીપ્પણી સ્વં તરફથીજ અપાયેલી છે. આ ભાગની શરૂઆત એ વિષયો સિવાયના તમામ વિષયો અત્યાર અમાઉ કેળવણી, પટેલબંધુ, નવયુગ, પ્રાતઃકાળ એ માસિકે માં નિકળી ચૂકેલા છે.

આમાંનો કોઈ પણ લેખ કે અનુવાદ માત્ર તે સ્વર્ગસ્થ લેખો હોવાને લીધેજ પસંદ કરાયો હોય એવું નથી; ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી પણ ઠીક જણાયા તેજ લેખો લેવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાંના અનુવાદો શબ્દશઃ નહિ પરંતુ વાંચકોને સમજાય તેવી રીતે સ્વરૂપ લેખને તૈયાર કરાયેલા છે.

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”નું આ પુસ્તક ગત આષાઠ માસમાં રવાના થવાનું જણાવેલું; પરંતુ તે છેક કાર્તિકમાંજ રવાના કરવા બન્યું છે. આ પછીનું પુસ્તક પણ ત્રણચાર માસથી છાપના અપાયું છે અને તે જલદી બહાર પડે એ જરૂરનું છે; પરંતુ રોમ, મોંઘારત ઇ. કારણોને લઈને છાપખાનાં ધાર્યું કામ આપી શકતાં નહિ હોવાથી દીલગીર છીએ કે તેની રવાનગીનો સમય નક્કીપણે જણાવી શકાતો નથી.

ચાલુ ૧૯૭૪ ના વર્ષ માટે ઉપલા પુસ્તક ઉપરાંત હજી એક પુસ્તક નિકળશે; અને ત્યાર પછીજ ૧૯૭૫ ના વર્ષ માટેનાં પુસ્તકોની તજવીજ બની શકશે.

ધનતેરસ,
સં. ૧૯૭૪.

}

બીહુ-અખંડાનંદ.

તા. ક. (૧) આ પુસ્તક સાથે અપાયેલી નવાં પુસ્તકોની જ. ખ. તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. (૨) “યુવકોને ખતો” વાળા ભાગમાં પહેલા પત્રનું મથાળું “પાછળથી પ્રધાનપદે પહોંચેલા એક યુવકને પત્ર” એવું છે તેને બદલે “પ્રધાનપદે પહોંચવા ધારતા યુવકને” એવું સુધારી લેવું. (૩) આ પુસ્તકમાંના ચારે ભાગ જુદા જુદા સાદાં પૂઠામાં ચરોતર એબ્યુકેશન સોસાયટી (મું. આણંદ) ને માટે બંધાયેલા હોઇને તે જોઇએ તેમણે ત્યાંજ લખવું.

स्व० अण्णासाहेब भाटीबाई पटेल जी. अ.

वरानर अन्वेषण सोसायटीना आद्य सचिव तथा स्वयंसेवक.

ભાઈ અંબાલાલનું જીવન.

વૈષ્ણુવજન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાધ જાણે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે પણ મન અભિમાન ન આણે;

વૈષ્ણુવજન (૨૬)

સકળ લોકમાં વંદે સહુને નિંદા ન કરે કેનીરે,
વાચ, કાચ, મન નિશ્ચળ રાખે ધન, ધન, જનની તેનીરે;

વૈષ્ણુવજન—

સમદષ્ટી ને તૃષ્ણા ત્યાગી પરસ્ત્રી જેને માતરે,
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે પરધન નવ મૂઠે હાથરે;

વૈષ્ણુવજન—

મોહ માયા બ્યાપે નહિં જેને દૃઢ વૈરાગ જેના મનમાંરે,
રામ નામયું તાળી લાગી સકળ તીરથ તેના તનમાંરે;

વૈષ્ણુવજન—

વલુલોભી ને કપટરહિત જે કામ ક્રોધ નિવાર્યારે,
બણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ એકોતર તાર્યારે;

વૈષ્ણુવજન—

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનાં સૂત્રરૂપે ભક્તરાજ નરસિંહ
મહેતાનું ઉપર આપેલું ભજન છે. એક વખત નાતાલમાં આવેલા
શ્રીનીકસની સંસ્થામાં જેહાન્સબર્ગથી સત્યાગ્રહી જેસેફરોયપન ખારીસ્ટર
આવેલા. તેઓ મદ્રાસી ખ્રીસ્ત હતા. હમેશના કાર્યક્રમ મુજબ સાંજે
સાત વાગે પ્રાર્થના કરવા બધા મળ્યા ત્યારે મહાત્માશ્રીએ ગુજરાતી
જાણુનાર વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રોને ઉપરનું ભજન ગાવાનું સૂચવ્યું;
તે એવી રીતે કે પહેલી લીટીમાં 'વૈષ્ણુવજન'ને બદલે 'ક્રિશ્ચિયન-

જન' મુકું. એટલે કે ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાનો 'વૈષ્ણવજન' તેજ હિંદુઓમાં સાચો હિંદુ, મુસલમાનોમાં સાચો મુસલમાન, ખ્રીસ્તિઓમાં સાચો ખ્રીસ્ત અને જરથોસ્તીઓમાં સાચો જરથોસ્ત હોઈ શકે. આવા રાચા 'વૈષ્ણવજન' ની ટીપ કરવામાં આવે અને કરનારને આપણા સ્વર્ગસ્થ ભાઈ અંબાલાલના ટૂંક પણ યશસ્વી જીવનનો પરિચય હોય તો તે યાદીમાં તેમનું નામ પણ સામેલ કરેજ.

જેનું જીવન સમાજસેવામાં તદરૂપ બની ગયું હતું અને સમાજ-સેવા કરતાં જ જેનો અંત આગ્યો, જેણે સ્વાથ દષ્ટિએ અન્ય તરફ જોયું સરખું નથી, જેના મૃત્યુથી ગુજરાતે ભવિષ્યનો આગેવાન ગુમાવ્યો, અને ચરોતરની ભગ્ય આશા એકાએક ટુટી પડી; એવા ભાઈ અંબાલાલના સહૃદય જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ અત્રે આપેલી છે. તે જીવનમાંથી કોઈ પણ મિત્રને કાંઈ જડી આવે, કોઈ બાળક વિદ્યાર્થીને તે વાંચવાથી જીવનનો માર્ગ ખૂલેલો થાય, તો સ્નેહ ભાવે જે કાંઈ લખી શકાશે તેનો સદુપયોગ થયો સહમજીશ.

ભાઈ અંબાલાલનો જન્મ સોજીવાના પાટીદાર સ્થાતિના એક ખાનદાન કુટુંબમાં સં. ૧૯૪૬ના બાદરવા સુદ ૩ (સને ૧૭-૯-૧૮૯૦) ને રોજ થયો હતો. તેમના જન્મ વખતે તેમના પિતાશ્રીની વય મોટી હતી. વળી તેમના સિવાય તે વખતે બીજો પુત્ર પણ નહોતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એકના એક બાળક ઉપર વધારે મમતા હોય એ દેખીતું છે. આ મમતા અને કાળજી છતાં જન્મથીજ રેંજપેંજ શરીર-વાળા આ બાળક માટે માખાપને બહુ ઉચાટ રહેતો.

ઘણા પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં જીવન તેમના કોઈ વડિત્તના હાથે જાણ્યે અજાણ્યે પણ પોપાયેલાં હોય છે એવું આપણે વાંચ્યું અને સાંભળ્યું છે. આવી કોઈ ઘટના ભાઈ અંબાલાલ માટે બની હોય એવું કોઈની જાણમાં નથી. સાધારણ કુટુંબનાં છોકરાં જેવા સંસ્કા-

શેમાં ઉછરતાં આપણે જોઈએ છીએ તેનાથી વધારે સારા સંસ્કાર મેળવવાને તે બાઈ બામ્બશાળી નહોતા થયા; પરંતુ જૂત જન્મના પુણ્યે કરીને મ્હોટી ઉમ્મરે અવકાશ મળતાં ઉચ્ચ સંસ્કારો તેમનામાં વિકાસ પામ્યા, અને કૃતપ્રદ નીવડ્યા હતા.

મ્હને યાદ છે કે ગણિતના કઠીણ દાખલોએ શીખડાવવાને અંબાલાલને લઈને તેમના પિતા કોઈ ગણિતમાં હોશિયાર માણસ હાથ આવે તો તેમની પાસે જતા અને ગણિત શીખડાવતા. આમ છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા બાદ તેમનું અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું. સ્મરણશક્તિ ધણી તિવ્ર હતી જેથી અભ્યાસ પાછળ વધારે વખત નહોતો જતો અને બાકીના વખતમાં ફાલતુ પુસ્તકો વાંચતા. સોજીત્રામાં અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણનો અભ્યાસ પુરો થયા બાદ તેમને સોજીત્રા છોડવું પડ્યું. એમનાં લક્ષ ન્હાનપણથી જ થઈ ગયાં હતાં.

સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં સોજીત્રાની નિશ્ચાળનો અભ્યાસ પુરો થયા બાદ છઠ્ઠા ધોરણમાં બાઈ અંબાલાલ પેટલાદમાં ગયા. આ વખતે ચરોત્તર પ્રદેશમાં એક નવીન હીલચાલ ચાલી રહી હતી. આ પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ઉંચા ધોરણના અભ્યાસાર્થે વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે જવું પડતું હતું. ચરોત્તરમાં મુખ્ય વસ્તી ખેડૂતોની છે. આવાં કનિષ્ઠ વર્ષોમાં ખેતીની અવદશાને કારણે આ પ્રદેશમાં વસ્તા પાટીદારોની સ્થિતિ દયાજનક થતી ચાલી. એક બાળુ દુબકાળનાં વરસો; બીજી બાળુ વધતી જતી જીવનની ગરૂરીઆતો; ત્રીજી બાળુ અજ્ઞાનથી ટટી રહેલ ખર્ચાળ ન્યાતવરા; વગેરે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં સાધારણ ખેડુત માઆપને પોતાના દીકરાને વડોદરા અને અમદાવાદ જેવા શહેરોના ખર્ચાળ વાતાવરણમાં અભ્યાસ માટે મોકલવા તે ઘણું મુશ્કેલ હતું. આ વખતે પેટલાદમાં પણ આળુઆળુથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવતા. ખાનગી મકાન ભાડે રાખી રહેતા

અને બારે મુસ્કેલીઓ વેઠતા. એવામાં સહબાગ્યે ચરોતર પ્રદેશની ગાય-
કવાડી હૃદમાં પેટલાદની અંગ્રેજી નિશાળના મુખ્યશિક્ષકની જગોએ
એક અસામાન્ય વ્યક્તિએ દેખાવ દીધો. વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પડતી
હાડમારીનો ચિતાર એ વ્યક્તિએ પોતાના હૃદયમાં ચીતર્યો અને
તેમને મદદ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સને ૧૯૦૬ ની જાન્યુઆરીની
સોળમી તારીખે પેટલાદમાં શ્રી સયાજી જ્યુબીલી બોર્ડિંગ હાઉસની
સ્થાપના થઈ. આ યાદગાર દિવસ ચરોતરની શિક્ષણ કથામાં સોનેરી
અક્ષરે લખાશે. ચરોતરનાં ગામોમાં પેટલાદ બોર્ડિંગની વાત ચર્ચાવા
લાગી અને છ આઠ માસની અંદર સં. ૧૯૦૬ ની આખરમાં તે
લગભગ ૨૫ વિદ્યાર્થીઓને બદલે ૯૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા થઈ ગઈ;
પરંતુ તે વધતી જતી સંખ્યામાં તે સંસ્થાની મ્હોટાઈ નહોતી. તેણે
જે ભાવનાથી લોકોનાં હૃદય ખેંચ્યા હતાં તે ભાવનામાંજ તે સંસ્થાની
મ્હોટાઈ હતી. આ ભાવનાથી પ્રેરાઈને સોજીત્રા ગામની અંગ્રેજી
શાળામાંથી પસાર થયેલા આશરે બારેક વિદ્યાર્થીઓ પેટલાદ બો-
ર્ડિંગમાં આવ્યા. આ ટોળકીમાં હીરાની માફક બાઈ અંબાલાલ
પુરત જ બહાર નીકળી આવતા. કોઈ અજાણ્યા માણસને આખી
બોર્ડિંગમાંથી કોઈ વિચક્ષણ વિદ્યાર્થીને શોધી કહાડવાનું સોખું હોય
તો તે બાઈ અંબાલાલને જ પકડી લે. નિરોગી છતાં રેંછપેંછ શરીર-
વાળા, શરીરે દુર્બળ છતાં તિવ્ર બુદ્ધિવાળા, અને અતિશય નમ્ર છતાં
દૃઢ ચારિત્રવાળા તે ભાઈના તરફ બોર્ડિંગમાં રહેતા બધા વિદ્યાર્થી-
ઓની દૃષ્ટિ ખેંચાતી.

બુદ્ધિશાળી અને ઉદ્યોગી હોવાથી તેમના અભ્યાસમાં કાંઈ ઉણપ
રહેતી નહીં. દરેક વર્ગમાં ઘણે ભાગે તેમનું નામ પહેલુંજ રહેતું.
પેટલાદની નિશાળમાં જ્યાં હરીદાઈ મોટા પ્રમાણમાં હોવાનો સંભવ
હોય ત્યાં પણ પોતાનો પહેલો નંબર તેમણે છોડ્યો નહોતો. ઉપરનો

નંબર રાખવામાં તેમને બારે પ્રયાસ નહોતો કર્યો પડતો. જે કાંઈ વાંચતા તે બહુજ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા. વાંચ્યા પછી વિચારી જતા અને બહુ યાદ કરી જતા. ઇતિહાસ અગર અંગ્રેજી વાંચન કે કવિતામાં તેમને મહુ રસિક બાષા લાગે, બહુ સુંદર વિચારો જણાય, કે સ્વર્ગીય ભાવનાનું દર્શન થાય કે તે તુરત તે ઇતિહાસ, વાંચન કે કવિતાઓને તેઓ મ્હોઢિ કરી દેતા. અભ્યાસ તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું, પણ તેની સાથે ગૌણ કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર પણ તેમણે શોધી કાઢ્યું હતું. સ્વદેશી હીલચાલમાં અને સ્ત્રી કેળવણીમાં ખાસ રસ લેતા. કરેલી પ્રતિજ્ઞા કે વિચારેલા વિચારને વળગી રહી અમલમાં મુકવાની શક્તિ તેમનામાં હતી; અને અન્ય મિત્રોમાં અને તેમનામાં તેજ મુખ્ય ફેર હતો. સ્વદેશીનું વૃત્ત તેમણે મરતાં સુધી પાળી અંત સુધી સ્વદેશી માલ વાપરવાનો બારે આગ્રહ રાખ્યો હતો. તે આગ્રહ એટલા સુધી કે કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યાં પણ તેમણે સ્વદેશી લીલી ટોપી અને ખાદીનો જાડો કોટ છોડ્યો નથી. પેટલાદ બેન્ડીંગ તેમના ચારિત્રને વિકાસ પામવાનું સ્થળ હતું. સુપ્રસિદ્ધ બેન્જમીન ફ્રાન્ક્લીનની અમુક ગુણો દઢ કરવાની યોજના તેમને ઘણી પસંદ પડેલી અને બારીકીથી તેમની પ્રવૃત્તિ તપાસતાં જણાવું હતું કે તે અમુક દિવસો માટે અમુક ગુણની કસોટી કરવામાં ખાસ કાળજી રાખતા. તેમણે જીવન સાફસ્ય, જાત મહેનત, બેન્જમીન ફ્રાન્ક્લીન, સદ્વર્તન અને સાધુ ચરિત નારાયણ હેમચંદ્રનાં યાન-મંદિર વગેરે પુસ્તકો ઘણા ધ્યાનપૂર્વક અને હેતુસહ વાંચ્યાં હતાં અને તેમાંથી જેટલા પણ ઉચ્ચ સંસ્કાર લેવાય તેટલા લીધા હતા. સેવા ધર્મનો મહામંત્ર તો કદાચ તેમની પૂર્વ જન્મની ભાવનાનું ફળ પણ હોઈ શકે; પરંતુ તેને જગાડવા અને પોષવામાં ઉત્તમ વાંચન તથા ચારિત્રશીલ મુખ્ય શિક્ષક અને બેન્ડીંગના સ્થાપક શ્રીયુત

મોતીબાઈ અમીન અને ખીજ શિક્ષકોનો સહવાસ તેમને ઠીક મદદ-
 ગાર થઈ પડ્યો હતો. તે બાઈએ જોયું અને અનુભવ્યું કે સમાજ
 સેવા વાતોથી નહિ થાય; સમાજ સેવા વિદ્યતા બરેલાં બાપણોથી
 નહિ થાય; પણ સમાજ સેવા આત્મભોગથીજ થશે. જતને જાળવ્યા
 કરીને મોટા મોટા તથા દીર્ઘસૂત્રી વિચારો કર્યા કરવાથી શું થનાર
 છે? મોટા પગારદાર બની લાંબાં લાંબાં બાપણોમાં અને કવિતામાં
 દેશ અને સમાજ સેવાના રાગડા તાણ્યા કરવાથી શું થનાર છે?
 તે સર્વ માટે તો આત્મભોગ મોખરામાં જોઈએ છે. તે હશે તો
 બધુંયે આવી મળશે. આ સંસ્થામાં આવીને બાઈ અંબાલાલે આ
 સત્ય જોયું. આ સત્યનો સંપૂર્ણ રીતે અમલ થતો તે બાઈએ આ
 સંસ્થામાં જોયો, તેમાંથી તે શીખ્યા કે ખીજે તો પોતાનો સદંતર
 નાશજન ઇચ્છવો જોઈએ. ખીજના સંપૂર્ણ નાશથીજ હજારો અને લાખો
 ખીજાં ખીજ પેદા થાય. સ્વનો નાશ થયા સિવાય પરનો ઉદ્ભવ ન
 સંભવે. સંસ્થાના નિયામક સંસ્થાના પ્રાણરૂપે હતા. તેમણે સ્વ-
 આશ્રયે આવેલા વિદ્યાર્થીઓને પુત્ર સમાન ઉછેર્યા અને હૃદય સમાન
 પોષ્યા-સર્વ રીતે પોષ્યા. પણ તે પોષણ યોગ્ય સ્થાનેજ ટકી રહ્યું.
 અભ્યાસ તો બધાએ વિદ્યાર્થીઓ શક્તિ મુજબ કરે છે; અને કોઈ
 હોંશિયાર વિદ્યાર્થી વધારે સારી રીતે પણ કરી શકે; પરંતુ ઉચ્ચ હૃદય
 વિના ખીજનું હૃદય નથી ખેંચાતું. વિદ્યાર્થી અંબાલાલની માત્ર
 ભણવાની શક્તિથી કોઈ અંજનજન જતું નહિ, પણ તેની સાથે તેનામાં
 રહેલા ખીજ સદ્ગુણોને લીધેજ સંસ્થાના બધા વિદ્યાર્થીઓની તેમના
 તરફ પુણ્ય ખુદ્દિ હતી. આ આકર્ષણ તેમણે સેવા ધર્મના પાત્રનથીજ
 મેળવ્યું હતું.

ખોડિંગમાં નીચલા ધોરણના ન્હાના વિદ્યાર્થીઓ મોટા વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં આવે એવી યોજના તેમણે કરી અને દિવસમાં

એક બે કલાક તેમના પછાત અભ્યાસમાં મદદ કરવાનું શરૂ કર્યું. વળી તેમણે બીજાર વિદ્યાર્થીની સારવાર કરવાનું કામ પણ ચાલુ કર્યું. આ વૃત્તિએ ન્હાના વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં તેમના માટે વડિલ બ્રાતા તરિકેનો પુન્યભાવ ઉત્પન્ન કર્યો.

પોતાના અભ્યાસમાં અગર અન્ય વાંચનમાં કોઇ પણ ચારિત્ર વ્યવયક ઉત્તમ વસ્તુ આવે તે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ પાસે મુકતા અને સ્હમજાવતા. તેમજ જાણવા જેવી કેટલીક તાજી હકીકતો પણ વિદ્યાર્થીઓને કહી તેમને ચાલુ પરીસ્થિતિથી જાણીતા રાખતા.

આ વર્ષે જ સંસ્કૃત ભાષા મુંબાઈ યુનીવર્સિટીમાં ફરજિયાત થઈ; જેથી અંગ્રેજી છૂટા ધોરણના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતમાં ઘણા પાછળ હતા તેઓને સર્વની સાથે લાવવાને તેમણે બહુ મહેનત કરેલી. દરરોજ આમ પાછળ પડેલા મિત્રોને પોતાનો એક કલાક તેઓ આપતા.

આ વર્ષે બોર્ડિંગના સોળ વિદ્યાર્થીઓને આયુની મુસાફરીએ લઈ જવામાં આવ્યા; તેમાં ભાઈ અંબાલાલ પણ હતા. બીજા પોતાના મિત્રો શું ખાશે-શું ઓઢશે-શું પાથરશે તેનો ખ્યાલ અહિં પણ તેઓ પહેલો રાખતા. આમ કરતાં કેટલીક વખત તેમને સંયમવૃત્તિ ધારણ કરવાનો શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. તે પ્રસંગને પોતે હૃદયના ઉલ્લાસથી વધાવી લેતા.

આ આયુની મુસાફરીમાં જ્યારે સર્વ મિત્રો નવાં નવાં સ્થળો જોવાની જીજ્ઞાસામાં પોતાની સાચી ફરજ યુગ્મી જતા, અને આગળ ધારેલે સ્થળે જલદીથી પહોંચી જવા ધસ્યા કરતા; ત્યારે આપણા નખળા શરીરવાળા ભાઈ સર્વની પાછળ કાંઈ જોખમદારીનો ભાર વહેતા આવતા જણાતા. કોઈને પાણી પીવાની જરૂર પડે, ઝાડે ફરવાની જરૂર પડે, એવા હેતુથી પાછળ પાણીના ત્રણ ચાર લોટા તેઓ ઉંચકી લેતા. આવા દાખલાઓમાં કાંઈ મ્હોટાં પરાક્રમ નહીં જણાતાં

હોય; પણ ખારીક દષ્ટિએ તપાસતાં તે મહાન પરાક્રમના ખીજરૂપ જ છે. સાધારણ વ્યક્તિઓમાં આવી ભાવના નથી દેખાઇ આવતી. વાંચક બન્ધુઓ પોતાના આત્મનિરીક્ષણથી જ આ આખત વિચારી લેશે.

એક સમયે બર ઉંઠાળામાં પેટલાદમાં પ્લેગ ચાલ્યો. પેટલાદ ગામમાં ગરીબોના લતાઓમાં ફરી પ્લેગથી સપડાયેલા ગરીબ બાઈ-ઓની સેવા કરવાની તેમની ઇચ્છા થઈ. સેવા શી રીતે કરવી? ખાલી હાથે જઈ માત્ર તેમના માથે હાથ ફેરવી આવવામાં શું સાર્યક? રોગમાં સારવાર થાય તેવી દવા પણ સાથે લેવી જોઈએ; પરંતુ પૈસા ક્યાંથી લાવવા? ખીજે ઉપાય ન સુઝવાથી તેમણે પોતાની ખાસ જરૂરીઆતોનું ખર્ચ કમી કર્યું અને કોઈ કોઈ વાર અપવાસ પણ કર્યા; તથા જે બચ્યું તેમાંથી પ્રોફેસર મજ્જર સાહેબની પ્લેગ સોલ્યુશનની શીશીઓ ખરીદી. તે દવા કોટના ખીસ્સામાં નાખી પેટલાદના ગંદકીવાળા લતામાં અંખાલાલ ફરતા, અને ન્હાની અંધારી અસ્વચ્છ ઝુંપડીઓમાં જઈ રોગગ્રીઓની પથારીમાં બેસી-પ્રેમભાવે રોગગ્રીઓને માથે હાથ ફેરવતા, આશ્વાસન આપતા અને દવા આપતા. બોર્ડિંગના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ તરફથી એવી સૂચના મળેલી કે ગામમાં પ્લેગના કેસ શરૂ થવાથી કોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ ગામમાં જવું નહિ અને જય તેને શિક્ષા થશે. બાઈ અંખાલાલની હીલચાલ મેં જાણી, તે ઉપરથી બાઈને કહ્યું કે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબની આ પ્રમાણે સૂચના છે અને તમે જાણો છો કે તેમની જાણમાં આવશે તો તમને શિક્ષા કરશે. ત્યારે તે બાઈએ દઢતાથી જવાબ આપેલો કે સગ્ન થશે તો ભોગવી લઈશ.

આ વરસમાં મોતીબાઈ સાહેબ તરફથી ચાલુ થયેલાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનું કાર્યક્ષેત્ર અત્રે જ હતું. પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં; પુસ્તકોના પસંદગી કરવી; ખરીદી કરવી; વર્તમાનપત્રો અને માસિકપત્રોની પસંદગી

કરી ઓછી કિંમતે મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો માટે ખરીદવા વગેરે માટે પત્રવ્યવહાર કરવો; વગેરે કામને માટે એક મહત્ત્વને રોકવામાં આવ્યા હતા; પણ શરૂઆતમાં કામનો બોજો વધુ હોવાથી બાઇ અંબાલાલે તેમાં મદદ કરવાનું માથે લીધું. ત્રણ ચાર માસ તે મામમાં દરરોજનો અમૂક વખત આપતા. આ પ્રસંગે તેમણે એક તીરે બે પક્ષી માર્યા. એક તો આ કાર્યમાં મદદ કરી સેવા બજાવી અને બીજું તેમણે ઘણું જાણી લીધું. પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની યોજના, તેનાથી થઇ શકતી સમાજ સેવા, વગેરે જે વિચારો પાછળના જીવનમાં ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના મંત્રિ તરીકે અમલમાં મુક્યા તે વિચારોનો ઉદ્ભવકાળ આ પ્રસંગ જ હતો. આ વિચારોનો લાભ લઇ તેનો અમલ પહેલવહેલો પોતાના સોજીત્રા ગામમાંજ કર્યો. ત્યાં ટાઉન લાયબ્રેરી હતી; પણ વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ નહોતા લઇ શકતા. જેથી તેમણે અન્ય મિત્રોની મદદથી સોજીત્રામાં વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું. બાઇ અંબાલાલે પોતાનું એક ખાનગી પુસ્તકાલય તૈયાર કર્યું હતું. તેમાં આશરે પોણોસો પુસ્તકો હતાં. તે ઉપરાંત પેટલાદ બોર્ડિંગના બીજા વાર્ષિક મહોત્સવ પ્રસંગે મહોત્સવના પ્રમુખસાહેબના હાથે બોર્ડિંગ તરફથી બાઇ અંબાલાલને ઉત્તમ ચારિત્ર માટે પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મળેલા પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પુસ્તકો તેમણે પ્રથમ વિદ્યાર્થીસમાજ પુસ્તકાલય ખોલવામાં આપી દીધાં હતાં. આ પુસ્તકાલય દ્વારા સોજીત્રાના યુવકો ઘણો લાભ ઉઠાવતા. પાછળથી તે પુસ્તકાલય ટાઉન લાયબ્રેરી સાથે એવી સરતે જોડી દીધું કે વિદ્યાર્થી વર્ગને વગર હરકતે પુસ્તકાલયનો લાભ આપવો.

બાઇ અંબાલાલ ૧૯૦૭-૦૮ ના વરસમાં પેટલાદ બોર્ડિંગમાંથી મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરવા વડોદરા ગયા. પહેલેજ વર્ષે મેટ્રિકમાં પાસ થયા.

તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૭ વરસની હતી. મેટ્રિકમાં પસાર થયા બાદ કોલેજમાં પી. ઇ. ની પહેલી ટર્મ પુરી કરી; પણ પછીથી ‘અંબાલાલ-ભાઈ’ ઘેર રહી ધરતો ધીરધારતો ધંધો ઉપાડી લઈ પોતાના પિતાશ્રીને મદદ કરે’ એવી ઇચ્છા તેમના પિતાશ્રીની હોવાથી આગળ અભ્યાસ કરવાનો અર્થ આપવાની તેમણે ના પાડી; પરંતુ અંબાલાલ ભાઈનું જીવન વ્યાપાર રોજગાર કરી પૈસો વધારવાને સહજયલું નહોતું. અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનો અભ્યાસ તેમણે કરવા માંડ્યો હતો; પણ તે લક્ષ્યાધિપતિ થવાની વૃત્તિથી નહિ પણ જે ગરીબ દેશ બંધુઓને દિવસના પેટ પુરતા રોટલાના જુકા દૂકડા પણ નથી મળતા તેઓને તે શી સેતે મળે તેનો ઇલાજ શોધવા સારજ બળુતા દતા. આવી વૃત્તિવાળો માણસ ધંધા રોજગારમાં પડત તો ગુરૂ નાનક-દેવ અથવા ભક્તરાજ તુકારામ જેવુંજ કાંઈ કરી બેસત અને કુરબાની વર્ગની અવકૃપા વહોરી લેત.

આમ પિતાની અવકૃપાથી કોલેજનો અભ્યાસ તો અટક્યો. હવે શું કરવું? એટલામાં પેટલાદની અંગ્રેજી નિશાળમાં શિક્ષકની એક જગા ખાલી પડી. અરજી મંજૂર થઈ અને ભાઈ અંબાલાલ તે નિશાળમાં પહેલા ધોરણમાં શિક્ષક તરીકે નીમાયા. શિક્ષક તરીકે વર્ગમાં દાખલ થતાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર રૂઆબ પડે એવું તેજ ભાઈ અંબાલાલની સુખાકૃતિ ઉપર નહિ હોવાથી તેઓ શિક્ષક થયા તે વિચાર માત્રથી પણ કેટલાકોને હસવું આવતું. અલગત શિક્ષક તરીકેનો બાલ્ય પ્રભાવ તેમનામાં નહી હતો; પરંતુ અંદરની જે યોગ્યતા એ ભાઈમાં હતી તે દરેક શિક્ષકમાં બાગ્યેજ હોય છે.

તેમના હૃદયમાં સરળતા અને નિરાભિમાનપણું, સેવાની અને આત્મભોગની ઉચ્ચત્તમ ભાવના, દૃઢ ચારિત્ર બળ, લૌકિક સામગ્રીઓ તરફ ત્યાગ વૃત્તિ, તેમજ સત્ય અને ઉચ્ચગામી હૃદય; આ બધું

એક સાચા મનુષ્યમાં જે જોઈએ તે તેમની પાસે હતું.

પોતાના વિદ્યાર્થીઓ તરફની તેમની સ્નેહ વૃત્તિ તેમને શિક્ષક તરીકે વધારે લાયક અને પુણ્ય બનાવતી. તેમને સતત ધ્યાન રહેતું કે તેમની હાથ નીચેના વિદ્યાર્થીઓને મનુષ્ય બનાવાના છે, તેમાંથી મંસારની સાચી સેવા બળવી શકે તેવા સચ્ચારિત્રવાન પુરુષો બનનાર છે. આ કલ્પના ધ્યાનમાં રાખી દરેક બાળક પ્રત્યે તે માનવૃત્તિ રાખતા. તે ઘણી વખત એક સુંદર દાખલો આપતા કે જ્યારે મહાત્મા વ્યુથરની શાળાનો શિક્ષક ટ્રેમોનીયસ પોતાના વર્ગમાં દાખલ થતો, ત્યારે તે પોતાની ટોપી ઉતારી કહેતો:—“ આ શાળામાંથી પસાર થઈ જે વિદ્યાર્થીઓ રાજસભાના સભાસદો, ધારાસભીઓ, મહાન શિક્ષાગુરુઓ અને પરાક્રમશાળી વીરપુરુષો ભવિષ્યમાં બનનાર છે તે બધાના માનમાં હું મારી ટોપી ઉતારું છું.” જ્યારે બાળકનું મુખ્ય આટલું બધું છે ત્યારે તેને કેળવનાર, તેની શક્તિઓનો વિશ્વાસ કરી ઉત્તેજનાર અને તેનામાં પોતાનું હૃદય રેડી મનુષ્યત્વ અર્પનાર શિક્ષકની જોખમદારી કેવી બારે હોવી જોઈએ તેના ખ્યાલ આ આપણા નવા શિક્ષકને સતત રહ્યા કરતો.

પેટલાદમાં પહેલેજ વર્ષે શિક્ષક તરિકેનું તેમનું કામ ઘણું સંતોષકારક અને પ્રશંસાને પાત્ર નિવડયું હતું. આ અરસામાં અંગ્રેજી ભણાવવામાં Direct method નો પ્રયોગ આ બાળુની શાળામાં થતો નહોતો. શિક્ષકોનું ધ્યાન આ નવી અને સરળ પદ્ધતિ ઉપર દોરાયું નહોતું. તેમણે પોતાના ધોરણમાં આ રીતથી કામ શરૂ કર્યું હતું.

વર્ગમાં શિક્ષણની સાથે પોતે પણ અભ્યાસ કરતા. દોઢ વર્ષની શિક્ષક તરિકેની પેટલાદની કારકીર્દીમાં તેમણે ઘણો અભ્યાસ કર્યો. પેસ્ટેલોપ્સીના જીવન ચરિત્રનો અભ્યાસ તેમણે આ વખતે કર્યો. ‘પેસ્ટેલોપ્સીની ડાયરી’ એ નામના તેમના બે લેખ ‘શિક્ષક’

માસિકમાં પ્રગટ થયેલા છે. શિક્ષણનો ઇતિહાસ, પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રો અને Lives of Philosophers આ પુસ્તકોનો સારો અભ્યાસ તેમણે આ અરસામાં કરેલો.

ન્હાની ઉમ્મરે પરણ્યા પછી પતિ પત્નીને સહચારમાં રહેવાનું આ અરસામાં પેટલાદમાંજ પહેલ વહેલું બન્યું હતું. પેટલાદમાં રહેવાનું એ પણ એક કારણ હતું કે તેમનાં પત્નીને હિસ્ટીરીયાનો ભારે ઉપદ્રવ હતો. આ રોગ મનના વલણ ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. કોઈ પણ બનાવની મન ઉપર જલદી અસર થઈ જાય તેવી કોમળ લાગણીવાળી સ્ત્રીઓને આ રોગ જલદી લાગુ પડે છે. આ રોગથી મણિ બહેનનું જીવન બહુ દુઃખી હતું, અને જ્યારે જ્યારે હું બાઈ અંબાલાલના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ કરતો ત્યારે ત્યારે મને તેમનું જીવન દયાપાત્ર લાગતું. શિક્ષક તરિકેની જોખમદારી, બોર્ડિંગના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વધુ અભ્યાસ માટે જવાથી તેમની જગોએ બાઈ અંબાલાલનો નીમણુક-સ્વયંસેવક તરિકે થવાથી તે જોખમદારી, પોતાનો ખાનગી અભ્યાસ અને તે સાથે બીજી બાજુ તેમનાં પત્નીની હૃદય બેદક દશા ! અમો તેમના મિત્રોને લાગતું કે અંબાલાલ આ બધું શી રીતે સહન કરતા હશે ! આ ન્હાનકડા શરીર ઉપર આ બધું તોડાન શાને ! હિસ્ટીરીયા ઉપર કેટલેક અંશે આ ઉપાય લાગુ પડતો કે રોગીનું મન પ્રકુષ્ટિત રાખવું; પણ મણિ બેનની મનની પ્રકુષ્ટિતા સાચવી રાખવામાં એક હરકત નડતી કે અંબાલાલના શરીરની તે બહેનને બહુ ચિંતા રહેતી. શરીર મજબુત થાય, તંદુરસ્ત રહે તે માટે અમૂક પૌષ્ટિક ખોરાક આપવાને તે બહેન પ્રયત્ન કરે, આગ્રહ કરે અને બાઈ અંબાલાલને તે ન રૂચે ! જેનું જીવનજ સંયમમય થઈ રહ્યું હોય તેને શી રીતે રૂચે ? આ બન્ને બાજુના આગ્રહમાં બહેનનો આગ્રહ નિષ્ફળ નીવડતો અને મનની લાગણી દુઃખાતી જેને અંતે વાયુ આવતું.

બાઈ અંબાલાલની અંતદશા યાદ લાવું છું. આણંદમાં ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીની સરથાના તૈયાર થતા મકાનની પાંચેના એક ઓરડામાં પાંચ દિવસની તે બાઈની માંદગી વખતે રાત દિવસ ચોવીસે કલાક સતત સારથાર કર્યા કરતી આઈ મહિલાનું ચિત્ર હજી પણ અંતરચક્ષુ સામે આવીને ખડું થાય છે. પાંચ દિવસમાં પાંચ મીનીટ પણ તેણે ઉંઘ લીધી નથી; પાણી અથવા તો દવા તે પોતે પોતાના હાથથીજ પાવ. પાંચ દિવસના સતત અપવાસ છતાં શરીરમાં જેણે જરા પણ સુસ્તી આવવા દીધી નથી; છેલ્લા બે દિવસમાં તેને પોતાને મળે પણ ઠંડી ગાંઠ નીકળવા છતાં તે વિષે કોઈને વાત સરખી પણ તે કરતી નથી; અને તેની પીડા તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ રાખીને સ્વામીની સેવામાંજ તેણે પોતાનું તન અને મન જોડી રાખ્યું છે! જે મણી બહેનને પોતાની સાધારણ લાગણી દુઃખાતાં પણ હિરટીરીયા ઉપડી આવતો તે બહેનનું હૃદય આજે પોતાના અતિ પ્રિય સ્વામીના અંત સમયના દુઃખથી ચીરાયા કરવા છતાં પણ તે દુઃખ તે ધીરજથી ખમી રહી છે અને જરા પણ વેગ બહાર દેખાવા દેતી નથી. તેમને અંત સમયે ગભરામણ થશે, તેમને શાન્તિમાં જવા દો-બહાર જઈને રડો, અહીં નહિં! ધીરજથી પોતાની સામુએને આ પ્રમાણે કહી તેમનો હાથ ઝાલીને ખીજા ઓરડામાં મુકી આવી પતિની અંતદશાને પુર્ણ રીતે સંભાળનાર અને તેનો પ્રાણ નશ્વર દેહ ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો કે તેજ ક્ષણે બેબાન થઈ જમીન ઉપર પડનાર આ પૂજ્ય બહેનને જોઈને મને લાગણી થઈ આવી કે ધન્ય ધર્મપ્રાણ ભારતમાતા! ત્હારી (અમારી) અધમદશામાં પણ અમારી બહેનો આટલી પાયરીએ છે !

પ્રિય વાંચકો, હું આ નવલકથા નથી લખતો પણ જીવનકથા લખું છું. હું જાણું છું કે સતિઓ અને પરાક્રમી સ્ત્રીઓની કથા-

ઓની આપણી પાસે અછત નથી. આપણામાંના ધણાકોએ તે કથાઓ વાંચી હશેજ; પણ આમાં વિશેષતા એ છે કે આ કોઇ લોકમાન્ય વિરાંગનાની કથા નથી. આતો ગામડાના કનિષ્ઠ વાતાવરણમાં ઉછરેલી એક સામાન્ય સ્ત્રીની હકીકત છે. આવી પત્નીના પતિ તરિકે બાઇ અંબાલાલનું ગૃહજીવન સુખી હશે એવો ખ્યાલ હવે થાય છે. બાઇ અંબાલાલનાં પત્નીએ તેમના અવસાનના સંબંધમાં એક પૂજ્ય વ્યક્તિ પ્રત્યે લખેલા હૃદયદ્રાવક પત્રમાંના નીચલો ફકરો વાંચવાથી જણાશે કે સ્વ૦ ના પરોપકારી જીવનમાં મળિું ખહેનને પણ કેવો રસ હતો.

“મહાર્જુન દુર્ભાગ્ય હશે કે આવી ન્હાની વયમાંજ દેવ જેવા અતિથીઓનું અતિથિ કરવાનો અલભ્ય પ્રસંગ પ્રભૂએ મ્હને વૈધવ્ય આપીને ખૂંચવી લીધો. જનસેવાના મંત્રો બલુતા તે ચાલ્યા ગયા. હૃદયના શ્વાસમાં પણ તેનોજ રણકારો સંભળાતો. તેમના કામની શી વ્યવસ્થા થાય છે તે મ્હને જણાવતા રહેશે. હું હાલ શું કરું? યોગ્ય સૂચના આપશો, મ્હારી ચિંતા નહિ કરશે. પ્રભુને ગમ્યું તેજ સત્ય !”

ઉપરના પત્રમાંનું પ્રથમનું વાક્ય કેવા હૃદયથી લખી શકાય ? તે સુંદર ભાવના કેવા હૃદયમાંથી સ્ફુરી આવે ! મ્હને લાગે છે કે હિંદુ ગૃહિણીઓની પવિત્ર ફરજની પૂરી છાયા તેમાં આવી રહેલી છે.

કૌલેજનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવામાં એક ભારે મુશ્કેલી તેમની નખળા આપોતી હતી; પણ છેવટે અમદાવાદના એક સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ મેળવી તે મુશ્કેલી દૂર કરી હતી. રાત્રે વાંચવાની ડૉક્ટરે તેમને સખ્ત મના કરેલી અને તે સૂચનાનો અમલ તેમણે છેવટ સુધી કર્યો હતો. શરૂઆતમાં કૌલેજનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની તેમના પિતાશ્રીની પણ સંમતિ નહોતી; પણ બાઇ અંબાલાલે તે ચાલુ કર્યા બાદ કૌલેજનો ખર્ચ આપવાનું તેમણે ચાલુ કર્યું હતું.

કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરિકેનું તેમનું જીવન ઘણું નિયમિત હતું. ચાલુ જમાનામાં કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં જીવનની જરૂરીઆતો વધતી જાય છે, તે સાથે વિદ્યાર્થી જીવનમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ સાથે સંસારનો ભાર પણ ઉપાડવાનો હોય છે. પ્રમાદ, મોજશીખ અને અવ્યવસ્થા એ ત્રણ કુટેવો તો હાલની કોલેજોમાં બહુતા અને કોલેજોનાં વસ્તી-ગૃહોમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓમાં મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. બાઇ અંબાલાલને પોતાની ફરજનું પૂરું જ્ઞાન હતું. તે બધી ખામીઓ સામે તેમણે ટક્કર ઝીલી હતી. વિદ્યાભ્યાસમાં તેમની સ્મરણ શક્તિ ઘણી તિવ્ર હતી. અન્ય વિદ્યાર્થીઓની પેઠે તે તિવ્ર સ્મરણ શક્તિથી એ બાઇ કુલાઇ જતા નહિ; તેમજ પરીક્ષાની મુદતની લગભગમાં બધા અભ્યાસ તૈયાર કરી નંખાશે એવી માન્યતાથી પ્રમાદિ પણ બનતા નહિ. તેઓ શરૂઆતથીજ નિયમિત કામ કરતા. તેમની અભ્યાસ કરવાની રીત વિચક્ષણ હતી. સારાં સારાં વાક્યો અને ઉપ-વાક્યો બનતાં સુધી તેઓ કંઠેજ કરતા અને તે માટે અભ્યાસનો પસંદ કરેલો ભાગ ઘણી વખત ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા કરતા. સાંજે ફરવા જતાં એકાદ મિત્ર સાથે દિવસે વાંચેલું બધું બોલી જતા ને તે મિત્રને તે આવડે ત્યાં સુધી કંટાળ્યા સિવાય ફરી ફરીને બોલતા. આમ કરવામાં બનતાં સુધી મૂળ પુસ્તકની ભાષા સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા. વડોદરાનો કમાટીયાગ પ્રિવિઅસ તથા ઇન્ટરનાં વર્ષોમાં આ કામ માટે ખાસ ઉપયોગમાં લેતા. કોઇના તરફથી ખસેલ પહોંચે નહિ એવા હેતુથી, આ અભ્યાસને સાફ તેમણે ખામની ત્રણ દિશાની હદના રસ્તાઓ પસંદ કરેલા હતા. ત્યાં ફરતાં ફરતાં મોટે સાદે દિવસે કરેલો અભ્યાસ સાંજના પહોરે તેઓ બોલી જતા અને આમ આખો દિવસ અમથી અમીત થઇ છેવટે લીલી ધરો વાળી દંડી જગોમાં સૂઇ જઇ આરામ લેતા.

અભ્યાસ ઉપરાંત ન્યુસપેપરો વાંચવાનું તેમને બાંધ્યું મળતું. દર-
રોજનાં તાજાં વર્તમાનપત્રો વાંચ્યા સિવાય તેમને એન પડતું નહિ.
મરાઠા, ઇન્ડિયન સોશીયલ રીફોર્મર, નાઇન્ટીનથ સેન્ટ્યુરી, મોડર્ન
રીવ્યુ, ઇન્ડિયન રીવ્યુ, રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ એ પત્રો તે મુખ્યત્વે
કરીને વાંચતા. વાંચ્યા પછી તેની હકીકત અન્ય મિત્રોને કહી બતાવતા.

વડોદરા કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરિકેના તેમના વર્તન ઉપરથી
જણાઈ આવે છે કે જે તત્વ સાધારણ વિદ્યાર્થીઓમાં નથી હોતું;
તે તત્વ તેમનામાં હતું. નીચેની ઘટનાઓથી તેમની સરળતા, હૃદયની
ઉદારતા, દૃઢતા તેમજ સંયમ વીગેરે ગુણોનાં દર્શન થશે.

વડોદરામાં કોલેજ શરૂ થઇ અને ત્યાં બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થીઓ
રહેતા થયા, ત્યારથી જ સહવારે દાળ, ખાત, રોટલી અને શાક;
અને સાંજે દુધ, પુરી, ખાંડ અને શાક એ દરરોજનો ખોરાક છે.
તે ઉપરાંત દરેક અઠવાડિયે એક મીઠાખાનીની પણ ગોડવણ થાય.
પેટલાદથી અભ્યાસ પુરો કર્યા બાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે
વડોદરે ગયા ત્યારે તેમણે સાંજના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.
તેમાં બાઇ અબાલાલનો ખાસ આગ્રહ હતો. તેમની દલીલ એ હતી
કે સાંજે જે પુરી અને ખાંડ લેવાય છે તેને બદલે બાજરીના રોટલા
(નીમકવાળા) હોવા જોઇએ. રાત્રે પુરી લેવાય છે તે પૌષ્ટિક ખોરા-
કની ખાતર નથી લેવાતી, પણ રસાસ્વાદને કારણે લેવાય છે; તેથી
રાત્રીનો ખોરાક ખીનજરૂરી ખર્ચાળ છે; એટલુંજ નહિ પણ શરીરને
નુકશાન કરનાર અને મનને બેહકાવનાર છે. આવો બારે ખોરાક
રાત્રીને સમયે વિદ્યાર્થીની સાધારણ હોજરી બરોબર પચવી શકે નહિજ;
અને અપચાથી શરીરમાં ધીમે ધીમે અનેક બાધિ થાય તથા બ્રહ્મચર્ય
સ્ખલન થાય. માત્ર આવી દલીલ કરીનેજ એ બાઇ જામ્યા નહિ. પેટ-
લાદથી ગયેલા મિત્રો સાથે મસલત કરીને નવું રસોડું ઉઘડાવ્યું અને તેમાં

પુરી અને ખાંડને બદલે મીઠાવાળા બાજરીના રોટલા શરૂ કર્યા. આ સમયે ત્યાં રહેતા અન્ય મિત્રો તરફથી ભારે કટાક્ષ થવા માંડ્યો, અને તેમણે તે કલ્પનનું નામ રોટલા કલ્પ પાડ્યું; એટલું જ નહિ પણ કેટલાક પાટીદાર વિદ્યાર્થીઓ તેમને સહમત્તવવા ગયા કે, “અહીં રોટલા ચાલુ કરવાથી પાટીદારોની બરીબાઈ જણાશે અને તેમની મોટાઇને લાંછન લાગશે;” પણ તેમાં ભાઈ અંબાલાલ ધણા દૃઢ રહ્યા અને તે કલ્પ તેમણે ઠેઠ સુધી નીભાવી. આ કલ્પમાં ભાઈ અંબાલાલના આગ્રહથી એક ગરીબ વિદ્યાર્થીને વગર ખર્ચે નિભાવવાનું ધોરણ ચાલુ થયેલું છે.

જ્યારે તે ઇન્ટર ક્લાસમાં હતા ત્યારે કૉલેજનું વાર્ષિક સોશિયલ ગેવેરિંગ ભરવાની દરખાસ્ત આવી. તે વરસમાં ગુજરાતમાં દુષ્કાળ જેવું હતું. તે દરખાસ્તનો કૉલેજ યુનિયન સભ્યોને નિર્ણય કરવાનો હતો. પોતે તે યુનિયનના સભ્ય નહોતા પણ એક મિત્ર પાસે એવી દરખાસ્ત મુકાવી કે સોશિયલ ગેવેરિંગ ભરવી પણ તેના ખર્ચ માટે જે ઉધારણું થાય તેમથી અમુક ભાગ દુષ્કાળ નિવારણ ફંડ માટે મોકલવો. ધણા સભ્યોએ આ સુધારા સામે નાપસંદગી બતાવી જેથી તે સુધારો ઉડી ગયો, અને સંમેલન ભરવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ. આ સાંભળતાં અંબાલાલે નિશ્ચય કર્યો કે તેવી રીતે ભરાતા સંમેલનમાં પોતે કાંઈ પણ ભાગ ન લેવો. આ હકીકત કેટલાક મિત્રોએ જાણી તેમની યોજના તેઓને ગમી અને ધીમે ધીમે તે ભાઈના પક્ષમાં તેમના વિચારને વળગી રહેનારા વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યા ભળી. ભાઈ અંબાલાલનો આ સુધારો મંજૂર કરવામાં ન આવે તો તેઓએ પણ તે સંમેલનનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તેની અસર એ થઈ કે સંમેલનના કર્તા કારવતાઓને તે સુધારો મંજૂર રાખવો પડ્યો, અને સર્વ મિત્રો સાથે ભાઈ અંબાલાલે પણ તેમાં આનંદથી ભાગ લીધો.

કેટલીક વખત તે બાઇનો સ્વાર્થત્વાગ હદપારનો જણાતો. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાના હેતુથી પોતે અઠવાડીઆમાં એક વખત નિયમિત રીતે અપવાસ કરતા અને તેમ કરતાં જે ખીલ ખચે તે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપી દેતા. સસ્તા સાહિત્યની માળાનાં પુસ્તકો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પણ મળી શકે તે હેતુથી તેઓ વડોદરાનાં ગ્રાહકોનાં પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી મંગાવીને જાતે તેમને ઘેર જઈ આપી આવતા અને એવી રીતે તે સંસ્થાને જે ટપાલ ખર્ચ ખચતો તેનાં વધારે પુસ્તકો મંગાવીને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપતા. પરીક્ષાના દિવસોમાં પણ અમુક વિષય પોતાને ઘણા સારા આવડતો હોય અને અન્યને બરોબર ન આવડતો હોય તેમની પાસે તે વિષય વાંચી સમજાવીને ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરતા.

એક વખત એવું બન્યું કે ભોજન સમયે સર્વ મિત્રોએ શાક ઉપર વધારે મહેરબાની દેખાડવા માંડી. ખાવાપીવામાં સંયમી અંબાલાલ આ મહેરબાની સહન કરી શક્યા નહિ. ભોજન વખતે પાંચ પાંચ વખત શાકની માગણીઓ થાય તે તેમને ગમ્યું નહિ. તુરતજ તેમણે પોતાના માટે એવો નિશ્ચય કર્યો કે બેથી ત્રીજી વખત પોતે શાક લેવું નહિ. આમ તેમની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થતું જોઈને ટાઇમ્સે તેનું કારણ પૂછતાં તેમણે જવાબ આપેલો કે, હું મનને સંયમમાં રાખતાં રહીશું છું. ધીમે ધીમે તેમનો પંથ વધતો ગયો અને છેવટે શાકે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લીધું.

તેમનામાં પ્રસંગ સમજવાની તથા સમજીને તેને અનુરૂપ ઉચાચ શોધી કાઢી તેને અમલમાં મુકવાની શક્તિ કેવી હતી તે ઉપરના તેમજ નીચેના બનાવ ઉપરથી સહજ લક્ષમાં આવશે.

વડોદરા કોલેજમાં ડિપેન્ટોંગ સોસાયટી (વિવાદ મંડળી) ભરાતી હતી. તે પ્રસંગે પેટલાદ બોર્ડિંગમાંથી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ કોઈ બોલતા

નહિ; કારણકે તેમને તેવો અભ્યાસ નહોતો. આ કાર્યકારણ બાબ તેમને તુરતજ સ્હમજાઈ ગયો. મિત્રોમાંથી તે ખામી દૂર કરવાનો ઉપાય તેમણે તુરતજ લીધો. તેમણે બોર્ડિંગમાં પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓની ખાનગી સભા બરવા માંડી અને તેમાં એવો નિયમ રાખ્યો કે દરેકે ફરજિયાત બોલવું. પરિણામ એ આવ્યું કે પાછળથી ઘણા મિત્રો કોલેજની સભામાં પણ બોલવા લાગ્યા. તે વખતે તેમણે એવું પણ જોયું કે પોતાના મંડળના ઘણા મિત્રો કોલેજના વાંચનાલયની શી બરવા છતાં તેનો લાભ લેતા નથી. બીજેજ દિવસે તેમણે એવી યોજના કરી કે સર્વ મિત્રોએ રવિવારે એક કલાક એકઠા થવું અને આખા અઠવાડીયામાં જે જે નવું સાહિત્ય વાંચ્યું હોય તેનો સાર દરેક જણ કહી જાય. પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક જણે માસિકો, પુસ્તકો વગેરે નિયમિત રીતે કાળજીથી વાંચવા માંડ્યું. આવી રીતે નવરાશને સમયે વાતોની લહેરોમાં પ્રમાદિ બનતા મિત્રોને ઉદ્યોગી બનાવી દીધા.

પેટલાદ તથા વડોદરામાં હતા ત્યારે તે ઘણી વખત દવાખાનામાં જઈ દરદીઓની સ્થિતિ જોતા આ ઠેકાણે દરદીઓને એક મોટી બોટ પુરી પાડવાનું તેમને સૂઝી આવ્યું. આખો દિવસ બપોરમાં ખાતા અથવા આંખ મીચીને પથારીમાં પડી રહીને કંટાળી જતા દરદીઓને સારાં પુસ્તકો પુરાં પાડ્યાં હોય તો તેથી તેને ઘણો આનંદ થાય આવા હેતુથી તેમણે દવાખાનાના દરદીઓને સારાં સારાં પુસ્તકો લાવી આપવાનું કામ માથે લીધું. કમભાગ્યે દવાખાનાના અમલદારો તરફથી આ બાબતમાં હરકત થવાથી આ કામ બહુ વખત નબી શક્યું નહિ.

ઇન્ટરનો અભ્યાસ વડોદરા કોલેજમાં પુરો કર્યા પછી તેઓ બી. એ. ના અભ્યાસ માટે જુનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજમાં જોડાયા; અને ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં બી. એ. માં પસાર થયા.

ત્રેજ્યુએટ થયા પછી બોરસદ અંગ્રેજી નિશાળમાં શિક્ષક તરિકે

દાખલ થયા. ત્યાંના તેમના સતત પ્રયત્ને કેળવણીમય વાતાવરણ બનાવી દીધું. શરૂઆતમાં તેમણે બોર્ડિંગ ઉઘાડી. વિદ્યાર્થીઓને રહેવાને કાંઈ પણ સગવડ ન હોવાથી સ્કુલનાં મકાનનો ખીજો મળ-લો બોર્ડિંગના કામમાં લીધો. અહીં પણ તેમના સહભાવ અને સહ-ચરિત્રથી જનસમાજ અને વિદ્યાર્થીઓના હૃદય ઉપર એવી ઉમદા છાપ પડી કે આજુબાજુના ગામોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવવા લાગ્યા; અને નિશ્ચયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા છ માસમાં વધી ગઈ. આખો દિવસ કામથી શ્રમિત થયા છતાં દરરોજ સાંજ અને સહવા-રનો સમય બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેઓ ગાળતા. વિદ્યાર્થીઓનું કુટુંબનું કે ખાનગી દુઃખ ગમે તે રીતે જાણી સ્નેહાળ હૃદયથી તેઓ તેમને આશ્વાન આપતા; જેથી વિદ્યાર્થીઓને દુઃખને સમયે આશ્વા-શન લેવાનું સ્થાન ભાઈ અંબાલાલ બની ગયા હતા. બોર્ડિંગ એકાદ વર્ષ નબી એટલે ગામ લોકોએ મહેનત કરીને બોર્ડિંગનું નવું મકાન તૈયાર કરાવ્યું.

આ વખતે શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીને મોન્ટીસેરીની નવી પદ્ધતિ ઉપર વસોમાં બાળવાટિકા અને નવી ગુજરાતી સ્કુલની યોજના કરીને તે પદ્ધતિ પ્રમાણેનું શિક્ષણ શરૂ કર્યું હતું. ખીજા બાજુ અંબા-લાલે પણ બોરસદમાં બાળવાટિકા શરૂ કરી. આ શરૂઆતને માટે ખર્ચની મુશ્કેલી મોટી હતી. જ્યાં નાનાં બાળકોના શિક્ષણ પ્રત્યે રસજ ન હોય ત્યાં ખર્ચની તો વાતજ શી ? જેથી શરૂઆતમાં ભાઈ અંબા-લાલ તેમજ બીજાભાઈએ પદરથી ખર્ચ નિભાવ્યો. બાળકો માટે દરરોજનું જોઈતું ચવાણું-ફૂધ કે ન્હાનાં ઢેબર ઘેરથી પોતાના પત્ની પાસે તૈયાર કરાવી લઈ જતા; ખરચનો મ્હોટો પ્રશ્ન હતો. તેનો નિકાલ પણ આગળ જતાં તેમણે આણ્યો. શરૂઆતમાં કેટલાક ઉત્સાહી વકીલો વ્યાપારીઓ વગેરે પાસેથી માસિક મદદ મેળવી અને

પાછળથી ખોરસદમાં વિદ્યાદાનનો દિવસ ઉજવ્યો. આથી એકજ દિવસમાં ખોરસદમાંથી તેમણે આશરે ૮૦૦ રૂપીઆ ભેગા કર્યા—આવી રીતે બાળવાટિકાના ખર્ચ માટે અમુક મુદત માટે નિશ્ચિંત થયા. બાળવાટિકામાં મુખ્ય મુશ્કેલી શિક્ષકની હોય છે. એને માટે લાયક શિક્ષક મળી આવવા મુશ્કેલ છે. ભાઈ અંબાલાલે સતત પ્રયત્ન કરી જોઇતું સાહિત્ય વાંચી ખૂબ વિચાર કરી, તે બધા જ્ઞાનનો લાભ ધુળાભાઈ નામના તેમના એક મિત્રને આપ્યો અને ખોરસદની બાળવાટિકાના શિક્ષક તરીકે તેમને તૈયાર કર્યા. આમ ખોરસદમાં રહ્યા ત્યાં સુધી બોર્ડિંગ અને બાળવાટિકા સારી સ્થિતિમાં તેમણે ચલાવી; અને તેમના ગયા બાદ ખોરસદના વતનીઓએ બાળવાટિકા માટે સારું ફંડ ભેગું કરીને વધારે શિક્ષક દાખલ કરી તે કામ આગળ ચલાવ્યું.

આ કેળવણીના કામ સિવાય તેમનું કામ અન્ય રીતે પણ જન-સેવાની તેમની વૃત્તિને લીધે ખોરસદ અને તેની આજુમાજુમાં નહાના ગામડામાં ઘણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું. કોલેરા અને પ્લેગને સમયે ખોરસદ, પામોલ વિગેરે ગામોમાં દવાઓ લઈને ગરીબોની સારવાર માટે તેઓ જતા. એક વખત ખોરસદમાં વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને આખા ગામમાં શીનાઇલ છાંટેલું.

એવામાં એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના એપ્રિલમાં ચરોતર એજ્યુ. કેશનલ સોસાયટી સ્થપાઈ. આ સંસ્થાનો મૂળ પાયો પેટલાદ બોર્ડિંગની સ્થાપના છે, સોસાયટીના સ્થાપક આત્માએ પોતાની અસર પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આપી અને તેમનામાં સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને જનસેવા કરવાનો ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો. અમીન સાહેબે સોસાયટીની યોજના ધણી વખતથી વિચારેલી પણ એકલી યોજનાઓનું તે બળ કેટલું ? યોજનાનું બોખું—તેમાં યોગ્ય કાર્ય કર્તારૂપી પ્રાણ દાખલ થયા સિવાય નહામું છે. તે પ્રાણ ભાઈ અંબાલાલે પોતાના સ્વાર્પણથી

મૂક્યો; અને સોસાઇટી સ્થાપવાનો લાંબા સમયથી ચાલતો આવેલો વિચાર જે હવે માંડી વળાવાની તૈયારીમાં હતો તે ભાઇ અંબાલાલના આત્મબળથી અને સ્વાર્પણથી અમલમાં મૂકાયો.

ભાઇ અંબાલાલ જુનાગઢની બાવદીન કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતા હતા; ત્યારથીજ તેમણે કોઇ પણ રીતે પોતાનું સમય જીવન લોકસેવામાં અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમના સહા-બ્યાસી રા. પુરુષોત્તમ ઝીણારામ પાઠક પણ તે વિચારમાં સામેલ હતા. ચ. એ. સો. સ્થાપવાનો વિચાર માંડી વળાતો જાણતાં એ બંને યુવ-કોએ શ્રીયુત મો. ન. અમીન ઉપર આગ્રહ અને તત્પરતા ભર્યો પરંતુ લખીને તે વિચાર કાયમ રખાવ્યો હતો.

તેમના આગ્રહથી મિત્રોને અને અમીન સાહેબને હિમ્મત આવી; અને ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના નવેમ્બરમાં બાંધણી ગામે સોસાઇટી સ્થાપવાનો નિશ્ચય થયો. ખરી રીતે સોસાઇટીની સ્થાપનાનો શુભ દિવસ તો તેજ ગણાય. એ દિવસે તે મંડળમાં ત્રણ એન્જ્યુએટ મિત્રો સ્વયં-સેવક તરીકે જોડાયા. ભાઇ અંબાલાલ, બીજા બીખાભાઇ કુમેરભાઇ પટેલ અને ત્રીજા ગોરધનભાઇ કાલિદાસ પટેલ. આ ત્રણમાંથી ભાઇ અંબાલાલ અને બીખાભાઇ બોરસદની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે રહ્યા.

પોતાની સંસ્થાઓ દ્વારા અને પોતાના સ્વાર્થ ત્યાગી સ્વયં-સેવકો દ્વારા શિક્ષણનો પ્રચાર કરનાર આ પ્રકારનું બીજું કોઇ પણ મંડળ ગુજરાતમાં હજી સ્થપાયું નથી. દક્ષિણમાં જેવી રીતે ડૉકન એન્જ્યુકેશન સોસાઇટીએ ઘણાં વર્ષોથી જે કાર્ય હાથમાં લીધું છે તે કાર્યની શરૂઆત ગુજરાતમાં આ પ્રમાણે આટલી મોટી પણ થઇ.

દેશના સજ્જનોની ખૂબ છે કે હાલની કેળવણી અમારાં જીવનનું સત્ત્વ ચૂકી લે છે, અમારાં જીવન નષ્ટ કરે છે. આ કેળવણીથી અંમે માણસાઇની પાયરીએથી નીચે ઉતરતા જઇએ છીએ, અને

અમારાં જીવન દરેક જાતની ધાર્મિક, સાંસારિક, આર્થિક ગુનામ-
ગીરીમાં વધારે ને વધારે ઝડપાય છે. આ કાર્યોને નિવડેલા લાવવાને
અને કેળવણીને તેના ખર્ચ અર્થમાં પ્રચાર કરવાને અરોતર કેળવણી
મંડળની સ્થાપના થઈ છે. હાલ તુરત તે હેતુ નથી આપે નહિ
જણાય પણ તેની કુંવણોમાં તે ફળ પોષાય છે. તે વૃક્ષની કુંવણોમાં
'સંગીન કેળવણી' એવો મુદ્દા લેખ છે. જ્યારે સોસાયટીની શરૂ-
આતમાંજ આશુંદમાં સોસાયટીની સ્વતંત્ર શાળા સ્થાપવાનો ઠરાવ
કર્યો ત્યારે આજ હેતુ મુખ્ય હતો. આ હેતુ ખર લાવવાને જે જે
પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તે પ્રયત્નો સોસાયટી કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને
પોષ્ટ બનાવવાના નથી અને તેમ ન થાય તે માટે કેળવણીના
વિષયમાં ખેતી, વણાટખાતું અને વ્યાપાર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ દાખલ
કરવાનો સોસાયટીનો હેતુ છે, તેની સાથે સોસાયટીની શાળાઓમાં
અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ અને તેની સાથે સંબંધ રાખનારા સજ્જનો
ગુજરાતના પ્રજાકીય જીવનમાં રસ લેતા થાય એવી પણ કેટલીક
યોજનાઓ સોસાયટી તરફથી શરૂ થઈ છે. કન્યા કેળવણી, રમત
ગમ્મતના મેળાવડા, ફરતું પુસ્તકાલય, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ,
પ્રવાસ વગેરે યોજનાઓનો હાલ અમલ થાય છે.

ઉપરના બધા કાર્યપ્રદેશમાં ભાઈ અંબાલાલનો અથ ભાગ હતો.
રાત્રી દિવસના સતત પ્રયાસથી અને વિચારવંત જીવનથી સોસાયટીની
સંસ્થાને જીવનના પૂર્ણ પ્રવાહમાં મૂકવાનો તેમનો ધણો ઉત્સાહ હતો.
સોસાયટીના મંત્રિ તરીકે તેમણે બે વર્ષ પુર્ણ ઉત્સાહથી કામ કરવા
છતાં તેમજ તેમનું બાવી જીવન તેમના પુર્ણ પરિચિત મિત્રોને બહુ
આશા ભર્યું લાગતું હોવા છતાં તે ભાઈને પોતાને તો પોતાનામાં
મોટી ખામીજ જણાતી હતી. તેમને એમ લાગતું હતું કે તેમનાથી
સોસાયટીને સંતોષ આપી શકાશે નહિ. આ કાંઈ તેમની અશક્તિ

નહોતી; પરંતુ કાર્ય અને તેના પરિણામની તેમનામાં જે વિશ્વાળતા અને સંગીનતા રમી રહી હતી અને સાધુ જીવનને છાજતી જે નમ્રતા અને નિરાભિમાન તેમનામાં ઓતપ્રોત થએલાં હતાં; તેને લીધેજ તેમને એમ લાગતું. જાહેર માનને તેઓ આત્માના ધાત સમાન માનતા અને તેથી સોસાઇટીમાં મુખ્ય કાર્ય કરતા તરિક્કે પોતે લેખાય તે તેમને રૂચતું નહિ. પડદા પાછળ રહીને ખૂબ કામ કરવું એજ તેમને ધણું ગમતું. આ હેતુ માટે અમીન સાહેબને તેમણે એકવાર લંબાણ પત્ર લખીને ઘણા વિનવ્યા હતા. સોસાઇટીના મંત્રીમાં કેવી ચોચતા હોવી જોઇએ તે વિષે એ પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું કે,—

“સોસાઇટીના મંત્રીના મનમાં કેળવણીની વિધવિધ યોજનાઓ રમી રહેવી જોઇએ. તે અમલમાં કેવી રીતે મૂકાય તેનો ઉકેલ આજવાની તહેનામાં શક્તિ હોવી જોઇએ. દીર્ઘ દૃષ્ટિ, સમયસૂચકતા, વ્યવસ્થા વગેરે ગુણો તેનામાં તરી આવતા હોવા જોઇએ. લોકોને રહમજવી કામ કરાવવું, પોતાનાં કાર્યોમાં તહેમને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવો, તહેમને રસ લેતા કરવા, તે સર્વ તહેને મન સહેલ લાગવું જોઇએ. આપના પેડે તહેને પણ ઉજગરા કરવા પડતા હોવા જોઇએ; અને રાત્રિદિવસ સોસાઇટી અને તેના કાર્યમાં તેનું મન રસ રહેવું જોઇએ.”

“ચરોતર યુવક મંડળ” સ્થાપવામાં પણ મૂળ રૂપે બાધ અંબાલાલ હતા. સને ૧૯૧૧ ના અરસામાં કોલેજની પરીક્ષા પછીની રજાઓમાં કેટલાક મિત્રો સાથે ખંભાત જવા તેમણે વિચાર કર્યો. આ વિચારને તેમણે ગંભીર રૂપ આપ્યું. પેટલાદ બોર્ડિંગમાંથી પસાર થતા મિત્રો એક બીજા પ્રત્યે સ્નેહ બાવ રાખે, તેમનો સંબંધ અસ્પર્શમાં તેમજ બોર્ડિંગની સાથે જીવનપર્યંત રહે, તે સાથે પરસ્પરસના વિચારો અને અનુભવનો લાભ લેવાય તો આખું ચરોતર

એક સાંકળે સંધામ, કાર્યમાં સુગમતા પડે અને ચરોતરમાં નવ જીવન મુકાય. આવા હેતુથી 'ઓલ્ડ ઓર્ડર્સ એસોસીએશન' યાને જુના વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ એ નામની સંસ્થાની યોજના બાદ અંબાલાલે કરી અને તેને તુરત અમલમાં મૂકી. તેની પ્રથમ બેઠકનો મેળાવડો ડાકેર મુકામે ભરવામાં આવ્યો, આમ ત્રણ વર્ષ સુધી ફક્ત બે એક દિવસના મેળાવડાથી સંતોષ માન્યો પણ લાંબી મુદત તેને સંતોષ નથી થઈ શક્યો નહિ. સને ૧૯૧૬ માં દીવાળીની રજાઓમાં જુના વિદ્યાર્થીઓના મંડળની બેઠક પેટલાદ ભરાઈ; તે સમયે પ્રમુખ સ્થાને ભારત સેવક સમાજવાળા શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કર હતા તે વખતે આ મંડળ બાદ અંબાલાલે કાર્યક્ષેત્રમાં મૂક્યું. મંડળના સભ્યોનો સ્વદેશી માલ વાપરવાનો જુસ્સો જે શરૂઆતમાં હતો તે મોજો ન પડે અને જેનામાં ન હોય તેનામાં જગૃત થાય એવા હેતુથી તેમણે પેટલાદની બેઠક વખતે સ્વદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો નિશ્ચય મિત્રોને જણાવ્યો. બધા મિત્રો તેમના વિચારથી વિરુદ્ધ પડ્યા, પણ તેથી તેઓ નિરત્સાહી થયા નહિ. ઉલટા પોતાનો નિશ્ચય વધારે દૃઢ કર્યો. જ્યારે પોતાને અમૂક કામ કરવું હોય ત્યારે બધાની ધમ્મજા વિરુદ્ધ હોય છતાં તે પોતાનો નિશ્ચય તોડતા નહિ; પણ વધારે બળથી મિત્રોને સહમજબીને બધાઓની સંમતિ લેતા અને તેમ છતાં પણ કોઈની મદદ ન મળે તો એકલે હાથે કરતા. આ કારણેજ મંડળના બધા મિત્રો તેમના તરફ માન વૃત્તિ રાખતા. આ પ્રદર્શન વખતે પણ અંતે બધા મિત્રોએ સંમતિ આપી મદદ કરવાની ના પાડી. છતાં ધણા પ્રયત્નથી તેમણે પોતાનો નિશ્ચય એવી સરસ રીતે પાર પાડ્યો કે દરેકને કમ્પુલ કરવું પડ્યું કે તેમનું પ્રદર્શન નહિ ધારેલી રીતે ફતેહમંદ નીવડ્યું હતું. કેટલાક તો મજાકમાં કહેતા કે અંબાલાલભાઈનું પ્રદર્શન ધણું સારું થયું છે.

આવા અડગ નિશ્ચયને લીધે તેમને કાર્યમાં બનતાં સુધી નિષ્ફળતા મળતી નહિ અને મળે તો તેનો શોક કરતા નહિ. તે કહેતા કે **કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।**

આ પ્રદર્શન સાંચેજ તે મંડળને અંગે ખીજી અગત્યની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ગુજરાતના હીંદુઓમાં જે ખૂરા રિવાજો છે તેમાં બાળલગ્ન અને મરણ પાછળ મિષ્ટાનની જાકત ઉડાવરી એ બહુ અનિષ્ટ કર્તા છે, તે અટકાવવાને મંડળે બનતો પ્રયત્ન કરવો. શી રીતે? બાઇ અંબાલાલે વિચાર્યું કે બાપણો ઘણાં થયાં છે, અને થાય છે. લેખો ઘણા લખાયા છે, અને લખાય છે; પરંતુ વર્તન સિવાય પ્રગતિ નથી. આ કારણે તેમણે એક પ્રતિજ્ઞા પત્ર ઘડી કાઢ્યું. મરણ નિમિત્તે થતાં ભોજનમાં ભાગ ન લેવો અને સોળ વરસથી ન્હાની ઉંમરના છોકરાના લગ્નમાં ભાગ ન લેવો. આ સંબંધે પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઘડી કહાડીને તેમાં પ્રથમ પોતે સહી કરી અને તે પ્રતિજ્ઞાપત્ર જાહેર કર્યું. તે જ વખતે લગભગ ચાલીશ જણની પ્રતિજ્ઞાઓ થઇ, અને મંડળના સભ્યોએ આ પ્રતિજ્ઞા કોઇ પણ ભોગે પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે કે આ કામ ઘણું કડીણુ છે. પાટીદારની જ્ઞાતિમાં કેળવણી લાઇને આગળ વધેલા સુશિક્ષિત વિદ્વાનો અને આગેવાનો જ્ઞાતિના ત્રાસદાયક અને કઠંગા રિવાજો નાશ કરવાને સભાઓ બરી શખનાદનો ધોર કરવામાં પાછા નથી પડ્યા, પણ પરિણામ નહિ જેવુંજ આવ્યું છે. બોલાયલો બોલ વર્તનમાં નહિ મુકાવાને કારણે તે સમયે યુવાન વર્ગને આગેવાનો અને સુશિક્ષિત વર્ગમાં જે શ્રદ્ધા હતી તે અતે અશ્રદ્ધાના રૂપમાં પડતાઇ ગઇ. સભાઓ ગળવનાર અને સુંદર બાપણો આપી લોકોનાં મન રીઝવનાર વિદ્વાનોએ પોતાનું વર્તન તો જેવું ને તેવું જ રાખ્યું. તેમણે એવું ઇચ્છ્યું કે યુવાન વર્ગ તેમનાં કૃત્ય સામે નહિ પણ તેમના ઉપદેશ સામે જેવું. તેઓ તો એક તરફ બાપણો આપીને અને ખીજી

તરફ ચાલુ રહીમાં પણ સામેલ રહીને એઉ તરફથી વાહવાહ મેળવવા લાગ્યા અને ડાહ્યાની પંક્તિમાં ગણવા લાગ્યા. સંજોગોને લઈને શક્તિની સ્થિતિ પણ સુધારકોને પ્રતિકૂળ થઈ પડી જેથી જેમણે પોતાને આગળ વધવું હોય તેમણે તે બધી પ્રતિકૂળતાઓને ઓળંગવી જેમણે. આવું બગ મેળવવાને બાઈ અંબાલાલે ઉપરની પ્રતિજ્ઞાપત્રની યોજના ધડી કાઢી હતી. આ પ્રતિજ્ઞાથી સમાજમાં ઘણી ચર્ચા શરૂ થઈ અને તેની અસર પુષ્કળ લેખો અને ભાષણોથી નહીં થઈ હોય તેવી થઈ છે.

પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ આ કામ ઘણું મુશ્કેલ હતું. મુશ્કેલીમાંજ માનવહૃદયની સત્ય દશા જણાઈ આવે છે, અને વિચારગ્રસ્ત આદર્શો અનુભવની શ્રેણીમાં મુકાઈ પાર પડે છે. આવીજ મુશ્કેલી બાઈ અંબાલાલને પણ નડી અને તેમાં તે ભાઈની સાચી કિંમત જણાઈ. તેમની તરફે ખેંચેલો કે જેમની સગાઈ કરી ચુકાયલી હતી તેમની લક્ષ્યક્રિયા એક સાથેજ કરવી એવી તેમના પિતાશ્રીની ઇચ્છા થઈ. એમાં સર્વથી નહાની ખેંચેલ પાંચ વર્ષની હોવાથી તેનાં લક્ષ્ય ન થાય એવો ભાઈ અંબાલાલનો આગ્રહ હતો. આ આગ્રહ તેમણે ક્યાં સુધી રાખ્યો તે જણવાની ખાતર તેમના મરણના ૧૮ દિવસ અગાઉ તેમણે જે પ્રયત્ન કરેલો તેમની નોંધ લેવી અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણને એ ઉપરથી સહજ ખ્યાલ આવશે કે આગેવાન થવાને સુખ્યલા પાત્રમાં કેવું ચારિત્ર્યજન જેમણે. તેમણે આ પ્રસંગે પોતાના પિતાશ્રીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

આણંદ તા. ૯-૨-૧૯૧૮.

પૂજ્ય પિતાશ્રી,

“હજી સુધી મહેં એક પણ વખત આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધની

“હકીકત મ્હોઠા મ્હોઠ જણાવવાની હિંમત કરી નથી. આપને

“છેલ્લો મળ્યો ત્યારે પણ એક વાત કહેવા આગ્યો હતો; પરંતુ મૂળથી
 “સ્વભાવ પડી ગયેલો તેથી કહી શક્યો નહિ; તેથી પત્ર દ્વારા જણા-
 “વધાની રજા લઉં છું.”

“મહારી ત્રણે બહેનોને* આપ સાથે પરણાવવા માગો છો. મેં
 “મુ. હી મારફતે મહારી લાગણી આપને જણાવી હતી.
 “આપ તહેને હિસાબમાં લેતા હો તેમ લાગ્યું નથી, અને હ્યો પણ
 “જ્ઞાને? હું... ... આપની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘર આગળ રહી
 “શક્યો નથી, એટલે મહને પુછવાનું વા મહારા વિચાર જણાવાનું
 “આપને પ્રયોજન નથી; છતાં આપે મહને ઉછેરી, બણાવી, કંઈક
 “સ્હમજણ આપી છે. આપની વર્ષોની કમાણી આપે મહારે માટે
 “ખર્ચી છે. એ બણતર ભલે ખરાબ હોય છતાં મહારા હૃદયમાંથી
 “એવો ઝણઝણાટ રાત્રિ દિવસ થયાં કરે છે કે “ધીરજ” બહેનને
 “આટલી ન્હાની વયે પરણાવવાં એ તદ્દન ખોટું છે; એટલુંજ નહિ
 “પરંતુ એમ થતું અટકાવતું એ મહારી ફરજ છે, અને એમ ન
 “બને તો મહારે પોને એવા લક્ષમાં ભાગ લેતાં અટકવું.”

“આપ કહો છો કે પહેલાં ન્હાનાં છોકરાં પરણતાં, પરંતુ
 “એ જમાનો ગુરૂ હતો. એવાં લક્ષ થતાં હતાં, પરંતુ એક
 “કુટુંબમાં સહુ માણસ સાથે રહેતાં હતાં એટલે મન, શરીર ‘મ-
 “ખડવાના સંભવ યોગ્ય હતા. આપને અને મહારો દાખલો દો.
 “આપ બાસઠ વર્ષે પણ આટલું કામ કરી શકો છો, ગાકિના ગાક
 “ચાલી શકો છો. મહારાથી આપના જેટલું કામ થતું નથી, આપના
 “જેટલું ચલાવું નથી અને આપના જેટલી ઉમ્મર પણ હું દેખવાનો
 “નથી એમ મહને સારી રીતે સ્હમજાય છે. છોકરાંઓનાં શરીર

* આ ત્રણે બહેનો ભાઈ અંબાલાલની સાવકી બહેનો હોવા છતાં
 બહેનો તરફનો તેમનો બ્રાતૃભાવ પુરો હતો.

“ દિન પ્રતિદિન ઓઝાં શક્તિવાળાં થાય છે, અને બાળલગ્ન એ
 “ અશક્તિમાં વધારો કરે છે. એવી અશક્તિ વધારે એવાં કાર્ય મૂકેને
 “ ખરાબ લાગે છે, અને એમાં ભાગ લેવો એ એથી પણ વધારે
 “ ખરાબ લાગે છે.

“ આપનો સમય મને તેવો હશે, પરંતુ આ સમય સારો
 “ નથી. પ્લેગ, કોલેરા જેવા મહામારીના રોગ બીજે ત્રીજે વર્ષે
 “ આવે છે, અને એ રોગનાં ભોગ મોટાં કરતાં બાળકો વધારે થઈ
 “ પડે છે. આ વર્ષના પ્લેગમાં ૧૦, ૧૦ વર્ષની કન્યાઓ રાંડયાના
 “ દાખલા મેં જોયા છે, અને સાંભળ્યા છે. આવી વાત શુભકાર્યમાં
 “ વિચારવી એ ઠીક નથી, પરંતુ આંખે જોઈએ છીએ એટલે લાગ્યા
 “ વિના નથી રહેતું. આપ કહેશો કે મોટા ક્યાં નથી મરતા ?
 “ પરંતુ મોટા કરતાં ન્હાની ન્હાની વયમાં વધારે મરે છે. આંખા
 “ પરથી મોટી કેરીઓ મરે છે ત્હેના કરતાં અનેક ગણી ન્હાની
 “ કેરીઓ મરી પડે છે. ન કરે નારાયણને આવું કંઈક બની જાય
 “ તો મેં આ લગ્નમાં હાજર રહી મહારી સંમતિ આપી એથી
 “ આખી જીંદગી ભર પશ્ચાતાપ કરવો પડે. આ જમાનો બાળકોને
 “ ભણાવવાનો છે. ભણનારને બીજી કોઈ પણ જાતની ચિંતા, હરકત
 “ હોવી જોઈએ નહિ. બાળલગ્નથી ભણતમાં અડચણો નડે છે,
 “ જોઈએ તેટલું અભ્યાસમાં ધ્યાન આપી શકાતું નથી અને અ-
 “ શક્તિને લીધે અભ્યાસ નમજો પડે છે. આ પણ ખરાબ છે.
 “ આપ મહા મહેનતે, પુષ્કળ પરસેવો ઉતારીને, ટાઢ તડકો વેડીને,
 “ જૂખ પણ વેડીને આટલી સારી (આર્થિક) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી
 “ શક્યા છો, એટલે પૈસાની કિંમત આપજ રહમત શકો. પરંતુ
 “ એ પૈસા કોને માટે ? પોતાના ને પોતાના બાળ બચ્ચાંના સુખને
 “ માટે કે એકઠા કરી મૂકવા માટે ? પુત્રીના સુખ કરતાં પૈસાની

“વધારે કાળજી કરવામાં આવે એ કોઈ રીતે ઠીક નહિ. મહારે
 “લગ્નમાં હાજર રહેવું પણ શા માટે ? ફક્ત પૈસાની ખાતર. (એટલે
 “કે) હું જે સારે નરસે પ્રસંગે હાજર ન રહું તો આપના તરફથી
 “મળતો વારસો મહને ન મળે, એ મેળવવા મહારે હાજર રહેવુંજ
 “જોઈએ, પરંતુ બહેનના સુખ કરતાં પૈસા મહને વધારે
 “બહાલા નથી. આપે મહને બણાવ્યો છે, એ લાખો રૂપીઆની
 “પુંજ કરતાં વધારે સારો વારસો મહને મળ્યો છે; કારણ કે અમણ
 “રહ્યો હોત તો આપની પુંજ મહારી પાસેથી ઉડી જત. બણવાથી મહને
 “મહારો રોટલો મળે છે, એટલે હાજર રહી પૈસા મેળવવાની
 “લાલસા રાખું તેના કરતાં આ લગ્નક્રિયામાં ગેરહાજર
 “રહું અને લીખારી રહું એ મહને અનેકગણું વધારે સારું
 “લાગે છે, પૈસા તો આજ છે અને કાલે નથી પરંતુ કરેલાં
 “કર્મ તો સાથે આવવાનાં છે, અને અજણપણે કરેલાં
 “કર્મ કરતાં જાણીબુજીને ખોટું કરવું એ વધારે ખરાબ છે.

*

*

*

*

લિ: આ. સેવક

અંબાલાલના પ્રણામ.

માત્ર બાઈ અંબાલાલના ઉપલા પત્ર ઉપરથી અને તેમાં જણા-
 વેલી ધર્મ-પ્રતિજ્ઞાથી તેમના આત્મબળનું, ત્યાગ વૃત્તિનું, બ્રાતૃભાવનું
 તથા પુરાઈ તરફના તેમના તિવ્ર અભાવનું માપ બહુ સારી રીતે
 સમજી શકાય છે.

બાળલગ્નના વિષયમાં ઉપરના પત્રમાં જે દલીલો બાઈ અંબા-
 લાલે આપી છે તેના કરતાં પણ સચોટ દલીલો આપીને લાંબા લાંબા
 નિર્બંધો લખનાર ધણા પડ્યા છે; પણ સખ્ત કસોટીમાં કસાવું પડે
 એવો પ્રસંગ તેમાંથી કોઈ વિરલોજી જીરવી શકે છે.

મહાત્માશ્રી ગાંધીજીના કહેવા મુજબ સાંસારિક કાર્યમાં પણ સત્યાગ્રહી ફત્તેહ સાથે ચાલી શકે છે, તેવી ફત્તેહ બાઇ અંબાલાલે પણ ઉપલી બાબતમાં મેળવેલી. બાઇ અંબાલાલના સત્યાગ્રહ યાને ધર્મ પ્રતિષ્ઠાથી-સાચના બેલી પ્રભુ મદદે આવ્યા અને આગુબાગુનું વાતાવરણ બદલાઇ જઇને તેમનાં ન્હાની બેનનાં લગ્ન બંધ રહ્યાં.

બોરસદ, આણંદ વગેરે જ્યાં જ્યાં તે શિક્ષક તરિક્કે રહ્યા છે ત્યાં ત્યાં તેમના સહવાસમાં આવનાર પાડોશીઓ વગેરે તેમની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવા માંડતા.

મળતાવડો સ્વભાવ અને દરેક માટે સ્નેહાળ હૃદયને લીધે અમારા મિત્રમંડળમાં તેઓ દરેકને દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થતા અને બધાઓ તેમને પોતાના ગણતા. પોતાને શેની જરૂર છે, એને બદલે બીજને શેની જરૂર છે તેનું ચિંતન તેઓ વધારે કર્યા કરતા.

“ ધરમાં ટીપું નહિ, ને માફ નામ દરિયાવખાં ” એની પેઠે જરાતરા કામ કરવા છતાં વાતોનો અને આડંબરનો ડોળ અતિશય કર્યા કરનાર માણસોનો અત્યારે ટોટો નથી. બાઇ અંબાલાલ એ અવગુણથી રહીત હતા; એટલુંજ નહિ પણ “ જમણો હાથ કરે તે ડાબો હાથ જાણે-નહિ ” એ વચનામૃતને અનુસરતી રીતે પોતાની કૃતિ અને યોગ્યતાને બને ત્યાં સુધી ગુપ્ત રાખવાનો ગુણ પણ તેમનામાં હતો. કૌલેજના અભ્યાસ વખતે-વડોદરામાં અને જૂનાગઢમાં તેમને સ્કોલરશીપ મળતી; પરંતુ પોતે પીતા તરફથી મળતી રકમમાંથી સંકોચ વેઠીને ચલવી લેતા અને પોતાની સ્કોલરશીપ અન્ય ગરીબ મિત્રોને આપી દઇને પોતે બીલકુલ તે સ્કોલરશીપનો ઉપયોગ કરતા નહિ. એક મિત્રના અભ્યાસમાં પૈસા સંબંધે મુશ્કેલી જાણવાથી તેમણે પોતાને નામે લોન ફંડ લઇને તેને પૈસાની સગવડ કરી આપી હતી. તેમના મરણ પછી તેમના તે મિત્રનો તે પૈસા મોકલી

આપવો આપતનો. પણ મળ્યો ત્યારેજ તેમના નિકટના સહવાસમાં આવનારા પણ તે વાત જાણી શક્યા. તેમના જે બેખો માસિકોમાં છપાતા તે પણ ઘણે ભાગે હુષા નામથીજ છપાતા; અને માત્ર વસ્તુને આધારેજ તેના મહત્વની કિંમત આંકનારા અતુભવીઓની જાણમાં કોઈ કારણે તેમનું નામ આવી જતું ત્યારે આ મુરદાલ જેવા દેખાતા યુવકની યોગ્યતા માટે તેમને માન ઉપજ્યા વિના રહેતું નહિ.

“નિરભિમાનવૃત્તિ એ એમના જીવનનો રંગ હતો. તે વૃત્તિને લીધે ઘણીવાર અજાણ્યા માણસોમાં યોડા વખત માટે તેમની પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થતો; પણ જરા વિશેષ પરિચયમાં આવ્યા પછી એ અજાણ્યા માણસોને તેમના માટે બહુ માન ઉપજતું હતું. પોશ્તાકની સાદાઈ, મિતાક્ષરે પોતાનો મત પ્રતિપાદન કરવાની રીત, અને નાના મોટાં સર્વ સાથે એકજ પ્રકારના માનસિક વલણથી વર્તવાની રીત— એ નિરભિમાનવૃત્તિના પાસાના નિરાળા નિરાળા પટેલ હતા.”*

“સ્વર્ગસ્થનું ચારિત્ર્ય બહુજ પ્રશંસનીય હતું. તેના સળંગ ચારિત્ર્યને લીધે યુવક મંડળમાં એઓ બહુ હિંદી છાપ પાડી શક્યા હતા. ઘણા યુવાનો એમની પાસે પોતાનું હૃદય ખોલતા; સાંસારિક ગુંચવણો ઉકેલવાનું બળ એમની પાસેથી ઘણા યુવાનો મેળવતા. મિત્રોનું મન સંપાદન કરવામાં, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં, શાળામાં હાથ નીચે કામ કરનાર પર પ્રતિભા પાડવામાં, વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં પોતાનો અંશ દાખલ કરવામાં સ્વર્ગસ્થને પોતાનું નિર્ભગ ચારિત્ર્ય બહુજ મદદગાર થઈ પડતું હતું.”*

તેમની વિચારશક્તિ સતત ચાલ્યા કરતી, અને તે વિચાર-શક્તિને કારણેજ ન્હાની ઉંમરે આટલી પ્રવૃત્તિ તે કરી શકેલા. અમૂક વખતે આપણે તેમની સાથે વાત કરીને ઉઠ્યા હોઈએ અને કક્કાક

પછી પાછા જમએ તો આપણા માટે તેમણે નવું કાંઈક તૈયાર કરી મૂકેલું હોયજ.

સાધારણ પરિચયથી તેમનામાં હઠીલાપણું જણાતું; પણ તે સાથેજ ભુત્ર જણાય તો કમુત્ર કરી સુધારવામાં જરા પણ વિલંબ કરતા નહીં. મવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્રમૈઃ । રાજર્ષિ ભર્તૃહરિતું આ સૂત્ર ભાષ અંબાલાલને યથાર્થ બંધ બેસતું હતું. તેમનામાં સાદા-ધની તે હદજ હતી.

એ સાદાઈ જોઈને ધણા મિત્રો તેમને હપકો દેતા કે; “ખીજા ઉપર વજન પડે તેટલો તો દેખાવ રાખવોજ જોઈએ. અંબાલાલભાઈ, તમે આમ છેક કંગાલ કેમ બની જાઓ છો ?” આમ કેટલીક વેળા મજાકમાં તો કેટલીક વેળા ખરા દીલથી મિત્રો તેમને સંતાપતા; પણ આ ભાઈ પોતાનો વેશ છોડે તેવા નહોતા. આ સાદાઈએજ તેમને ત્યાગી બનવાનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો હતો.

કોઈ દિવસ બોરસદથી રજા ઉપર ગયા હોય અને પાછા ફરતાં દશ વાગે ગાડીમાંથી ઉતરી સાત માઈલનો રસ્તો કાપવા માંડે એટલે ઘોડાગાડીવાળો કહે કે:—“માસ્તર સાહેબ, ફક્ત ચાર આના આપજો પણ ગાડીમાં બેસી જવ.” ત્યારે આપણા માસ્તર સાહેબ કહેતા કે, “તે ચાર આના કોઈ દીન દુઃખીને આપી તેનો સારો ઉપયોગ કરતાં મહેને આવડે છે” આમ કહીને સાડા અગીઆર વાગે સ્કુલના નિયમિત વખતેજ તે બોરસદ પહોંચી જતા. ઘેર ખાવા જાય તો અનિયમિત થવાય, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં ખોટી અસર થાય તેવા કારણથી પરઆરા ઉતાવળે પગે નિશાળેજ જમ પહોંચે. કેટલીક વખત તે પોતે સોસાઈટી તરફથી ખાનગી અંગ્રેજી સ્કુલો તપાસવા જતા. એક દિવસ અંબાલાલભાઈ સુણાવ ગયા. ખરા તાપમાં બપોરે તે સુણાવ પહોંચ્યા. ત્યાંના જાહેર કામમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી કામ

લેતા ગુજરાતી નિશાળના હેડ માસ્તર સ. કીશોરભાઈ પોષ્ટના કામમાં છે એવું જણાતાં તે ભાઈ ચુપકીથી ઓરડીની બહાર જ એસી ગયા. કીશોરભાઈએ પા કલાક પછી અચાનક ઉંચું માથું કરી જોતાં બહાર અંબાલાલભાઈને દીઠા કે તુરત જ બહાર આવ્યા. “કેમ ભાઈ, આપ ક્યારના પધાર્યા છો? મહેને આપનો આવ્યાની ખબર નહોતી.” જવાબમાં ભાઈએ કહ્યું કે:—“પંદર વીસ મીનીટ થઈ હશે. તમે કામમાં હતા માટે તમારા કામમાં ખસેલ ન આવવા દેવાના હેતુથી હું ચુપકીથી એસી રહ્યો.” “આપે કાગળ લખ્યો હોત તો ગાડી મેં કલત. આવા તાપમાં ચાલીને આવવું નહોતું.” “કાંઈ હરકત નહિ. પગમાં શક્તિ છે ત્યાં સુધી ગાડી ધોડાની શી જરૂર છે? આપ આપનું કામ પુરું કરો એટલે પછીથી નિરાંતે વાત કરીશું.”

આવા સરળ-નમ્રવર્તન અને તેની સાથે એવી ઉમદાવૃત્તિ તરફ કોણ આકર્ષાય નહિ? તેઓ કહેતા કે “જેટલો બહારનો ડાળ તેટલીજ અંદરની ન્યનતા.” અંદરની આકર્ષતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. બલભૂતિના શબ્દોમાં કહીએ તો ગુણાઃ પૂજા-સ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિજ્ઞં ન ચ વયઃ ગુણી માણસો પોતાના ગુણને લીધેજ પૂજાય છે, નહિ કે વસ્ત્રાભૂષણ વગેરેની બહારની ટાપટીપને લીધે.

દિવસે દિવસે તેમના જીવનમાં ઘણો ફેરફાર થવા માંડ્યો હતો. છેલ્લા સમયમાં પરોક્ષ રીતે મહાત્મા ગાંધીજીનો સહચાર કરતા. તેમના શિક્ષણમાં તેમને બહુ રસ પડતો. તેઓ વખતો વખત કાંઈ ને કાંઈ નવું તત્ત્વ પોતાના જીવનમાં ઉમેર્યા કરતા.

એક દિવસ હું આજુબંદ ગયો. પોતે બોર્ડિંગમાં જમતા. વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાંજે વાળુ કરવા બેઠા. વાળુ કરી રહ્યા બાદ પોતાનાં વાસણ લઈને ઉઠ્યા. તે સાથે બધા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે પોતાનાં વાસણ પોતેજ ધોવાં જોઈએ. હેડ માસ્તર સાહેબ પોતે પોતાનાં

વાસણ માંજવા ભેસી ગયા એટલે વિદ્યાર્થીઓને ઠાંઠ સંકેત થયો નહિ. તે દિવસથી જમ્યા પછી વાસણ હજી પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતાને હાથેજ માંજી નાંખે છે. “જે જે બાબતો જનસમાજને શીખવવાની હોય તે બાબતો શીખવનારે પોતે તો અવશ્યજ પાળવી જોઈએ;” એ વાત હમેશાં તેમના મનમાં રમ્યા કરતી. આ પ્રમાણે વર્તવામાં કોઈવાર તેમને નિષ્ફળતા મળતી તો તેથી તેમને દુઃખ થતું; પરંતુ નિઃશ્વાસી બનતા નહિ.

એક સમયે તેમના શરીરમાં ટાઢીયો તાવ હોવાથી તેમના એક મિત્રે તેમને મોજાં પહેરવાનો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ તેનો ફક્ત એટલો જવાબ હતો કે; “જો હું મોજાં પહેરું તો મ્હારા વિદ્યાર્થી મ્હારું અનુકરણ કરે અને તેઓમાં મ્હારા દષ્ટાંતથી મોજશોખની વસ્તુઓ દાખલ થઈ જાય. આ કારણને લીધે છેવટ સુધી પણ તેમણે મોજાં પહેર્યા નહતાં.”

તેમણે આખી જીંદગીમાં નાટક કદી જોયું નથી; કારણ કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તે જોવું નહીં જોઈએ એ નિયમ હતો; અને પછી શિક્ષક તરીકે બોધપ્રદ નાટક જોવાય તો પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેની ખોટી અસર થાય અને તેઓ પછી હલકાં નાટકો જોવા માંડે.

બાઈ અંબાલાલ ભારે ઉદ્યોગી હતા. તેમના શરીરના બંધારણ ઉપર નજર કરતાં તો કોઈને પણ ખ્યાલ ન આવે કે તેમનાથી આવું સતત કાર્ય થઈ શકતું હશે. શાળામાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે પુરેપુરા કલાક કામ કરવું તેમજ દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા રાખવી; સોસાયટીની શાળાના તૈયાર થતા નવા મકાન માટે જોઈતો સરસામાન, કારીગરો, વગેરે પુરાં પાડવાં તથા તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી; દેશમાં ચાલતી અને ચર્ચાતી લોક સેવાની બાબતોની માહિતી રાખવી, તથા તેમાં રસ લેવો અને તેમાંની તેમજ બીજી કમ કમ બાબતોનું અનુકરણરૂપે

અથવા નવીન યોજનારૂપે ચરોત્તર વગેરે પ્રદેશમાં અમલમાં લાવી શકાય તેના ચિંતનમાં રહેવું; ચરોત્તરની સામાજિક હીલચાલ ઉપર નજર રાખવી અને તેમાં બનતો ભાગ લેવો; સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે તથા શાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે અનેક માણસો સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવો; ચરોત્તર યુવક મંડળ સંબંધે વ્યવસ્થા કરવી; મંડળ તરફથી ચાલતી શાળાઓની મુલાકાત લઈ જરૂરના ફેરફાર કરવા; સોસાયટીના મકાન માટે લખાયેલી મદદની ઉધરાણી કરવી; વિગેરે ધણું કાર્યો તેમને કરવાં પડતાં છતાં આવી સ્થિતિમાં પણ નવરાશ મેળવીને સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ વિષે તેમજ સમાજને હિતકર એવા લેખો લખવા પાછળ ઝમે તેમ કરીને તેઓ સમય કાઢી શકતા. છેલ્લાં બે વર્ષોમાં તેમણે અનેક ઉપયોગી લખાણ કર્યાં છે. “યુવકોને પત્રો” અને “સ્વાર્પણ” એ બે ઉમદા ભાષાંતરો તેમણે પ્રાતઃકાળનો સમય માળીને તૈયાર કર્યાં છે. લખવા વાંચવાના શોખ આડે તેઓ કેટલીકવાર મોડા સુધી જાગતા અને આંખોની નખજાઈને લીધે રાતના વખતે પોતાને તે કામ કરવું નહિ ફાવતું હોવાથી એકાદ વિદ્યાર્થી અથવા મિત્રને મદદમાં રાખતા.

આમ બાઈ અંબાલાલના જીવનની કથા પુરી થવા આવી. કોઈ કહેશે કે આ કથામાં તમે બાઈ અંબાલાલની કાંઈ ખામીઓ તો બતાવી નથી? વાત ખરી છે. ખામીઓ વગરનું માણસ નથી; પણ માણસ નખજાઈના સાગરમાં જ પડેલો છે, માટે નખજાઈના સમુદ્રમાંથી તે શી રીતે બચ્યો; શી રીતે પોતાનો ઉદ્ધાર થોડે અંશે પણ કરી શક્યો; તેણે એ મોહ-માયાના સમુદ્રમાંથી નીકળવાને શું સાધન પ્રાપ્ત કર્યું અને તે સાધનને તેણે કેવી રીતે વાપર્યું? વગેરે હકીકત આપણે જોવાની છે. એ રીતે જ આપણે કાંઈક શીખી શકીએ અને બીજાના અનુભવમાંથી આપણને પણ કાંઈ રસ્તો હાથ લાગી જાય

તો આપણા જીવનનું સાર્થક કરી શકીએ. આવા હતુથી જ જીવન-ચરિત્રો લખાય છે. માણસ માત્રની નબળાઇઓનું જે પ્રદર્શન 'અર્થુ' હોય તો સંસારનું તેથી બહુ જ અકલ્પ્યાણ થાય અને સર્વને બીજાની ખામીઓ જોઇને પોતાની ખામીઓ વિષે સંતોષ વળીને અધોગતિમાં પડે. વળી ભાઇ અંબાલાલનો અવગુણ કયો દૃષ્ટિએ હું કહું? આપણા સંસારનું હાલનું જે બંધારણ છે તે મુજબ તો મૂળે તેમના જીવનમાં એવું કંઇ જણાયું નથી. સંસારના નિયમોને ઉલ્લંઘી સમાજ ઉપર ખૂરી અસર થાય તેવું વર્તન કરતા મેં તેમને કદી પણ જોયા કે જાણ્યા નથી. એટલે જે લખાયું છે તેથી જ વાંચક મિત્રો સંતોષ માનશે, એવી પ્રાર્થના છે.

૨૪૦ ના અવસાન વિષે ચરોત્તર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીએ નીચે મુજબના ઠરાવો પસાર કરીને પોતાના પહેલા સભાસદ અને આદ્ય-મંત્રીની કદર કરી છે.

૧ ઠરાવ—ચરોત્તર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની કાઉન્સિલની આ સભા સોસાયટીના સેક્રેટરી રા. રા. અંબાલાલ મોતીભાઇ પટેલના અકાળ સ્વર્ગવાસથી અત્યંત ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે. આ બનાવથી સોસાયટીને અને આખા ચરોત્તર પ્રદેશને એક સાચા, સહૃદય અને હરકોઇ પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિમાં કેવળ નિષ્કામ વૃત્તિથી કામ કરનાર આદર્શ સ્વયંસેવકની જે ખોટ પડી છે તેની નોંધ લે છે; અને તેમના વયોવૃદ્ધ માત-પિતા, યુવાન પત્ની, અને બાળકપુત્રને આવી પડેલા દુઃખ તરફ દીલસોજી ધરાવે છે. (કાઉન્સિલ.)

૨ ઠરાવ—સોસાયટીના ૨૪. સેક્રેટરી ભાઇ અંબાલાલના સ્મારક માટે સોસાયટીએ રૂ. ૫૦૦૦ નું સ્મારક ફંડ ઉભું કરવું* અને તેમાં

* અમને જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પાંચ હજાર પૈકી ૪૨૦૦ની રકમ અત્યાર સુધીમાં ભેગી થઇ ચુકી છે અને ૨૪૦ ની પહેલી સંવત્સરી સમયે ઉપર જણાવેલો વિદ્યાર્થી આશ્રમ બંધાવવાનું કાર્ય શરૂ થશે.

મંત્રી સ. સહ

સોસાઇટીના બડોળમાંથી રૂ. ૫૦૦૦) ઉમેરી રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચી
અક્ષયર્ય, સ્વાશ્રય અને સાદાઇના સિદ્ધાંત ઉપર આશુંદમાં એક
વિદ્યાર્થી આશ્રમ સ્થાપવું. (કાઉન્સિલ.)

૩ દુરાવ—ચરોત્તર પ્રદેશના બાળકોને કેળવણી આપવાના પવિત્ર
કાર્યમાં પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પનાર ચરોત્તર એજ્યુકેશન સોસાઇટીના
સેક્રેટરી રા. રા. અંબાલાલ મોતીભાઇ પટેલના એકના એક પુત્ર ભાઈ
શરતચંદ્રની કેળવણીની પૂરતી સંભાળ લઈ શકાય તે માટે તેની પુરી
અરાદ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી માસિક રૂ. ૧૦) સોસાઇટી ખાતેથી
ચાલુ ફંડમાંથી ખર્ચવા અને સોસાઇટીના સ્વયંસેવક મંડળે તેની
કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખવી. (ગવર્નીંગ બોડી.)

ભાઈ અંબાલાલના ઉપર જણાવેલા સ્મારક ઉપરાંત સોજીત્રા
અને બોરસદ ગામમાં જુદાં જુદાં સ્મારક ફંડ થયાં છે. દરેક ગામે
અસો અઢાસોને આશરે રકમ ભેગી કરી છે અને ગામ લોકો તેનો
એવો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે કે દર વરસે ગામમાં રમત ગમ્મતનો
મેળાવડો કરીને આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપવા પાછળ
આ રકમના વ્યાજનો ઉપયોગ કરવો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ભાઈ અંબાલાલની પાછળ તેમના બાળક
પુત્ર ભાઈ શરતચંદ્રની કેળવણી માટે ચરોત્તર એજ્યુકેશન સોસાઇટીએ
ત્રીજો દુરાવ ધડી પોતાની જે ફરજ બજાવી છે તે કરતાં વધારે મહોટી
ફરજ ભાઈ અંબાલાલનાં વૃદ્ધ માતૃપિતા અને તહેમનાં વિધવા પત્ની
ઉપર આવી પડે છે. આગળ જણાવ્યું તેમ ભાઈ અંબાલાલ આપણા
સંસારમાં ચાલતા કેટલાક નુકશાનકારક રિવાજોના કદા શત્રુ હતા.
ચી. શરતચંદ્રની સગાઈ માટે અનેક માગાં આવતાં અને તેમના
ઉપર ઘણું દયાણુ થતું. કોઈ કોઈ માણસો તેમની પાસે જઈને ઘણું
સહમજવી આવેલા પણ પોતાના બાળકને બાળલગ્નની બેડીમાંથી

મુક્ત રાખવાને માટે તેની સગાઈ કરવાથી દૂર રહેવાને તેઓ દ્રઢપ્રતિજ્ઞ રહ્યા હતા. ઉમરમાં આવતાં સુધી તેને અને તેટલી ઉત્તમ અને વિશેષ કેળવણી આપવી એ જ તેના પ્રત્યે તેઓ પોતાનું મુખ્ય અને ખરું કર્તવ્ય માનતા; અને વિવાહની બાબતમાં તો તેમનો વિચાર એટલે સુધી હતો કે એ બાબતમાં પોતાને બાપ તરીકે મારું મારવાની જરા પણ જરૂર નથી; અને ઉમરે આવ્યા પછી પણ શરત્ચંદ્ર પોતે વિવાહ માટે નારાજ હોય તો તેમાં પણ પોતે કશો આગ્રહ ન કરવો.

ઉપલી અને બાબતોમાં—ચી. શરત્ચંદ્રની કેળવણી અને તેના લગ્ન સંબંધે આ ઉપરથી ભાઈ અંબાલાલને સ્થાનાર, તેમનાં માતા-પિતા, તેમનાં પત્ની, અન્ય સગાં અને સ્નેહીજનો ઉપર એક સર્વોત્કૃષ્ટ દરજ્જા આવી પડે છે. ચી. શરત્ચંદ્રની કેળવણીમાં તેઓ દરેકે તેને પુરતી અનુકુળતા આપવી જોઈએ અને પોતાની બેકાળજીને લીધે તે ભાઈની કેળવણી બંધ ન થવી જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે બહેનનું બાળલગ્ન પોતાને મળનારા વારસાના ભોગે પણ બંધ કરાવવા ઝૂઝનાર ભાઈ અંબાલાલના પુત્રનું લગ્ન પણ બાળપણમાં ન જ કરવું જોઈએ. ખરાબ રીવાજને આધીન થઈને આ અને બાબતોમાં ભાઈ અંબાલાલની ધારણા વિરૂદ્ધ પર્તવું; એ તે સદ્દેશાત્માનો અને પ્રભુનો દ્રોહ કર્યા બરાબર છે; તેથી એ અધોર પાપરૂપ હોવાથી ૨૫૦ નાં સગાંકુટુંબીઓએ તેમાં ખાસ દ્રઢ રહેવાની જરૂર છે.

ભાઈ અંબાલાલની જીવનકથા બંધ કરતાં તે ભાઈના અંતકાળનું દૃશ્ય પાછું આંખો સામું આવી ખડું થાય છે. આણંદમાં જ્યાં ચરોત્તર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીનું મકાન બંધાય છે તેજ સ્થળે તેમનું સમાજ સેવામાં અર્પાયલું જીવન વૃક્ષ-કે જે હવે ગુજરાતના સેવાક્ષેત્રમાં ખીલી નિકળવાનાં સુચિન્હ દર્શાવી રહ્યું હતું તે પ્લેગની

આરખાંચ દીવસની માંદગી બોમબી દેશસેવાના વિચારોમાં મનની પૂર્ણ શાંતિ પૂર્વક ૧૯૭૪ ના પોશ્વ વદી ૧ તા. ૨૬-૨-૧૯૧૮ ના દીવસે કાળના અભિવેદી કુહાડાવડે કપાઈ પડ્યું.

એક સન્મીત્ર ઠીકજ લખે છે કે:—

“ ચરોતર એન્કુકેશન સોસાયટીને એમની ખોટ પડશે, ગુજરાતને પણ જે સમયે કાર્ય કરનારાનું એક સૈન્ય જોઈએ છીએ તે સમયે આવા તૈયાર થયેલા સેવકની ખોટ બહુજ સાલશે. કદાચ એમનું કામ કરવાને માણસો તો મળી શકે; પરંતુ સ્વર્ગસ્થની વશુદ્ધ ભાવના અને હૃદયનો ઉમળકો તો નજ મળે.”

“ કેળવણી ” માર્ચ ૧૯૧૮.

આ પ્રમાણે એ સાધુ જીવન જો કે આ જગતમાંથી અલપાઈ ગયું છે તોપણ પોતાના સ્વદેશ આયુષ્ય દરમીયાન પણ તે પોતાના એક ઉદ્દેશ્યમાંના નીચલા શબ્દોથી તથા તે શબ્દોને સાર્થક કરનારા પોતાના ઉમદા જીવનથી ગુજરાતના યુવક વર્ગને શીખવ્યા કરશે કે:—

“ મનુષ્યોને પોતાના દુઃખમાંથી કાંઈ શીખવાનું મળે છે; તો સમસ્ત પ્રજાનું આ મહાન દુઃખ પ્રજાને કાંઈ નહિ શીખવે? જાહેર જીવનનાં તત્ત્વો તરફ તે આપણું લક્ષ નહિ દોરે?.....ક્ષણજંતુર જીવનને ચિરંજીવી ન કરી શકાય પણ સન્માર્ગે તો વાળી શકાય. કષ્ટિત ભય દૂર કરીએ તો જીવનને ઉપયોગી બનાવી શકાય; નાની મોટી સેવાનું નિમિત્ત કરી શકાય; અસ્ખલિત સ્વાર્થને પ્રવાહે વહેતું હોય તેમાંથી એ પરમાર્થને ફાંટે પ્રેરી શકાય. એ જીવન રહસ્ય આપણે નહિ સમજી શકીએ? ”

“ કેળવણી ” માર્ચ ૧૯૧૮.

શ્રીયુત ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક (ગુજરાત કેળવણી મંડળના મંત્રી) એમના અવસાન વિષે લખે છે કે:—

+ + એ પરમમિત્ર, ગૂજરાતનો એક સ્હોજલો, શાંત, નમ્ર,

કર્તવ્યનિષ્ઠ સેવક, હજી તે સેવાની સામગ્રી અપાર ધૈર્ય અને દક્ષતાથી તૈયાર કરતો હતો, તેવામાં ચરોત્તર ને ગુજરાતને વીલાં મૂકીને ધરમાત્મ સ્વરૂપમાં ભળી ગયો. + +

શ્રીયુત ગોપાળદાસ અંબાઇદાસ દસાથી લખે છે કે:—

+ + આવા વિરલા માણસો કોઇકજ પાકે છે, + +

+ + તેમનો શાન્ત સ્વભાવ, સરળ વર્તન, કામ કરવાની પદ્ધતિ, સ્વદેશ તરફ પ્રેમ અને ભક્તિ, નિરભિમાનીપણું વિગેરે કેટલાક સદ્ગુણો પાટીદાર કોમમાં તો અદ્વિતીય હતા. + +

ફરગ્યુસન કોલેજના એક વિદ્યાર્થી જણાવે છે કે:—

+ + અંબાલાલનું જીવન એક નમુનેદાર હતું અને એમનો આત્મા અને એમનો કાર્ય પ્રત્યેનો ‘જુસ્સો’ હંમેશાં કાયમ રહેશે એવી અમારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.

+ + એમનો અમર આત્મા ચિરઃસ્થાયી અમારા હૃદયમાં જ વાસ કરીને રહે, અને એમના જીવનનું ખરૂં રહસ્ય સમજવું એજ અમારું કર્તવ્ય છે.

શ્રીયુત રાવજીભાઇ મણિભાઈ લખે છે કે:—

+ + ‘તમે અહીંથી મોગરી જઈને બાળવાટીકા માટે શિક્ષકનું ચોકસ કરી લેજો’ ‘(મા) સહમજુઆ, તમે આ બધાંની બરાબર બરદાસ કરજો. જરા વસમું તો લાગશે, પણ સહી લેજો. અકગાશો નહીં!’ ‘ભાઈ, તમારી બહેન (સ્વપત્ની-મણિબહેન)ને આશ્વાસન આપજો, તે રડી મરે નહીં’ ‘મને માફ કરશો, મારાથી નથી બોલાવું’ આ બધું (સ્વબંધુ કહેવું) હજી હૃદયમાં રમી રહ્યું છે. ભાઈ છેવટે અતિશય નમ્ર બની ક્ષમા માગ્યો અને પ્રભુનું નામ દેતો ચાલ્યો ગયો. + + +

Ladvada, Petlad, 1st March 1918.

x x His is not the loss only to his parents

or his wife and son (though theirs is also a great loss) but to the whole of Educational Gujarat ; nay, I would not be far in the wrong if I say, India : for it is my conviction that he would have in his quiet and sincere ways secured a place for himself in the Educational India. x x

Devidas. H. Shah.

શ્રીયુત કલ્યાણજી (વૃદ્ધલાઘ મહેતા સુરતથી લખે છે કે:-

+ + દેખાવને માટે નહીં, પણ અંતરની ખરી લાગણીથી સેવા કરનાર, સંસ્કારી અને નિખાલસ દીલના માણસો તો રેતીના અગાધ મહાસાગરમાં રહેલા છૂટા છવાયા રણદ્વીપોની માફક હજારો કે લાખો માણસના સમાજમાંથી કોઇકજ નીકળી આવે છે. હજારો માણસોની આંખને દારનાર એ રણદ્વીપ અદૃશ્ય થતાં સુસાદરના દુઃખનો પાર રહેતો નથી. ભાઈ અંબાલાલ અને ભાઈ રણજીતરામ વગેરે આવા રણદ્વીપો હતા. + +

બોરસદ અગ્રેજી નિશાળના સર્વ શિક્ષકો તરફથી:-

x

x

x

x

અમારો પરિચય તો દોઢજ વર્ષનો છે; પરંતુ એટલા થોડા વખતમાં પણ એમણે આ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓમાં જે પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું તેવું કેટલાંએ વર્ષો જતાં સાધારણ કેળવણીથી ન આવી શક્યું હોત. બોરસદ ગામની કેટલીક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ પણ તેમનેજ આભારી છે અને જ્યાં સુધી તેઓ અહીંની શાળામાં રહ્યા ત્યાં સુધી ગામમાં જે કંઈ જીવન હતું તે તેમનેજ લીધે હતું એમ કહેતાં કંઈ પણ અતિશયોક્તિનો બાધ આવતો નથી.

x

x

x

વિદ્યાર્થીઓને એમને માટે એટલો બધો પૂજ્યભાવ હતો કે તેમનો શબ્દશબ્દ તેઓ આનંદથી ઝીલી લેતા અને તેમની રહેણી કરણીમાં સામ્ય જોઈને વિદ્યાર્થીઓના ઉપર એવી સારી છાપ પડી હતી કે તે કાળ જતાં પણ ભુલાય નહીં.

અમદાવાદથી શ્રીયુત ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ લખે છે કે:-

x x x x

મધ્વરની સોસાઈટીના ધાર્મિક કામ પ્રત્યે કોઈ પ્રકારની અવકૃપા હોવી ન જોઈએ તે છતાં એવા ઉપયોગી પુરૂષને કેમ ઉપાડી લીધો ! એમની તમને ખરેખરી ખોટ પડશે.

x x x x

શાન્તાકુઝથો શ્રીયુત મણિભાઈ વિકુલભાઈ લખે છે કે:-

x x

સોસાઈટીની આલ્યાવસ્થામાંજ માસ્તર સાહેબ જોવો સાચો ભક્ત ચરોત્તરના પ્રદેશની બધી પ્રવૃત્તિઓનો આત્મા ગયો, એ ચેતન ફરી હવે કોના દ્વારા બધી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉતરશે ? x x x x એમણે સોસાઈટીની સેવા એમના શરીરમાં પ્રાણ રહ્યો ત્યાં સુધી કરી. સેવા ધર્મની દીક્ષા લીધેલા એ સંન્યાસીની રજેરમમાં સેવાધમ વહેતો હતો અને ટૂંકા જીવનમાં જેટલું વધારેમાં વધારે થાય તેટલું કરી આપીને આપણને સોંપી આપણી સમ્મતિ કે રજા લીધા સિવાય આપણને છોડીને એ ચાલ્યા ગયા. મારા જીવનમાં મેં આટલો બધો પરિવ્ર, ઉદ્યોગી, કામની ચિંતા અને ઝતુન વાળો નિખાલસ અને શ્રેષ્ઠસેવામાં પોતાની જાતનું પણ બાન ભુલી જઈ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવાના વિચારને વધારેમાં વધારે મૂર્તિમંત બનાવનાર પુરૂષ આપણી વયના યુવાનોમાં તો કોઈ જોયો નથી.

નગીનદાસ એ. શાહ. આસિ. ડેપ્યુટી ચીખોદ્રાથો લખે છે કે:-

x x x આપે એક સારો મિત્ર અને હમેશાં સાથે કામ કરનાર ગુમાવ્યો છે પણ ગુજરાતે એક ઉત્તમ પુત્ર રત્ન ખોયું છે; અને મારા જેવાએ કેળવણીના કામમાં સારી સલાહ આપનાર સુહૃદ્ય, સ્વદેશપ્રેમી સ્નેહી ગુમાવ્યો છે.

મુંબઈથી શ્રીયુત નગજીવનદાસ દા. શાહ લખે છે કે:-

x x x આપણે એમને અંબાલાલ માસ્તર કહેતા હતા; અને ખરેખર He was our master. જે ગુણો આપણે તો હજી મેળવવાની ઇચ્છા જ કરીએ છીએ તે તો એમનામાં જડ થાલીને બેઠા હતા x x x ભાઈ તો ઘણી પ્રવૃત્તિઓના પિતા હતા, અને ખીજી ઘણીના હોત x x x તેમણે આપણી દરેક પ્રવૃત્તિને પોતામય બનાવી દીધી હતી; એટલે જ્યાં ત્યાં આપણે તેમને જ દેખતા હતા.

શ્રીયુત લલ્લુભાઈ પ્રેમાનંદ પરીખ લખે છે કે:-

x x x એમના અકાળ મરણથી ચરોત્તર એજ્યુ. સોસાયટીએ એક ઉપયોગી હીરો ગુમાવ્યો છે. x x x આ કારી ધાથી આપણને આપણા કામમાં ધણું જ ખમરું પડશે. x x x

અમદાવાદથી શ્રીયુત ભાઈલાલ શંકરભાઈ પટેલ લખે છે કે:-

x x x ભાઈશ્રી અંબાલાલની ખોટ આપણને ઘણી મોટી લાગશે. એમના જેવા ઉમદા વિચાર અને હૃદયવાળા તથા કેળવણીનું કામ બરાબર સમજે તેવા માણસની ખોટ ભાગ્યેજ પૂરી પડશે.

બોરસદથી વડીલ છોટાલાલ ચતુરભાઈ પટેલ લખે છે કે:-

x x x પરમ પવિત્ર બન્ધુના વિયોગથી આપણને એક નાની વયના સંપૂર્ણ સાધુ ચરિતવાળા મિત્રની ખોટ પડી છે અને આપણી સોસાયટીને તેમજ ખીજી ઘણી સંસ્થાઓને ઘણી ભારે હરકત થવા સંભવ છે. x x x

મુજાવથી કીશાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ લખે છે કે:—

x x x ચરોતરની અગ્નિ નિશા રાત્રાનો પ્રકાશક ચંદ્ર
અસ્ત થયો; ચરોતરને અજવાળું આપનાર ધધરે ગ્રહો ઉત્પન્ન કર્યા
તેમાંનો મુખ્ય ગ્રહ ખરી પડ્યો. x x x

મુંબઈથી શ્રીયુત ભોગીલાલ.....લખે છે કે:—

x x x જેની આશાઓ ઉપર ઘણી બાબતોનાં આંધણ
મૂકાયાં હતાં તે આશાઓ આમ નષ્ટ થઈ જાય એ ખોટ કાંઈ ગુજ-
રાતને ઝોછી નથી. આ બાબત એવી બની છે કે આંખ રડી શકે
નહિ પણ હૃદય જ રડે!!! સ્વ. અંબાલાલ આમ અણુચોંટ્યા ગયા-
ઘણાને રડતા મુકીને ગયા—કેટલીક ઉમદા મુરાદોનો ખજાનો લઈ ગયા.
અરે રે! એવા વિચારો બીજાને ક્યાંથી આવશે, અને આવશે તો
એ હૃદય પણ ક્યાંથી લાવશે? ચ. એ. સોસાઈટીને સુકાનહીન
કરતા ગયા.

Thakurdwar, Bombay.

28th Feb. 18.

x x x In Mr. Ambalal's death the Charotar
Education Society has lost an able, sagacious
and a devoted worker. x x He was a moving
spirit in the pioneering work of the society. x x
x He was a model of all that was best in human.

Chaturbhai S. Patel.

આજુદના નાગરીકો તરફનો ઉદ્દેશ:—

સ્વ. ભાઈશ્રી અંબાલાલના અકાળ અવસાનથી ખાસ કરીને
અમારા ગામને જે ખોટ પડી છે તે પૂરાઈ શકાય તેમ નથી. તેમણે
તેમના સ્વભાવ અને ઉચ્ચ ચારિત્રથી અમારા ગામના આખાળ વૃદ્ધ

સધનાને આકર્ષ્યા હતા. તેમના સ્વર્ગવાસથી સધના ખામમાં આવત-
ત્તિલગીરી પ્રસરી રહી છે. કોલેજનો વિદ્યાભ્યાસ પુરો કર્યા પછી
તેમણે આખા ચરોતરની નિષ્કામ સેવા બજાવી છે; તેથી તેમણે
આખા ચરોતર ઉપર અપ્રતિમ ઉપકાર કર્યો છે, અને પોતાનો જન્મ
સાર્થક કર્યો છે.

**વડોદરા સરકારના ન્યાયમંત્રી શ્રીયુત ગોવિંદભાઈ
હાથીભાઈ લખે છે કે:—**

x

x

x

ભાઈ અંબાલાલે કેળવણીનો ઉપયોગ પોતાને માટે જ નહિ પણ
બીજાઓને માટે પરમાર્થ તરીકે કરી લોકસેવા બજાવી છે, તેથી
તેમનું નામ અમર રહેશે; એટલું જ નહિ પણ બીજાઓને દાખલા
રૂપ રહેશે x x x જે લાભ પોતાને મળ્યો તે બીજાઓને આપી
આપણા દેશમાંથી અજ્ઞાન દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી પ્રેરાઈ x x x x
ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના સેક્રેટરી તથા આણંદ ન્યુ ઈંગ્લીશ
સ્કૂલના હેડમાસ્ટર તરીકે તેમણે જે સેવા બજાવી છે તે કોઈ દલાહો
ભૂલાવાની નથી. ઇશ્વરે તેમને લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું હોત તો તે
ચરોતરને માટે ઘણું કરી શકત. x x x x x

દૈનિક “હિંદુસ્થાન” તા. ૫-૩-૧૮.

x x x અંબાલાલ ગુજરાતના સાચા સેવક હતા. તેમનું-વિદ્યાર્થી
જીવન સમાજસેવા અને ઉત્સાહથી ભરેલું હતું.

.....સેવા વૃત્તિના જે પાઠ તે શીખ્યા હતા તેનો વ્યવ-
હારમાં ઉપયોગ કરી બતાવ્યાનો યશ લીધો હતો.

x x x સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે તેઓ તનતોડ સેવા કરી
રહ્યા હતા. કામ કરવું-એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો.....સ્વર્ગસ્થ
અંબાલાલની ખોટ ચરોતર એજ્યુકેશન સો. ને તો લાગશેજ; પરંતુ

ગુજરાતને પણ આવા ઉપયોગી દેશભક્તાની ગેરહાજરી બહુ સાક્ષરો.
x x x x

આ સિવાય પણ ઠેકાણે ઠેકાણેથી ખીજ એટલા બધા પત્રો આવેલા છે કે જેટલા પત્રો ભાગ્યેજ ચરોતરમાં અન્ય કોઇના અવસાન વિષે આવ્યા હશે.

સ્વર્ગસ્થ પોતાની પાછળ ગુણવાન પ્રતી અને આઠ વર્ષનો પુત્ર મૂકી ગયા છે, પણ તેઓ શું સ્વર્ગમાં રહેશે ? જ્યાં ભોગ ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય કરવામાં આવે ત્યાં આવા ત્યાગી સાધુને રહેવું શી રીતે પાસવે ? તેવી અધોગતિ તે આત્મા નહિંજ થવા દે. સ્વર્ગના ભોગ પ્રધાન રાજસી શાશન સામે પણ તે હુલ્લડ મચાવશે અને ત્યાંથી છૂટી આ ભારતભૂમિમાં વધુ તાજ આત્મયજ્ઞ સાથે-પ્રભુનો-વિષાતાનો-નવો ઉદ્ધારનો પેગામ લખતે પાછા આવશે. એવા સપૂતોની અત્યારે ભારતમાતાને ઘણીજ જરૂર છે. બહે આવે ! ભાઈ અંબાલાલ વધુ તૈયારી કરવા સાડ થોડા સમયને માટે પરદે થાય તેને માટે શોક કરવો ન ઘટે.

પ્રભુ એવા અનેક આત્માઓ અને મહાત્માઓને પોતાના દરબારમાંથી આ દીન દુઃખી ભારત માતાની વહારે મોકલી આપે; કેમકે હજી ખરું કામ અને ખરા પ્રસંગો તો હવેજ આવનાર છે. દાસનાં પરાપકારી કાર્યો અને પરાક્રમે તો તેની આગળ માત્ર ખેડ, ખાતર કે બહુ તો ખીજ રૂપેજ છે.

ભાઈ અંબાલાલના કામ સાથે અથવા તેમના સ્થૂળ શરીર સાથે આપણામાંથી જેને કોઈ પણ જાતનો સંશ્લેષ હોય તેઓ આવી રોજની પ્રાર્થનાદ્વારા પણ ભાઈ અંબાલાલની અને તેમના સેવાસ્થાન ભારતભૂમિની કેટલીક સેવા જન્યવી શકશે.

તેમના મરણ પછી દીલાસામાં આપણા એક પુણ્ય હૃદયે જે

આદેશ આપ્યો છે તે મુજબ ચાલો આપણે તે બાધનું સ્મરણ રાખીએ કે:—“ બાધની મદદ પ્રત્યક્ષ રીતે મળતી બંધ થઇ છે પણ તેમનું જીવ્યું જીવતાં આવડે તો પરોક્ષ રીતે તો તેમની મદદ હંમેશ આપણને મળતીજ રહેશે. ”

“ મન વજનું બનાવો, ભૂતકાળ ભૂલી જાઓ અને ભવિષ્યનો વિચાર કરો. કોઇ વાતે મુંઝાશો નહિં. હુ:ખ મોટું એટલે કસોટી બારે. મિત્રો અને રતેહીઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો અને ઈશ્વર પાસે માગો કે બાધનો આત્મા સંતોષ પામે તેવાં કર્તવ્ય કરવાનું બળ આપણને બક્ષે.”

ઉપર પ્રમાણે વર્ત્યામાંજ બાધ અંબાલાલનું સાચું સ્મારક છે, મહાત્મા શ્રી ગાંધીજીનો પણ એજ સંદેશ છે કે:—

“ બાધ અંબાલાલનું મૃત્યુ આપણને શીખવે છે કે આપણે સેવા ધર્મમાં એક ક્ષણ પણ ઢીલા નથી રહી શકતા. ગમે તે વખતે યમરાજ આપણને બોલાવી લે છે, અને જો આપણે દેશસેવાના માત્ર હવાઇ કિદલાજ બાંધવા હોય, પણ પ્રયત્ન ન કરવો હોય તો આપણને ખાલી હાથેજ ચાલ્યા જવાનો સમય આવે અને મનોરથો મિથ્યા થઇ જાય. બાધ અંબાલાલની પાછળ જે હોય તેમને મારા વતી આશ્વાસન આપજો અને કહેજો કે, બાધ અંબાલાલનું આપણને ખરું સ્મરણ તો એજ કે તેમના ચારિત્ર્યની આપણે નકલ કરીએ.”

ૐ શાન્તિ.

શાન્તિ.

શાન્તિ.

ખાસ સૂચના.

આ પુસ્તકની છેવટે જે ચાર ઉપયોગી લેખો આવેલા છે તે અનુક્રમણિકાવાળો ફોર્મ છપાઇ ગયા પછીથી ઉમેરવાના ફરેલા હોવાથી અનુક્રમણિકાની નીચે તેનાં નામ છં ઉમેરી લેવા વાંચકોને પ્રાર્થના છે.

વ્યવસ્થાપક સ. સ. વ. કા.

યુવકોને પત્રો.

૧-પાછળથી પ્રધાનપદે પહોંચેલા એક યુવકને પત્ર.

ઈશ્વરનું સામ્રાજ્ય ક્યાં છે તે ત્હમને યાદ છે? ભૂતકાળમાં જ્યારે ત્હમે ન્દાના હતા, ત્યારે ત્હમે ત્હને છેક આકાશમાં કલ્પતા; પછી ત્હમે મ્હોટા થઈને શાળામાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યા ત્યારે ત્હમને તે ઉંચે હોય એમ અશક્ય લાગ્યું; અને કોઈ દિવસ, જ્યારે ત્હમે પુષ્પ વગેરે પહોંચ્યો, ત્યારે ઈશ્વરને એટલે દૂર કલ્પવા ઉપર પણ ત્હમને હસતું આવશે, અને ત્હમારી માતાના શબ્દો યાદ આવી સત્ય લાગશે કે ઈશ્વરનું સામ્રાજ્ય તો ત્હમારા હૃદયમાં જ છે.

હજારો સદીઓમાં પસાર થઈ આ સત્ય આપણને મળ્યું છે, અને મહાત્માઓ અનેક અમૂલ્ય વચનામૃતો માનવજાતિને સોંપી ગયા છે, છતાં તેમાં આ સત્ય તો એક અહ્ભુતજ વસ્તુ છે. ત્હમે હજુ યુવાન છો અને ત્હમારા મનમાં માન અને સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રહી છે, તેથી જો આ સત્ય ત્હમને સર્વાંશે સ્હમજશે તો તે ત્હમને જાદુ સમાન લાગશે; કારણકે તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે ત્હમે યુવક તરીકે જ અનેક સ્વપ્નો જુઓ છો, તેને જો ધારો તો ત્હમે પ્રત્યક્ષરૂપ આપી શકો-જો ત્હમારી અભિલાષા સાચી હોય તો ત્હને પાર પાડવાની શક્તિપણ ત્હમારામાં છેજ.

જો તે શક્તિ ત્હમારામાં નજ હોય તો બહારથી અન્ય કોઈ વસ્તુ ત્હમને તે આપી શકે તેમ નથી. એક શિષ્ટ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એક મિત્રને વારંવાર કહે છે કે દુનિયામાં ત્રણ પ્રકારના ઉચ્ચ વર્ગ (aristocracies)

છે. એક ઉચ્ચ કુળમાં જન્મવાથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉચ્ચતા; બીજી દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉચ્ચતા; અને ત્રીજી ચારિત્ર્યની ઉચ્ચતા. આ ત્રણે ઉચ્ચતાઓ એક મનુષ્યમાં હોય તો તે બહુ સારી વાત છે; પરંતુ તેમાં પણ છેલ્લા પ્રકારની ઉચ્ચતા હોવી એ સર્વોત્તમ છે. મહાન પુરુષ ભણેને ગરીબ ગૃહમાં જન્મ્યો હોય, તેને જીવનભર સખ જીવનકલકમાંથી પસાર થવું પડ્યું હોય; પરંતુ ચારિત્ર્ય સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય કદી મહાન થઈ શક્યો નથી; અને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ સદાકાલ ટકી શકતી નથી. રોમન સામ્રાજ્ય અત્યારે ધૂળમાં ઘટાઈ ગયું છે; પરંતુ માર્કસ આરેલિયસનું ઉચ્ચ વર્તન હજી પણ હયાત છે, તેના સામ્રાજ્યની ધૂળ પૃથ્વી પર સર્વ સ્થળે ઉડતી દેખાય છે.

જો ત્હમે કોઈ ડાહ્યા નરને પૂછશો કે ત્હમને ભૂતકાળના કયા માણસના જેવું થવું ગમે છે; તો તે સીઝર, ઑલ્ફ્રેડ, નેપોલિયન, અકબર, શિવાજી વા કોઈ મહાન રાજાનું નામ નહિ કહે, તેમજ આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય, સર આષ્ટોક્ત ન્યૂટન, કવિ કાળીદાસ, ભવભૂતિ, શેક્સપીઅર વા મિલ્ટનનું નામ પણ નહિ દે. તે રાજા, સેનાધિપતિ, શોધકો અને કવિઓ સુદ્ધાંનાં નામ પડતાં મૃતીને ભગવાન બુદ્ધ વા સંન્યાસી શંકરાચાર્યનું વા ૧૯ સદી પૂર્વે કોરિન્થમાં ખલાસીઓને માટે તંબુઓ બનાવનાર પાલનું નામ દેશે. કારણકે રાજાઓને તો ફક્ત મુકુટ અને ગાદી હતા; સેનાધિપતિઓ પૃથ્વીની સુન્દરતાને ઉખેડી નાખી તેને કુરૂપવાન કરતા હતા; શોધકો ફક્ત માણસોને કામ કરવાનાં વા રમવાનાં સાધનોજ આપે છે; કવિઓનો અમૂલ્ય ભંડાર પણ સ્થૂભજ શકનારને જ કામ આવી શકે છે; પરંતુ એ મહાત્માઓએ તો સમસ્ત જનસમૂહને નવું જીવન આપ્યું છે; કે જે નવજીવનનો નાશ કદી થયો પણ નથી અને થશે પણ નહિ. અધોગતિને સમયે આ સર્વેએ ધર્મનું રક્ષણ કર્યું, દુષ્ટ રાક્ષસોથી સાધુઓને બચાવ્યા, અને આ સર્વ ત્હમણે

ઉચ્ચ કુળ વા દ્રવ્યની જરાપણ સહાયતા વિના સફળ કર્યું.

તહમે પણ મહાનકાર્ય કરી શકો; તહમે કોઈ રાજ્યના પ્રધાન થઈ શકો. લાખો માણસોમાં થઈને તહમે તહમારો રસ્તો કરી શકો, એટલે સુધી કે તેઓ સર્વ તહમનેજ સ્હાય, તમે તે સર્વના નેતા બની શકો, અને કોઈ પણ તહમને વચ્ચે અટકાવી શકે નહિ.

આપણા દેશમાં એકાદ યુવાન તો એવો જન્મ્યોજ દશે કે જો કોઈ દિવસ આખી પ્રજાનો તારક, નેતા કે પ્રધાન બનશે; તે યુવક તહમે પોતેજ કેમ ન હો? તહમારામાં સર્વ જોડતા ગુણો છે-તહમે કહો છો તેવુંજ ખરેખર તહમારા હૃદયમાં પણ છે, અને મહાત્માઓમાં જે સર્વોત્તમ ગુણ હોતો તે પણ તહમારામાં છે. તહમે બહાદુર છો; કર્તવ્ય કરવામાં જે જોખમ વા મુશ્કેલી સમાયેલી છે, તેથી તહમે જરા પણ નાસીપાસ થતા નથી. તહમારામાં સ્વમાનવૃત્તિ છે; અને નીચ કાર્ય કરતાં તહમે શરમાઓ છો; તહમે પ્રમાણિક છો, અને જાણો છો કે જૂઠું બોલવું એ કાયર પુરુષનું કામ છે. આ સર્વ ગુણોને સાચવજો. હમ્મેશાં ઉજળી બાજુ તરફ લક્ષ આપજો, એટલે કોઈથી પણ તહમે હારવાના નથી. તહમે એવે માંગ વળ્યા છો કે ઠેઠ પહોંચ્યા પછી પણ તહમને પશ્ચાતાપ કરવા પ્રસંગ આવશે નહિ.

જ્યારે તહમે ખરા મનુષ્ય બનવાનો અને દેશના પ્રધાન બનવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેની પૂર્વે ક્યારનાએ તહમારા જીવનમાં સર્વ આવશ્યક ગુણો તહમે પ્રાપ્ત કર્યા છે, અને તે ફરીથી યાદ દેવાવવાની જરૂર નથી. હા, બીજી કેટલીક વસ્તુઓનો વિચાર કરવાનો છે ખરો.

પ્રથમથીજ ખરાબ અભિપ્રાય બંધાઈ જવો, એ બહુ ખરાબ છે. તહમે એવી ક્ષુદ્ર વસ્તુને બીલકુલ સ્થાન આપશો નહિ. દીર્ઘ દષ્ટિ રાખજો; અને સર્વ બાજુનો વિચાર કરજો; અને પછીજ અભિપ્રાય બાંધજો. જ્યારે તહમે કોઈ પણ મંડળના વા સમાના સમાસદ થાઓ, અથવા

કોઈ પક્ષમાં સામેલ થાઓ ત્યારે ત્હમે શું કરો છો તે સારી રીતે પ્રથમથીજ જાણી લેશો. જે ઠરાવ ત્હમને સ્હમજાય નહિ તે વિષે ત્હમારો મત આપશો નહિ, કારણકે ત્હમે શાળામાં શીખીજ ગયા છો કે જે વસ્તુ ત્હમને સ્હમજાતી ન હોય તેમાં મૌન સાચવવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. સદ્વર્તન અને સદ્વિચારપર એટલો બધો સ્નેહ રાખજો કે વગર વિચારે કંઈ પણ કાર્ય થાય નહિ, વા ઉતાવળે કંઈપણ શબ્દો બોલાય નહિ; સાવચેત રહેજો કે રખેને ત્હમારા એક વચન વા કાર્યથી નીચ હેતુને ઉત્તેજન મળે નહિ. ત્હમે ચિત્તુદ્ધ પક્ષને ધ્યાન-પૂર્વક હમ્મેશાં સાંભળજો; અને દરેક પ્રસંગે કંઈને કંઈ શીખવાને ઉત્સુક રહેજો, અને સત્ય તથા માનને એટલાં બધાં પ્રિય ગણજો કે સામા પક્ષની દલીલો સાંભળ્યાથી વિચાર બદલાય નો તે નિર્ણયથી જાહેર કરજો.

વધારે નુકસાન ખમવું પડે એવા પ્રસંગો પણ આવજો, પરંતુ ત્યારે પણ પ્રામાણિકપણા તરફનો ત્હમારો સ્નેહ કાયમ રાખજો. મહાન ભાવનાઓ, ઉચ્ચ હેતુઓ, શુદ્ધકાર્યો, ગરીબ નેમજ પેસાદાર, સશક્ત તેમજ અશક્ત એ સર્વની સાથે ત્હમને પ્રામાણિકતાની જરૂર પડશે; ત્હમારો પક્ષ છેક હારી જતો હોય છતાં પણ ત્હમે નિષ્કટપણુ પદા ખેલજો.

ત્હમને તાત્કાલિક વિજય ન પણ મળે; પરંતુ છેવટ તો શ્રેષ્ઠ પુરૂષોજ વિજયવન્ત નીવડે છે. ત્હમારો પક્ષ હમ્મેશાં ખરાજ નહિ હોય, ત્હમારી સામેનો પક્ષ હમ્મેશાં ખોટોજ નહિ હોય; માટે વિજય વા પરાજયના પ્રસંગે કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક હલકાઈથી છેટા રહેજો, કારણકે ત્હમે જાણુતાજ હશે કે સર્વ પરાજિત પક્ષોમાં કંઈ પણ મૂળ સત્ય રહેલુંજ હોય છે; અને સર્વ વિજયી પક્ષોમાં પણ કંઈક અસત્ય સમાયલું હોય છે. ત્હમે જે કાર્ય કરવા માગો છો તે સર્વવું

જીવન ઉત્તમ બનાવવાનો પ્રયાસ છે અને તેનાથી રાષ્ટ્રને સર્વોત્તમ માન મળવાનું છે. જ્યારે સ્વાર્થી મનુષ્યોને પોતાનો નીચ હેતુ સાધવાને સ્વદેશાભિમાનનો ઢોંગ કરતા જીવો ત્યારે ત્હમે તેનાથી દૂર રહેજો. ઉચ્ચ માર્ગને વળગી રહેવાની અને હક્કથી વસ્તુઓથી લલચાઇ નહિ જવાની ત્હમારી જાતને ટેવ પાડજો; અને જે વૃત્તિઓ ત્હમને આડે માર્ગે લઇ જાય તેવી હોય તેમને સંપૂર્ણ કાળુમાં રાખજો. જેમને ત્હમે ચલાતા હો ત્હમને પણ પ્રસંગ આવેતો સત્યને ખાતર દુઃખી કરવાની હિંમત રાખજો. ત્હમે ત્હમારા સત્યરૂપી ધ્રુવ તારાને ખરોખર ઓળખી રાખીને તેના તરફ અનિમેષ દષ્ટિ રાખીનેજ જીવનની, ધર્મીયની અને માનવ-જાતિની સેવા કરજો અને તેમાં જરા પણ ઉણપ આવવા દેશો નહિ. વખત જતાં ત્હમારી આસપાસ દુનિઆમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓના યાનથી ત્હમને સ્હમજાશે કે ભૂતકાળમાં થઇ ગયેલા ગમે તેવા રસિક, ઉપયોગી અને યાદ આવતાં કિસ્સાહ આપે એવા બનાવોને યાદ રાખવામાંજ કેળવણીની સમાપ્તિ થતી નથી. જીવનના નિયમો સ્હમજવા અને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થવાની સ્થિતિને માટે તૈયારી કરવી કે જેથી પોતાનું જીવન પોતાને માટે આનંદદાયક બને અને ખીજને માટે આશિર્વાદ સમાન થઇ પડે, એજ ખરી કેળવણી છે. કોઇ ઇજ્જતરને રાજ્ય કરી ગયેલા બધા રાજાઓનાં નામ યાદ હોય; દરેક યુદ્ધક્ષેત્રની માહિતી હોય; હોમર અને બાઇબલ જેવાં પુસ્તક ત્હમની મૂળ ભાષામાં વાંચી શકતો હોય અને દરેકે દરેક પર્વતની ઉચ્ચાઇ ત્હમને કહી શકતો હોય; પરંતુ જે ત્હને માહિતી ન હોય કે સાંકળની મજબૂતાઇ તેના ખરાબમાં ખરાબ અંકોડાના જેટલીજ હોય છે તો તે ખરી રીતે કેળવાયેલો નથી, અને ત્હના એ અજ્ઞાનને લીધે દુનિઆને કોઇ દિવસે સાંભળવુંજ પડશે કે એક પૂલ તૂટી ગયો છે અને આખી માડીનો નાશ થયો છે.

કેળવણીજ આપણા જીવનનું અને કર્તવ્યનું સાધન છે. જે ત્હમે મદાન બાંધનાર થવા માગતા હોતો ત્હમારી જાતને મકાનો બાંધવાને માટે કેળવીને તૈયાર કરો; જે ત્હમે રાષ્ટ્રના વિદ્યાપક થવા માગતા હો તો રાષ્ટ્ર વિદ્યાપકની કળામાં ત્હમે કેળવાઈ નિપૂણ બનો. એક ઝાડ સ્થકાતું હોય છે, ત્યારે બાગવાન કાંઈ તેનાં પાંદડાંને ચુંટી નાંખતો નથી અથવા તો ડાળીઓ ઉપર પાણી સીંચતો નથી, તે તો મૂળનેજ પોષે છે. એજ પ્રમાણે ત્હમે પણ મૂળને એટલે કે વસ્તુઓના કારણ-નેજ શોધતાં શીખજો. આજસુ ને ભૂખ્યાને ખોરાક આપવામાં જરા-પણ સાચી મદદ અપાતી નથી; કેમકે ફરીથી તે ભૂખ્યો થશેજ. ખરી મદદ તો ત્હેની પાસે કામ કરાવવામાંજ સમાયલી છે. જે પાંચો મજબૂત ન હોય, તો ઇમારત કદી પણ સહિસલામત હોઈ શકે નહિ; જે માણસનું હૃદયજ પવિત્ર ન હોય તો પછી તેનું જીવન પણ સફળ હોઈ શકે નહિ, અને તેથી ત્હમે સંભાળજો કે ત્હમારી કેળવણી એ ખરી કેળવણી નિવડે. જગત ત્હમારી પાસે શું માગે છે, અને ત્હમને શું આપી શકશે, તે ત્હમારા મનથી જરાજરા સ્પર્શ લેજો.

ત્હમને ત્હમારા ગૃહ અને ગામપર ઘણો પ્રેમ હશે. જેને ધરતો કંટાળો આવે છે, અથવા જે પોતાની માતાથી શરમાય છે, અથવા જે હંમેશાં શહેરમાં રહેવાનું અને નાટકશાળા વા ગાયનશાળામાંજ સમય વ્યતીત કરવાનું, અથવા બીજા લોકોને ફૂટબોલ જેવી રમતદ્વારા કસ-રત કરતા જેવાનું વધારે પસંદ હોય છે, તે આદર્શ યુવક નથી.

એટલું તો નક્કી સમજજો કે ત્હમારા જીવનની દરેક ક્ષણ એટલી બધી કિંમતી છે કે તેનો દુરુપયોગ થવો જોઈએ નહિ. ત્હમે ત્હમારા ગૃહને સ્હાળો, કારણ કે તે ત્હમને ખરેખરી શક્તિ આપે તેવું વાતા-વરણ તો ત્યાંજ છે. ત્હમારા પહેલાંના જમાનાના લાખો યુવકોને ગૃહ જેવું પ્રિય લાગતું તેવુંજ ત્હમારું ગૃહ તમને લાગવું જોઈએ, અને

ત્હમને એક વાતથી શરમ લાગવી જોઈએ કે આપણા દેશનાં લાખો બાળક બાળકીઓને ત્હમારા ગૃહ જેવું સુખી ગૃહ પ્રાપ્ત નથી. આનું કારણ જાણવાની ત્હમને ઈચ્છા થશે, અને ત્હમને તે જણાશે પણ ખરું.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપણને કહે છે કે બધાં બાળકો શારીરિક દૃષ્ટિથી સરખાં જન્મે છે, છતાં તેમાંથી આટલાં બધાં કેમ નિષ્ફળ નીવડે છે એ વાતથી ત્હમને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાંક બાળકો પાંચામાં આનંદ કરે છે ત્યારે કેટલાંના ઉપર મૃત્યુ કેમ ટાંપી રહેલું હશે એ વિચારથી ત્હમને આશ્ચર્ય થશે. કેટલાક રસ્તા પહોળા અને ખૂબ હવા અજવાળા હોય છે અને કેટલાક એટલા બધા સાંકડા હોય છે કે ત્યાં સૂર્યનાં દર્શન પણ થતાં નથી એ પણ આશ્ચર્યની વાત છે. એક રસ્તો ત્હમને બાગના જેવો સુંદર લાગે છે અને બીજો રસ્તો કમકમાટ ઉપખે છે. ગરીબનાં ઝુંપડાંની મુલાકાત લેતી વખતે ત્હમને આઘાત લાગતો જણાશે; ગામડાંઓમાં પણ અનારોગ્ય ઘરો ત્હમારી નજરે પડશે, અને હજી પણ એવી દશા કેમ ટકી રહે છે એ વિચાર ત્હમને આશ્ચર્યમાં લીન કરી દેશે.

આપણા શાન્ત પ્રિય દેશમાં કંગાલિયત જોઈ ત્હમને દુઃખ થશે; અને જેના સામ્રાજ્યમાં સૂર્ય કદી પણ આથમતો નથી એવા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આટલાં બધાં વર્ષો ગાળ્યા પછી પણ આપણે હજી અજ્ઞાનના અંધકારમાંજ હુમકાં માર્યા કરીએ છીએ એ વિચારથી ત્હમને કંપારી છૂટશે. સાંકડા ગરીબ મહોલ્લાઓમાં રમતાં કીંગણાં બાળકોને બાગ એ શી વસ્તુ હશે ત્હમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવતો નથી. હંમેશ અસ્વચ્છ ઘરોની ભીંતોજ ત્હમની નજરે પડે છે તે જોઈ ત્હમને દયા આવશે. ત્હમને પૂર્ણ પ્રકાશનો લાભ હંમેશાં મળ્યો છે, સ્વચ્છ ખુટ્ટી હવા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં લીધી છે, ખુટ્ટા ચોગાન વા બાગનો પુષ્કળ શોખ છે, તેથી આવાં આવાં અનિષ્ટ દશ્યો તમારી નજરે

પડશે ત્યારે ત્હમને ધણી લાગણી થશે. એવે પ્રસંગે ત્હમે જાણુવા જેવી, વિચારવા જેવી, તપાસ કરવા જેવી સર્વ બાબતોને જાણી વિચારીને સમજી લેજો અને મનથી નિશ્ચય કરજો કે મમે તેટલો પરિશ્રમ વેઠીને પણ ત્હમારે દરેક બાબતોનું જીવન વધારે સુખી, આનંદી અને નિરોગી બનાવવું, અને આપણો કૌટુંબિક પ્રેમ ખીલવવો.

જે મનુષ્ય દેશનું બાવી જોઈ શકે; તેનો વિચાર કરી શકે; દુઃખી અંધકારપૂર્ણ ખુંપડાંની જગ્યાએ સારાં હવા અજવાળાવાળાં નાનાં નાનાં મકાનો અને બાગ તૈયાર કરવાનાં સ્વપ્નાં લાવે; બાબતોને સ્વચ્છ નીરોગી જગ્યામાં ફેરવતાં જોવા માગે; અને વર્તમાન અંધકારને બરોબર જોઈ ત્હેની જગ્યાએ બવિષ્યમાં ગ્લાનરૂપી સૂર્યનાં કીરણો પ્રસારવાના પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય કરે; તેજ યુવક કોઈ દિવસ દીવાન થઈ શકશે. પાણીપતના યુદ્ધનો વિચાર કરી તે મગજને થકવતો નથી, રાજાઓની વંશાવલી અને સાલવારી યાદ રાખવા તે ખીલકુલ ચિન્તા કરતો નથી, અમુક રાજાએ અમુક કાર્ય વ્યાજખી કર્યું કે નહિ તે વિચારવાની તે દરકાર કરતો નથી. દીવાન થવાને લાયક યુવકોને બીજું ધણું વિચારવાનું છે. ૧૫૦૦ ની સાલમાં બનેલા બનાવની બાબતમાં ત્હેને કંઈ પણ કરવાનું નથી, ત્હેને તો આવતી ઇ. સ. ૧૯૫૦ ની સાલ સાથેજ વધારે લાગતુંવળગતું છે.

તે બવિષ્યત સમયે આપણાં બાબતો કેવા પ્રકારના દેશમાં વસતાં હશે? ગરીબોને કચરી નાખતું દારિદ્ર તે સમયે નષ્ટ થયું હશે? “કારાગ્રહ” એ શબ્દ શું તે સમયે પુરાણા સમયનો લાગશે? ફક્ત અકસ્માતને માટેજ દવાખાનાની જરૂર પડશે? ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલમાં નિવારી શકાય અને સ્વચ્છ શહેરમાં કદી પણ પેસી શકે નહિ ત્હેવા મરકીના બચંકર રોગથી હજારો માણસો મરી ગયાં એ વાત ૧૯૫૦ નાં બીપુરણે માની શકશે પણ નહિ? શું તેઓ માનશે કે ૧૯૧૮ માં

સોકોને જાહેર ખર્ચની સૂચના આપવી પડતી હતી કે મહેરબાની કરીને આગગાડીના ડામામાં અથવા સારી જગ્યાએ થુંકતા નહિ? હાંસ જે અસંખ્ય બાળકો મીલ, જીન વગેરે કારખાનામાં કામ કરે છે એ વાતને તે સમયનાં માણસો સત્ય તરીકે કદી પણ સ્વીકારશે?

સને ૧૯૫૦ માં સ્ત્રીપુરૂષોને આપણો આ અદ્ભુત સમય પુરાણો લાગશે? શું દરેક ઘરને જોઈએ તેટલું હવા અજવાળું મળ્યું હશે? શું દરેક સ્થળે આગગાડી ચાલતી હશે? શું દરેક ઘરમાં યાન્ત્રિક શાકતંત્રી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હશે? દરેક ઘરની આસપાસ બાગ હશે? ધૂમાડિયાં અદૃશ્ય થઈ ધૂમાડો પણ અદૃશ્ય થઈ જશે? પ્લેગ, ડાલેરા, મેક્કેરિયા જેવા રોગ સમૂળગા નાશ પામ્યા હશે? દરેક બાળકને પેટપૂર ખાવાનું મળશે? શરીર સંરક્ષણને માટે જોઈતાં કપડાં મળશે? શાળામાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોને એવું શીખવાનું મળશે કે ઘર ક્યા દારનું હોય તો સૌથી વધુ આરોગ્ય-રક્ષક કહેવાય?

ત્હમને ત્હમારા ઘરપર પ્રેમ છે તેથી ત્હમારે આ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. એક પ્રકારનું સ્વદેશાભિમાન ભૂતકાળમાંથી જન્મે છે, ભૂતકાળમાં જે માણસોએ દુઃખ સહન કરી આખા રાષ્ટ્રના રક્ષણની ખાતર આત્મોત્સર્ગ કર્યો છે, ત્હમની વાતો વાંચતાં આપણાં રોમાંચ ખડાં થાય છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં શું હોવું જોઈએ એ વિચાર કરાવનાર સ્વદેશ પ્રેમ એથી પણ વધારે ઉચ્ચ કોટીનો છે. ભવિષ્યને આપણે શું આપવાના છીએ? જે દેશમાં ત્હમારાં બાળકો ઉછેરવાનાં છે, ત્હેના ભવિષ્યને ઉજવણ કરવા ત્હમે શું કરવાના છો? વડા પ્રધાનોના ઘણા સમયમાં આવેલા એક કવિએ કહ્યું છે કે આ જગતમાં જન્મેલા દરેક બાળકની સાથેજ તેને કરવાનાં દરેક કાર્ય પણ જન્મે છે. ત્હમારે માટે રાષ્ટ્રના નેતાનું કામ નિર્માયકું છે. જરૂર પડ્યે પ્રાણની આહુતી

આપવા ત્હમે તૈયાર તો છોજ પરન્તુ ત્હને ખાતર જીવન ગાળવાને પણ ત્હમારે તૈયાર રહેવું જોઈએ. ત્હમે વર્તમાનને માટેજ નહિ પરન્તુ ભાવિને માટે પણ જીવજો. ભૂતકાળને માટે ભલે ત્હમને મન હોય, પરન્તુ ભવિષ્યને માટે પણ ત્હમને અતિશય ઉત્સાહ હોવો જોઈએ. હિન્દ માતાને ત્હના સર્વ દોષો છતાં પણ ચ્હાજો અને ત્હને તેમાંથી મુક્ત કરવાને પ્રયત્ન કરજો. ત્હમારા પોતાના દેશની સાથે ખીજ દેશોપર પણ રોહ રાખજો; ત્હમે દુનીયાને અને સમગ્ર વિશ્વને ચ્હાજો; પતંગીઆ સરખા જીવ તરફ પણ ધાતકી બનશો નહિ; કારણકે ત્હમને ભાતુભાવમાં શ્રદ્ધા છે. આ વિચારોથી ત્હમારું મન વિશાળ બનશે અને ત્હમારી ભાવના વધારેને વધારે સ્પષ્ટ અને વધારેને વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં ત્હમારી આગળ રમી રહેશે. ત્હમે ત્હમારી પોતાની જાતને તેમજ ત્હમારા સંસર્ગમાં આવતા સર્વ મનુષ્યોને શીખવજો કે દ્રવ્ય અને મોટરકાર જેવી પારશ્વિક વસ્તુઓથી ખરું સુખ મળતું નથી પરન્તુ તે તો કુદરતી વસ્તુઓમાંજ રહેલું છે. ગરીબને કુદરતી વૈભવ ભોગવતાં શીખવજો; પૈસાદારને સ્વાભાવિક જીવનની સાદાઈમાં રસ લેતા કરજો; પરન્તુ તે સર્વથી પણ વધારે ત્હમે રાષ્ટ્રને વારંવાર યાદ દેવરાવજો કે માણસો પૈસાથીજ ગરીબ વા તવંગર બનતા નથી, પરન્તુ ચારિત્રમાંજ તે ગુણ રહેલો છે. ત્હમે લોકોને શાન્તિ પૂર્ણ ઉન્નતિ પથે દોરજો. મજુરને મજુરીનો ગત આનંદ ફરીથી પ્રાપ્ત કરાવજો, બાળકોને પોતપોતાના આમ્યજીવનના શોખી બનાવજો; અને આમ્યજીવન બાળકોને રસિક થઈ પડે તેવું કરજો.

આમ કરવાથીજ ભવિષ્યમાં ભૂતકાળના કુસંપ કલેશ નાશ પામેલા હશે અને માણસો પરસ્પર બંધુ સમાન બનશે અને આપાદ તથા આનંદી હિંદ ફરીથી આપણી નજરે તરવરશે; આમ કરવાથીજ ત્હમને ત્હમારું ધ્યેય પ્રાપ્ત થશે, ત્હમારું કાર્ય પાર ઉતરશે અને એકત્રીસ

કરોડ માણસના હૃદયની ખરી આશિષ તહમને મળશે. આમ થતાં તહમને તહમારા બાળજીવનમાં માતાએ કહેલા શબ્દો યાદ આવશે અને ખાત્રી થશે કે “ ઈશ્વરનું રાજ્ય તહમારા પોતાનામાં છે. અને પછી તહમે સુખી દેશ ઉપર નજર કરશે ત્યારે તહમારા હૃદયમાં એમ પણ થશે કે ઈશ્વરનું રાજ્ય તહમારી આસપાસ પણ છે.”

૨-શાળા છોડી જનાર યુવકને પત્ર.

મહારા મેજ આગળ બેસી સંસારદ્વારમાં પ્રવેશ કરતા તહમારા જેવા યુવકો સંબંધી વિચાર કરું છું ત્યારે હું જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો, અને સંસારસાગરમાં ઝંપલાવવાની તૈયારી કરતો હતો તે સમયે હાલ જે હું બાળું છું તે જાણતો હોત તો કેવું સાફ એમ મનમાં થાય છે. કેટલી બધી ગંભીર ભૂલોમાંથી હું તેથી બચી શક્યો હોત ! કેટલી બધી નિરાશા અને મુશ્કેલીઓ મહને નડતી અટકી હોત ! જે કે તે સમયે મહને સારો શિક્ષક મળ્યો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી તો વળી આખી દુનિયાની પાઠશાળાઓ, મહાપાઠશાળાઓ અને વિશ્વ-વિદ્યાલયોમાં મળી શકે તેના કરતાં પણ વધારે સારો શિક્ષક મને મળ્યો છે.

કારણ કે શાળા છોડી ત્યારથી દરરોજ સંસારની મહાપાઠશાળામાં અભ્યાસ કરું છું. દરેક સ્ત્રી-પુરૂષ એ શાળાનાં વિદ્યાર્થી છે. અને “ અનુભવ ” પોતેજ આ શાળામાં શિક્ષકનું કાર્ય કરે છે. આ મહાપાઠશાળામાં પણ ખીજી સામાન્ય શાળાઓની પેઠે ચાલાક અને મન્દ, બુદ્ધિશાળી અને મૂર્ખ વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાથેજ અભ્યાસ કરે છે. કેટલાક તો એવા હોય છે કે જે દિવસોના દિવસો, મહિનાના

મહિનાઓ અને વરસોનાં વરસો મુશી જાણે કે જીવનનો કંઈ હેતુજ ન હોય; જાણે કે સંસારમાં ખીજી બાબતો વિષે વિચારજ કરવાનો ન હોય તેવી રીતે મોજમઝામાંજ પોતાનું જીવન ગાળે છે.

આવા વિદ્યાર્થીઓજ શાળાની ઉજ્જવળ કીર્તિપર ધૂળ નાખે છે, સંસારની મહાપાઠશાળાના આ વિદ્યાર્થીઓજ માનવજાતિના અસંખ્ય દુઃખ અને મુશીબતોના કારણભૂત છે. આપણામાંના દરેક વિદ્યાર્થીએ એવું જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે જે જીવન આપણી શાળાના ભૂષણરૂપ અને, અને દુનિયામાં એવાં કામ કરવાં જોઈએ કે જેથી આપણી જીતી શાળાને આપણાં કાર્યોના દોષને માટે માફી માગવી પડે નહિ, પરંતુ ઉત્તરું તેથી તેને માન મળે.

ત્હમે એવા સમયમાં જીવન ગાળો છો કે જ્યારે વિદ્યાર્થી થવું એ દુનિયામાં સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણાય છે. ધંધામાં સફળ થયેલો એવો કોઈકજ માણસ હશે કે જે ત્હમારાં હવે પછીનાં વર્ષોની ખાતર પોતાની દોલત ખર્ચવા તૈયાર ન હોય. એવો કોઈ પણ માણસ નહિ હોય કે જેને બાળક બનવાનું નહિ ગમતું હોય. એક પ્રખ્યાત માણસે એકવાર કહ્યું હતું કે ભૂતકાળનાં પચાસ વર્ષ જો ત્હને પાછાં મળે તો ત્હને ખાતર તે પોતાની સમગ્રી મીઠકત આપી દે.

જ્યારે ત્હમે પુખ્ત વયના મનુષ્ય બનશો ત્યારે તમારે રહેવાની દુનિયાં બહુ સુંદર સ્થળ બનશે. ત્હમે તેની અંદર શું કરશો ? મૃત્યુ ત્હમને પરલોકનું દાર ખોલી આપે ત્યાંમુધી ત્હમે ગમે તેમ ગાદું ગમડાવવા માગો છો કે ત્હમારા જીવનને યશસ્વી અને જગતને ઉપયોગી કરવા ધારો છો ? ત્હમે કદાચ ગામડામાં રહેતા હશો, અને બહારની દુનિયા બહુ જોઈ નહિ હોય; પરંતુ દેશમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક માર્ગ ત્હમારી શાળાના દાર આગળથીજ શરૂ થાય છે. શાળા છોડ્યા પછી ત્હમે વડા પ્રધાન પણ બની શકો.

પ્રધાનમંડળમાં આજે એક માણસ તો એવો ભેસે છે કે જેને ત્હમારી પેટે શાળામાં જવાનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો નહોતો; જે લાંડનના મહોદ્લાઓમાં બટકતો હતો અને જે પોતાની માને ધોવાનાં કપડાં લોકોને ત્યાંથી આણી આપતો હતો. પ્રધાનમંડળમાં ખીજે એક માણસ એવો છે કે જે અત્યારે આખા ઇંગ્લાંડ દેશની ત્રીજેરીનો ઉપરી છે, પરંતુ તેને આગલી અવસ્થામાં જળતણુને માટે રસ્તાપરથી લાકડાં વીણવાં પડતાં હતાં.* આમાંથી એકેને ત્હમારા જેવી સારી તક પ્રથમથીજ મળી નહોતી, દુનિયામાં પોતાનો માર્ગ કાઢવા ત્હેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, અને તેથીજ ગરીબાઈ કે મુશ્કેલીથી તેઓ અચ્છી પડ્યા નહિ.

ત્હમે પણ ત્હેમના જેવાજ દો. જો ત્હમને સંસારમાં આગળ વધવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે ત્હમને ખાળી શકે. જીવનમાં સફળતા અપાવનારા માર્ગો દિવ્યપ્રતિદિવ્ય વિશાળ થતા ગ્તય છે. હબ્બરો દેત્રોમાં તપાસ કરીને તેમાંથી મનપસંદ માર્ગ અદાણુ કરો અને વિજય પ્રાપ્ત કરો.

મને ખાત્રી છે કે ત્હમે જ્યારે સંસાર જીવનના દારમાં ત્હમારી સન્મુખ કેબી રહેલી મુશ્કેલીઓ સંબંધી વિચાર કરતા બેસશો ત્યારે ત્હમને લાગશે કે જીવનમાં સંત્રામ સિવાય કંઈ છે જ નહિ. ત્હમને એમ લાગશે ખરૂં કે મ્હારૂં કહેવું ખીજને માટે ખરૂં હશે; પરંતુ ત્હમારે પોતાને માટે તો તે તદ્દન ખોટું છે.

જો ત્હમને આવા વિચાર આવતા હોય તો ત્હમે એકદમ

* આપણા દેશમાં પણ દેશના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી, મહર્ષિ રાનડે, લોકમાન્ય ગોખલે, પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, વગેરે અનેકોનાં જીવન અતિશય ગરીબાઈમાં શરૂ થયાં હતાં, અને જીવનના અન્તમાં જન સમૂહના વન્દનીય અગ્રેસરો તેઓ નિવડ્યા હતા.

નિશ્ચય કરો કે તે ત્હમારે માટે સત્ય નથી, કારણકે કોઈ પણ બાળક વા. મનુષ્ય પોતાના આદર્શ કરતાં કદી આગળ વધી શકતો નથી. ત્હમારી નોટમાં ત્હમે ઘણીવાર લખ્યું હશે કે, ‘ખરોખર તપાસ કર્યા સિવાય કોઈ પણ બાબતમાં અંપલાવવું નહિ’ એ હકાપણયુક્ત વચનામૃત છે, અને આપણે બધા ત્હેનો ભાવાર્થ સમજીએ છીએ, પરંતુ ત્હેના કરતાં વધારે મહત્વનો સિદ્ધાન્ત તો એજ છે કે, ‘જોઈને ફાલું ભરો.’ પ્રયાણની દિશા નક્કી કરો. પણ એ યાદ રાખો કે કાર્યની દિશા જોડલા મહત્વની હોય છે તેટલાજ મહત્વની આ વાત પણ છે કે તે દિશામાં કેટલા મહત્વપૂર્વક ત્હમે પ્રયાણ કરી શકો છો. દિશા પસંદ કર્યા પછી ત્હમે વીર પુરૂષ તરીકે ટકર ઝીલો છો કે નહિ તે પણ જોવાનું જ છે. યાદ રાખો કે દરેક ઉપ-યોગી કાર્ય મહત્વનું હોવા છતાં તે કાર્યને ખરાબ રીતે કરવાથી તે કાર્ય ખરાબ પણ નિવડે છે. સર્વ કોઈ માટે કાંઈ એકજ કાર્ય કરવાનું હોતું નથી અથવા માણસે એક અમુકજ પ્રકારની યોગ્યતા મેળવીને બેસી રહેવાનું નથી. યંત્રપર દેખરેખ રાખવી, હળ હાંકવું, પુસ્તક લખવું, ચિત્ર આલેખવું, અથવા આમની સભામાં જવું. દરેક મનુષ્યે યુવાવસ્થામાં એવી તૈયારી કરવી જોઈએ કે સંસારસાગરમાં પ્રયાણ કરતાં આવાં આવાં જે કાર્ય કરવાની જરૂર પડે તે તેનાથી બંનવી શકાય.

સંસારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા કયા ગુણોની આપણને ખાસ આવશ્યકતા છે ?

કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જેમાં સર્વ કોઈ સંમત હોતા નથી, પરંતુ કેટલીક બાબતો એવી પણ હોય છે કે જેને બધા સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે, અને આ બાબતોમાંની પહેલી એ છે કે દુનિયામાં કોઈ પણ યોગ્ય કાર્ય કરવામાં આપણો એકસ હેતુ હોવો જોઈએ.

આપણા જીવનનો કંઈક હેતુ હોવો જોઈએ. આપણે શું કરવા માગીએ છીએ, અને તે કેવી રીતે કરવા માગીએ છીએ તેનો આપણે પ્રથમ મંથન નિશ્ચય કરવો જોઈએ, અને પછી કોઈ પણ અન્તરાયને વચ્ચે આવવા દેવો જોઈએ નહિ. સમય ખરેખર શું છે તે આપણે સ્ક્રમ-જનું જોઈએ. ‘સમય’ એ આપણા કલ્યાણની ખાતર આપણને અપાયેલો અમુલ્ય ખજાનો છે.

આપણે કહીએ છીએ કે સમય એ દ્રવ્ય છે; પરંતુ ખરેખર તો તે દ્રવ્ય કરતાં પણ વધારે છે; ધારણકે પૃથ્વીપરના સર્વ દ્રવ્યથી દુનિયામાં જે કદી ન થઈ શકે તે સમયથી થઈ શકે. સમયથી બધી ચિન્તાઓ દૂર થાય છે અને બધાં દરદો મંટે છે; અને જો સમયનો સદુપયોગ કરો તો તે તમને એવી તકો પ્રાપ્ત કરી આપે કે જેનાં તમને અત્યારે સ્વપ્નાં પણ ન આવતાં હોય. યાદ રાખજો કે જ્યારે તમે કૂટળાલની સ્પર્ધા જેવા ખીસ્સામાં હાથ નાખી ઉભા રહો છો; અથવા બજારમાં કામચલા આળસુ બેસી રહો છો; ત્યારે તમે સમયનો નાશ કરો છો. તમે સોનામહોરને ફેંકી દેતા નથી, પણ કેટલી બધી વાર તમે તેના કરતાં પણ અનેક ગણા કિંમતી એવા કલાકોના કલાકો અથવા દિવસોના દિવસો નિર્રથક ગાળો છો! આખો દિવસ આપણે ગંભીર ચિન્તનમાં ગાળવાનો નથી, રમવાને માટે પણ આપણને સર્વને સમય મળે છેજ; પરંતુ મોજમજા એ એટલી બધી ભયંકર વસ્તુ છે કે તેની આડે આપણો જીવનહેતુ લક્ષ બહાર જાય અને આપણું જીવન વ્યર્થ પસાર થાય, તો પછી તેના કરતાં તો મોજમજા ભોગવવાની તકજ આપણને ખીલકુલ ન મળી હોત તો તે આપણે માટે વધુ હિતાવહ થાત.

આપણે મહત્વાકાંક્ષી પણ બનવું જોઈએ. જગતમાં સફળ નિવડવાની આકાંક્ષા અનિષ્ટ છે એમ કહેનારાઓને કદી

માનશે નહિ. જગતમાં સત્ય અને અસત્ય બંને પ્રકારની સફળતા છે; અને આપણે જ્યારે એમ ધારીએ છીએ કે આપણે જગતમાં સફળ થવું જોઈએ, ત્યારે આપણો હેતુ એવો જોઈએ કે આપણી પાસે આર્થિક સંપત્તિ, બીજાં સાધન અને આપણું જ્ઞાન વધવું જોઈએ; અને આપણને સત્કાર્ય કરવાના અને સદાચારી બનવાના અનેક પ્રસંગો મળવા જોઈએ. અભિલાષાઓ ઉચ્ચ અને નીચ બંને પ્રકારની હોય છે. આપણો હેતુ ઉચ્ચ હોવો જોઈએ એ જોવાનું આપણું ખાસ કર્તવ્ય છે. એમર્સનના સુંદર શબ્દોમાં કહીએ તો આપણો આદર્શ તારાને ચુંટવાનો હોવો જોઈએ.

આપણે નિશ્ચયી બનવું જોઈએ; આપણી ધારણા ચોક્કસ હોવી જોઈએ. જો વિચારોને કૃતિમાં ઉતારવાનો ધરાદો ન હોય તો તેણે કશુંજ મુલ્ય નથી. માણસોએ અશક્ય ધારેલી વસ્તુઓ- માંથી અર્ધીવસ્તુઓની યાદી આપતાં પણ અદ્વાડીયાં વીતી જાય તેમ છે; પરંતુ એકનિષ્ઠ અને દઢાગ્રહી પુરૂષોએ તહેમને શક્ય બનાવી છે. માણસોએ કહેલું છે કે આગગાડી જેવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકેજ નહિ, અને જે માણસે પ્રથમ આગબોટ બનાવવા પ્રયાસ કરવા માંડેલા તેની નિષ્ફળતા જોઈ બીજાં માણસોએ તેને ગાંડો ધારેલો-સર વોલ્ટર સ્કોટ જેવા વિદ્વાન પુરૂષે પણ એક વાર કહેલું કે જે માણસ લાંડન શહેરને ગેંસની રોશનીથી પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો તે તદ્દન મૂર્ખજ હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જે માણસોએ શોધખોળથી કરોડો માણસોનું જીવન સુખી બનાવ્યું છે, તહેમના તરફ પ્રથમ લોકો હસતા હતા, અને કેટલી વાર તો તહેમને જૂખમરો પણ વેઠવો પડેલો. આજની શોધખોળથી આપણે જે મજા ભોગવીએ છીએ તે એવાઓના અહમ્મત દઢાગ્રહનેજ આભારી છે કે જે નિશ્ચય ઠેક સુધી તહેમનામાં અડગપણે ટકી રહ્યા હતા. નિશ્ચયની સાથે એક બીજી વસ્તુ પણ રહેલી

છે અને ત્હને આપણે એકચિત્તપણું કહીએ છીએ. ત્હમારામાં બહુ શક્તિ હોય, અને તે સર્વ ત્હમે કાર્યમાં વાપરતા હો, પરંતુ તેનો ત્હમે એવી રીતિ પણ વ્યય કરી શકો કે જેથી તે નિષ્ફળજ નિવડે. જે માણસ પોતાના પૈસાને ગમે તેમ વાપરે છે અને અન્તે આપત્તિમાં આવી પડે છે તેને આપણે મૂર્ખ ઉડાઉ કહીએ છીએ. ઉડાઉપણું એ પ્રકારનું હોય છે; એક દ્રવ્યનું અને ખીજું શક્તિનું, અને ખરાબમાં ખરાબ ઉડાઉ તો એજ છે કે જે પોતાની શક્તિને નિર્રથક વાપરી દહને કરવા યોગ્ય કાર્યોને માટે તેને સંચડી રાખતો નથી. એકચિત્તનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે ત્હમે ત્હમારા કાર્યને વળગી રહો. એટલાં બધાં કાર્ય એકી સાથે ન શક કરો કે જેથી તેમાંનું એક પણ સારી રીતે થઇ શકે નહિ. કોઇ પણ માણસનું બહુ ન થઇ શકે તેવાં નજીવાં કાર્યો કરવામાં જે ત્હમે રોકાયેલા રહો તો ત્હમે સમયનો નાશજ કરો છો.

જે શિષ્યવૃત્તિ મેળવવા ત્હમારી આકાંક્ષા હોય તો તે માટે નિશ્ચય કરો. તેમ કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ શોધી કઢાડો અને તેમ કર્યા પછી કાર્ય કરવાની રેખા દોરી ત્હને વળગીજ રહો. સ્પર્ધાની રમતો જેવા વારંવાર પુસ્તકને મૂકી દોડી જતા નહિ. રમનારાને માટે ફૂટબોલ જેવી રમત ઘણી સરસ છે, પરંતુ ખીજા રમે ત્યારે જેમ રહેવાની ટેવથી તો આપણે શરમાવુંજ જોઇએ. સ્પર્ધાની રમત જેવાથી આપણને ધડીતર આનંદ મળે, પરંતુ એજ ધડી જે ત્હમારાં પુસ્તકમાં ગાળવામાં આવે તો ત્હમારા બાની જીવનમાં ઘણો ફેર પડી જાય.

હું વિદ્યાર્થી કરતાં બહુ મ્હોટો નથી, પરંતુ ત્હમે મ્હારા જેવડા થશો ત્યાર પહેલાં તો જે સમય ત્હમે વ્યર્થ ગુમાવ્યો છે તે માટે ત્હમે પસ્તાવો કરતા હશો; પરંતુ એક વસ્તુને માટે તો ત્હમને કદી પસ્તાવો નહિ થાય—પુસ્તકો પાછળ ગાળેલા સમય માટે અને શિક્ષકોનાં વચનો તરફ આપેલા લક્ષ માટે ત્હમારે કદી પ-

સ્તાવો કરવો પડશે નહિ. માણસો પૈસાને સારે વ્યાજે રોકવાથી વધારે પૈસાદાર થાય છે કે જેથી એક પાંડના પચીસ શિલિંગ થાય અને પચીસ શિલિંગના ૩૦ શિલિંગ થાય; પરંતુ એક ડાહ્યા આજક જે દિવસો શાળા અથવા ઘર આગળ અભ્યાસમાં ગાળે છે તેના જેવું સાફ વ્યાજ આપનાર ખીજ કોઈ વસ્તુ નથી, અને જે કોઈ માણસને ગયેલી ઘડીઓ પાછી મેળવવાની ઇચ્છા થાય તો તે એ જ સોનેરી ઘડીઓ છે કે જેનો ત્હમે આજે ખરો ઉપયોગ કરીને ત્હમારી પોતાની બનાવી શકો; અને નહિ તો અફસોસ ! એ ઘડીઓ થોડા સમયમાંજ હંમેશને માટે ગુનજ થઈ જશે !

તે સર્વનો સદુપયોગ કરો, કારણકે તેમ કરવાથીજ ત્હમે ત્હમારું નામ જગવિખ્યાત કરી શકશો. થોડા સમયપર સ્વર્ગસ્થ થયેલા એક માણસે એ પ્રમાણે સમયનો સદુપયોગ કરીને લાખો લોકોના જીવ બચાવ્યા હતા. ત્હમારા અને મ્હારા જન્મ પહેલાં ઘણાં વર્ષો-પર ત્હેણે એક ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર કરવા માંડ્યો હતો કે જે મ્હોટા મ્હોટા દાક્તરોને પણ મુંઝવતો હતો, અને દરેક માણસ ત્હેની વિરુદ્ધ હતો; પરંતુ તે દ્રઢ નિશ્ચયી હતો, તે પોતાના કાર્યને વળગી રહ્યો અને ત્હેના સંબંધમાં વિચાર કર કર કર્યા. જેને પરિણામે હંમેશ બને છે તેમ ત્હેને પણ એક ઉપાય જડી આવ્યો કે જેને લીધે જેમને જેમને શસ્ત્રવૈદની સહાય લેવી પડી છે તે સર્વના પ્રાણ બચ્યા છે. આ સુંદર કાર્ય લોઈ લિસ્ટરે પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહીનેજ પાર ઉતાર્યું.

જે પોતાના કાર્યને વળગી રહે, એવાજ યુવકની જગતને જરૂર છે. એવાજ છોકરાને આપવા સાફ કોઈ લાખો રૂ. એકઠા કરી રહ્યું હશે. એવાજ છોકરાને માટે આમની સખામાં પણ જગ્યા ખાલી છે. એવાજ છોકરો એવું સરસ ચિત્ર આલેખશે કે જેને હજારો માણસો જોવા જશે. એવાજ છોકરો કોઈ મ્હોટા ધંધાનો વ્યવસ્થા-

પદ બનશે. દરેક સ્ત્રી એવા છોકરાનીજ માતા બનવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

ધણાચ છોકરા એવા હશે કે જે દીવાસળીની પેટીઓ અને વર્તમાનપત્રો વગેરે વેચશે અને તેઓ ખીજ કાઢતે માટે કોઈપણ ખાસ કાર્ય કરી શકશે નહિ, અને પોતાને માટે તો નિરપયોગી કરતાં પણ વધારે ખરાબ ઉપયોગ સમયાંતા કરશે; પરંતુ દુનિયાને તો દૃઢ નિશ્ચયી, મહત્વાકાંક્ષી, ખંતીલા વિદ્યાર્થીની જરૂર છે.

મનુષ્ય બનો, સ્વાવલંબી બનો; અને જે કંઈ કરે તે એવું કરે કે ત્હને ફરીથી કરવું પડે નહિ. ત્હમારી માતાને સુખ આપનારા થાઓ, ત્હમારા પિતાને માટે ભૂષણરૂપ બનો, અને ત્હમારી શાળાનું માન વધારનારા થાઓ. બહાદૂર અને હિંમતવાન બનો; ભૂત થાય તો તેથી ડરતા નહિ. દુનિયામાં બહુ સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર એક માણસે કહ્યું હતું કે ભૂલથી ડરતા નહિ. મ્હારાથી પણ ઘણીએ ભૂલો થઈ છે, અને હજી થશે. આ વાત સત્ય માનજો કે જેણે કદી ભૂલ કરી નથી ત્હેણે કદી કંઈ કાર્ય કર્યું નથી. સારાને ખાતરજ સારું કરો, અને તેમ કરવામાં બહાદૂર બનો.

ત્હમે દુનિયાના એક મ્હોટા દેશમાં જન્મ્યા છો. હિન્દુસ્થાનમાંથી ધણાં અનિષ્ટો દૂર કરવાનાં છે, દયાજનક અને દુષ્ટ વસ્તુઓ ત્હમે મ્હોટા થશે ત્હેની સાથેજ સુધારાને માટે પોઠાર કરી ઉઠશે; પરંતુ પ્રલયકાળ સુધી એમજ થયાં કરશે અને મ્હને આશા છે કે ત્હમે મ્હોટા થાઓ છો તેમ તેમ એવી લાગણી પણ ત્હમારામાં પોષાતી જાય છે કે આપણો દેશ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, અને ત્હેનું બાવી પણ સર્વથી ઉજવળ છે.

આપણે ઋષિ-મુનિ, અને રાજર્ષિઓનાં બાળકો છીએ એ ખ્યાલથી આપણું હૃદય પ્રદુષિત થવું જોઈએ. જે દેશમાંથી આધ્યા

ત્મિક જ્ઞાન આપી પૃથ્વીપર પ્રસર્યું છે; જ્યાં કૃષ્ણ, રામ, ગૌતમ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, અકબર જેવા અનેક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે; જેના ભૂતકાળથી સુધરેલી દુનિયા પણ આશ્ચર્યચકિત થાય છે; જેના વર્તમાનમાં પણ ભૂતકાળની ભાવનાઓથી પોષાઈ સન્તમહન્તો જ્ઞાનનો, સુકિતનો માર્ગ ખતાવી રહ્યા છે; તે દેશના કરતાં ખીજી કયી ઉચ્ચતર વસ્તુ વિધાર્થીને હોવી જોઈએ.

મહાપુરુષોએ આરંભેલા કાર્યને આગળ વધારવું એ તદ્દમાર્થ કર્તવ્ય છે. તદ્દમે ઉદાર આર્ય જાતિના વંશજો હો, અને તહેની અંદર તદ્દમે તદ્દમાર્થ યોગ્ય સ્થાન લેવા તૈયાર થાઓ છો. દેશનું ભાવી ઉજ્જવળ બનાવવાના કાર્યમાં તદ્દમારે ભાગ લેવો જોઈશે. તદ્દમે એવા લોકોના સંસર્ગમાં આવ્યા છો કે જેઓ પૃથ્વીના ઘણા દેશોપર રાજ્ય ચલાવે છે, જેમની ભાષા વ્યાપારી દુનિયામાં ઘણું સ્થળે બોલાય છે, અને જેમની ભાષામાં દુનિયાના સાહિત્યનાં ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો જોવામાં આવે છે. એ પ્રજા સ્વતંત્રતાપ્રિય છે અને ખીજા ગુણોની સાથે એ ગુણ પણ તદ્દમારે તહેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ભારતની હાલની સ્થિતિમાંથી ભવિષ્યમાં તહેનું નામ સમગ્ર દુનિયામાં વન્દનીય બનાવવાનું કાર્ય તદ્દમે ન સ્વીકારો ત્યાંસુધી તદ્દમાર્થ કર્તવ્ય તદ્દમે ખરી રીતે સહમત થકો નહિ.

તદ્દમે યુવકોજ દેશની ભાવી આશા છો અને તદ્દમેજ તહેની કીર્તિને ઉજ્જવળ કરનારા છો. જે દેશે તદ્દમારાથી બદલો આપી ન શકાય એટલું બધું તદ્દમને આપ્યું છે તે દેશનું અભિમાન ધરો.

સર્વ રીતે પ્રામાણિક અને હિંમતવાન બનો. જે કંઈ કાર્ય હાથ ધરો તહેને માટે સશક્ત બનો. અસત્ય સિવાય ખીજી કોઈ પણ વસ્તુથી ડરશો નહિ. સત્ય સિવાય ખીજી કોઈ પણ વસ્તુને માટે આતુર બનશો નહિ. એજ ધોરણુવડે તદ્દમે તદ્દમારા દેશની સેવા સારી

રીતે કરી શકશો; ત્હેનાવડેજ ત્હમે ઈશ્વરને સારી રીતે ચ્હાઇ શકશો; અને શાન્તિ તથા સુખથી જીવનયાત્રા કરી શકશો. ત્હમારા જીવનમાં ખીલકુલ ક્લંક આવશે નહિ, અને એવું સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરશો કે દુનિયાનાં સમસ્ત દુઃખ મળીને પણ ત્હેનો નાશ કરી શકશે નહિ.

૩-મરદાની રમતોના શોખીન છોકરાને પત્ર.

હવે ત્હમે વયે વધતા જાઓ છો તેથી લોકો પહેલામાં પહેલી એ વાત કહેશે કે ખીલકુલ રમત વિના આખા દિવસના માનસિક શ્રમથી યુવક મંદબુદ્ધિનો બની જાયછે. રમતો વિષે આ સમયમાં કહેવામાં આવતી અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો ત્હમારે માનવાની જરૂર નથી; ડચુક આફ વૅલિંગ્ટને કહેલું કે વૅટર્લેનું યુદ્ધ ઇટનના રમવાના યોગાનમાં જીતાયું હતું એ માનવાની પણ જરૂર નથી. આ અતિશયોક્તિને બાજુપર મૂકી આપણે એવું માની સંતોષ લઇએ કે ખીજ બધી સારી વસ્તુઓની માફક રમતોને માટે પણ યોગ્ય અવકાશ અને ખાસ મૂલ્ય નક્કી છે.

વૅટર્લેનું યુદ્ધ ઇટનના યોગાનમાં જીતાયું હતું એમ કહેવામાં ડચુકનો હેતુ એટલોજ હતો કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં એવા ગુણ ખીલવા હતા કે સમય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ વીરપુરૂષ પેઠે ગર્જના કરી દે અને તેથી ખરી રીતે રમતના યોગાનમાં વાવેલાં ખીજનુંજ ફળ એ વિજય હતું. તે અંગ્રેજ ગૃહોમાં માતાના ખોળામાં અને આ ઉદ્યમશીલ જગતની પ્રવૃત્તિમાં વાવેલું ફળ હતું; પરંતુ એ તો સત્ય છે કે જીવનના ઘણા અગત્યના પાઠ બાળકો તરીકે આપણે રમતા હતા ત્યારેજ આપણે શીખ્યા હતા.

ધણી અગત્યની અને શરીર ખીલવે ત્હેવી રમતો ધરની બહાર યોગાનમાં રમી શકાય છે. યુવાન માણસો વખત કાઢવાની ખાતર ગંજીફાની જે રમતો રમે છે અને જે રમત ધણીવાર શત્રુની પેઠે અવળે માર્ગે લાઇ જાય છે તે રમત રમવા ત્હમને વખત નહિ મળે. ધરબહારની રમતોને પ્રથમ શોધો. ત્હેમાંથી ત્હમને આનંદ અને કસરત બંને મળશે. શરીર આત્માને વાસ કરવાનું દેવળ છે એમ યાદ રાખજો અને ત્હેને પવિત્ર આત્માને પાત્ર દેવળ બનાવવા પ્રયાસ કરજો. રમતના ક્ષેત્રમાં અને નદીકાંઠે ત્હમારા હાથમાં બળ જણાશે, ત્હમારો આશય ચોક્કસ બનશે, ત્હમારી દષ્ટિ એકજ હેતુપર ડરશે અને ત્હમારો દેખાવ પણ ગંભીર અને અસરકારક જણાશે. ખાસ યાદ રાખશો કે તેથી સંપૂર્ણ અને સુંદર મનુષ્યત્વનો પાયો રમતોમાંથીજ નખાય છે; અને રમતો વખતે ત્હમે આ વાત મુદ્રાલેખ તરીકે સ્વીકારજો કે સ્વસ્થ શરીરમાંજ સ્વસ્થ મન વાસ કરે છે. ત્યાં ત્હમે શીખશો કે તંદુરસ્ત, અખંડ અને પવિત્ર એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ એકજ છે અને જે નીરોગી ન હોય તે પવિત્ર હોઇ શકેજ નહિ એમ માની આ શરીરને જાણે તે સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવ્યું હોય તેમ ત્હેની માવજત કરવાની કાળજી રાખજો. ઈશ્વરે ત્હમારા આત્માને માટે જે દેવળ બાંધ્યું ત્હેને ત્હમારી બેઠકારીને લીધે તુકસાન ન પહોંચે એટલું તો અવશ્યજ કરજોજ. રમતમાં હદ ઉપરાંત મગ્યા રહેનાર અને તેથી જીંદગીભર દુઃખી થનાર બાળકોની દયાજનકજ વાતો સાંભળો તે ઉપરથી ડાહ્યા થઇને ક્યાં થોભવું, કેટલું દોડવું, કેટલું ખેંચવું એ સર્વ ત્હમે સ્થમજી શકશો. ત્હમારી રમતોમાંથી મળતા આનંદની કિંમત એટલી બધી છે કે તે ગુમાવાય નહિ તે માટે ત્હમે કાળજી રાખશો.

ત્હમે રમત રમતની ખાતરજ રમજો. ખીજના ભોગે લાભ

ખાટવાની ખાતર રમીને ત્હમે પવિત્ર રમતને અપવિત્ર કરતા નહિ, અને ત્હેમાં સમાયેલા ખરા મનુષ્યત્વને કલંક લગાડતા નહિ. ત્હમારો મિત્ર ત્હમને એ સંબંધમાં એવા ધારે તો તેથી શરમાળે. જે રમત રમવાથી આનંદ ન મળે તો ત્હેનો ત્હમે ત્યાગ કરજો. હજુ ત્હમે કે જે બાવીની આશાઓ છો તે એટલી બધી નીચતાએ નથી ગયા કે ત્હમારા મિત્રોના આનંદને ત્હમારા સ્વાર્થનું સાધન બનાવો. રમતના નિર્દોષ લાભોને બદલે અધમ હેતુસર રમાતી રમતોનો ત્હમે તિરસ્કાર કરજો.

જેમ ત્હમે નીચતાને ધીક્કારો છો ત્હંવીજ રીતે જુગારીને પણ ધીક્કારજો. જેમ ત્હમે બીજની કમાણીપર તાગડધિખા કરનારને ધીક્કારો છો તેવી રીતે પોતાના મિત્રોને પોતાના ભોગ બનાવનાર માણસોને પણ ધીક્કારજો. ત્હમારા મિત્રના ભોગે ત્હમે લાભ ખાટ્યો નથી એટલે ત્હમારે મ્હોં સંતાડવાની બીલકુલ જરૂર નથી, અને તેથી ત્હમે ત્હમારા મિત્રોના સમક્ષ બહાદૂરીથી ઉભા રહેતાં શીખશો. મિત્રતામાં એવા નીચ ધા કરતાં, રમતોને અધમ બનાવતાં અને ત્હમારા હૃદયથી અને ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ ચોરોની સાથમાં ઉભા રહેતાં ત્હમને કંપારી છૂટશે. એક જુગારી મનુષ્ય કેટલી નીચતાએ પહોંચી જશે, અને કયા ઢાળપરથી ગમડી તે પોતાને પાયમાલ કરશે એ કહેવાય નહિ. ત્હમારા પૂર્વજો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી કીર્તિને પવિત્ર રાખજો, ત્હમારી માતાના ત્હમારાપરના સ્નેહને કલંક લગાડશો નહિ, અંત આવી નીચતામાંથી ત્હમારી શાખતે જાગવજો.

જે રમત રમતની ખાતરજ રમાતી નથી ત્હેમાં ત્હમે પ્રેક્ષક (તટસ્થ જેનાર) પણ બનશો નહિ, અથવા ત્હેમાંથી મજા પણ મેળવવા ઇચ્છા કરશો નહિ. પૈસા ખાતર રમવાથી જે વિષમય સ્વાર્થ, લોભ અને લુચ્ચાઈના પાઠ શીખાય છે ત્હેના કરતાં વધારે સારી

પરતુઓ આપણે શીખવાની છે. ત્હમને તક મળી છે માટે ત્હમારા મિત્રોના પૈસા લેઈ લેવા કરતાં, વધારે સારી સેવા ત્હમની ત્હમે કરી શકો તેમ હો. મોટા મેળાઓમાં, જન્માષ્ટમીના કે એવા તહેવારના દિવસે એવા ઘણા લુચ્યાઓ બેઠા હોય છે કે જેઓ આનો બે આની જેવી રકમથી જીગાર રમવાને લલચાવે છે.

એમની રમતો જૂઠી છે. તે ગોઠવનારા એમ માનતા હોય છે કે છોકરાઓ જલદીથી એ જાળમાં ફસાશે. જેમ પહેલાં લૂંટારાઓ રાત્રે મુસાફરની રાહ બેતા સંતાપ રહેતા હતા, તેમ આ ઘોળા દહાડાના લૂંટારાઓ ત્હમારા ભોળપણનો લાભ લેવા રાહ બેઈ બેસે છે, અને પછી ત્હમને ચોરની માફક જાળમાં ફસાવે છે. દેશનો એવો પણ દિવસ આવશેજ કે જ્યારે સારા સિપાઈઓ આ લોકોને પકડી સખત સજા કરશે, પરંતુ ત્યાંસુધી તો ત્હમારે તે લોકોથી સાવધાન રહી ત્હમનો તિરસ્કાર કરતાં શીખવું બેઈએ.

જે કોઈ માણસ ત્હમને એમ કહે કે એક આનામાંથી એક રૂપિયાનો લાભ કરી અપાવું, અથવા એમ કહે કે લોટરીની ટીકીટ-માંથી લાખ રૂપિયા કમાવી આપું, તો ત્હમે ત્હનો તિરસ્કાર કરજો અને મોંઢા મોંઢા સંભળાવી દેજો કે શિક્ષિત યુવકના આગળ એ વાત કરવી તે તેનું અપમાન કર્યા બરાબર છે. હમ્મેશાં આખા જીવન દરમિયાન ત્હમારી આસપાસ ત્હમારા અબજપણામાં ત્હમને પકડવા જાણે પથરાએલી હશે. કેટલીક વાર તો વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર* જેવામાં આવશે.

* આજથી સાતેક વરસપર કલકત્તાથી એક જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી કે રૂ ૧૫ માં ગુજરાતી લાપાના સારામાં સારા ગણાતા રા. ૧૮૦ ના ગ્રન્થો આપવામાં આવશે. આથી ઘણા જણે લોભાઈ તારદ્વારા પણ રૂપિયા મોકલ્યા હતા. પાછળથી એ રૂપિયા બદલ ત્હમને કંઈ પણ મળ્યું નહોતું.

જે કે સારાં પત્રો એવી હલકટ ખખર કદી છાપતાં નથી-છતાં
ત્હેનાથી ભોળવાઈ જવાથી છેવટે તુકસાનજ પહોંચે છે. કેટલાક
માણસો ત્હમને એમ કહીને પણ છેતરશે કે સ્હાંજના એક કલાકના
કામ બદલ મહિને રૂ. ૪૦ થી રૂ. ૫૦ મેળવી આપવામાં આવશે.
વર્તમાનપત્રોમાં આવતી એક ખીજથી ચઢીઆતી જાહેરખબરોથી
લલચાઈ વગર મહેનતે કમાવાના વ્યર્થ પ્રયાસમાં ત્હમારો સમય ગુમા-
વશો નહિ. એનો અર્થ એટલોજ થાય કે કશો પણ બદલો આપ્યા
વિના ખીજનો પૈસો લઈ લેવાને ત્હમે બહુ આતુર છો.

ગૃહસ્થને છાજે ત્હેવું શિક્ષણ ત્હમને પ્રાપ્ત થયું છે, એટલે ત્હમે
એવી નીચતાનો તીરસ્કાર કરજો, અને આના પ્રથમ પગલા તરીકે
જીગાર નહિ રમવાનું જાહેર કરજો.

ત્હમારી આસપાસ જે જેખમ રહેલું છે તે સારી રીતે જાણ્યા
પછી રમતને ખાતર રમત રમવા સિવાય ખીજ કોઈ પણ રીતે
રમતમાં ઉભા રહેશો નહિ. વિદ્યાર્થીજીવનના આરંભમાંજ આ નિયમ
સ્વીકારજો અને ત્હેનો કદી ભંગ ન કરવાના સોગંદ ખાજો.

યુવાનની રમતો એ કિમ્મત વસ્તુઓ સંબંધી જીવનના પાઠો છે;
ખરેખર રમતનું યોગાન જીવનની પાઠશાળા છે. ભાવી મહાન પુર-
ષોના ગુણ એજ જગ્યાએ ખીલી આવે છે. પૂર્વના દેશોમાંથી ઇંગ્લંડની
મહાપાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા એક વિદ્યાર્થી ગયેલો, ત્હેના વિષે
એમ કહેવાય છે કે જે કે તે સુશિક્ષિત, માયાળુ હતો અને ધણા
સાથે મિત્રતા ધરાવતો હતો, છતાં તે ધણીવાર એવું કરતો કે જ્યાં
અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓને ચીડ ચઢે; તે પોતાના મિત્રોને પોતાને માર-
વાનું કહેતો. ત્હેને સ્વમાનનું શિક્ષણ મળ્યું નહોતું. કોઈ પણ
યુવક સ્વમાનની લાગણી સિવાય તંદુરસ્ત રહી શકેજ નહિ, શાળાના
નામને પાત્ર દરેક શાળામાં સ્વમાનવૃત્તિનો જ્યઘોષ થઈ રહેવો જોઈએ.

ખરૂં ક્ષીડાક્ષેત્ર હોય ત્યાં એ લાગણી જાણે સુવર્ણ અક્ષરે કોતરેલી નહોય તેમ ઝળહળી રહેવી જોઈએ. સ્વમાનના નિયમો મનુષ્ય જાતિના જન્મ સાથેજ જન્મ્યા છે, અને જ્યાંસુધી માનવજાતિ આ પૃથ્વીપર વાસ કરશે ત્યાંસુધી તે કાયમ રહેશે. પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે માણસની સ્વમાનની વૃત્તિને એટલે બધે સુધી દુઃખવવામાં આવતી કે દુઃખવનારના ખૂનથીજ તે સંતોષાય તો ખૂન પણ ગૃહસ્થને છાજે તહેવી રીતેજ કરવામાં આવતું; તેથી તે પોતાના શત્રુની તરવારને પોતાની તરવાર સાથે સરખાવતો કે જેથી બંને પક્ષતું બળ સરખું જણાય, અને ઠંઠ યુદ્ધ ખરૂં ધર્મયુદ્ધ હતું એમ લાગે. આપણી રમતોમાં આ વાત ગમે તેટલી ભૂલાઈ ગઈ હોય છતાં એ ભાવના તો રહેલીજ છે કે રમતો પ્રપંચ વિનાની છે અને કોઈ પણ પક્ષને અન્યાય તેમાં મળતો નથી.

રમતમાં આપણે સર્વેએ જે નિયમને પ્રથમ માન આપવાનું છે તે પ્રેમશૌર્ય (Chivalry) નો નિયમ છે. આપણે રમતનો વિચાર કરવો જોઈએ, નહિ કે લાભનો. જે રમતમાં એક પણ માણસ સ્વાર્થ સાધવા પ્રયાસ કરે છે તે રમત અનિષ્ટ બની જાય છે. એક જ હેતુને માટે સર્વની એકતા, દરેકનો સર્વના લાભને માટેજ પ્રયત્ન, એ સિવાય કોઈ પણ રમત સફળ થતી નથી. રમવામાં તહમારો મૂળ સ્વભાવ ખીલી નીકળશે; ખીજ બધા સાથીઓથી જે ખાસ ગુણો વડે તહમે જૂદા પડો છો તે સર્વ રમતના ક્ષેત્રમાં દીપી ઉઠશે; પણ સાથે સાથે તહમે રમતમાં પોતાને સદંતર ભૂલી જઈ આખી મંડળીના આનંદને માટે સર્વ કાર્ય કરશો. તહમે યંત્રના પૈડાના દાંતાજ નહિ રહો; પરંતુ તહેની સાથે તહમે પોતેજ સર્વસ્વ છો એ વાત પણ ભૂલી જશો. તહમે યંત્રનો એક ભાગ અને એ યંત્ર ચલાવનાર શક્તિનો એક અંશ બનશો, પણ સાથે તહમે આ વાત પણ યાદ રાખજો કે જો યંત્રની ખરી ચાવી ભાગી જાય તો આખું યંત્ર તકામું થઈ પડે

છે. સંપૂર્ણ આત્મસંયમ, સંપૂર્ણ આશાધીનતા, અન્યની સાથે સાથેજ ત્હમારી શક્તિઓનો સ્વભાવિક ઉપયોગ, ખીજ પ્રત્યેની ત્હમારી સેવાનું સ્વાભાવિક સમતોલન, અને ખીજનો ત્હમને આધાર એ સર્વ નવા જ્ઞાનના ઉદય જેવું ત્હમને જણાશે અને ત્હમે ત્હમારામાં ખરૂં મનુષ્યત્વ ખીલવું અનુભવશો. પ્રેમશૌર્ય, સ્વાર્પણ, આખા મંડળને માટે જે નિયમ છે તે નિયમને માન આપવું—આ ગુણો રમતો રમવાની સાથે સાથેજ ત્હમારામાં ખીલશે, અને ત્હમે ત્હમને ત્હમારા પોતાના ભાગરૂપ ગણી પોષણે કે જેથી ત્હમારામાં ક્યા ક્યા ગુણો રહેલા છે તે ખીજ માણસો જાણે. ત્હમે દૃઢ આશાધીન અને પ્રામાણિક રહેજો; તેથી ત્હમારા મિત્રો ત્હમારા વચનમાં શ્રદ્ધા રાખશે.

ખાસ કરીને ત્હમે ત્હમારી નિષ્ફળતા પણ ખુલા હૃદયે સ્વીકારજો, અને જેઓ ફત્તેહથી રમત રમ્યા હોય ત્હમને માનપૂર્વક અને આનંદથી વિજયનું ઇનામ અર્પણ કરજો. તાણાતાણ કરવાનું, બરબડાટ કરવાનું અને તકરાર કરવાનું કામ નીચ મનુષ્યોને સોંપજો, અને શંકાનો લાભ લેવા માગીને અથવા નજીવા હક્કને માટે હક કરીને રમતને બગાડતા નહિ. રમતના નિયમોને એટલી હદ સુધી ખેંચતા નહિ કે ત્હમનું પાલન કરવા જતાં સર્વ આનંદ નષ્ટ થાય. જરા પણ અપ્રામાણિકતાથી એક રમત જીતવી હોવા કરતાં અનેકવાર હારવું એ વધારે સાફ છે. રમતોમાં થાય છે તે પ્રમાણે કોઈ વાર ત્હમે દગો કરો છો એ કોઈ જોઈ શકવું પણ ન હોય; પરંતુ તેમ ન કરતાં ત્હમારી પ્રામાણિકતા કલંકિત થઈ નથી એમ જાણીતેજ આનંદ પામજો—ટૂંકામાં કદી પણ રમતમાં દગો કરશો નહિ.

માનવજીવનની કાળી બાજુ, જેમકે લુચ્ચાઈ, પ્રપંચ, ખીજને, ગમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તોપણ સ્વાર્થ સાધવો, સર્વનું હિત બાજુપર મૂકી પોતાની જાતને આબળ ધરવી, આપણું કલ્યાણ

થતું હોય ત્યાંસુધી ખીજના દુઃખનો વિચાર પણ કરવો નહિ-એ રમતના ક્ષેત્રમાં પોષાય તેમ નથી. ત્યાં તો જીવનનાં સુવાસિત પુષ્પજ ખીલવાં જોઈએ, નહિ કે નકામા તુકસાનકારક ધાસના છોડવા. આપણે પ્રામાણિક રહીએ તોજ રમત કદી બગડે નહિ. આપણે હારીએ કે જીતીએ તોપણ તે સાચી હારજીત હોવી જોઈએ. આપણે રમતને એટલી બધી રહાઈએ છીએ કે આપણે માનપૂર્વક મળેલી જીતનેજ પસંદ કરીશું; ખરો વિજેતા જે માનને પાત્ર હોય તે માન ન આપવા જેટલા નીચ આપણે નહિ બનીએ.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરનાર અને ત્હેની અધોગતિ કરનાર મનુષ્યો વચ્ચેનો ભેદ રમતોમાંથીજ પડતો જાય છે. આપણો પક્ષ સખળ રહે તે માટે જે સહકાર્યની, પ્રામાણિકતાની અને આસ્થાધીનતાની આવશ્યકતા છે તે સર્વ ગુણોની સંસારના શ્રેયને અર્થે પણ જરૂર છે. જેવી રીતે રમતમાં આપણે આપણા પક્ષને વળગી રહીએ છીએ તે રીતે પુષ્તવયમાં આપણા દેશના ભલા માટે પ્રયાસ કરી રહેલા અગ્રેસરોને વળગી રહીશું તો દેશ તરફથી વારસામાં આપણને જે જે મળ્યું છે ત્હેના કરતાં સોગણું આપણે દેશને પાકું આપી શકીશું. જે આપણે આપણા પક્ષને, આપણા શિક્ષણને વળગી રહીશું, તો આપણે આપણા ગામના, આપણા શહેરના, આપણા દેશના પણ અભિમાની બનીશું; સ્વદેશાભિમાનની ખરી શરૂઆત શાળાની ટોપીમાં, ડગલાપરના ચિહ્નમાં અને શાળા, વર્ગ અથવા ‘કુટુંબ’ પ્રત્યેના માનમાંથી થાય છે. શાળાનું અભિમાન ધરાવનાર દરેક વિદ્યાર્થીએ મહાશય હેત્રિ ન્યૂઓસ્ટ્રાલિયાની નીચેનાં વચનો યાદ રાખવાં જોઈએ.

“કાર્તિની વાત કરવી એ સાહસ છે, આ દુનિયામાં હમ્મેશ તો કશુંજ ટકવાનું નથી; પરંતુ શ્વતકોની સ્હામેતો આપણે થઈ શકીએ, અને ભરતીના જોર સામે ટકી શકીએ; કારણકે આપણાં શરીર ધન

સાથે મળી જશે, તોપણ આપણુ સર્વનું હૃદય તો અહીંઆં—જે શાળા આપણે આપણી પાછળનાને સોંપીએ છીએ—તહેમાં જરૂર રહેશે.”

તહમે તહમારું હૃદય શાળામાં રાખશે. એટલુંજ નહિ પરન્તુ સંસારમાં ગમે ત્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં તહમારી શાળાની આખર જમાવળે—તહમને મળેલું પ્રેમશૌર્ય, તહમારામાં રહેલું અભિમાન, જે ઉન્નત ભાવનાઓને તહમે અનુસર્યા હો, જીવનમાં જે પ્રેમજ્યોત ત્યાં સળગી હોય તે સર્વની સુવાસ પ્રસરાવળે.

રમતમાં આનંદથી જે જીવન જીવવામાં આવ્યું છે તહેની અસર જીન્દગીભર રહેશે. આપણે આપણું મનુષ્યત્વ બચાવવામાંથીજ ખીલવીએ છીએ. મ્હોટા થાઓ, અતે રમતના અનુભવો ફક્ત રમૂતિમાં રહે ત્યારે પણ મનુષ્ય તરીકે જે ભાગ ભજવો તહેમાં પણ મૂળના ગુણને વળગી રહેળે. માણસો જ્યારે દગો કરતા હોય, સહામે મ્હોંએ શત્રુને હરાવાતો નહોય ત્યારે અંદર રહી તહેનાપર ઘા કરાતો હોય, નિર્દોષ માણસને નુકસાન કરવાને ચારે બાજુ કાઢ માણસ પોતાના સાથીઓને છુપાવી રાખતો હોય ત્યારે તહમે તેથી શરમાળે.

આ સર્વ આપણા દેશની નિર્દોષ રમત નથી. એતો રોમના *કોલોશિયમ જેવું છે કે જ્યાં નિર્દોષ મનુષ્યોને સિંહના પંજામાં ફેંકી દેવામાં આવતા, અથવા તો સ્પેન દેશના ગોધાના તમાસા જેવું છે કે જ્યાં માણસને સાંઠ જોડે લડાવવામાં આવે છે, અથવા તો એક અંધારી કોટડીના જેવું છે કે જ્યાં કૂર પિતા પોતાના ન્હાના બાળકને સખ્ત માર મારે છે. એતો બાયલાનું કામ છે કે જે નિર્દોષને મારે છે; એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે તે નિર્દોષને નાસી જવાની જરા પણ તક નથી હોતી ત્યારે તહેને મારે છે. તહમારી રમતોથી તહમારામાં માનની વૃત્તિ બહુ ખીલેલી જોઈને જે બાયલો માણસ બહાદુર

માણસ તરીકે ઝોળખાવવા માગતો હોય તહેને ધીક્કારજો. હંહ યુદ્ધ કરનારા પણ પ્રથમ પોતાના હથિયાર સરખાવે છે, અને કદી પણ નીચતાનો આશ્રય લેતા નથી એ યાદ રાખજો.

અને એક બીજી વસ્તુનો પણ તિરસ્કાર કરજો. રમતના શોખને વશ બની જીવનના ખરા મૂલ્યને-ખરા ઉદ્દેશને ભૂલતા નહિ. રમતને પણ સ્થાન છે, અને તે સ્થળે તે અગત્યની પણ છે; પરંતુ એકંદરે જોતાં રમત એ કાંઈ જીવનનો મુખ્ય ઝરો નથી, તે તો ફક્ત ખાનગુ પર વહેતું વેળાકું છે. આ જમાનામાં જે રમતોના ઢોંગ થાય છે તહેને ધીક્કારજો-જેવી રીતે ક્રીકેટની મેચ વખતે કેટલાક માણસો જાણે રમતમાં નિપૂણ હોય તે પ્રમાણે ફક્ત જોનાર તરીકે ઉભા રહે છે તેમ તહમે ફૂટબોલ, ક્રીકેટ વગેરે રમતોમાં જાતે ભાગ લેજો. કસરત અને આનંદથી નાડીના વધતા ધમકારા અનુભવજો, અવયવોનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરજો, પરંતુ રમતના ખાસ શોખી હોય તહેવો ઢોંગ કરી ઉભા રહેનારથી તહમે છેટા રહેજો. જે માણસ વૃદ્ધ થયો હોય, જે આત્મ અઠવાડિયું મહેનત કરી થાકી ગયો હોય, અને જેને અધારી કાટ-ડીમાંજ જીવન ગાળવાનું હોય તેવાઓ ભલે રમતો જોયા કરે; પરંતુ તહમારે ફૂટબોલને લાત મારનારને જોવા કરતાં ઉચ્ચ કાર્યો કરવાનાં છે; માટે અઠવાડિયે અઠવાડિયે રમાતી સ્પર્ધાની રમતોના જોનાર બની જાણે એ સ્પર્ધાના પરિણામથીજ રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય પણ નક્કી ન થવાનું હોય એવી રીતે દરરોજ એ સંબંધી વાતો કરવાના રોગના પંખમાં ફસાઈ ન જાઓ તે જાળવજો.

સ્પર્ધામાં અગત્યની વસ્તુ પ્રામાણિકતા છે અને નહિ કે ઇનામ જીતનાર. જે લાખો માણસો રમતોમાં તટસ્થ રહી જોનાર તરીકે દિવસોના દિવસો બ્યતીત કરે છે તે બધા દમાને પાત્ર છે. તહમે એમની સંખ્યામાં નહિ ઉમેરાતાં રમનારનાં પક્ષમાં જજો;

અને વળી ત્યાં રમતની ખાતરજ રમજો અને બીજા કશાની ખાતર નહિ.

આ પત્ર ધ્યાનમાં રાખી ત્હમારી રમત રમજો; જેથી કરીને ત્હમને પ્રોત્સાહન, સામર્થ્ય મળશે અને ત્હમારામાં મનુષ્યત્વ તથા આત્માર્પણનો વિકાસ થશે. સારી રીતે રમજો, ખરા મનુષ્ય તરીકે વર્તજો, અને વીર બનજો.

૪-કોઈ પણ મહોટા ધંધાને ચલાવવા ઇચ્છનારા યુવકને પત્ર.

ત્હમારા જેવો યુવાન હું હતો ત્યારે મ્હને કહેલું એક વચન હું કદી વિસરીશ નહિ. હું તે ભૂલી જાઉં એમ મ્હને ઇચ્છા થાય છે, કારણકે જ્યાંસુધી હું તે વાક્યને જગતને તારવા પ્રયાસ કરી રહેલાઓના ગળામાં માદળીયા તરીકે લટકાવાયલું કલ્પતો નથી ત્યાંસુધી તે મ્હારા મનમાં રમ્યાજ કરે છે. તે વાક્ય આઠ શબ્દોનું જ છે, અને રવિવારની શાળાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તે જાણે કોઈ સામાન્ય વસ્તુ ન કહેવાતી હોય ત્હેવી રીતે કહ્યું હતું કે, “અરે, પરંતુ ધર્મને ધંધા સાથે કશો સંબંધ નથી.”

જો કે આ વચન સાંભળ્યાને વીશ વર્ષ વહી ગયાં છે, છતાં પણ ત્યારથી તે મ્હને કદુમાં કદુ વચન જેવું સાલ્યા કરે છે—જો ધર્મને અને ધંધાને કશો સંબંધ નહોતો તો પછી ખાતરીથી માનજો કે ધંધાને અને ત્હમારે પણ કંઈ લાભતુંવળતું નથી; પરંતુ આ વાત હવે ત્હમે વધારે સારી રીતે સ્હમજો છો, ત્હમે જાણો છોકે ધર્મ દેવળમાં તેમજ હુઝૂરોમાં સર્વ સ્થળે છે.

ત્હમારો ઇવનની પળખો ત્હમને ધર્મને માટે અવકાશ જણાશે.

અને ઠળા, સાહિત્ય, કાયદો અથવા દેવળમાં વિચરતાં તમે જેમ શરમાતા નથી તેમજ ધંધામાં (વ્યાપારમાં) મશગુલ રહેવામાં પણ શરમાશો નહિ.

કેટલાક યુવકો પોતાને એટલા બધા બલા માને છે કે ધંધા રોજગારો તહેમને માટે લાયક નથી એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ એ કેટલી શોચનીય ખીના ! કારણકે તહેનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે પોતાના બાન્ધવોની સેવા કરવાના વિશાળ ક્ષેત્રને માટે તેઓ ધણા સંકુચિત મનના છે.

જો બધા યુવકો એવાજ હોય તો આ દુનિયામાં ખીલકુલ મજા જ રહે નહિ. પછી તો રેલ્વે ચલાવવાને માટે ઇજનેરો મળશે નહિ, મિસરના લોકોને ભૂખમરામાંથી બચાવવાને માટે પાણીનાં બાંધકામ કરવા કોઈ કૉન્ટ્રેક્ટર મળશે નહિ. પરદેશથી જેમ્મતો માત્ર લાવવાને વહાણ મળશે નહિ. આપણને ઘર બાંધી આપનાર નહિ મળે, બાળવાને માટે લાકડાં નહિ મળે, અને રાત્રે અન્નવાળાને માટે દીવાની સામગ્રી પણ મળશે નહિ. આપણા વ્યાપારીઓ સિવાય જગતનો એક દિવસ પસાર થઈ શકે નહિ.

માટે હું તહેમને એવા જેવા માણુ છું કે ધંધો તહેમને ક્ષુદ્ર વસ્તુ લાગે નહિ, અથવા તહેમાં પડ્યા હોય તહેમને જ તે અગત્યનો છે અને ખીજા કોઈને તેની જરૂર નથી એમ તમે માનો નહિ. પૃથ્વી-પરના છૂટા છૂટા પડેલા દેશો એક ખીજાની પાસે આવતા જાય છે. ખેડૂતો ખસખસ ઉગાડવાનું બંધ કરેતો રસાયણશાસ્ત્રીને પોતાની શીશીમાં ભરવાનું મળે નહિ. તુર્ક લોકો યુદ્ધમાં રોકાવાથી ખસખસ જેમ્મતે તેટલી ઉગાડી શક્તા નથી અને તેથી ડૉક્ટરોને અશીષુની બહુ તાણુ પડે છે; તેવી જ રીતે જો હિન્દુસ્થાનમાં કપાસનો પાક બરાબર ઉતરે નહિ તો લૅન્કેશાયરના લોકો દુઃખી થાય, અને જો

અંદરનો વ્યવસ્થા બરોબર રાખવામાં ન આવે તો દરિઆપારના દેશોને ઘણું ખમવું પડે.

પાર્લામેન્ટમાં સભાસદ થવું એ બહુ સારી વાત છે, પરંતુ કોઈ રેલ્વે અથવા ખાણનો મેનેજર પૃથ્વીપરના લોકોને જેટલાં લાભ હાની કરી શકે તેટલાં લાભ હાની કોઈ પણ દેશની પાર્લામેન્ટને એક સભાસદ કરી શકે નહિ. ચિત્રકાર બસે પોતાનું કાર્ય કાલેજ પડતું મૂકે, લેખક બસે પુસ્તકો ન લખે, છતાં તેથી કરીને રાષ્ટ્ર જીવનનો ઝરો અટકશે નહિ; પરંતુ જે ખાણનો મજૂર ખાણમાં ઉતરવાની ના પાડે અથવા માલ લઈ જનાર માલ લઈ જવાનું કાર્ય ન કરે અથવા કારકુન પોતાનું કામ ન કરે તો દેશનું જીવન વહેતું અટકી પડે. પૃથ્વીપર સર્વ સ્થળે એકતાનું જે કંઈક બાન્ધ થવા લાગ્યું છે તે કળાથી નહિ પરંતુ ધંધાથી, દ્રવ્યથી નહિ પણ કાર્યથી અને રાજનીતિથી નહિ પરંતુ ઉદ્યોગથી છે. ઉપદેશકો, રાજનીતિનિપુણો અને વિચારકો હજી સુધી શાન્તિનો જે યુગ નથી લાવી શક્યા તે યુગ, વ્યાપારજ વિગ્રહનો અન્ત લાવીને સર્વત્ર પ્રવર્તાવી શકશે.* જ્યારે ત્હમે કોઈ દુકાનને જુઓ અથવા આફ્રિકામાં દાખલ થાઓ કે કોઈ મહાન કારખાનાની ચારેબાજુ ફરો ત્યારે યાદ રાખજો કે એ વસ્તુઓ પણ નિરાળી નથી, પરંતુ ધંધાનાજ ભાગો છે, કે જેને લીધે જગતનો સંબંધ દિનપ્રતિદિન વધારે ઘાડો થતો જાય છે. જે દિવસથી ત્હમે કોઈ મહાન ધંધામાં જોડાઓ છો તે દિવસથી ત્હમે માનવ જાતિની દેશપરદેશ (International) ની શક્તિઓમાં

* અર્વાચીન યાદવાસ્થળીનું 'ઈંગ્લંડ' દારણ વ્યાપાર છે એ તો સહુ કોઈ જાણે છે. સર જૉન સિલી પણ ઇંગ્લાંડના વિસ્તાર (expansion of England) માં કહે છે કે વ્યાપારથી વિગ્રહ ઉદ્ભવે છે, અને વિગ્રહ વ્યાપારને ખીલવે છે.

અનુવાદક.

મિત્ર થઈ જાઓ છો; અને કૃત્રિમ સીમાઓને દૂર કરી માનવ અન્ધુતાના સાધક બનો છો.

સ્વપ્ન આવવાં, દૂર દષ્ટિ ફેંકવી, દુકાનની બહાર પણ આપણા જીવનની અસર પહોંચે છે એવું જ્ઞાન થવું, એ સર્વ રૂડાં વાનાં છે; તેના કાર્યનો હેતુ અને પરિણામ વિચારવાથી કામમાં ઘણીજ મદદ મળે છે.*

* આ પેંજ અધુરું મૂકી દઈને આ પછીનાં વાક્યો અમે એટલા માટેજ જૂના પેંજ પર આપ્યાં છે કે તે વાક્યો બહુજ મહત્વનાં છે અને તેથી તે તરફ વચકોનું વધારે ધ્યાન ખેંચાય. એ વાક્યોની પાછલો ભાગ એટલા માટે કોરો મૂક્યો છે કે ઇચ્છે તેઓ આ પાનીયું ફાડીને વખ્તામાં મઢાવીને કે જડા કાગળ પર ચોડીને તેનો વધુ ઉપયોગ કરી શકે.

મંત્રી. સ. સ.

આપણે જે કાંઈ કરીએ તે બહુ સારી રીતે કરવું જોઈએ અને નહિ તો તે કરવાનું પહેલેથીજ છોડી દેવું એજ વધારે સાચું છે.

નક્કી માનજો કે જે કાર્ય ગમે તેમ કરવામાં આવે છે તેનું નામ કાર્ય નહિ પણ “ સમયનો દુરપયોગ ”જ છે.

તહમારા જીવનની ઉન્નતિનું સર્વથી મુખ્ય પગથીયું ત્યારેજ તહમે ચ્હડો છો કે જ્યારે તહમે સ્વીકારેલું કામ દુનીયાને માટે ખાસ જરૂરનું હોય અને તે કાર્યને તહમે તહમારાથી બની શકે તેટલી સારામાં સારી રીતે તથા બનતી ઝડપથી કરી શકતા હો.

જો ઉપલું સૂત્ર તમારાં સર્વ કાર્યોમાં સચવાય તો પછી તહમારી ઉન્નતિને અટકાવવાને આ વિશ્વમાં કોઈ પણ શક્તિવાન નથી.

એ કહેવાની ખીલકુલ જરૂર નથી કે જે કાર્યને ત્હમે ત્હમીં સમગ્ર જીવન અર્પવા માગો છો તે બહુજ વિચાર કરીને પસંદ કરશો, અને ત્હમને ગમે ત્હેવું જ કાર્ય પસંદ કરશો. એક યુવક વિષે મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ત્હેને ચિત્રો અને સુંદર વસ્તુઓ બહુ ગમતી. ત્હેને લોકો કલ્પનામાં રમનાર કહેતા, કારણકે તે બાગમાં ઉભો રહી તારા સામે અનિમેષ દૃષ્ટિથી જોયા કરતો. તે ચિત્રકાર બનવાને જ સર્જ્યો હતો, અને બાળપણથી જ તે રંગની પેટી અને ચિત્રી શકાય ત્હેવાં દૃશ્યો સંબંધી જ વિચાર કરતો; પણ ત્હેના પિતાએ ત્હેને એક કસાઇને ઘેર ઉમેદવાર તરીકે મૂક્યો. કોઇપણ પ્રકારની તે બાળકની દલીલ સાંભળવામાં આવી નહિ. પરિણામ આપણને કહેતાં પણ કંપારી છૂટે એવું દયાજનક આવ્યું.

ત્હમને પસંદ પડે તે ધંધોજ સ્વીકારો. આના કરતાં ધંધાના સંબંધમાં બીજાને વધારે સારો નિયમ હોઇ શકે નહિ. કદાચ તમારી ઇચ્છાઓને અનુસરવું એ સહેલું ન પણ હોય; કદાચ દ્રવ્યનો અન્તરાય વચ્ચે આવીને ઉભો રહે; કદાચ અમુક ધંધામાં પારંગત થવાને જોટલી મુદત જોઈએ તેટલી મુદત ત્હમે રાહ જોઇ શકો તેમ ન હોય; કદાચ તે ધંધામાં હદ ઉપરાંત માણસો રોકાયેલાં હોય; કદાચ તમારી ઇચ્છા જોટલી ત્હમારા શરીરમાં શક્તિ પણ ન હોય; અને આરોગ્ય સાચવવાને ખાતર ત્હમારે તે કાર્ય છોડી પણ દેવું પડે તેમ હોય; માટે આ સર્વ બાબતોનો વિચાર પણ ત્હમે કરજો. વળી આ વિષયોમાં સત્તાસમાન મળાતા હોય ત્હેમની સલાહ પણ લેજો.

ત્હમે ત્હમારી જાતને ચોક્કસીથી ઓળખજો, ત્હમારી શક્તિ ખરેખરી રીતે આંકજો, અને તે પછીજ જે ધંધો પસંદ પડે ત્હેમાં મુકાવજો. ત્હમને લાગે કે ત્હમારા હૃદયમાં અમુક વસ્તુને માટે અભિલાષા છે, ત્હમને લાગે કે ત્હમારો આત્મા તે તરફ આકર્ષાયો છે,

અને ત્હમને જણાય કે ત્હમારું મન પણ તે કાર્યને માટે વડાયું છે, તો પછી ત્હમને તે ખાતે જોઈતી તક જરૂર મળશે. ત્હમે ચોક્કસ નિશ્ચય કરી અન્ત સુધી તે વસ્તુમાં શ્રદ્ધા રાખજો.

મોટા ધંધામાં સફળ થવાને માટે લાંબી નીસરણીની જરૂર છે, અને તે નીસરણીપર પગથીએ પગથીએ ચઢવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષાવાળો યુવક કદાપણ ન્હાની શરૂઆતની અવગણના કરશે નહિ. જો ત્હમે પોતાને એવા સ્વમજતા હો કે ત્હમારે છેક નીચેથી શરૂઆત કરવાની જરૂર નથી, તો એ સહભાગ્યને દૂર મૂકી ત્હને વિસરી જજો.

શિખરે પહોંચી શકનારે કદી અર્ધેથી શરૂઆત કરેલી હોતી નથી. જેમ આપણે સારી રીતે વાતચીત કરી શકીએ તે પહેલાં આપણને યથા મૂળાકરોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ; તેમ જોને કોઈ ધંધાના માલેક થવું હોય ત્હણે તે ધંધાના મૂળ-તત્ત્વથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. મદારા એક ઓળખીતા માણસે પોતાના ધંધાનો એટલો યથો સચોટ અભ્યાસ કર્યો છે કે ત્હની અંદર થતા કોઈ પણ કાર્યથી તે અપરિચિત નહિ હોવાને લીધે તે પોતાની પેઢીમાં દરવર્ષે રૂ. ૪૫૦૦૦ ખચાવે છે. વળી યાદ રાખો કે તેવી માહિતી ધરાવવાથી જલ્દી કમાવા ઉપરાંત મનુષ્યજાતિની પણ ત્હમે સેવા અબલો છો.

શરૂઆત સારી હોવી જોઈએ. એ પણ બહુ જરૂરનું છે; કારખાના વા પેઢીમાં રહેતો ન્હાનો છોકરો પણ જો કાર્ય જણતો હોય તે કાર્ય જો તે સ્થળનો વ્યવસ્થાપક ન જણતો હોય તો તે ખરેખર દયાને પાત્ર છે. ત્હમારા ધંધાની ન્હાની મોટી દરેકે દરેક ખાખતમાં ત્હમને રસ પડવો જોઈએ. ત્હમારી

સર્વ શક્તિઓ એક જ વિષયમાં રોકાતી, અને બીનઉપયોગી વસ્તુઓમાં સમયનો દુરુપયોગ કરશે નહિ.

પણ ત્હમારે આખા કારખાનાનું કામ કરવાનું હોવાથી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી બાબનો તરફ પણ અલક્ષ રાખતા નહિ. નેપોલિયન જેવાએ પણ એ ભૂલ કરી હતી. જ્યારે રૉબર્ટ ફુલ્ટન ત્હને કહેવા ગયો કે તે આગમોટ બાંધી શકે તેમ છે ત્યારે ત્હણે ત્હના તરફ બીલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ત્હને ખબર નહોતી કે જે સાધન-વડે તે આખી પૃથ્વીનો માલીક થઈ પડ્યો હોત તે સાધનને તે આમ અલક્ષ કરવાથી નાખી દેતો હતો. વળી ત્હણે પેસ્ટેલોટસીની રાષ્ટ્રિય-શિક્ષણની યોજનામાં પણ રસ લેવાની ના પાડી. અને કશું કે મૂળા-ક્ષરો પાછળ સમય ગાળવાને તે નવરો નથી; પરંતુ તેને ખબર નહોતી કે આવો નકાર કરીને આખા દુનિયા જે કાર્યને માટે ત્હની પ્રશંસા કરત તે કાર્ય કરવાનો અવસર પોતાના હાથમાંથી તેણે ગુમાવ્યો હતો.

માટે ત્હમે પણ બન્ને એકાગ્રચિત્ત રાખો, પરંતુ એ એકાગ્રતા હદ ઓળંગી ન જાય તે માટે પણ ખાસ ધાનજી રાખજો. અમુક સમયે ખાસ વસ્તુઓ ઉપરજ ત્હમારું ધ્યાન સ્થિર કરજો, અને જગતની બીજી સર્વ બાબનો કરતાં ત્હમારું કામ વધારે અગત્યનું છે એવું સ્હમજી ત્હમાંજ ધ્યાન પરાવજો. એવી એકાગ્રતા સારી જ હોઈ શકે, અને ત્હની ત્હમને પ્રથમ આવશ્યકતા છે; પરંતુ ત્હમે ત્હમારા ધંધામાં એટલા બધા લીન ન થઈ જતા કે ત્હમે દુનિયાના એક નાગરિક, મનુષ્યના મિત્ર, અને કુટુંબમાંના એક છો એ વાત પણ વિસરી જવાય. એવો સમય વધારે ને વધારે પાસે આવતો જાય છે કે જ્યારે પેઠી વા કારખાનાના મુખ્ય માણસે પોતાના કામદારોને વધારે સારી રીતે સ્હમજવા ભેદજો, અને જે

વ્યવસ્થાપક ત્હમને સારામાં સારી રીતે ઝાળખશે તેજ પોતાનો ધંધો સારામાં સારી રીતે ચલાવી શકશે. વળી ત્હમે ત્હમારા સ્વીકૃત કાર્યને વળગી રહેજો, પરંતુ આ વાત કદી પણ બૂલતા નહિ કે એ સિવાય ખૂબ પણ બાબતો ત્હમારે સંભાળવાની છે અને સ્વીકૃત કાર્ય તો ત્હમારા જીવનનો માત્ર એકજ ભાગ છે, નહિ કે સમગ્ર જીવન.

અલગત કાર્યમાં તક્ષીન રહેવાથી ત્હમને તમાકુની ધૂણી લેવાનો અવકાશ નહિ મળે, પરંતુ તે કાર્ય તો ત્હમારે ખીન્ન મૂર્ખ યુવકનેજ સોંપવું જોઈશે, કેમકે તમાકુના ઉપયોગથી ત્હમને લાભ થવાનોજ નથી, પરંતુ નુકસાન તો નક્કીજ થશે. વળી એ એવી વસ્તુ છે કે જેમાથી ત્હમે હરહમેશ દૂર રહી શકો તેમ છો. જે યુવક બીડી પીએ છે તે આળસુ છે. તે રસ્તે રજાળતો જાય છે, અને તદ્દન નકામું વાંચન વાંચે છે. તેનો કદી પણ વિશ્વાસ રખાતો નથી. જરૂર પડ્યે તે હાજર થતો નથી અને ધારેલે સમયે પાછો ફરતો નથી, તેમજ જ્યારે તે જાય છે ત્યારે તેની ખાસ ખોટ પણ જણાતી નથી.

ત્હમારી સાથે કામ કરનારા ખીન્નઓને અમુક વ્યસન હોય તેથીજ તે વ્યસન ત્હમને પણ વળગી પડે, એવા નખળા ત્હમે કદી પણ રહેશો નહિ. દરેક સમયે અને દરેક સ્થળે શત્રુનું કાર્ય બજાવી રહેલા દારૂને ત્હમે કદી પણ અડકતા નહિ. સંસારમાં હાથ પગ ચલાવ્યા સિવાય જો ત્હમે ત્હમારા કાર્યને સિદ્ધ કરી શકો તોજ દારૂથી ત્હમારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે. દારૂથી તો ઉલટો ત્હમારા શરીરમાં વિષનો સંચાર થશે, મન નિર્બળ બનશે, આત્મા ઉંચે ઉડ્યન કરી શકશે નહિ. આ કરતાં કોઈ પણ વધારે અગત્યની સલાહ તમને આપી શકાય તેમ નથી કે ત્હમારે દારૂને તો તદ્દન દૂરજ રાખવો જોઈએ; અને તેની સાથે જુગાર પણ દૂર રાખવો જોઈએ. ચોરને જેમ તમે ત્યજો છો તેમ જુગારીથી દૂર રહેજો. ત્હમે જુગાર રમી

પ્રામાણિક રહી શકેજ નહિ. જુગાર રમવાથી ત્હમારામાંથી એક એવી શક્તિનો નાશ થશે કે જેની ખોટ પૈસાથી કદી પણ પૂરાશે નહિ. આ સર્વ વસ્તુઓ સમયનો ધાત કરનાર છે, અને ત્હમે સ્હમજો છો કે સમય એ દુનિયાની કોઇ પણ વસ્તુ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. ત્હમે યુવકોજ દુનિયાના લક્ષ્યાધિપતિઓ છો, અને ત્હમારા લાખો રૂપિયા ત્હમારી ક્ષણોમાંજ રહેલા છે. ત્હમને જે વર્ષો મળવાનાં છે તે વર્ષો જે પોતાને મળે તેમ હોય તો કોઇ પણ લક્ષ્યાધિપતિ પોતાની સર્વ મિલકત આપી દેવા તૈયાર થાય. કેમકે ત્હમના ભૂતકાળમાંથી તમે ઘણું જાણી અને શીખી શકો તેમ છો, પરંતુ ત્હમારૂં બાવી જોવાનું ત્હમના નશીબમાં નથી.

આજસમાં ત્હમારો સમય જરા પણ ગાળતા નહિ. જરૂર માનજો કે વખતની દરેક પળનું વ્યાજ ઉપજે છે, અને દરેક પળ ત્હમને ત્હમારા ધ્યેયની વધારે ને વધારે સમીપ લઇ જવા ઈચ્છે છે. ત્હમારૂં જીવન ત્હમને એવું નીરસ તો નજ લાગવું જોઇએ કે જેથી હજારો આજસુ માણસોની સાથે ત્હમે પણ ક્રિકેટ વા ફૂટ બોલની સ્પર્ધાની રમત (Match) જોવા ઉભા રહો. જે યુવકો કારખાના વા પેઢીના માલીક થવાના નથી તેઓ બધે તે કામ કરે. પુસ્તકો પણ ત્હમને એવાં નીરસ ન લાગવાં જોઇએ કે જેથી ત્હમને નકામાં ખરાબ વર્તમાનપત્રો વાંચવાનું મન થાય. વળી સ્ટેશનપર પુસ્તકોની દુકાન (Bookstall) માં જે કચરો ભરેલો હોય છે તે કચરો તો ત્હમારા મગજમાં ભરેજોજ નહિ. ઈશ્વરે ઉત્તમ ગાનના સંગ્રહ માટે આપેલા મગજમાં એવો કચરો ભરતાં શરમાજો. ત્હમે વાંચી શકો તે કરતાં પણ વધારે સારાં પુસ્તકો ત્હમારી નજીકના પુસ્તકાલયમાં છે, અને ત્હમની કિંમત ઓછી આંકતાં શરમાજો.

કોઇ પણ કાર્ય સારી રીતે કરવામાંજ ત્હમારૂં શ્રેય રહેલું હોવાથી

બીજા સામાન્ય યુવકો જે કાર્ય ખરાબ રીતે કરતા હોય તે કાર્ય પણ ત્હમે સારી રીતે કરજો. કાર્યને માટે જ્યાં જ્યાં ત્હમારે જવાનું હોય ત્યાં ત્યાં જલદીથી જજો, અને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે ઝપાટાખંધ પૂર્ણ કરજો. ત્હમને જે કહેવામાં આવે તે ખરે-ખર ધ્યાન દઇને સાંભળજો, અને દરેક સૂચના સારી રીતે સ્હમજજો. ત્હમે રહવારમાં વહેલા ઉત્સાહપૂર્વક આરંભ કરજો. જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ ત્હમારાથી થાય તેમ હોય ત્યાં સુધી તે બીજા કોને કરવાની છે, તે સંબંધી બહુ તપાસ કરશો નહિ, અને જે વસ્તુ ત્હમે કદી કરી ન હોય તે કરવાનો પ્રસંગ મળે તો તે કદી પણ ગુમાવતા નહિ. કેમકે તેથી કરીને ત્હમે આગળ વધશો, અને એવા અનુભવોથીજ ત્હમે યુવક મટી પુખ્ત વયના મનુષ્ય બનશો. બીજાને નિષ્ફળતા મળી હોય તે કાર્ય સ્વીકારીને નિષ્ફળતાનાં કારણો સમજીને દૂર કરજો અને સફળ થજો.

સારા અક્ષરથી લખતાં શીખી હજારો પ્રકારની ન્હાની ન્હાની જગાઓને માટે પણ ત્હમે પોતાની જાતને લાયક બનાવજો. જેને સ્વચ્છ અને ઝપાટાખંધ લખતાં ન આવડતું હોય ત્હેણે તો શરમાવુંજ જોઈએ. એક માણસને ટાઇપરાઇટર વેચવાનું હતું. ત્હેણે એક મૂર્ખ જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તે જાહેર ખબરમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે હવે વિદ્યાર્થીઓને સારા અક્ષરે લખતાં શીખવાની જરૂર નથી. એવી જાહેર ખબરોને તો બાળી મૂકવી એ જ સાચું છે. જે એવી જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ કરે તે દુષ્ટ સ્વાર્થી હોવો જોઈએ. ત્હના પોતાના ટાઇપરાઇટરને વેચવાની ખાતર તે કેટલાય યુવકોને ખરાબ અક્ષર લખતાં શીખવી ત્હેમના જીવનને નુકસાન પહોંચાડતો હશે. કેમકે માત્ર ખરાબ દસ્કત હોવાને લીધેજ કેટલાક યુવકો વારંવાર સારા પ્રસંગો ગુમાવે છે.

જે યુવક હજારો રીતે ઉપયોગી થઇ શકે, જે જરૂર પડ્યે ખડીઓ સાફ કરી શકે કે ચિત્રને ભીંતે ટાંગી શકે, તેજ યુવક ધંધામાં ઝપાટાબંધ આગળ વધી શકે છે; પરંતુ તહેણે એક બીજી બાબત પણ ખાસ કરીને સારી રીતે કરવાની ઢાળજી રાખવી જોઇએ. તે બાબત એ છે કે પોતાને મુખત થયેલું કામ કરવા ઉપરાંત પોતાના ઉપરીનું કામ પણ તહેણે જોતાં અને શીખતાં રહેવું જોઇએ. એમ કરવાથી કોઇ દિવસ એ ઉપરીને વધારે ઉંચી પદવી પ્રાપ્ત થતાં એ જગ્યા હામને મળવાનો દરેક સંભવ રહેશે. જે યુવક કાર્યને ચઢતો હોય, જેને જોતાં આનંદ થાય, અને જે હંમેશાં બીજાની સેવા કરવાને તૈયાર હોય ત્હનેજ એવા પ્રસંગ મળે છે. ત્હમે કોઇ છોકરાના વિષે ત્હેના શેઠને એમ કહેતાં સાંભળ્યો હોય કે ત્હને કામ સોંપવા કરતાં પોતેજ તે કામ કરી લેવાનું વધુ પસંદ કરશે. આવું સાંભળો ત્યારે નક્કી સમજજો કે તેવો છોકરો કાંતો પત્ર ટપાલમાં વખતસર નાખવાનું ભૂલી જતો હશે, વા ખોટા નાંખવાળાને ટેલિફોન મૂકતો હશે, અથવા કોઇ પણ સંદેશામાં જોઇએ તે કરતાં અમળો સમય તે ગાળતો હશે. મ્હારા એક મિત્રે એક છોકરાને બારી વાસવા કહ્યું. તે પોતે લખવામાં રોકાયેલો હતો, અને એ છોકરાને તો ફક્ત બારણુંજ નીચે ખેંચવાનું હતું. પરંતુ તે છોકરો બારી વાસવાની સોટી લઇ આવ્યો, અને વાસવા જતાં તે ભાગી નાખી, મેજ ખસેડ્યું, ઉંચા ઉભા રહેવાને માટે ખુરશી તાણી આણી, અને એટલો બધો ખરખડાટ ભરભડાટ કર્યો કે મ્હારા મિત્રે નજર નાંખતાં બીજીજ બારીએ ઉભો રહેલો જોયો. પછી તે માણસે પોતેજ ખરી બારી બંધ કરી, અને છોકરાઓ મદદગાર હોય ત્હેના કરતાં ઉલટા મહેનતમાં વધારો કરનારા છે એમ વિચાર કરવા લાગ્યો.

મ્હને એ પણ માલૂમ છે કે કેટલાક યુવકો મ્હોટા માણસો કરતાં

પણ વધારે લાયક હોય છે, અને મોટી ઉમરનાઓ મહામુશ્કેલીએ કામ કરે છે તેજ કામમાં તેઓ સરળતાથી સફળ નિવડે છે. આ દેશના એક મોટામાં મોટા કારખાનાના માલિકે એક માણસને રૂ. ૭૫૦૦ ના વાર્ષિક પગારથી રોક્યો, અને થોડાજ સમયમાં મહેનતે તેણે કહ્યું કે હવે તે નવા માણસને મારે વિદાય કરવો પડશે. કેમકે તેણે “ક્યાં આગળ બેસવું” એ પ્રશ્નથી જ મહાઈ માથું પકવવા માંડ્યું. બીજે દિવસે અર્ધો ડઝન ચીઠીયો તેણે મહારાપર લખી કે ત્હેનો પગાર કોણ ચૂકવશે? આવી રીતે જે માણસ બીજાનાં માર્ગાંજ પકવવાનો ધધો કરે ત્હેને માટે ૭૫૦૦ નો પગાર હદ ઉપરાંતનો છે.

ત્હમારે બેસવા માટે કયું સ્થાન નક્કી થયું છે, ત્હમારો પગાર કોણ ચૂકવશે, એવા એવા નકામા ખ્યાલો લાવી ત્હમારા મગજને શ્રમ આપશે નહિ. સારા નોકરનો પગાર હોંડી ચાલીને આવશે—ત્હેને માટે જરા પણ ચિન્તા કરશે નહિ. જે તે ડાહ્યો હશે તો તે બેવડો પણ આવશે. એક તો પૈસાના રૂપમાં અને બીજો મહેનતના આનંદના રૂપમાં કામનો બદલો મળશે. કારણ કે સારો કામ કરનાર વૈતરો નથી; તેણે મજૂરી કરવીજ જોઈએ એટલા ખાતર તે મહેનત કરતો નથી; તે પેટને ખાતર ગુલામ બનતો નથી. તે તો આસોન્દ્રીસમાં દેવાતી હવાના જેટલો સ્વતંત્ર છે. કામ સાઈ છે માટેજ તે કામ કરે છે, કામ પ્રત્યે સ્નેહ છે માટેજ તે એ સારી રીતે કરે છે, અને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓને સ્વાભાવિક રીતેજ વાપરે છે. પોતાના સિવાય તેનો બીજો કોઈ શેઠ નથી. એક માણસ કોઈ કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પે છે, અથવા પોતાના નેતા તરફના પૂર્ણભાવથી પ્રેરાઈને તેને અનુસરે છે; છતાં પણ તેના હૃદયનો માલિક તો તે પોતેજ છે. જગત પાસેથી જે આનંદ તેને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તે સ્વીકારે છે, અને તે જગતને પોતાના જમણા હાથનું બળ, મંગળની શક્તિ, હૃદયની સ્નેહ અને

આત્માની પવિત્રતા સોંપે છે. તે મહારા એક મિત્રના જેવો છે, કે જે મિત્ર મહને કહેતો કે, 'હું કોઇનો ઋણી નથી, અને મહને જે વ્યાજખી લાગે તે હું કોઇને પણ કહી શકું છું. મહારે ખર્ચવાના જોઇએ તે કરતાં અદાર પેન્સ દર અઠવાડિયે મહને વધારે મળે છે, તે રકમ હું ખીજાને પણ આપી શકું તેમ છું.'

આ પ્રમાણે જે માણસ પોતાને વ્યાજખી લાગે તે કરી શકે અને જેને પોતાના ખર્ચ કરતાં પોતાની આવક વધારે જણાય છે, તેવો માણસ એક સામાન્ય મજૂર કે ક્લાર્ક હોય તો પણ "જેને આવક કરતાં ખર્ચ વધારે હોય એવા" એક લક્ષ્યાધિપતિ કરતાં તે વધારે સારો અને વધારે સુખી છે.

જે વસ્તુઓ સારામાં સારી હોય તેનેજ ત્હમારી સમૃદ્ધિ ગણજો. વળી મનને ગમતા ધંધામાં પડ્યા પછી સમય જાય તેમ તેમ ત્હેના પ્રત્યેનો ત્હમારો રુનેહ પણ વૃદ્ધિ પામવો જોઇએ; અને એમ થવાથી "વર્ષો અગાઉથી પોતાની સર્વ શક્તિઓ એકજ કામમાં વાપરનારા મનુષ્યોને" જે પ્રકારનો બદલો મળે છે, તેવો બદલો ત્હમને પણ મળશે. ત્હમે મહેનત કરવામાં પાછા હઠતા નહિ. શ્રમપૂર્ણ જીવન વ્યતીત કર્યા પછી જ્યારે દેહ છોડવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે દૈવી અવાજ તમારા કાનમાં ગુંજારવ કરતો તમને સંબળાશે કે "ત્હમે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયના કરતાં ત્હને છોડતી સમયે ત્હને વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકી જાઓ છો."

૫-મિત્રને ચ્હાનાર યુવકને પત્ર.

આપણે આ જગતમાં એકલાજ આવીએ છીએ, અને જમએ છીએ પણ એકલાજ; પરંતુ આપણામાંથી કોઈ પણ એકલો જીવન જીવશે નહિ. આપણા જીવનમાં કેટલીક ઘટનાઓ એવી પણ બને છે કે જે ઈશ્વર અને આપણા પોતાના સિવાય અન્ય કોઈ જાણી શકે નહિ. બેશક એવો પણ સમય આવે કે જ્યારે આપણો વહાલામાં વહાલો મિત્ર પણ આપણને સહાય આપી ન શકે. પરંતુ એ પણ સત્યજ છે કે મિત્રરત્ન આપી સૃષ્ટિમાં અમૂલ્ય વસ્તુ છે, અને કોઈ પણ માણસ એટલો બધો સુખી નથી કે જે મિત્રનો તિરસ્કાર કરી શકે અથવા એટલો બધો દુઃખી નથી કે મિત્રને સ્વીકારે નહિ. સુખ અને દુઃખ ઉભયમાં મિત્રનું હૃદય એ સર્વ મનુષ્યોને માટે સામાન્ય આવશ્યકતાની વસ્તુ છે.

વારસામાં મળેલી સંપત્તિ કરતાં આપણા પોતાનાજ શ્રમથી ઐહિક સુખ પ્રાપ્ત કરવું અથવા માન મેળવવું એ ખરેખર આનન્દ-જનક છે; પરંતુ ત્યારે પણ ત્હમને મિત્રની જરૂર તો પડશેજ અને ત્યારે પણ ત્હમારા મિત્રનુંજ વચન ત્હમને સાથી વધું વહાલું લાગશે. બીજી વેળા જ્યારે ફત્તેહને બદલે નિરાશ્વાનું વાદળ પથરાયેલું હશે, અને આશ્વાસનો પણ વ્યર્થ જતાં હશે, ત્યારે પણ મિત્રના ટેકાથીજ ત્હમે ટકી રહેશો, અને મિત્રનું દર્શનજ ત્હમારા દુઃખી હૃદયને પૃથ્વી-પરની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વધારે પ્રિય લાગશે. પ્રભાતના ખુશનુમા પ્રકાશમાં અને રાત્રિના અંધકારમાં પણ ત્હમને મિત્રરત્નની તૃપ્તિ લાગશે.

અને તેથી આ યુવાવસ્થામાં જ્યારે ત્હમે ત્હમારી આસપાસ મિત્રો એકઠા કરતા હો ત્યારે યાદ રાખજો કે જેને ત્હમે ત્હમારા

એક બે દિવસના નહિ, પરન્તુ જીન્દગીભરના જીવનમાં દાખલ કરે છે. તેની તહમારા જીવન ઉપર શી અસર થશે; તેનું મન અને હૃદય કેવા પ્રકારનું છે; એ સર્વ પ્રશ્ન તહમારી જાતને પ્રથમ પૂછજો. તહમારી સોનાતી પેટીની કુંચી સોંપતી વેળાએ જે કાળજી રાખો છો તે કરતાં જરા પણ ઓછી કાળજી તહમારા જીવનની કુંચી સોંપતી વેળાએ રાખતા નહિ. આ જગતની જીવન યાત્રામાં તહમારા બાવીને માટે નાલાયક નિવડે તેવા મિત્રની સાથે પ્રયાણ શરૂ કરશો નહિ. તહમને તહમારા મિત્રો ઉતાવળે પસંદ કરવાની લાલચ થશે, તહમને સમભાવની એટલી બધી વાર જરૂર જણાશે અને તે એટલો બધો પાસેથી અને સરળતાથી મળતો જણાશે કે જેથી કરીને “આ બધી દુનિયા સારા સાથીઓથીજ ભરપૂર છે” એમ તહમને લાગશે, હતાં પણ યાદ રાખજો કે “સારા મિત્રની પસંદગી” એ યુવાવસ્થાની ખાસ કસોટી છે. મિત્ર વિનાની અવસ્થામાં તહમને એકલા જેવું લાગશે અને તહમારું હૃદય ભારથી દબાયેલું લાગશે, જ્યારે ખીજાઓ બહુ આનંદી જણાશે. મિત્ર વિના તહમને ખહાર નીકળવાનો રસ્તો નહિ જણાય, અને ખીજાઓને તે જણાશે. સદ્ગુણમય વાતાવરણ તહમને ગમતું હશે નો તહમારી આસપાસ સારા સોબતીઓજ એકદા થશે અને સ્વાર્થ કે જે તહમારો કદામાં કદો દુસ્મન છે તેનું પંજમથી તહમને બચાવશે. કારણ કે દરેક મનુષ્યને એવા પ્રસંગો આવી જ પડે છે કે જ્યારે હૃદય નિરાશામાં ડૂબી જાય છે; મનપર ચિન્તાનો અતિશય ભાર થઈ જાય છે. મિત્ર રહિત માણસ આવી અવસ્થામાં આવી પડતાં તે અત્યંત દુઃખી બની જાય છે. કદાચ તે સુખી અવસ્થાવાળો હોય છે તો મિત્ર તરીકે ખીજાઓનાં દુઃખીમાં દુઃખી જીવનને સુખી બનાવી શકવાના અમૂલ્ય પ્રસંગો મનુષ્યોને આવી મળે છે તેવા પ્રસંગોથી બેનશીબ રહે છે. મનુષ્ય માટે આમ

હોવું એ પણ એક ખાસ દુર્ભાગ્યજ છે; અને તેથી કરીને કોઈ પણ કાલા માણસ એમ નહિ ઇચ્છે કે ત્હમારે સારા દોસ્તો વિનાના રહેવું. જરૂર હેમને શોધી કહાડો, હંમેશા હેમની સાથે રહો અને હેમના આગળ હૃદય સંપૂર્ણ રીતે ખુલ્લું કરો. તેઓ એક એવી અમૂલ્ય બક્ષીસ રૂપ છે કે જેનો પૂરેપૂરો આભાર તો કોઈ પણ માની શકેજ નહિ. પરંતુ સારી સોજતમાં પણ અનિષ્ટનું બીજ રહેલું છે અને જો તે વિકાસ પામે તો જીવન નષ્ટ થાય છે, અને તેટલા માટેજ મિત્રોની પસંદગી એ યુવાવસ્થાની ખરી કસોટી છે.

એ અનિષ્ટનું બીજ ત્હમારામાં ન આવી જાય એ માટે ત્હમે નિરંતર ચેતતા રહેજો. ઘણી ઘણી રીતે સારા મનુષ્યનેજ શોધી કહાડીને વળગી રહેજો અને હૃદયનો ત્યાગ કરજો. જ્યારે કોઈ અનિષ્ટ વસ્તુ સારી વસ્તુનું રૂપ ધારણ કરીને ત્હમારી પાસે આવતી હશે ત્યારે ગેબી નાદની પેઠે એક અવાજ ત્હમારા હૃદયને કથુંક કહી જશે. જ્યારે સત્પુરૂષનો દેખાવ ધારણ કરીને સેતાન ત્હમારા તરફ આવતો હશે ત્યારે, જેને આપણે પ્રેરણા કહીએ છીએ અથવા જેને આપણે આત્માના ઉદ્ધાનમાં પવિત્રતાનો પ્રકાશ કહીએ છીએ. તે આપણને ચેતાવી જશે. વર ઘેટાના રૂપમાં આવશે ત્યારે ત્હેનાં વાક્યો એટલા બધાં મધુર લાગશે, ત્હેની રીતભાત એટલી બધી પ્રપંચી હશે કે ત્હમે ત્હેના તરફ શંકા વિના ધસકાઈ જશો, અને ત્હમે પૂરેપૂરું સ્થગી જાઓ તો પહેલાં જાળ એવી તો પથરાઈ ગઈ હશે અને મજબૂત થઈ ગઈ હશે કે તેમાંથી છૂટીજ શકાય નહિ. આવા પ્રસંગે ભરાયલા એકજ ઉતાવળીઆ પગલાથી સેંકડો આશા-વન્ત યુવકોનાં જીવન નષ્ટ થયાં છે, જે જોઈને આપણને કમ્પારી છૂટે છે. અને તેજ દારણ લગભગ મિત્રની પસંદગીમાંજ રહેલું હોય છે. બીજું ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો અવશ્ય જો જો કે જેને ત્હમે

તહમારા મિત્ર બનાવો છો તે તહમારા શત્રુ તો નજ હોય.

ખરાબ મનુષ્યો અને કૃત્યો પ્રત્યેના તિરસ્કારને તહમે હંમેશાં સાચવી રાખજો. ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ તહમને મદદ નહિ કરે તે સમયે અનિષ્ટ પ્રત્યેનો એ તિરસ્કારજ તહમારું રક્ષણ કરશે. તહમારે એવા અભિમાની તો થવુંજ કે “તહમારાથી કંઈ દુષ્ટ કાર્ય તો નજ થાય.” બહાદુર યુવકનો એ ધર્મ હજારો સંપ્રદાયોના કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. એ ગુણજ એક યુવકને માટે લાલચની સ્થામે ટકી શકવાની ખાતરીરૂપ છે, હુમલાની સ્થામે થવાના અખતરરૂપ છે, અને સર્વ મુશ્કેલીઓ સ્થામે ઉભું રહેવાના બળરૂપ છે.

તેમ છતાં બળના આ ખરા વિશ્વાસમાં નિર્બળતા પણ હોઈ શકે. કાલે જે દુષ્ટ દેખાવાનું છે તે આજે નિર્દોષ દેખાશે. આજની રાત્રિની થોડી સ્વતંત્રતા સહવારમાં સ્વચ્છંદતા દેખાશે. આજે તહમે જરા રખડશો તો કાલે એમાંથી આજસ અને લુચ્ચાઈનો જન્મ થશે, અને એથી બળવાન યુવકો દુષ્ટ બની જાય છે. એકવાર તહમે વગર વિચાર્યે એવું કંઈક અસત્ય બોલી ગયા પરંતુ એવી અવિચારી વાતોમાંથીજ સોગંદ લેવાય છે. તહમે તહમારા કોઈ મિત્રથી જરા શરમાતા હો અને તેથી તહમે તહેની સાથે નહોતા એવું કહો, પણ એવું અર્થ અસત્ય કહેવું એ તો ખીકણનું જૂઠાણું છે, અને ખીકણને તો જૂઠો પણ ધિક્કારે છે. નાશનો સરિયામ રસ્તો આટલો બધો સીધો છે કે જે વસ્તુઓ આપણને વિપત્તી પેડે વળગી પડે છે અને નાગની પેડે પડે છે એમાંથી તાત્કાલિક આનંદ લેવો બહુ સરળ પડે છે.

થોડો સમયજ તહમે ખરાબ સોબતમાં રહેશો એટલે દુષ્ટ કર્મ કરવાની સહેલી લાલચમાં ફસાઈ જશો. એક માણસ અથવા છોકરો એકાકી જે કાર્ય ન કરે તે કાર્ય સો માણસો વા બાળકોના ટોળામાં બળવાથી તે સહજે કરી નાખે છે. જાણે તે આખા ટોળાનો આત્મા

તેનામાં ન પેશી ગયો હોય, તેમ સોજતના જુસ્સાથી કોઇ વિચિત્ર જ ફેરફાર તેનામાં થએલો જણાય છે. આયતો જેમ આગેહુબ પ્રતિ-
બિમ્બ પાડે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે બીજાઓનું અનુ-
કરણ કરીએ છીએ; તેથી આપણા જીવનનો ઘણો માર્ગ મોટે ભાગે
એજ રીતે કપાય છે. આપણે અતિશય સહેલાઈથી બીજાનું અનુ-
કરણ કરીએ છીએ, અને તેથી કરીને બુદ્ધિપૂર્વક જે રસ્તે આપણે
ચાલવાને તૈયાર નથી હોતા તે રસ્તે ચાલવાને પણ બીજાઓનું
જોઈને આપણે દોરવાઈ જઈએ છીએ. આપણને કેટલીકવાર તો નવાઈ
પણ લાગે છે કે આપણે એ માર્ગપર કેવી રીતે જઈ પડ્યા ?

ઘણા માણસો પોતાનું ગત જીવન ઉઢેગ અને પશ્ચાતાપથી
તપાસે છે ત્યારે પોતાની અધોગતિનું મૂળ તેમને કોઈ એક અવિ-
ચારી કૃત્યમાં અથવા કોઈ એક વિશ્વાસુ મિત્ર પાસેથી શીખી લીધેલી
ખરાબ ટેવમાં અથવા તો રસ્તે જતાં સાંભળેલાં કોઈનાં વચનોમાં
રહેલું દેખાઈ આવે છે. જૉન બનીયને ઝુંપડાના બારણા આગળ
ઉભી રહેલી સ્ત્રીઓનાં વચનમાંથી નવું જીવન પ્રાપ્ત કર્યું, પોતાની
જાતને અમર કરી અને હજારોને ઉચ્ચ કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપી.
પરંતુ હમેશાં આવા પ્રકારથી લાભજ થતો હોય એવું નથી. અપરિ-
ચિતની વાતચીતથી જૉન બનીયનનો જેમ ઉદ્ધાર થયો તેમ મિત્રની
વાતચીતથી રૉબર્ટ બર્ન્સને ખમવું પણ પડ્યું હતું. આ મહાકવિનું
હૃદય યુવાવસ્થામાં પવિત્ર હતું અને પોતાની આસપાસનાં મનુષ્યોનાં
દુઃખ જોઈને તહેને ઘણુંજ દુઃખ થતું. આ મહા બુદ્ધિશાળી પુરુષને
ખેતર ખેડતાં ઉદરના દરને ઉખેડી નાખવાથી અથવા ડેઈઝી નામના
ફૂલના છોડને કાપવાથી પોતાનું હૃદય કપાઈ જતું હોય એમ લાગતું;
પરંતુ તે પછી તેની આસપાસ એવા માણસો સોજતી તરીકે એકઠા
થયા કે જેમના સાહસની વાતો અને વક્રોક્તિ ભર્યા વચનોમાં તે

રસ લેવા લાગ્યો. ત્હેમનામાં એક ગમતી સ્વભાવનો નાવિકનો છોકરો હતો, અને સમુદ્રના જીવનથી તે જંગલી અને સ્વચ્છંદી બન્યો હતો. રૉબર્ટ બર્ન્સ મનથી માની લીધેલા ત્હેના પ્રેમશૌર્યભર્યા અને સ્વતંત્ર સ્વભાવથી ત્હેના તરફ આકર્ષાયો. તેઓ ઘણો સમય સાથે ગાળતા, કવિ ત્હેના મિત્રથી તદ્દન અંગનધન ગયો; પરંતુ ત્હેને બહુજ મોટું સ્હમજાયું કે ખલાસીનું જંગલી અને અનિયમિત જીવન ત્હેને માટે યોગ્ય નહોતું. પાછળથી ત્હેને એ મિત્રની સોજતથી ઘણુંજ ખમવું પડ્યું. પોતાના મિત્રને લીધે ત્હેની જે અધોગતિ થઇ હતી તે દર્શાવનારો પત્ર હજી પણ અસ્તિત્વમાં છે. એ પત્રમાં તે કવિ લખે છે કે, “ ત્હેની મિત્રતાથી મ્હને ઘણુંજ નુકસાન થયું છે. ” જે વાતો બર્ન્સને કંપારી ઉપજાવે ત્હેવી હતી ત્હેવી નીચ વાતો તે મિત્રની પાસેથી સાંભળી ત્યારથીજ ત્હેની અધોગતિનો પાયો નાખાયો હતો; કેમકે સોજતની અસરને લીધે પહેલાં જે વાતો અને કાર્યોપર ત્હેને તિરસ્કાર થતો તેજ વાતો સાંભળવામાં ધીમે ધીમે ત્હેને રસ પડવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે જેની મિત્રતાથી આપણા સારા ગુણોનો લોપ થાય ત્હેનો આપણે પ્રથમથીજ ત્યાગ કરવો જોઈએ. દુષ્ટપથે શાન્તિથી ચઢવું; અનિષ્ટ તરફ બેદરકારી રાખવી; અનિષ્ટ વચન ઉચ્ચારવું અને ત્હેને માટે ઉપર ઉપરનો પશ્રાતાપ દર્શાવવો; એ સર્વ બહુજ સહેલું-મયંકર રીતે સહેલું છે. પરંતુ તેને પરિણામે એમ બનશે કે જેમાં આપણે ક્ષણિક આનંદ લેતા તે આપણને કલાક સુધી આનંદ આપશે, એમ કરતાં કરતાં એ નીચ આનંદ લેવાનું આપણને વધુ ગમશે, અને પછી આપણે ત્હેને માટે તલપીશું. અન્તે જે અનિષ્ટને આપણે અડકવા પણ માગતા નહોતા ત્હેના પંજામાં આપણે ફસાઈ પડીશું. પછી તો દુઃખ ખમીયે ત્યારે અથવા ઇશ્વરની કૃપા થાય ત્યારેજ છુટકો સમજવો.

માટે આ બાબત ખાસ યાદ રાખજો અને યુવકની સ્વાભા-
વિક જીન્દગી જે તરફ જલદીથી વળી જાય તેમ છે તેવી અનિષ્ટ
બાબતો અને તે તરફ વાળનારા મિત્રોથી સદાય ચેતતા રહેજો.

અવિચારી વાતચીતમાં રહેલા ગુપ્ત બયથી ખાસ સાવધ રહેજો.
સારા છોકરાને શરમાવે એવું કંઈ પણ વચન કહેવામાં આવે ત્યારે
તેના તરફ તુરતજ ત્હમારો સખ્ત અણગમો જાહેર કરજો. ત્હમારી
નજર આગળ કોઈની મા, બહેન વા કોઈ પણ સ્ત્રીના નામને બદો
લાગવા દેશો નહિ. કોઈ પણ સ્ત્રીનું અપમાન કે માતાની આખરપર
કલંક એ કોઈ પણ સારા યુવકે કોઈ પણ દિવસ સાંખી રહેવું જોઈએ
નહિ. સામાન્ય તુચ્છકાર, માંકડાની રીતિએ કંઈ પણ લાભ વિના
ખીજાની રીતમાતની નકલ, એને વાક્યાતુર્ય સમજી સહન કરી લેશો
નહિ. નીચ જીવન અને નીચ વિચાર તરફ વળી જવાનો તે રહેલો
માર્ગ છે કે જે માર્ગે જવું એ દાંડ અને ચોર લોકોનું જ કામ છે.

ત્હમને માતાના હૃદયના સાચા પ્રેમનો અનુભવ છે, ગૃહ
(Home) માંથીજ મનુષ્યત્વની ખીલવણી, આશા, ઉત્સાહ, કામ-
જતા અને જીવનનો આનંદ ત્હમે પ્રાપ્ત કર્યો છે; અને જ્યારે ત્હમે
કોઈની મા, બહેન વા દીકરીને અપમાન આપે ત્હેવી રીતે વાત
કરતા હશે ત્યારે ત્હમારા ગૃહ અને ત્હમારી માની સ્મૃતિ લાવવાથી
ત્હમે તુરતજ એ અધમ પાપમાં પડતા અટકી પડશો. કોઈ ગેરહાજર
સ્ત્રી વા પુરુષના પવિત્ર નામને અપમાન આપનાર તુચ્ચાની સાથે
કદી પણ લડી પડતા નહિ, કારણકે એવી નીચતાનો તિરસ્કાર કરવાની
ખીજ સારી રીતો ત્હમને આવડે છે. પરંતુ એવો પ્રસંગ એમનો
એમ તો કદી પણ જવાજ દેશો નહિ. એક શબ્દથી પણ જે છોકરો
ત્હમારી સમક્ષ કોઈ સ્ત્રીનું અપમાન કરતો હોય ત્હેની પાસે ત્હમારી
લાગણી દુઃખવ્યા બદલ અને તો માફી પણ મંગાવજો, અથવા એ

ગુન્હો તહમારી રૂમર ફરીથી ન થાય હેને માટે આપતા ઉપાય લેજો. જ્યારે કોઈ સ્ત્રીના પવિત્ર નામને તહમારા સાંભળતાં કલંકિત કરવામાં આવતું હોય ત્યારે તહમે એમ માનજો કે એ સ્ત્રીને તહમારા દેખતાંજ ધક્કો મારી નીચે પાડી નાખવામાં આવી છે; કારણકે શબ્દોદ્ધાર કરેલું અપમાન તેથી પણ વધારે નુકસાનકારક છે.

જે મંડળીને આ સુંદર દુનિયામાં ખીજઓની મા બહેન સિવાય ખીજ વિષય ઉપર વાતચિત કરવાનું જડતું ન હોય તે મંડળી તહમારે લાયક નથી. આવી સોખત શોધતો ફરતો હોય અને હેનેજ વળગી રહેતો હોય એવા યુવકને માટે એકજ નામ છે. તહમે હેને અંડાળ સહમજીને દૂર રાખજો.

યુવકના જીવનપર જે આકસ્મિક અસરો થાય છે—તહમારું શ્રેય સાધનાર વા તહમને અધોમતિમાં નાખનારને જે આપણે આકસ્મિક કહીએ તો—તેવી અસરો આ જમાનામાં વર્ષ પ્રતિ વર્ષ વધતી જ જાય છે. લાલના જેટલી લાલચો દુનિયામાં પહેલાં નહોતી. વર્તમાનપત્રો તથા પુસ્તકો ઘણી સારી વસ્તુઓ છે, અને હેમનાથી યુવકનામાં ઉચ્ચ ગુણો ખીજે; પરંતુ દુકાનમાં જે હજારો હલકટ પત્રો અને પુસ્તકો બારીપર આકર્ષક રીતે ગોઠવેલાં હોય છે તેને તો સારા માણસોએ બાળીજ મૂકવાં જોઈએ. અરે, તેમ છતાં આપણે યુવકને તેવુંજ વાંચન વાંચતા જોઈએ છીએ ! આનંદ દરેકને જોઈએ છીએ, અને આનંદપ્રદ સ્થળ થાકી ગયેલા અને ચિન્તાતુર મગજવાળાને માટે એક પૌષ્ટિક વસ્તુ છે. પરંતુ આપણાં શહેરોમાં અને કસબાઓમાં હચોક દુર્ગુણ શીખવે એવાં પણ મોજમજાનાં સ્થળો છે. તેવાં સ્થળોને હેમાં બરેલાં અનિષ્ટકારક કામળીઆં સાથે ઉભાને ઉભાંજ સળગાવી દેવાં જોઈએ. છતાં હેમાં લાખલ થવાનો દર એટલો બધો ઓછો હોય છે કે જેથી ખેંચાઈને

કોઈ પણ યુવક ત્યાં જઈ પડે છે. ચલનદર્શકચત્ર-(Cinamagraph) સીનેમેટોગ્રાફનો જે સારો ઉપયોગ થાય તો તહેનાથી ઘણું લાભ મળે તેમ છે; પરંતુ મહોટાં શહેરોમાં દર રાત્રે જે ચિત્રો બતાવવામાં આવે છે તે બતાવનારને તદ્દન છાજતાં નથી. જે શહેરો એ બતાવવા દે છે તે શહેરો બહુજ ધિક્કારને પાત્ર છે. આવાં સ્થળો કે જ્યાંથી યુવકોનાં ચારિત્ર ઉચ્ચ થવાં જોઈએ અને જીવનનું માધુર્ય તહેમને સહમજાવું જોઈએ ત્યાંથીજ તહેમને અધોગતિએ દોરી જનારી લાલચો મળ્યા કરે છે.

ફૂટબોલ રમવાને માટે બહુ સારી રમત છે, અને જે છોકરો ઉપરની રીતે પોતાના અવકાશનો સમય નહિ ગુમાવતાં આ રમત ક્રીડા જોયા કરે તહેને પણ થોડોક ફાયદો થાય છે; પરંતુ ફૂટબોલની રમત પણ થોડોડથી બીજે નંબરેજ ઇંગ્લાંડ દેશને શાપરૂપ થઈ પડી છે. જે પાર્લામેન્ટ ફાયદો કરી લુચ્યા જુગારી લોકોને બોળા લોકોના ગજવામાંથી એ રમતદ્વારા પૈસા એકઠા કરતાં અટકાવશે નહિ તો થોડાજ સમયમાં તે સારા પ્રામાણિક માણસોને માટે અગ્રોચ્ચ થઈ પડશે. ત્યાં દરેક મહોદ્દાના ખુણાપર આ ચોરો પોતાની દુકાન-ખાસ કરીને તમાકુની અથવા ન્યુસએજન્ટની રાખે છે, અને હડહડતા જૂઠાણાવાળી જાહેરખબરોથી અજાણ્યા યુવકોને ફસાવે છે. સેંકડો કારખાનાંઓમાં આવા લુચ્યાઓના દલાસો હોય છે. જે દલાલ કોઈ યુવકને જાતે મળી શકે નહિ તો પોતાની જાળ ટપાલદ્વારા તહેના ઉપર મોકલી આપે છે. બીજા લુચ્યાઓ જે કોઈની મિલકતને નુકસાન કરે છે તો તહેમને કેદખાનામાં મોકલવામાં આવે છે, પરંતુ આ લુચ્યાઓ હજારો યુવકોનાં જીવન નષ્ટ કરે છે, છતાં તહેમને સ્વતંત્ર શહેરી તરીકે સર્વ સ્થળે ફરવા-હરવાની છૂટ મળેલી છે ! જ્યાં સંખ્યાબંધ યુવકો એકઠા રહેતા હોય ત્યાં એકાદ યુવક

પણ આવા લુગ્યાઓમાંથી એકાદના સંબંધમાં ન આવે એમ ધારવું નકામું છે; અને તેથી રસ્તે રખડતા લોકોને મિત્ર કરવામાં, તહમારી શાળામાં અભ્યાસ કરનારા સાથે ફરવા હરવામાં, અને કારખાનાના યુવકો સાથે ભળવામાં બહુજ સાવધાન રહેજો. અધોગતિએ લઇ જનારા કોઇ પણ ક્ષુદ્ર જજ્ઞાતા કાર્યને કે મનુષ્યને તરતજ ઓળખી લેજો; અને વૃદ્ધ થાઓ ત્યાં સુધી દાડ અને તમાકુના વ્યસનીઓથી તથા હલકટ સંગીત અને જલસાઓ તથા દેખાવો જોવા જનારા યુવકોથી અલગ રહેજો.

ખીજ છોકરા ખીડી પી તથા ગંજીફાની રમત રમી મહેલ્લાના ખૂણાપરની જુગારની દુકાનોમાં બંને તહેમનો સમય વ્યર્થ ગુમાવી દે; પરંતુ તહમારે તો દેશની સેવાને માટે અને તહમારા નામને યશસ્વિ કરવાને માટે તહમારા મગજ તથા હાથવડે ખીજ અનેક કામ કરવાનાં છે. તહમારે ગુપ્ત મિત્રો પણ હોવા ન જોઈએ. દુનિયાને જે સ્થળ અને જે માણસો જણાવવાં જેવાં ન લાગે તે સ્થળો અને તે માણસો સાથે કદી પણ ગુપ્ત રીતે બેળાતા નહિ. કેમકે એવું ગુપ્તપણું એજ લુગ્યાઈની શરૂઆત છે, અને પ્રામાણિક તથા નિર્દોષ યુવકો એવી રીતેજ અધોગતિને માર્ગે ચાલવાનું શરૂ કરે છે. જ્યારે તહમે કોઇને તહમારો મિત્ર બનાવો ત્યારે તહમારી જાતને પ્રશ્ન પૂછજો કે તે તહમને મદદ કરી શકશે ? વા તહમે તહેને મદદ કરી શકશે ? વા તહમે બંને જણ દુનિયામાં એકજ માર્ગે પ્રયાણ કરવાવાળા છો ?

કારણ કે મિત્રની કસોટી તેજ છે. જીવનને જીવવા લાયક બનાવનાર મ્હોટી બાબતોમાં મિત્રોનાં હૃદય એકજ રીતે ધબકે છે. સાચી મિત્રતાનું ખીજ હૃદયના ઉડામાં ઉડા ભાગમાં રહેલું છે. જ્યારે કદી રાજાની પુત્રી ઍલેક્ઝાન્ડરની ખાસે બેઠેલા તેના એક મિત્રને

એલેક્ઝાન્ડર ધારીને તાબેદારીથી નમી પડી, ત્યારે ત્હેને પોતાની ભૂલથી બહુજ દુઃખ થયું. પરંતુ વિજયી સિકંદરે કહ્યું કે, “ બાપ, તું દુઃખી થા માં, કારણ કે તે પણ એલેક્ઝાન્ડરજ છે. ” જે મિત્ર એલેક્ઝાન્ડરની સાથે સર્વ રીતે સમભાવમાં હતો ત્હેને માટે આ સુંદરમાં સુંદર વચનો હતાં. આવા મિત્રોજ ત્હમારા સામર્થ્યના ખરા સ્થંભ છે. જ્યારે ત્હમારું દુઃખ અસહ્ય હશે ત્યારે તેમાં તેઓ ભાગ લેશે; અને જ્યારે ત્હમારા જીવનમાં આનંદ-સુખ ઉછળી રહ્યાં હશે ત્યારે તેઓ ત્હમારા સુખમાં વૃદ્ધિ કરશે.

જે મિત્રને ત્હમે યુવાવસ્થામાં પસંદ કરો છો, અને જે ત્હમારા જીવનની જોગવાવાના પ્રયાસમાં ત્હમારી સાથે સંકળાયેલા રહે છે, તે ત્હમને દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે બહાલા લાગશે. જીવનની મુશ્કેલીઓથી ત્હેમના અને ત્હમારા હૃદયના તાર એક થઈ જશે. ત્હમારા દુઃખનો સમય તેમના અને ત્હમારા વચ્ચે એવા પ્રકારનું બંધન ગુંથશે કે જે બંધનને પાછળથી સમય પોતે પણ તોડી શકશે નહિ. દુઃખને સમયેજ સાચા મિત્રો પ્રકાશી આવે છે. જે મિત્રો આપણા દુઃખમાં લાગીઆ થાય છે, જે આપણી ચિંતાઓ સહમજે છે અને તોફાનમાં આપણને ટકાવી રાખે છે તેઓજ શ્રેષ્ઠ મિત્રો છે.

ત્હમને એવા સારા મિત્રો મળ્યા હોય અને ત્હેમની કસોટી પણ થઈ હોય તો પછી ત્હેમને પોલાદના બંધનથી ત્હમારા હૃદયમાં જડી લેજો.

પરસ્પરને માટે સ્વાર્પણ, પરસ્પરના સામર્થ્યમાં વિશ્વાસ અને પરસ્પરના સ્નેહમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા, આ બંધનો પોલાદથી પણ વધારે જબરમાં છે, અને એ બંધનોવડેજ ત્હમે ત્હમારા મિત્રોને બાંધી દેજો. આ મર્ત્ય જીવનમાં દરેક ક્ષણે આજીવન અને ઓશીશને જે

બળ અને ઉદાત્તાતની જરૂર પડે છે તે એવા મિત્રો એક બીજાને અવશ્ય આપશે. મુંઝવણ સમયે તેઓ સલાહ આપશે, બચમાં તેઓ વૈચર્ય આપશે અને મોટાં સાહસોમાં ઉચ્ચ હેતુ માટે પ્રયાસ કરવા પ્રેરણા આપશે. મિત્રતા એવા પ્રકારની ન હોવી જોઈએ કે જેથી ખોટી સાવચેતીને લીધે હિંમતમાં બચળા દેખાય અને પ્રગતિ થઈ શકે નહિ, ઉચ્ચ અભિલાષાનો ઉચ્છેદ થઈ જાય અને જીવનરૂપી ઝરણાના મૂળમાં જ ઝેર રેડાય; પરંતુ તેનાથી આપણું સામર્થ્ય ટકી રહેવું જોઈએ, તે હિંમતમાં આપણને ઉદ્ધાપણરૂપી અંકુશ સમાન લાગવી જોઈએ. સત્ય એ સત્ય જ છે એમ ગણી પરિણામ ગમે તે આવે છતાં મંડ્યા રહેવાની પ્રેરણા આપી શકે તેવી જ મિત્રતા હોવી જોઈએ.

મિત્રનો સાચો સ્નેહ, આપોઆપ જ સહમજી લે છે કે ક્યારે પ્રોત્સાહન આપવું અને ક્યારે અંકુશ બતાવવો. નજીવાં કારણોને ખાતર મહાન કાર્યો ત્યજવાનું તે કદી પણ કહેશે નહિ. નજીવા વિચાર કરી મહાન પરિણામોને તે અટકાવશે નહિ. સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ અને સ્વાભાવિક પ્રગતિની વિરુદ્ધ તે નહિ જ થાય, પરંતુ ત્હમને ઉદ્ધાપણથી દોરવા અને આગળ વધારવાનું પ્રયાસ કરશે. ત્હમારે પણ જે સ્નેહ ત્હમને થોભવાનું કહેતો હોય, જે સ્નેહ ત્હમે સાહસમાં અંપલાઓ તે પહેલાં બહુ જ વિચાર કરી પરિણામની તપાસ કરવા કહેતો હોય ત્હને વધાવી લેવો જોઈએ. ત્હમારે સાચે ખુશામતી આ ન રાખવા, પરંતુ નિખાલસ હૃદયનો મિત્ર કે જે બીજા ત્હમે પોતે જ હો, તેમ અરિસા સરખો હોય ત્હને જ સાચે રાખવો. જે મંડળી પરિણામનો વિચાર કર્યા સિવાય ત્હમને ખુશ કરવાની ખાતર હા બજીતી હોય ત્હને તો ત્હમારે દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા. તમે પાત્ર હો અને પ્રથમ સાચા તો તેને માટે આભાર માનજો. તેથી ત્હમને પ્રોત્સાહન મળશે; પરંતુ ત્હમે ત્હની ખરી કિંમત આંકજો અને

તહામે વખાણુને પાત્ર છો કે નહિ તહેનો હંમેશાં કયાસ કરજો. ખુશા-
મતીઆની કિંમત તો જગતના બજાર પ્રમાણે ગણુજો કે જ્યાં તહે-
મતું જરા પણ મૂલ્ય નથી. “ કારણુ કે ખુશામત એ હલકા મનનાં
મનુષ્યોનો ઉભરો છે. ” જે શાની હોય તહેના અભિપ્રાયને અમૂલ્ય
ગણુજો અને ખુશામતીનાં વખાણુને નિર્મૂલ્ય સ્હમજી તેનાથી દૂરજ
રહેજો. સ્વાર્થ સાધવાને ખાતર મિત્રતાનો દંભ કરનારાનાં વખાણુ
સર્વથી વધુ ખરાબ સમજવાનાં છે. દુનિયામાં સર્વ સ્થળે એવા
માણુસો જોશો કે જેઓ જ્યાં સુધી તહમારી પાસેથી કંઈક અર્થ
સાધવાનો હશે ત્યાં સુધી તહમને મિત્ર તરીકે વળગી રહેશે; પરંતુ જ્યાં
તહમારી પડતી થઈ, તહમારી પાસેથી કંઈ મળવાની આશા ન રહી
ત્યાંથીજ તેઓ તહમને પડ્યા મૂકીને ચાલ્યા જશે. આવા કહેવાતા
મિત્રોજ હૃદયને સખત આઘાત આપે છે. તેઓ આપણા દુઃખના
દહાડામાં આશ્વાસનને માટે આપણી પાસે કશુંજ મૂકી જતા
નથી, ઉલટું આપણા સ્નેહનો ખોટો બદલો લીધો એ યાદ આવતાં
આપણું દુઃખ વધે છે.

ધણા લોકોને ઓળખવા એ ડહાપણુભરેલું છે, પરંતુ જે લોકો
દુનિયાની પ્રગતિમાં રસ લેતા હોય તહેમની સાથે ઓળખાણુ કરવી
એજ સાઈ છે. મૂર્ખ, બટકણુ, ઉડાઉ અને આળસુ લોકોને માટે તો
આ જગતમાં સ્થાનજ નથી. વળી જેઓ કદી સુધરી ન શકે તહેવા
લોકોને માટે પણ તહમારા મનમાં સ્થાન હોવું ન જોઈએ. તહેમના
પ્રત્યે દયા રાખજો, તહેમને માટે બને તેટલો પ્રયાસ કરજો, પરંતુ
સહવાસ અને પ્રોત્સાહન તો તેમનાંજ મેળવજો કે જેમને દરેક વસ્તુનું
મૂલ્ય સ્હમજવું હોય, અને જેમને હાથે થતી સત્પ્રવૃત્તિ દુનિયાને માટે
ખાસ જરૂરી હોય.

પ્રતિવર્ષે જેમ જેમ તહમારી દૃષ્ટિમર્યાદા ઉન્નત થતી જાય

તેમ તેમ ત્હમારૂં પરિચિત મંડળ પણ ઉચ્ચકક્ષાનું અને વિશાળ થતું ચાલવું જોઈએ. તે સંકુચિત ન રહેવું જોઈએ. કોઈ પણ સદ્વસ્તુ કે જેને માટે જગતમાં ઉજવળ ભવિષ્ય હોય તેને ત્હમારા મનથી કદી પણ દૂર કરશો નહિ.

ત્હમારા વિસ્તરતા જતા મિત્ર મંડળને ત્હમના તરફથી જે કંઈ ત્હમને મળે ત્હેના પ્રમાણમાં ત્હમે અઢળક બદલો આપજો, પરંતુ સાથે સાથે ત્હમારા મિત્રોનું એક ન્હાનું મંડળ પણ રાખજો. પરિચય ધણાની સાથે રાખજો, પરંતુ મિત્ર દાખલ ઉચ્ચ કક્ષાના થોડાનેજ પસંદ કરજો. કેમકે તેઓજ ત્હમારા હૃદયના ઉંડાણમાં પ્રવેશ કરી શકશે. ત્હમની આગળ જ ત્હમારા આત્માનાં દાર ઉઘાડજો. ત્હમે છૂટા પડી જાઓ અથવા સારે નસીબે પાસે રહો, પરંતુ ત્હમારાં હૃદય તો સાથેજ ધડકવાં જોઈએ. સ્થળાન્તરથી ત્હમે સાથે ન રહો, પરંતુ સ્થળાંતર વા સમયાન્તર છતાં પણ ત્હમને બંધુઓની પેઠે એક કરી નાખનાર બંધનને કદી પણ તૂટવા દેતા નહિ.

એશિયા માધનરના કેરિયા પ્રાન્તમાં, ઝેટલેહેમમાં માર્શા અને મેરિ જન્મ્યાં, ત્યાર પહેલાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે હિરેકિલટસે કાવ્ય રચ્યાં હતાં. તે કાવ્યો તેના મધુર સૂરને માટે સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી એક કાવ્ય એક મિત્રથી હિરેકિલટસને છૂટા પડવા સમયનું છે. ત્હેને અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“હિરેકિલટસ, લોકોએ મ્હને કહ્યું કે તું સ્વર્ગસ્થ થયો છે.
“ત્હમણે મ્હને મર્મવેધક સંદેશો સંભળાવ્યો, અને મ્હારી આંખ-
“માંથી અશ્રુધારા ખળખળ વહેવા લાગી. આપણુ બન્ને આપો.
“દિવસ સહવારથી સાંજ સુધી વાતોમાં કેવા મશ્ગુલ રહેતા, અને
“સૂર્ય પણ આપણી વાતોના પ્રવાહથી ઢાકી દૂર થતો, છતાં એ

“પ્રવાહ કદી અટકતો નહિ. એ જ્યારે મહેને યાદ આવ્યું ત્યારે હું
 “ખૂબ રોયો.”

“અને હવે તું અહિં સમાધિસ્થ થયો છે, મહારા જ્ઞાલા
 “કેરિયા પ્રાન્તના જુના મહેમાન, ત્હારી એક મૂઠીબર રાખ જ
 “અહિં તો ઘણા સમયથી પડી છે. ત્હારા મધુર સ્વર પણ શાન્ત
 “છે, પરન્તુ ત્હારો સ્નેહ તો જાગૃતજ છે, કારણ કે મૃત્યુ સર્વને
 “ઘાળી શકે, પરન્તુ ત્હેનો નાશ કરી શકતું નથી.”

“તે સર્વ ઝુટવી શકે છે” પરન્તુ ત્હમારા મિત્રનો ત્હમારા
 પ્રત્યેનો સ્નેહ, ત્હેની સુખદાયક સ્મૃતિ, ત્હેનું પવિત્ર દ્વળ, એ સર્વ
 તો મૃત્યુ પછી પણ તારાઓની પેઠે ચિરંજીવી રહેશે.

૬-સદાકાળ યુવાવસ્થામાંજ રહેવા ઇચ્છનાર યુવકને પત્ર.

ત્હમે ગમે તે સ્થળે હો, યુરપમાં હો વા એશિયાખંડમાં હો; શાળામાં હો કે ઘર આગળ હો; અથવા તો બવિષ્યમાં ત્હમને ગમતો કોઈ ધંધો કોઈ દુકાનમાં વા કારખાનામાં રહીને શીખતા હો; ત્યાંને માટે એક વાત ત્હમને જણાવવાની રહેને ખાસ ઇચ્છા છે. જેમ કેટલીક બાબતોમાં કાળ (time) આપણો મિત્ર છે, તેમ બીજી કેટલીક રીતે તે આપણો શત્રુ પણ છે. સમય કેટલીક રીતે આપણો મિત્ર છે, અને તે સમયે તે આપણા પક્ષમાં હોવાથી તે આપણને આપણા સિવાય બીજાએ તૈયાર કરેલા પાક તરફ અને દિનપ્રતિદિન આપણી ભાવનાઓ સફળ થાય તે તરફ આપણને દોરી જાય છે. પરંતુ તે મિત્ર એવો છે કે ત્હને પ્રેમથી વશ કરવો જોઈએ. જેઓ સમયને ચાહે છે અને વશ કરે છે તેઓ દીર્ઘકાળ પર્યંત યુવાવસ્થા અનુભવે છે; પરંતુ જેઓ સમયને ચ્હાતા નથી ત્હમને તો તે રૂઢામાં કદો દુસ્મન બને છે.

બીજી સર્વ વસ્તુઓ કરતાં પ્રથમ હું જે કહેવા માગું છું તે એ છે કે યુવાવસ્થાને જાળવો. કાળ ત્હમारी ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્હમને વૃદ્ધાવસ્થા આપી શકેજ નહિ, કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થા કાંઈ વરસોમાં રહેલી નથી. કેટલાક દાખલાઓમાં એંશી વર્ષનો યુવાન ગણાય છે, અને અરાઠ વર્ષનો વૃદ્ધ ગણાય છે, એ કોણ જાણતું નથી ? પંચાંગ ગમે ત્હેવી ગણતરી કરે, પણ આપણે આપણી લાગણીઓના પ્રમાણમાંજ વૃદ્ધ બનીએ છીએ. આપણી લાગણીઓ (feelings) આપણે ધારીએ છીએ ત્હેના કરતાં આપણા અંકુશ નીચે વધારે

હોય છે. અત્રેજી શબ્દ કોષમાં નિરોગી, અખંડ અને પવિત્ર (healthy, whole and holy) એ ખરેખર એક જ શબ્દ છે, કારણ કે એકજ ખાતુમાંથી ત્હેમની ઉત્પત્તિ છે. ત્હેનો અર્થ આટલો જ થાય છે કે—બલમનસાધ આરોગ્ય છે, અને આરોગ્ય બલમનસાધ છે. અને અખંડ જીવનમાં આ બને છે. ત્હેનો એવો અર્થ થાય છે કે જગતમાં જે કંઈ ખરાબ છે તે રોગી છે, તે વિશ્વના નિયમાનુસાર સ્થિતિમાં નથી. વળી ત્હેનો અર્થ એવો થાય છે કે નિરોગી રહેવાને માટે આપણામાં ફરવા—ફરવાની, વાતો કરવાની, ખાવા—પીવાની, અને આપણું કામ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણી આસપાસના જગતના જીવનને ભોગવવાની, વસ્તુઓની હિલચાલ અને પ્રગતિ સહમજવાની અને જગતની પ્રગતિની સિદ્ધિ અર્થે આપણું કર્તવ્ય કરવાની આપણામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. વિશ્વના રાજ્યતંત્રમાં ત્હમને, મ્હને અને સર્વને અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો છે, અને એ અધિકારના યોગ્ય સ્થાને આપણે ન હોઈએ તો આપણે રોગી છીએ.

આરોગ્યનો એવી સરસ રીતે વિચાર કરો, અને પછી એ વિષે સમય કેવી નાણુકાઈથી ત્હમારી સાથે વરતે છે તે જોઈને ત્હમને આશ્ચર્ય થશે. હૃદય રૂપેન્સર કહે છે તેમ ત્હમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી યુવક રહેવાની ચાવી ત્હમને સહમજશે, કારણકે જગત ત્હમને એટલું બધું રસપૂર્ણ લાગશે કે સમય કેવી રીતે વહી જાય છે તે ત્હમે સહમજી શકશો પણ નહિ, અને જેમ રમતમાં કલાકો પસાર થઈ જાય છે અથવા તહેવારોમાં દિવસ પસાર થઈ જાય છે તેમ વર્ષો પણ આ ત્હમારા ઉદ્યોગી જીવનમાં વહી જશે, અને કોઈ દિવસ ત્હમને યાદ કરતાં આનંદ થશે કે ત્હમે ખરેખર દસ વર્ષો જેટલો સમય જીવ્યા પણ વખત જતો જાણ્યો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે કાળ

અને વયને વિસરી જવાય ત્યારે આપણે વધારેમાં વધારે નિરાગી હજીએ છીએ.

હું ત્હમને તનથી તથા મનથી એવા નિરાગી જોવા છત્તું છું કે જેથી ત્હમારા અવયવો સરળતાથી હાલે ચાલે; અને ત્હમારા સ્નાયુઓ સહેલાઈથી કામ કરે. ત્હમારું મન ચપળ બની આસ-પાસની પ્રવૃત્તિમાં રસ લે અને ત્હમારો આત્મા શાન્તિ અનુભવી પોતાના ધ્યેયથી ગાત રહે. એજ આરોગ્ય છે, ખીન્નું કંઈ પણ નહિ. વળી હમણાં જ્યારે ત્હમે ત્હમારા જીવનનો માર્ગ તયાર કરો છો, ત્હમે ત્હમારી દિશા નક્કી કરો છો, ત્યારે ત્હમે પોતેજ ત્હમારી જાતના વૈધ બનજો, અને ખીજા કોઈ વૈધથી આગળ ઉપર જે તંદુરસ્તી ત્હમને બક્ષી ન શકાય તે તંદુરસ્તી ત્હમેજ ત્હમારી જાતને મેળવી આપજો. “બાળક એ મનુષ્યનો પિતા છે.” એમ કહેવામાં વર્તેજવર્થનો હેતુ એટલોજ છે કે જેવું બાળક કેળવશે તેવોજ માણસ તે બનશે; અને તેજ અર્થમાં આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે “બાળક એ મનુષ્યનો વૈધ છે.”

કેટલીક વસ્તુઓ તો એવીજ છે કે જે આપણે કદી કરી શકીએ નહિ. ખરાબ પાયાપર આપણે સાઈં આરોગ્ય ચણી શકીએ નહિ. આપણા જન્મ પૂર્વે નિર્મળતાનાં જે ખીજા આપણામાં રોપાયાં હશે તેમાંથી આપણે કદી પણ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહિ. આ એક ત્રાસજનક વિચાર છે કે જેને લીધે આપણને અતિશય કાળજીવાળા બનવાની જરૂર છે, કારણકે આપણા જીવનમાંથી અન્યના જીવનના ફળગા ફૂટવાના છે. પરંતુ જો કે આપણે રોગથી આપણી જાતને બચાવી શકીએ નહિ, જો કે આપણા જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલી અપૂર્ણતાઓ-ખોડોને આપણે સહન કરીને જોઈએ, જો કે આપણા પોતાના જરા પણ દોષ સિવાય આપણે રોગના ભોગ થઈ પડીએ,

છતાં એ પણ સત્યજ છે કે આપણું આરોગ્ય ધણે અંશે આપણા-
પરજ અવલંબેલું છે. નિરોગી રહેવાય એવી ટેવો પાડવાથી ત્હમારું
શરીર નિરોગી થશે, અને નિરોગી શરીરપરજ ત્હમારા સુખનો
આધાર છે. જીવનપર શરીરની સ્થિતિની એટલી બધી અસર છે કે
એ વર્ણવવામાં કદી પણ અતિશયોક્તિ થતી નથી, અને આપણામાંથી
ધણાખરાઓ પોતાની ટેવોથીજ અમુક પ્રકારનું શારીરિક બંધારણ
પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ માત્ર આરોગ્યજ જીવનનો અન્તિમ હેતુ છે એ દૃષ્ટિએ
ત્હમારા આરોગ્યનો વિચાર ન કરતા. આપણે દરેકે પોતાની જાતને
પૂછવું કે, ‘હું શરીર છું કે આત્મા?’ અને જવાબમાં જરા પણ
સંશય નથી.

આ શરીર, આ હાથ પગ એ સર્વ આપણા એટલે કે જીવનના
નોકર છે, નહિ કે શેઠ. પરંતુ જેમ નોકરની વર્તણૂકથી શેઠનું જીવન
કંટુ બની જાય છે તેમ શરીર પણ આન્તર જીવનપર અસર કરે
છે. જો આપણે ઉચ્ચ, ઉપયોગી અને સુખી જીવન ગાળવા માગતા
હોઈએ તો આપણે આપણા શરીરને સારી રીતે સાચવવું જોઈએ.

ઈશ્વરે બનાવેલી સર્વ વસ્તુઓમાં આપણે સર્વથી વધુમાં વધુ
અદ્ભૂત છીએ અને આપણને તેણે બહુ જાળવી જાળવીને બનાવ્યા
છે. આપણે જગતની ખૂબીનો, રાત્રે આકાશમાં ઝગઝગતા તારાઓનો,
સમયે સમયે પોતાના માર્ગે પ્રયાણ કરતા મહાન સૂર્યનો, ખસખસ
જેવા કણમાંથી ઉગતા વિશાળ વટવૃક્ષનો અને ઋતુ પ્રમાણે એક
દેશમાંથી બીજા દેશમાં ઉડી જતાં પક્ષીઓનો વિચાર કરીએ છીએ,
અને આ વસ્તુઓથી આપણાં મન તાણુબ થાય છે.

પરંતુ ચંદ્ર સૂર્ય અને બીજી લાખો વસ્તુઓનો વિચાર કરવા
કરતાં આપણી પોતાની જાત વિષે વિચાર કરવાથી આપણે વધારે

આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ. ત્હમે એક બાળક છો તોપણ જીવ વિનાના બૃહસ્પતિ અને શનિ જેવા ગ્રહો કરતાં વધારે મ્હોટા છો. ત્હમે કદાચ ત્હમારા શરીરનો ઘણોજ થોડો વિચાર કરતા હશો; પરંતુ ઈશ્વરકૃત આ ત્હમારું દેવળ, મનુષ્યકૃત મહાન દેવળો કરતાં વધારે ચમત્કારી છે. ત્હેની અર્ધા ખૂબીઓ લખતાં પણ મ્હોટો ગ્રંથ થઈ જાય. મનુષ્યથી કદી ન સ્હમજાય એવા ગૂઢ ભાગ ત્હમારા શરીરમાં છે. ત્હમારા શરીરમાં કેટલાક ભાગ એવા નાજુક-એવા સુંદર છે કે આ દુનિયાની સુંદરમાં સુંદર વસ્તુઓ પણ ત્હેમની બરાબરી કરી શકે નહિ.

આ દેવળને યોગ્ય રીતે સાચવવું, ત્હેને યજ્ઞ થવા ન દેવી, ત્હેની બેઆબરૂ ન કરવી એ સર્વ બાબતો યુવક તરીકે ત્હમને પોતાને જ સોંપવામાં આવી છે. વગર વિચાર્યે ત્હમારા ઘેટ માટીના ઘરમાં પણ ત્હમે કાણું પાડતા નથી, તેજ પ્રમાણે શરીરરૂપી ત્હમારા જીવનગૃહને અને આ સૃષ્ટિના નાશ પછી પણ અમર રહેનાર આત્માના નિવાસસ્થાનને બહુજ સંભાળજો.

હું જાતે દાકતર નથી, તેમજ આરોગ્યના નિયમો ત્હમને કદી શકું તેમ પણ નથી, પરંતુ કેટલાક નિયમો દરેક જણ જાણે છે, અને આત્માનું શ્રેય ઇચ્છનાર દરેક યુવક ત્હેને અનુસરે છે. ભવિષ્યનું જીવન ત્હમારે માટે બહુ મૂલ્યવાન છે, અને ત્હમારું સંપૂર્ણ બગ બાધિ જીવન માટે જળવાય તેને માટે ત્હમે ખાસ કાળજી રાખજો. ત્હમે ત્હમારા શરીરને એક એવી મૂલ્યવાન દાબડી ગણુજો કે જેની અંદર અમૂલ્ય હીરો રાખેલો છે, અને તે દાબડીને જરા પણ તુકસાન પહોંચતાં એ હીરાનું પાણી અને મૂલ્ય ઓછું થવાનો સંભવ છે. એ અમૂલ્ય હીરો તે ત્હમારો આત્માજ હોવાથી ત્હમારા શરીરને હરકોઈ ઇજામાંથી બચાવજો અને ખાસ કરીને એટલું તો

જોજો જ કે ત્હમાર કોઇ પણ અવિચારી કાર્યથી, બેદરકારીથી કે ગુન્હાથી ત્હમને નુકસાન થાય નહિ.

સાવચેતી રાખવી, કામનો આરંભ કરતાં પહેલાં બહુ વિચાર કરવો એ હંમેશાં બહુ જરૂરનું છે. ત્હમારું જીવન રાખતે આપણ પડતા દંડ કરતાં પણ વધારે કિંમતી છે, અને જો સહજ વિચાર, સહજ કાળજીથી ત્હેતું સારામાં સારું રક્ષણ થઈ શકે છે તો પછી થોડાક શ્રમને માટે આજીવન રહેશે નહિ. આરોગ્યના નિયમે સાચવવા એ જીવન પ્રત્યેની, જીવન સ્વચ્છ ઈશ્વર પ્રત્યેની ત્હમારી દરજ છે એમ ત્હમે માનજો. ત્હમે અને તેટલું ખુશ્કી હવામાં રહેજો, ત્હમારા ઘરમાં સૂર્યનાં કિરણોને આખો દિવસ આવવા દેજો, ત્હમારા ઘરમાં સ્વચ્છ હવા દાખલ થાય ત્હેવી વ્યવસ્થા કરજો. થાક લાગે ત્યારે શરીરને વિશ્રાન્તિ આપજો. આરોગ્યનો મુખ્ય નિયમ ત્હમને અને ત્હમારી આસપાસની સર્વ વસ્તુઓને લાગુ પડે છે. તમે કે ત્હમારી પાતાની જાતને તથા દરેક વસ્તુને સ્વચ્છ રાખજો.

આપણા દેશમાં (હિન્દુસ્થાનમાં) દરવર્ષે પ્લેગ લોકોના જેવા રોગ ગામેગામ ફાટી નીકળે અને લાખો લોકો એના ભોગ થઈ પડે એ વિચારતાં કંપારી છૂટે છે. માટે એવી બાબતોમાં ત્હમે ખાસ કરીને સાવચેત રહેજો અને ત્હમારી આસપાસના લોકોને આદર્શરૂપ બનજો.

એટલું તો સાં રહે છે કે યુવકને રમવાની સલાહ આપવી પડે તેમ નથી. ત્હમારા જીવનમાં એવી યોજના રાખજો કે રમતને પણ યોગ્ય સમય મળે. ત્હમારા જીવનને કાર્ય અને રમત, પ્રવૃત્તિ અને વિશ્રાન્તિ વચ્ચે એવી સ્વાભાવિક રીતે વહેંચજો કે આરોગ્ય સાચવવાને માટે કૃત્રિમ ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડે નહિ. માત્ર સ્નાયુ (muscle) નેજા પૂજવા જેટલા મૂર્ખ બનશો નહિ, કારણકે એજ સર્વથી અગત્યની અને અભિમાન ધરવા લાયક વસ્તુ નથી, અને માણસને થોડા

સાથે એ બાબતમાં સ્પર્ધા કરવાની નથી. કદાચ જો કોઈ ખાસ કારણને લીધે ત્હમને સ્વાભાવિક શારીરિક શ્રમ ન મળે તો પછી કસરત જેવા કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ પણ કરજો.

ખરેખરો નિરોગી યુવક કસરતને કસરતની ખાતર જ કરતો નથી, કારણકે તે બાણે છે કે આ રીતે ગુમાવેલી શક્તિ બીજી સર્વ રીતે વ્યર્થજ નય છે. આપણી પાસે અમુક પ્રમાણમાં શક્તિ છે, હવે જો ત્હનો ઉપયોગ ડમ્બેલ્સ ફેરવવામાં જ કરીએ તો આપણે ત્હનો સ્ટેશન સુધી ચાલવામાં, વાંચવામાં, સાંકલપર ફરવામાં વા ક્રિકેટ જેવી રમત રમવામાં ઉપયોગ કરી શકીએ નહિ.

માનવજીવનને માટે સ્વાભાવિક કસરત અને સૌથી સારામાં સારી કસરતથી આપણે સામાન્ય રીતે અજાત છીએ; પરંતુ તે કસરત ફરવામાં, રમવામાં, પાણીમાં તરવામાં અથવા શરીરને પ્રવૃત્તિમાં રાખે એવી સામાન્ય રસિક બાબતોમાં રહેલી છે.

અજ્ઞાન માણસો કંટાળા આવે એટલી બધી દવા લે છે. ત્હનો અર્ધ ભાગ પણ નિરોગી માણસને જોઈતો નથી. કૃત્રિમ કસરતોની પણ ત્હને માટે આવશ્યકતા નથી. એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે ડોક્ટર દાકતરો વિષે સાચે સાચું કહેતો કે તેઓ જે દવા વાપરતા તેથી અજ્ઞાન હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ જે શરીરમાં દવા રેડતા ત્હનાથી વળી તેઓ વિશેષ અજ્ઞાન હતા. વળી ત્યાર પછી પણ એક કવિએ કહ્યું હતું કે “દાકતરોની પાસેની બધીજ દવાઓ દરિયામાં રેડી દેવામાં આવે તો તેથી જો કે સમુદ્રને ઘણું નુકસાન થાય, પરંતુ માનવજનતિને તો તેથી વંચીજ લાભ થાય.”

એ કથનો કહેવાયા પછી જમતે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને જે માણસોએ આ ઔષધીઓના ઉપયોગ શોધી કાઢવામાં પોતાનું અમૂલ્ય જીવન ગાળ્યું છે ત્હમણેજ ત્હમાંની ઘણીકને નકામી ગણી

કેટલી દીધી છે, અને જે માણસ દવાઓનું સૌથી સારામાં સાફ જ્ઞાન ધરાવે છે તે હૈમનો સૌથી ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરે છે. ત્હમે પણ ત્હમારા શરીરમાં એવો કચરો ભરીને હૈના વધારે ગુન્હેગાર બનશો નહિ. વૈદકશાસ્ત્રના ખરા જ્ઞાની પાસેથી દવાઓની ખરી કિંમત જાણી લેજો.

ત્હમે દારૂના તો એક ટીપાને પણ કદી અડકશો નહિ. ચાલુ જમાનામાં દારૂ સર્વ સ્થળે જીવનમાત્રના શત્રુ તરીકે પ્રવર્તે છે, અને તે માટે હૈના દિવસ બરાબ ચૂક્યા છે. તે હવે દવામાંજ વપરાશે અને કોઈ દિવસ મોટરકાર જેવાં વાહનોને હાંકવામાં પણ પેટ્રોલ સાથે વપરાશે. પોતાના બન્ધુઓને ન્હાનાર વીરયુવકો, દેશપ્રેમી સ્વદેશાભિમાની યુવકો, અને રમતના શોખીન કસરતખાજ યુવકો દારૂથી દૂર રાખી રહે છે, હૈનાં કારણ શોધવાને શ્રમ લેવાની જરૂર નથી.

સેંકડો કારણ મઘપાનની વિરૂદ્ધતાં પડેલાં છે, પરંતુ એમાંનાં સર્વથી વધારેમાં વધારે મહત્ત્વના કારણનોજ વિચાર કરીએ તો તે એ છે કે વધારે અથવા થોડા પ્રમાણમાં લેવાયલો દારૂ દરેક મનુષ્ય માત્રનો શત્રુ છે અને મંદવાડની યા તંદુરસ્ત અવસ્થામાં તે કંઈપણ સેવા કરી શકતો નથી. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે મઘપાન નિષેધનો જીરો ઝાતુનથી હાથમાં લીધો છે; અને તેની શરૂઆત પારિસમાં એક પ્રયોગશાળામાં થઈ હતી કે જ્યાં હજીપણ જીવે છે એવા એક મહાપૃષ્ઠે દારૂને ખાડામાં રેડી દઈને તેને મોતની સજા ફરમાવી હતી. હવે તેની શોધનો આપણે વિચાર કરીએ.

આપણા આ અદ્ભૂત શરીરમાં લોહીની નદી હજારો માઇલ જેટલી જીવતી નસોમાં થઈને વહ્યા કરે છે અને મનુષ્યો કરતાં પણ વધારે જીવતી હોડીઓ આ નદીમાં તરે છે. એ હોડીઓ રાત્રી અને ઘોળી હોય છે, અને અહોરાત્ર તેમનું કામ ચાલે નહિ તો કોઈ પણ માનવપ્રાણી જીવી શકે નહિ.

આપણા દરેક શ્વાસોન્ધ્રીસદ્ધારા જીવન નભાવવા માટેના તાજા

પ્રાણવાયુ આપણાં ફેફસાંને મળે છે. રાત્રી નૌકાઓનું કામ ફેફસાંમાં જીવનનું આ નવું સાધન લેવાનું અને આપણા શરીરના દરેક ભાગને તે વહેંચી આપવાનું છે. આપણા શરીરની દરેક રાત્રી નૌકા તેના ટુંક જીવન દરમિયાન ફેફસાંને વીસ હજાર વખત આવી મળે છે અને એવી રીતે આખા શરીરમાં વીસ હજાર પ્રવાસ કરે છે. આવી રીતે એક પખવાડીઆને અંતે તેના જીવનનો અંત આવે છે અને બીજી રાત્રી નૌકા તેનું કાર્ય શરૂ કરે છે.

એવું સાબીત કરવામાં આવ્યું છે કે દારૂ આ રાત્રી નૌકાને ખમવાના કામમાં મુશ્કેલીઓ નાખે છે; શરીરને જોઈતો પ્રાણવાયુ વહેંચી આપવાનું કામ પણ તે મુશ્કેલ બનાવે છે અને એમાંથી અનેક અનિષ્ટો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થતાં આપણી તંદુરસ્તી ખગડે છે અને પછી લાલને ટેકાણે શ્વેત નૌકાઓ કામે લાગે છે. એ શ્વેત નૌકાઓ આપણા શરીરના મહાન રક્ષકરૂપ છે. એ આપણા શરીરનું દરિયાઈ તેમજ જમીન ઉપરનું લશ્કર છે અને બહારથી આવતાં અનિષ્ટોને અટકાવવાને માટે તે લડાઈ લડીને ડૂરેપૂરા જાય મળે નહિ અથવા તો મૃત્યુ થાય નહિ ત્યાં સુધી તેઓ પોતાનું કામ કર્યો જાય છે. જ્યારે મંદવાડ આવે છે—કદાચ રાત્રી નૌકાને દારૂથી નુકસાન પહોંચેલું હોય છે તેથી—ત્યારે આ સફેદ નૌકાઓ અનિષ્ટ જંતુઓને લાંકી કાઢવાને માટે ખાસ જરૂરની છે, પરંતુ રાત્રી નૌકાને દુર્બળ કરનાર દારૂ સફેદ નૌકાને પણ દુર્બળ બનાવે છે અને આપણા શરીરના આ રક્ષકોને ખેબાન કરી નાખે છે તેથી આપણે રોગના ભોગ થઈ પડીએ છીએ.

જો માણસોએ શોધી કાઢ્યું કે આપણાં શરીરો એ રણકંચરો છે અને તેમાં આપણી જીવતી નૌકાઓ અને અનિષ્ટ જંતુઓ વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે; તેમણે હવે એ પણ શોધી કાઢ્યું છે કે દારૂ રાત્રી નૌકાને પ્રાણવાયુને આખા શરીરમાં સંચાર કરતો અટકાવે છે અને સફેદ નૌકાને મૃત્યુ સામે થવામાં પણ અટકાવે છે. આમ હોવાથી દરેક

વાર યુવક હવે પોતાના મગજને દારૂથી મુક્ત રાખશે અને શરીરરૂપી ઈશ્વરી દેવળમાં આ અનિષ્ટ વસ્તુને દાખલ કરી તેને અપવિત્ર કરશે નહિ.

ઉપર પ્રમાણે આપણે શરીરના આરોગ્યનો વિચાર કરીએ છીએ તે વખતે આપણા શરીરને જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય નહિ સમજતાં તેનું ગૃહજ સમજીએ છીએ. તેની અંદર આપણો અદૃશ્ય આત્મા રહેલો છે અને તે આત્મા આપણે સમજી શકીએ તે કરતાં વધારે તન મનના માલીક-સત્તાધીશ છે. તમે તમારા અંતરાત્માને સર્વ સત્ય અને સદ્વસ્તુઓને માટે ખુલ્લો રાખજો. જેવી રીતે સમુદ્રમાં તમારી આગળ ચારે તરફથી ધસી આવતાં મોજાં વખતે તમારી આંખ બંધ કરવાનો વિચાર તમે રાખતા નથી તેવી રીતે તમારી તરફ આવતા જ્ઞાનના પ્રવાહને માટે પણ તમારું મન ખુલ્લું રાખજો. એમ કરવાથી તમે તમારું જીવન સુંદર, મધુર અને તમારામાં રહેલી સર્વોત્તમ વસ્તુઓને અનુરૂપ બનાવી શકશો.

આ શબ્દ લખતી વખતે મારા એક મિત્રનો પુત્ર અવધૂર્ય દુઃખથી પીડાઈ મૃત્યુના બિચાનામાં પડ્યો છે. તે હવે માણસ થયો છે, પરંતુ બાળપણમાં કરેલા દોષને લીધે તે મરણ પથારીએ છે અને કોઈ પણ તે દુઃખી બાળકને બચાવી શકે તેમ નથી. આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમોના ભંગનો વા તેના તરફ દર્શાવેલો આવી રીતે આપણે બારે દંડ આપવો પડે છે એ વાત તમે કદી પણ ભૂલી જતા નહિ. તમે તમારા આત્માના ઘરને સદા સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખજો અને તમારા મનને હૃદય વિચારમાંજ રોકજો. જે જે બાબતો સત્ય હોય; જે જે વસ્તુઓ યોગ્ય, પવિત્ર, સુંદર અથવા સુવિખ્યાત હોય તેમનોજ તમે વિચાર કરજો. જે કે તમારું શરીર ગૃહ નાશ પામશે તોપણ તેમાં પવિત્ર રાખેલું મન અને પવિત્ર અંતરાત્મા તો જ્યાં સુધી ઈશ્વરી સ્નેહ જીવતો હશે ત્યાં સુધી જીવંતજ રહેશે.

૭-પુસ્તકોના શોખી યુવકને પત્ર.

જોન રસિકને જે સરસ વચનો કહ્યાં છે તેમાંનું એક તેણે કોઈ કન્યાને માટે લખેલા પુસ્તકમાં આવ્યું છે. ત્યાં તે એ કન્યાને પ્રશ્ન પૂછે છે, “ શું તું મૂર્ખ લોકો સાથે મપાંજ માર્યા કરીશ, અને શેક્સપીયર જેવા મહાન લેખકનો ઉપદેશ શ્રવણ નહિ કરે ? ” હું પણ તેજ પ્રશ્ન આજે ત્હમને પૂછું છું અને જો તે ત્હમને હંમેશા હ રહેશે તો તેની ત્હમને સાચા મનુષ્ય બનવામાં ઘણી સહાય મળશે.

શેક્સપીયરની પાસે એસવાથી જે લાભ થાય છે તેનો આભાર કદી પણ સંપૂર્ણ રીતે માની શકાય નહિ. મહાન ઓલ્ફ્રેડ અને વિજેતા વિલિયમના વાંચવામાં છાપેલું પુસ્તક કદી આવ્યું નહિ હોય, એનો ત્હમે વિચાર કર્યો છે ? પુસ્તકોની વૃદ્ધિનો ઇતિહાસ ખીજ કોઈ ન-પણ ઇતિહાસના જેટલોજ રસિક છે, પરંતુ હવેજ આપણે તેને સહજ સમજી શકીએ છીએ. પુરાણ કાળમાં માણસ પથરપર અક્ષરો કાતરી શકે, પછી ઝાડની છાલપર અને પછી કાગળપર, અને એ રીતે પોતાના વિચારોને પોતાના દૂરના મિત્રોને મોકલી આપી શકે એ બહુ ચમત્કારી લાગ્યું હશે; અને જ્યારે ખરૂં પુસ્તક પ્રથમજ વાર આ જગતમાં જોવામાં આવ્યું હશે ત્યારે તે સમયના માણસોને આકાશમાંથી અદ્ભુત વસ્તુ પૃથ્વીપર આવી પડી હોય એવુંજ તે લાગ્યું હશે.

સારા પુસ્તકને જમીનપર પછડાતું કદી નાખશો નહિ; વિચાર કર્યા સિવાય ઉપલક્ષ મનથી કોઈ પુસ્તક હાથમાં લેશો નહિ. કેમકે એ પુસ્તકમાં કદાચ કોઈ મહાન પુરૂષના વિચાર ભર્યા હશે અને આજથી સેંકડો અને હજારો વર્ષ પછીના ભવિષ્યના બાળકને પણ તે મહાપુરૂષના વિચાર શીખવશે. આપણે સદ્ગ્રંથો પ્રત્યે પૂજ્ય-ભાવ રાખવો જોઈએ.

જેમ પુસ્તકો પ્રત્યે પૂજ્યભાવની જરૂર છે, તેવીજ રીતે તેમને વાંચવાની શક્તિને પણ આપણે માન આપવું જોઈએ. સારી રીતે પુસ્તકનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો તેનાથી જે આનંદ મળે છે તેના જેટલો આનંદ ગમે તેટલા દ્રવ્યથી આપણને મળી શકે નહિ. પુસ્તક વાચનનો આનંદ સાથી શ્રેષ્ઠ છે અને તે દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ટકે છે. પૈસાથી ખરીદી શકાતી વસ્તુઓથી તેમને શાન્તિ નહિ મળે તેવે પ્રસંગે વાંચનશક્તિ તેમનાં હૃદયને દૂર દૂરી શકે છે. ખીજું સર્વ નિષ્પજ જશે તોપણ પુસ્તક તેમનાં સાચો મિત્ર બનશે. વાચનથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માણસોની મિત્રતા તેમને પ્રાપ્ત થશે. આ જાદુઈ વસ્તુના સ્પર્શથી તેમનાં માટે ભૂતકાળનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ જશે, વર્તમાનકાળને ઝપાટાબંધ જોઈ શકશે, અને ભવિષ્યના પડદાને પણ કેટલોક ઉંચકી શકશે. રેલ્વેમાં મફત મુસાફરી કરવાના પરવાનાને તેમને ગમે ત્યાં ફેંકતા નથી તો પછી અત્યાર સુધી થઈ ગયેલાં સર્વ રાજ્યોનાં, અને માનવજાતિનાં મહાનમાં મહાન અને સાથી વધુ બુદ્ધિશાળી ગૃહોના છેક અંદરના ભાગમાં અને કુદરતના ગુપ્તમાં ગુપ્ત ખજાનાનાં સ્થળોમાં ફરવાના આ પરવાનાનો તિરસ્કાર કરશે ?

મહેં પુષ્કળ યુવકોને વાચનની આ અમૂલ્ય બક્ષીસને વ્યર્થ ગુમાવી દેતા જોયા છે, મહેં બજારમાં દુકાનદારોના જીવાન નોકરોને પોતાના શેઠનો અમૂલ્ય સમય ચોરવા બદલ કદી ઠપકો ન આપે એવાં ખરાબ પત્રો વાંચતાં અને ભટકતા જોયા છે. મહેને આશા છે કે તેમને વાચન એટલું બધું પ્રિય છે કે એ બક્ષીસને કયરા જેવાં અથવા તેથી પણ વધારે ખરાબ પત્રો વાંચી અપવિત્ર થવા દેશે નહિ. તેમના વાંચવામાં આવતી દરેક ખરાબ ચોપડી, તેમની નજર તળે રહેલું દરેક કયરા જેવું પત્ર તેમનાં સારાં પુસ્તક વા વર્તમાનપત્રોના વાચનમાં મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે, અને ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન

એ ઝેર પીવા સમાન છે. કોઈ માણસ થોડા થોડા પ્રમાણમાં દરરોજ વિષ લે, જેમકે માણસો તમાકુ અથવા દારૂ પીવામાં દરરોજ પોતાના શરીરમાં થોડું થોડું ઝેર ઉમેરતા ચાલે છે તો તેથી કાંઈ લહેમનું એકા-એક મરણ તો થતું નથી; પરંતુ તે છતાં પણ શરીરમાં ઝેરનો વધારો તો થતોજ ચાલે છે અને કોઈક દિવસ તે લેવા બદલ તે માણસને મોટો દંડ આપવોજ પડશે; તે પ્રમાણે જ માણસ ખરાબ પુસ્તકો અને પત્રોદ્ધારા વિષ લે છે, તેમને પણ કોઈક દિવસ એ અનિષ્ટની અસર જણાશેજ. ત્હમે ત્હમारी મહાન વાંચન શક્તિને બ્રષ્ટ થવા દેશો નહિ. જે નિર્મળ, સત્ય અને સારૂં લાગે તેજ ત્હમે વાંચો.

વાંચન વિષે જે વાતો ખાસ યાદ રાખવા જેવી મ્હને લાગે છે. આપણે જે કારણોથી વાંચવું તો જોઈએજ. એક તો જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે, બીજું કલ્પનાશક્તિ ખીલવવાને માટે. બીજું પણ કારણો હોય છે, પરંતુ ધણાંખરાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર જણાવેલાં બેજ કારણોસર વાંચે છે. એ બંને કારણો ધણાં ઉચ્ચ છે, કારણકે જ્ઞાન સિવાય કોઈ પણ કાર્ય કોઈપણ સ્થળે કરી શકાય નહિ, અને કલ્પનાશક્તિ સિવાય માનવ-જાતિનું ભવિષ્ય સુધરી શકે નહિ. આ બેમાંથી એકે હેતુ પૂર્ણ કરે નહિ ત્હવા પુસ્તકને દૂર મૂકવામાં ત્હમને ખીલકુલ ગેરલાભ થવાનો સંભવ નથી. એ તો સત્યજ છે કે જે પુસ્તકથી આપણને જરા પણ લાભ મળતો નથી તે અન્તે ગેરલાભ તો કરે છેજ. તેથી સમય તો વ્યર્થ જાય છેજ, પરંતુ તે કરતાં પણ વધારે ગેરલાભ તે કરે છે. કારણકે બીજા સારા પુસ્તકથી જે લાભ ત્હમને થયો હોય તે પણ ત્હમને મળતો નથી. ધણાં માણસો એકજ પુસ્તકના અધ્યયનથી મહાન કાર્ય કરવા પ્રેરાયાં છે. ત્હમણે એ પુસ્તકને બદલે જો બીજું કંઈ વાંચ્યું હોત તો શું થાત ?

જે પુસ્તકના વાચનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ વા નવી નવી

દેખનાઓ ઉદ્ભવે નહિ તહેને નહિ વાંચવાનો નિયમ તહેમે પાળો તે જીવનના અન્ત સુધી તે માટે ઈશ્વરનો આભાર માનજો. એમ કરવાથી તહેમે તહમારા જીવનમાંથી સર્વ ખરાબ પુસ્તકોને હાંકી કાઢી શકશો. તહેમે તહમારા જીવનને પોલિસ, ચોર, લૂટારૂ સાથે નિર્ગમવા ઇચ્છતા નથી, તો પછી એક કલાક પણ તહેમની સોખત વાંચનદ્વારા કરાવનારાં પુસ્તકો તહમારે શામાટે વાંચવાં?

મહારા એક મિત્રે પોતાના પુત્ર વિષે એક સત્ય વાત થોડાક સમયપરજ કહી છે. તે સારી ખ્યાતિ સાથે ગ્રામ્યશાળામાંથી પાઠ-શાળામાં અભ્યાસ કરવા જતો હતો. પિતાએ પુત્રને કચરા જેવું પત્ર વાંચતાં જોયો, અને તહેને મના કર્યા સિવાય તે કાર્ય પ્રતિ પોતાનો સખ્ત આજુગમે દર્શાવ્યો. એક દિવસે જ્યારે તે છોકરો શાળામાં જતો હતો ત્યારે પિતાથી ક્ષણભર છૂટો પડી યુકસ્ટૉલમાંથી તેણે એક ખરાબ પત્ર ખરીદ્યું અને છેલ્લી સલામ કરી ગાડીમાં ગેડો. પછી પત્ર કહાડી તે વાંચવા બેઠો અને એ પળે તહેનો પિતા અતિશય ખુશ થઇ ગયો, કારણકે ત્યાં આગળ તહેના પુત્રને કદીપણ ભૂલી ન જવાય એવી શિક્ષા મળી. ગાડીમાં તહેના શાળાના દોરતો સાથે હતા. એમાંના એક મુખ્ય વિદ્યાર્થીએ તહેના તરફ ફરી ગુસ્સાથી કહ્યું, “આ પત્ર આપણી શાળાને લગ્નવે તહેવું છે” એમ કહી તહેણે તે ખુંચવી લીધું, અને તહેના ચૂરા કરી ખારીમાંથી ફેંકી દીધું. આ બનાવ પછી એ છોકરો કદી પણ એવો કચરો હાથમાં લેશે નહિ, કારણકે તે રહમજ્યો છે કે વિદ્યાર્થીને તે ધાજતું નથી.

તહેમે પણ જે વિદ્યાર્થીએ બહાદુરાઈથી મગજમાં અનિષ્ટ દાખલ કરી દે તહેવા પત્રને ફાડી નાંખ્યું તહેના પક્ષમાં રહેજો. તહેનીજ પેકે તહમારે પણ જાણવાની જરૂર છે કે જે પશુવૃત્તિને ઉશ્કેરે તહેવું હોય તે કદી પણ સાઈ હોઇ શકે નહિ. એક લેખક બીજની નકલ કરે છે,

એકને એક પરાક્રમની વાત સેંકડો રીતે કહેવાય છે, અને જૂદાં જૂદાં નામથી મૂર્ખ વાર્તાઓ સેંકડો માઇલ લાંબા કાગળોપર લખાય છે, જેના વાંચનથી દરેક સારા યુવકનું અપમાન થાય છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ વધારે સારી વાતો રહમજવાનો અવકાશ મળ્યો હોત તે પણ તહેમતી પાસેથી જતો રહે છે.

મહારા કહેવાનો ખોટો અર્થ થાય નહિ. આપણને જ્ઞાને શામાંય ખડાં કરે તહેવાં, ગુદવાતોવાળાં. આપણી પોતાની ન્હાનકડી દુનિયામાંથી આપણને જ્ઞાનના વિશાળ જગતમાં ફેરવી આપણને ઉચ્ચતાએ પહોંચાડે તહેવાં પુસ્તકો પસંદ છે; પરંતુ તે સર્વ આપણાં સ્વપ્નોથી પર ન હોવાં જોઈએ. આપણી કષ્ટતા બહુજ ઉંચે ઉંચે તે ધમ્મવા જેવું છે. એક રાજાને સાત રાણીઓ હતી, અમુક સરદારે મહાન વિજય મેળવ્યો હતો, અથવા અમુક અમુક શહેર આ પ્રાન્તની રાજધાનીનું સ્થળ છે, એવું કહેનારાં પુસ્તકો કરતાં આકાશમાં ઉંચે આપણને ઘસડી જાય, અથવા સમુદ્રને તળીએ આપણી નજર દોડાવરાવે એવાં પુસ્તકો વધારે મદત્તવનાં છે. ચોક્કસ થવાની, અમુક અમુક હકીકતો જામને ટેરવે હોવાની, અથવા જવાબને માટે કયાં કયાં પુસ્તકો તપાસવાં એ સર્વ જાણવું જરૂરનું છે; પરંતુ ડૉ. જગદીશચન્દ્ર બોઝની જન્મતારીખ જાણવા કરતાં તહેની કરેલી શોધવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ વધારે જરૂરનું છે. આપણામાંથી ઘણા ઝીણી ઝીણી વાતોમાં ઉતરી પડે છે, અર્થ રહમજવા કરતાં હકીકતોજ મ્હોંએ ગોખવાની પસંદ કરે છે, પરંતુ વાંચનના આરંભથીજ આ અનિષ્ટથી બચાય તે માટે ત્હમારે સાવધાન રહેવું જોઈએ. કોઈપણ વસ્તુનો સત્ય અર્થ રહમજવા પ્રયત્ન કરજો, જરૂર પડ્યે વિગતમાં પણ ઉતરજો. એક માણસને ઇતિહાસની બધી સાલો યાદ હોય છતાં તે અશિક્ષિત કહેવાય; પરંતુ જે માણસના મનમાં નામ અને સાલની સાંકળી ગુથી રાખેલી

નથી, છતાં તે જે વસ્તુઓનું રહસ્ય, કાર્ય કારણની રહમજીતી, ગુપ્ત રહેલી હકીકતો, આસપાસના જગતની પ્રગતિ અને તહેનો અર્થ, તહેમાં પોતાનું સ્થાન અને પોતાની શક્તિ, પોતે ક્યાંથી, શામાટે આવ્યો છે, અને ક્યાં જવાનો છે એ સર્વ કહી શકે તોજ તે ખરેખરો કેળવણેશો છે. આ સર્વ વાતો માણસ પુસ્તકમાંથી શીખી શકે તેમ છે.

માટે તહેને ઉચ્ચ પ્રકારની અભ્યાસીથી તહમારી કલ્પનાશક્તિને જગાડે તેવું સર્વ વાંચજો. એવી રીતે જ્યારે થવાય એ લાભકારક છે. નાલાયક, સમય ચોરી લેનાર, ખાળી મૂકવાને લાયક, છેલ્લાઓને સાચા માણસને બદલે ચોર, સ્વદેશપ્રેમીને બદલે દેશપ્રોહી અને વીરને બદલે કાયર બનાવે તહેવાં સર્વ પુસ્તકોનો ત્યાગ કરતાં શીખજો. સાહસના જીરુસાને પસંદ કરજો; ગૂઢ રહસ્ય રહમજવા આતુર બલે બનો; ભાવી જાણવાની જિજ્ઞાસા બલે તહમને હોય; આ સર્વ ખરી કેળવણીનાં સ્વાભાવિક અંગ છે. પરંતુ એ સર્વ યોગ્ય રીતે ખીલવા દેશો. તહમારે વાચનની શરૂઆતમાં આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આપણા જમાનામાં દુનિયામાં અદ્ભૂત ફેરફાર થયા છે, અને પુસ્તકોનો રસ હવે પ્રેમલા પ્રેમલીની કલ્પિત કથાઓમાં, સાહસની વાતોમાં, ચાંચીઆ તથા ચોરોની વાતોમાં, વિચ્છેદનાં અને બર-દરિયે બાજેલાં વહાણોનાં અથવા ધર્મોધીની કૂરતાનાં વર્ણનોમાં પણ હવે રસ રહ્યો નથી. આવાં પુસ્તકોના દિવસો હવે વહી ગયા છે. અશક્ત ગ્રંથકારો તેમજ પૈસાના લોભી પ્રકાશકો અને બાપાંતરકારોજ તહમને તે રસ્તે લઇ જવા માગે છે. તહમારે તો ભવિષ્યને માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું છે, તેથી તે માર્ગ તહેને ગ્રહણ કરતા નહિ.

ભૂતકાળનાં સર્વ પુસ્તકો કરતાં ચાલુ જમાનાની વધારે ચમત્કારી ખરી વાર્તાઓ જે પુસ્તકોમાં છે તેમજ જે પુસ્તકો જગતનાં મહાન સત્યો શીખવે છે તહેમાંજ તહમને વધારે આનંદ પડશે. દૂકામાં તહમને

જાણશે કે જૂતકાળની કલ્પિત કથાઓ કરતાં આપણા પોતાનાં જમાનાની સત્ય વાતો અને તેના ઉડાણમાં પ્રવર્તતા મહાનનિયમોનું જ્ઞાનજ વધારે અદ્ભૂત અને રસમય છે.

જગતમાં ઘણા પ્રકારનાં માણસો છે, પરંતુ એ પ્રકારનાં માણસોનાં સાહસોનાં વર્ણન રૅગિન્સન કુઝોના જેવાંજ અદ્ભૂત છે. ભૌતિક દુનિયામાં કામ કરનારા કેટલાંક છે, જે એન્જીન, મોટર ગાડી, વા વિમાન બનાવે છે. શું તેઓ આપણને કોઈ સમયે એકજ દિવસમાં અમેરિકા લઈ જશે? શું તેઓ એવી મોટર ગાડીઓ બનાવશે કે જેમને છોકરા પણ હાંકી શકે અને ગરીબ માણસો પણ ખરીદી શકે? શું તેઓ મંગળના ગ્રહપર પહોંચી જઈ ખજર લાવશે કે ત્યાં માણસો વસે છે કે નહિ? બીજા પ્રકારના માણસો—મહાન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ અદૃશ્યમાં દૃષ્ટિ કરે છે, તેઓ પૃથ્વીને તોળે છે, તારાઓનું માપ લે છે, અને જીવનના રહસ્યનો વિચાર કરે છે. ત્યેમને એમ લાગે છે કે જાણે સર્વ સદ્મગ્ન્ય ગયું છે, પરંતુ એવામાં એકદમજ જીવન ત્યેમના હાથમાંથી સરી પડે છે. છતાં પણ તે લોકો તો જીવન એ શું છે, ક્યાંથી આવ્યું, ક્યાં જશે એ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યાજ કરે છે. શું તેઓ તે કોઈ દિવસ શોધી શકશે? આપણને વધારે લાંબું જીવન આપી શકશે; રોગને મારી કાઢી મૃત્યુને ચોમાવી શકશે?

આ એ પ્રકારનાં મનુષ્યોનો વિચાર કરવો એ અદ્ભૂત અને ગંભીર વાત છે. એક ભૌતિક વસ્તુઓની, સર્વ મનુષ્યજાતિને એક કરતાં એન્જીનો, ચક્રો અને તારની યોજના રચે છે; બીજાઓ એ સર્વની પાછળ દૃષ્ટિ ફેંકે છે અને હમેશાં નવું નવું શોધે છે. છતાં એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જ્યારે જ્ઞાન્ત મનુષ્યો બીજાને એવી પ્રવૃત્તિ બંધ કરવાનું કહેશે, અને એન્જીન, ચક્ર, તાર જેવી વસ્તુઓની જરૂર પડશે નહિ, કારણકે આપણે એન્જીન વિના પ્રવાસ કરી ચકીશું.

ચક્રસિવાય ગતિ આપી શકીશું અને તાર સિવાય વાતો કરી શકીશું. શું આ પ્રકારની વાતો આંચીઆની વાતો જેટલી રસિક નથી? આવા માણસોજ ત્હમારા વીરનાયકો થઈ શકે તેમ છે. પૃથ્વીના રાજાઓ રાત્રિદિવસ ગૃહ પ્રસ્તો ઉકેલવા પ્રયાસ કરે છે તેઓ પણ શું ઝોછા આશ્ચર્યજનક છે? આવા આવા મનુષ્યોએજ અદ્ભુત પુસ્તકોના આ જમાનાને પેદા કર્યો છે, ત્હમણે જ આગકોના જ્ઞાનચક્રનાં (Children's Encyclopedias) પુસ્તકો રચ્યાં છે, કે જે સર્વ દેશનાં બાળકો વાંચે છે અને ભરિષ્યમાં પણ વાંચશે. તેઓ જ મહાન પ્રવાસીઓ, દેશશોધકો, અને સાહસિકો છે, અને ત્હમની જીવનકથાઓજ આગકોનાં રસિક પુસ્તકો છે. ત્હમનું અધ્યયન કરો, અને સ્હમજો કે ત્હમે એવા જમાનામાં જન્મ્યા છો કે જે જમાનો સર્વથી વધુમાં વધુ અદ્ભુત છે. જે સત્ય પુસ્તક છે તેજ અનુપમ છે અને જનસમાજનાં ખરેખરાં ચિત્રો આંત્રેખી શકે અથવા ભૂતકાળને આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ તાદરશ રજુ કરી શકે એજ એક અંથકર્તાઓ છે.

સાચું પુસ્તક જ અમર રહેશે. ત્હમે અસત્ય કથાઓનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ત્હમારા સમયને વ્યર્થ ગુમાવશો નહિ. જે પુસ્તકો સત્યની મશકરી કરે છે તેને પાસેજ આવવા દેશો નહિ. જે પુસ્તકો જનસમાજ પર હમેશાં કટાક્ષથીજ વાતો કરતાં હોય અથવા ત્હને શત્રુભાવે આંત્રેખતાં હોય ત્હમને પણ દૂર રાખજે. કારણકે માનવદંડોને કોઈ ખુશ કરી શકતું નથી. શરીર કરતાં ત્હનું મન વહેતું વૃદ્ધ બની ગયેલું હોય છે, અને ત્હને સ્વભાવ ખાટો થયેલો હોય છે.

હજુ પણ જગતમાં ખરાબ કરતાં સારાનાં વાચકો ઘણા છે, કારણ કે સાર્જ સદાકાળ જીવે છે, અને ખોટાનો નાશ થાય છે. નીરસ ખરાબ પુસ્તક વાંચવાનું કંઈ કારણજ નથી. જ્યાં સુધી જગતમાં સારાં પુસ્તકો છે ત્યાંસુધી કોઈ પણ મનુષ્યને એક કલાક પણ અમગીનીમાં વ્યતીત કરવાની જરૂર નથી.

પુસ્તકો પરત્વે કહી શકાય તે બહુજ કહેવાને માટે તો એક અંથજ નોંધએ. માણસ રહેરાથી તેમજ પુસ્તકોથી સારી રીતે ઓળખાય છે; કારણ કે જેવું મન તેવો માણસ અને જેવાં પુસ્તકોનું વાચન તેવું તેવું મન છે. અલગત પુસ્તકને તો પુસ્તક ખાતરજ રહાવું નોંધએ; ત્હમને પુસ્તકો અને ઉપસ્કર વચ્ચેનો ભેદ જલદીથી સ્હમજાશે. કેટલાંક પુસ્તકો તો ઉપસ્કર સમાનજ છે. વાંચતી વેળાએ પેન્સીલ હાથમાં રાખજો, અને ત્હમને જે જે સુંદર લાગે તે સર્વ વિચાર આગળ ચિહ્ન કરજો. જે માણસો પુસ્તકોને રહાવાનો માત્ર ઢોંગજ કરે છે, તેજ ચિહ્ન કરતાં ડરે છે, કારણ કે તેઓ પુસ્તકના આત્માને બદલે પૂડાને, શાહિને, તથા કાગળનેજ પૂજે છે. જે પુસ્તકને આપણે મિત્ર તરીકે વાપરીએ અને જેની અંદર આપણે સારી રીતે સમજ્યા હોઈએ તે ભાગને ચિહ્નથી અંકિત કર્યા હોય તેજ પુસ્તકને આપણે ખરેખરે માન આપીએ છીએ. સમજ્યા સિવાય પુસ્તક વાંચવાની કુટેવ પડવા દેશો નહિ; અથવા વાંચ્યું કહેવરાવવાની ખાતર જ કોઈ પુસ્તક વાંચતા નહિ.

જે પુસ્તક સ્હમજાય નહિ ત્હને વાંચવાનું કંઈ કારણ નથી. જે કોઈ પુસ્તક વાંચતાં ત્હમને રસ લાગતો ન હોય તો ત્હને બાબુએ મૂકજો. પુસ્તક મિત્રની પેઠે ત્હમારા મનને અનુકૂળ થશે; જે ત્હમારે ત્હેની પાસેથી કંઈ લેવું હોય તો ત્હમારે ત્હેની પાસે પણ કંઈ લઈ જવું નોંધએ.

ત્હમે પ્રથમથીજ નિશ્ચય કરજો કે હાલતા તથા ઝાંખા પ્રકાશવાળા દીવાથી વાંચવું નહિ અને બહુજ ઝીણા ટાઇપવાળા અથવા ખરાબ રીતે છપાયેલાં પુસ્તકો પણ વાંચવાં નહિ. પુસ્તકો બહુ કિંમતી ચીજ છે, પણ આપણી આંખોને માફક આવે તેવી સારી છાપવાળાં તે હોવાં નોંધએ. સારાં લખાણવાળાં અને સારી રીતે છપાયેલાં પુસ્તકોજ

પસંદ કરજો. દરેક પુસ્તકોનો ગંભીર અભ્યાસ કરવાને બદલે તેને ઝપાટા-બંધ જોઈ જવું, એ ધણીખરાં પુસ્તકોના સંબંધમાં વધારે ઠીક થઈ પડે છે. જો કે શરૂઆતમાં આ ટેવ જોખમકારક છે, પરંતુ આગળ જતાં તેનાથી સમયનો બચાવ વગેરે ઘણો લાભ થશે. પોતાને પસંદ પડતાં સર્વ પુસ્તકોનું અધ્યયન માણસ પૂરેપૂરું કરી શકે નહિ અને આપણાથી બની શકે તેટલાં પુસ્તકોનું કંઈક જાણવું એ ડહાપણ ભરેલું લાગે છે, પરંતુ તેમ કરવા જતાં હલકટ વાંચવાની ખરાબ ટેવમાં ફસાતા નહિ, કારણકે વાંચવાનો ખરો હેતુ તો શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવાનો છે. જે પુસ્તકો બીજાની આગળ ખાસ સંતાડવાં પડે અથવા જે પુસ્તકોમાં આવેલી હકીકત સંબંધી બીજા સાથે વાત કરતાં ત્હમે શરમાઓ તેવાં પુસ્તકો તો કદીપણ વાંચશો નહિ.

ત્હમે મિત્રો પસંદ કરવામાં જેટલી સાવચેતી લો છો તેટલીજ સાવચેતીથી તમારાં પુસ્તકો પસંદ કરજો, એટલે દુનિયામાં સાચામાં સાચાં સાથી પુસ્તકો જ છે એ વાત ત્હમને આપોઆપજ સમજશે. એ સાથીઓથી કદી પણ ત્હમે દૂર થતા નહિ. આગગાડીમાં, ખેતરમાં, અથવા ગમે ત્યાં જાઓ ત્યાં તમારી સાથે સારાં પુસ્તકો રાખજો. ઘેર વા બહાર તેઓ તમારી સાથે આવશે અને ત્હમને કદી છોડી દેશે નહિ કે નિરાશ કરશે નહિ. તેઓ માણસોને સારામાં સારું સુખ આપનાર અને મદદગાર છે. શોધશોતો દુનિયામાં દરેક વિષયનું પુસ્તક મળશે. આશા વા મુંઝવણમાં ત્હમે પુસ્તકોની મિત્રતા શોધજો અને એ મિત્રોના દ્વાર આગળથી ત્હમારે નિરાશ થઈ પાછા ફરવાનું રહેશે નહિ. સુચ માણસોનું સર્વ જ્ઞાન ત્હમને તેઓ આપશે, તેઓ ત્હમને દુનિયા ઉપર થઈ ગએલાં સર્વોત્તમ સ્ત્રી પુરુષોના મંડળમાં લઈ જશે. પુસ્તકોને ક્ષેત્ર એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે. કાવ્ય-માંથી, ધર્મ પુસ્તકમાંથી અને બીજાં અમર પુસ્તકોમાંથી માણસના

મનની તૃષ્ણા શાન્ત થશે અને મહેલોથી તથા અખુટ ભંડારથી જે સંતોષ નહિ મળે તે સંતોષ ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થશે.

તહેમને ખરીદો, તહેમને વાંચો, તહેમને ચાહો. યાદ રાખો કે સદ્ગ્રંથોએ ધ્વિરના બાગનાં ઉમદા પુષ્પ સમાન છે. વિશ્વની મહાન શક્તિ-ઓએ જ્યાં તેનો વિકાસ થઈ શકે ત્યાંજ તેને જન્મ આપ્યો છે. તે પોતાની પાસેથી પસાર થતા સર્વને પોતાનું સૌંદર્ય, સુવાસ અને પ્રકાશ આપે છે. તે માનવ હૃદયમાં એવાં ઉત્તમ બીજો વેરે છે કે જે બીજો વાંચનાર એ બાગની ખ્હાર જાય ત્યારે ખસી તેની અંદર ખીલ્યા કરે છે. માણસ જન્મે છે અને મરે છે, ટેકરીઓ ધોવાઈને સમુદ્રમાં વહી જાય છે, પરંતુ પુસ્તકોમાં લખેલી વસ્તુઓ સર્વ કાળ ટકે છે, તે ત્હમારા જીવન અને આત્મામાં વિકાસ પામે છે. જ્યારે સમુદ્રો, ટેકરીઓ અને તારાઓનો અંત આવશે ત્યારે તે ધ્વિર સાથે અને ત્હમારી સાથે સજીવન રહેશે.

૮-નગરશેઠ અથવા મુખી બનવા ઇચ્છનાર યુવકને પત્ર.

મહેને ખાત્રી છે કે ત્હમારામાં વિશ્વસ્નેહ વધતો જાય છે અને એ સ્નેહની સાથે સાથે ત્હમારો સ્વદેશપ્રેમ પણ કદી નાશ પામશે નહિ. દેશભક્તિથી જેનું હૃદય ઉછળી રહ્યું છે એવો યુવક દેશનું સર્વોત્તમ રત્ન છે. જે સ્વદેશને ચાહે છે તે જેમ બહારની દુનિયાને ચાહે છે તેમ સ્વદેશની અંદર એક ખૂલામાં આવેલા પોતાના સ્થાનને પણ ચાહે છે. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે જે દેશની અંદર સુખી કુટુંબો (homes) ની સંખ્યા સૌથી વધારે છે તે દેશ સૌથી વધુમાં વધુ સુખી છે; અને એ સૂત્રમાં સમાયેલું સત્ય આપણે કદી વિસરવું જોઈએ નહિ કે રાષ્ટ્રને પણ મનુષ્યની પેઠેજ અવવવો હોય છે, અને ત્હમના ઉપરજ ત્હેના સામર્થ્યનો આધાર છે.

ત્હમારું નગર, ત્હમારું ગામ એ કોઈ એક જિલ્લા કે તાલુકાનો ભાગ છે, તેટલોજ તે દેશનો ભાગ પણ છે, અને ત્હમારા ગામના મહોલ્લામાં જે જીવન જીવાય છે તે રાજના મહેલમાં અથવા ઇલાકા વા સમગ્ર દેશની ધારાસભામાં જે જીવન ગળાય છે ત્હેના જેવુંજ છે. જે ત્હમારા શહેરનું જીવન સદાયરણી અને સરસ હશે તો તેથી રાષ્ટ્રનું સામર્થ્ય વધશે; જે ત્હમારા ગામ વા શહેરનું જીવન નીચ હશે તો તે રાષ્ટ્રને પણ અધોગતિ તરફ ખેંચી જશે. જે જે સર્વોત્તમ વસ્તુઓ ત્હમારા જોવામાં આવે તે સર્વને ત્હમારે અવશ્ય ચ્હાવી જોઈએ. ત્હમારી આસપાસનું જીવન નિરોગી થાય, ત્હમારા ગામ વા શહેરના રસ્તા પહોળા અને ચોકખા રહે, અને ત્હમારા સંબંધમાં આવતા લોકો સુખી, ઉદાર તથા બહાદૂર અને એમ કરવા ત્હમારે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરવોજ જોઈએ. આ રીતે ત્હમારા કુટુંબને ત્હમે આનંદ આપશે એટલુંજ નહિ પરન્તુ ત્હમારા ગામ વા શહેરની બાવી ઉજવણ

આશા પણ તહમે બનશે; કારણકે તહમને દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટતાથી સહમબજશે કે શહેર એ તહમારું વધારે વિશાળ ગૃહ છે, અને તહમારા ગૃહથી સર થતો માર્ગ તહમને આ વિશાળ જગતમાં દોરી જાય છે. એ રસ્તેથી થોડેજ ચાલતાં ટાકન હોલ તહમારી દષ્ટિ આગળ ખડું થશે, અને કોણ જાણે છે કે તહમેજ કદાચ તહમારા ગામ વા શહેરના અધિકારી નહિ બને ?

હાલ પણ તહમે તેમ કરી શકો છો. તહમારા રહેવાથીજ એક મહેલ્લો સારો અથવા ખરાબ દેખાય છે. જાણ્યે અજાણ્યે પણ આપણે આપણી આસપાસનાં માણસોપર અસર કર્યા કરીએ છીએ. જેવી રીતે એન્જીનનાં પેડાં પિસ્ટન, સિલિન્ડર, ગ્રાઈવિંગ રૂમ વગેરેથી અલગ રહી પોતાની મેજે એકલાં કામ કરી શકે નહિ, તેમ તહમે પણ બીજાં મનુષ્યોથી તદ્દન અલગ રહી શકો નહિ. જેને આપણે “ સમાજ ” કહીએ છીએ તે માનવશરીરના જેટલુંજ અદ્ભુત અને મોટારકારના જેટલુંજ એક બીજા ભાગ સાથે સંકળાયેલું શરીર છે; અને તહમે તથા હું ત્હેના અવયવો છીએ. તહમારી જાતને એક મ્હોટી આગબોટને ઘડેલનાર શક્તિ કહ્યો, અને જે તે સ્થિતિમાં તહમે કામ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડો તો પરિણામ શું આવે તે પ્રશ્ન તહમારી પોતાની જાતને પૂછો. બીજાં ચક્રોને ગતિમાં ચૂકનાર મુખ્ય ચક્રના દાંતા તરીકે તહમારી જાતને કહી તે ભાગી જાય તો શું પરિણામ આવે એનો વિચાર કરો. તહમારી જાતને ઘડેલનાર પિસ્ટનની ધાર (propeller) તરીકે માની લ્યો, અને તે કોહેલા લાકડાની બનાવી હોત તો શું પરિણામ આવત તે વિચારો. આગબોટ ત્હેના દરેક ભાગ અને તે ભાગના દરેક પેટાભાગના સારી રીતે કામ કરવાપરજ આધાર રાખે છે; અને રાજ્યરૂપી નૌકા પણ તહમારા-મ્હારારૂપી બનેલા દરેક ભાગો જેવું કામ કરે તે પ્રમાણે જ ત્હેના માર્ગે સારી વા ખરાબ સ્થિતિમાં પ્રયાણ કરી શકે.

તેથી કરીને ત્હમે પણ ત્હમારા ગામ વા શહેર માટે ત્હમારે ભાગે આવતું કાર્ય સારામાં સારી રીતે કરવા પ્રયાસ કરજો, કે જેથી ત્હનું નામ જનસમૂહમાં આદરપાત્ર બને, અને ત્હમાં રહેનારાં સ્ત્રી પુરુષો ભાવી-સ્વર્ગને ખરેખર લાયક બને. એક યુવક પોતાના મહે-લમાં કામ કરી આખા ગામ વા શહેરની કેટલી બધી સેવા કરી શકે એ વિચારતાં આપણને અન્યબધી થાય છે. તે પોતાના સારા દષ્ટાન્તરથી આખા ગામ વા શહેરની અમૂલ્ય સેવા કરી શકે.

દરરોજ સવારે ગામથી શહેરમાં જઈ જુ ત્યારે મારે વાડામાં ઘોડાની પેઠે અનેક માણસોથી વસાયેલાં ઝુંપડાંની હાર આગળ થઈ પસાર થવું પડે છે. દરેક ઘરની આગળ બાગને માટે જમીનનો ટૂકડો છે, પરંતુ એની કોઈ દરકાર લેનાર નહિ હોવાથી એ ઝુંપડાં સુંદર દેખાવાને બદલે બહુ ખરાબ દેખાય છે. એક દિવસ આ ઘરોની ઓળમાં ઉપલે મળલે રહેનાર કોઈ સારા માણસને એ ખરાબ દૃશ્ય જોઈ શરમ આવી કે એક પેત્રીના ખર્ચથી સુંદર દેખાવ લાવી શકાય તેમ છે, છતાં તે જગા ખરાબ કેમ રહી શકે ? તેણે પોતાના ઘર આગળ ક્યારે પોદીને તેમાં ફૂલ-ઝાડનાં બી વાવ્યાં અને વચ્ચે એક ગુલાબનો છોડ રાખ્યો. એ છોડપર ઉંઢાળાની ઝાડુમાં સુંદર ફૂલ બેસવા લાગ્યાં, અને જે જગા પહેલાં ઉજ્જડ હોવાથી ખરાબ લાગતી હતી તેજ સ્થળે એ ઘરને પણ દીપાવ્યું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પડોશીએ બીજા વર્ષે એ દષ્ટાન્તરનું અનુકરણ કર્યું, અને કેટલાંક વર્ષો પછી એ બધાંજ ઘરો બાગને લીધે સુંદર દેખાવા લાગ્યાં. અન્યથાને તો એકા-એક એમજ લાગે છે કે જાણે કોઈ જાદુગરે આવી રંગના જાદુથી એ ખરાબ દેખાતાં ઘરોને દીપાવી દીધાં હશે. હવે એ સ્થલ કોઈ પણ કુદરતનું અવલોકન કરનારને આનંદ મળે એવું સુંદર ઝળહળી રહ્યું છે.

આ કાર્ય એવું છે કે જે એક બાગમાંથી પણ થઈ શકે,

અને તેને શહેર વા ગામની મહાન સેવારૂપજ ગણી શકાય. મહારે એક એંશી વર્ષનો વૃદ્ધ મિત્ર છે. ત્હેને કુન્દ પરગણામાં જાડ રોપવાની રહે લાગી. જાડપરનો ત્હેનો પ્રેમ સર્વ દિશામાં એટલો બધો પ્રસર્યો કે ત્હેના પોતાના ગામની વાસપાસ હજારો જાડ ઉછર્યા છે, અને તેને પરિણામે આખા ઇંગ્લંડ દેશમાં જાડ રોપવાને માટે એક દિવસને ત્હેવાર તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. મહારો એ મિત્ર શિષ્ય-શાસ્ત્રી નહિ હોવાથી મનુષ્યોને રહેવા માટે સુંદર મકાનો બાંધી શકતો નથી, પરંતુ તે સુંદર દેશ રચનાર તો છેજ. વળી જે લોકો ત્હેણું નામ પણ જાણવાના નથી તેઓ પણ તેણે બીજા માણસોના દુર્લક્ષથી નહિ ડરતાં જે પ્રયાસ કર્યો તે માટે ત્હેને આશીર્વાદ દેશે.

દુર્લક્ષ વા અવરોધ એ એવી તો ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ છે કે જેની સામે પોતાના ગામ, શહેર કે દેશને ચલાનાર દરેકને લડવું પડશે. જે બાબતોની સાથે જેમને કંઈ સંબંધ નથી વા જે બહુ અગત્યની નથી ત્હેને ખાતર માથાં ફાડનારા અનેક દેવીઓ અથવા મિથ્યાભિમાનીઓ બુદ્ધ પોતાના ઘર અથવા ગામમાંની તેરીજ બાબતોને માટે તદ્દન બેદરકાર હોય છે. થોડાજ સમયપર મ્હેં સાંભળ્યું છે કે આમની સભામાં સુંદર ઠામ કરનારો એક માણસ પોતાની જાતને બાગ્યશાળી માને છે કે ત્રીશ વર્ષના શ્રમ પછી તે ગોર્ડ ઓફ ગાર્ડિઅન્સ (વાલિઓનું મંડળ) ને સહમજવી શક્તિ કે ન્હાનાં બાળકોને કારખાનામાંથી પાછાં લઈને કુંપડામાં મૂકવાં જોઈએ. કોઈપણ ગામ, શહેર કે દેશની સર્વોત્તમ સેવા એજ છે કે નિંદ્રામાંથી જાગૃત કરવું. મહોદ્લાઓમાં દીવા પ્રગટાવવા સંબંધી વાદવિવાદ એક ઠેકાણે ચાલતો હતો તે સમયનો એક અન્ધ વૃદ્ધ પુરૂષનો દેખાવ હું કદી પણ વિસરી શકીશ નહિ. તે ગૃહસ્થનું કહેવું એવું હતું કે દિવાની બીલકુલ જરૂર જ નથી, અને રાત્રે કુદરતી રીતેજ જોઈએ તેટલું અજવાળું

મળે છે ! આ સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નમાં ફક્ત એક બે જણ જ એવા અન્ધ હતા કે જેમને દીવાની જરૂર લાગતી નહિ, અને તેથી પ્રતિવર્ષ દીવાને માટે વિવાદ ચાલતો. છેવટે ત્હેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી અને તેને પરિણામે બીજાં ત્રણ ગામોએ પણ થોડાજ માસમાં રસ્તાપર દીવાખતીને માટે પૌકાર ઉઠાવ્યો. જનસમૂહનું સાર્વજનિક હિતનાં કાર્યોમાં જે દુર્લક્ષ છે ત્હેને તોડવા જેટલી મુશ્કેલી બીજી કોઈ પણ પથ્થરની બીંત તોડવામાં પણ નથી.

જેમ જેમ મોટા થશો અને સાર્વજનિક હિતનાં કાર્યો કરશો તેમ તેમ આ સર્વ ત્હમને સમજશે, અને જ્યારે જેમાં પોતાને કશો દેખીતો લાભ ન હોય એવાં કાર્યો માથે લેનાર માણસો ત્હમારી નજરે પડશે ત્યારે ત્હમે પણ તમારી જાતને પ્રશ્ન પૂછશો કે બધા લોકો ત્હને તટસ્થ રહે છે ત્યારે આવા એકાદ માણસે શા માટે આટલી બધી ચિન્તા માથે લઈ ફરવું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ જેમ જેમ ત્હમે મોટા થતા જશો અને વધારે સારા પરિણામની ખાતર તત્વતોડ મહેનત કરવામાં વધારે ને વધારે જુથાશો તેમ તેમ ત્હમને સમજશે.

કેટલાક માણસોને કાર્યની ચિન્તા હોય છે અને કેટલાકને નથી. હોતી. કેટલાક માણસો અનિષ્ટને એમને એમ રહેવા દે છે, કારણકે ત્હેના નાશથી ત્હેમનું પોતાનું સુખ પણ જાણે નાશ પામશે એમ ત્હેમના મનમાં ધારતી રહે છે. તેઓ જગતના સાચા સહાયક નથી. ત્હેમના જીવનમાંથી પ્રગતિનો માર્ગ અજવાળવા કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રકાશ પ્રગટતો નથી. જે ત્હમે ત્હમારા શહેરને મ્હાતા હો તો ત્હેને વધારે સાઈ અને નમુનેદાર બનાવવા માટે ત્હમારા સમયનો, ત્હમારી શક્તિનો અને ત્હમારા વિચારનો ઉપયોગ કરજો. મધપૂડામાં જ્યાં બધી માખીઓ ઉલોગી હોય તેમની વચ્ચે આળસુ અને અન્યની મહેનતપરજ જીવનાર નરમાખ બનવા તરફ ત્હમને ધિક્કાર થવો જોઈએ.

સાર્વજનિક હિતમાં ઘણો સમય ગાળનાર અને લાંબા અનુભવ-વાળા એક ગૃહસ્થે મ્હને નીચેની સલાહ આપી હતી, અને તે હું ત્હમને પણ આપું છું.

(૧) સ્વેચ્છાથી ઉપાડી લીધેલાં સાર્વજનિક હિતનાં કાર્યો મારફત કોઈ દેખીતો સ્વાર્થ પણ સાધી શકાય એમ કદી ધારશો નહિ. જે વકીલ હશે તો કદાચ ત્હમને અંગત લાભ થશે ખરો, અને નહિ તો ત્હમારા કાર્યથી જનસમૂહનું જે કલ્યાણ સાધી શકાશે એજ ત્હમારા શ્રમનો ખરેખરો ખર્ચો રહમજવાનો છે.

(૨) ત્હમારા કાર્યની જનસમૂહ કદર કરે એવી જરા પણ આશા રાખતા નહિ. કદાચ કદર થાય તો પણ તે એની મેળેજ થવી જોઈએ. પરંતુ જનસમૂહ ઘણીવાર પોતાનું હિત સાધના-રાગ્યોની જરા પણ દરકાર કરતો નથી, એ ધ્યાનમાં રાખજો.

(૩) તમે જનસમૂહના મુરખી છો વા જનસમૂહપર મહે-રબાની કરો છો, એવો જરાપણ દેખાવ કરતા નહિ. સર્વ રીતે તે અનિષ્ટ છે.

(૪) જનસમૂહનું કલ્યાણ શામાં સમાયેલું છે, ત્હને સંપૂર્ણ ખ્યાલ ત્હમારા મનમાં આવવો જોઈએ. એ કલ્પના આગ્યા પછી ત્હનેજ માટે અને ત્હનેજ ખાતર સીધી રીતે પ્રયાસ શરૂ કરો.

(૫) યાદ રાખજો કે જે ઇષ્ટ હોય છે તે કોઈ કોઈ વાર અશક્ય પણ હોય છે, અને તેથી કરીને આપણે તો તેમાંથી જેટલું સાધી શકાય તેમ હોય તેટલું જ સાધવાનું હોય છે.

(૬) હમેશાં મન સમક્ષ ત્હમારો આદર્શ ખડો રાખજો, અને ત્હેમાંથીજ હમેશાં ઉત્સાહ પ્રાપ્ત કરજો. ત્હને કાર્યમાં ઉતારવાને માટે જરા નીચે પણ ઉતરવું પડે તો બીજાને પ્રોત્સાહન મળે તેને ખાતર તેમ દરવાને પણ બિલકુલ અચકાશો નહિ.

ઉછરતા યુવકે ઉપલી સલાહ જાહેર જીવનના પાઠ શીખતી વેળાએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. મહેને કર છે કે ત્હમારા નગરના સાચા નાગરિક થવાને માટે ત્હમારે જે જે શીખવું જોઈએ તે ત્હમને ત્હમારી શાળામાંથી નહિ મળતું હોય; પરંતુ એક રૂપિયાના કેટલા આના અને કેટલી પાછાઓ થાય તેનું જ્ઞાન જેટલું જરૂરનું છે, તેથી પણ વધારે જરૂરનું જ્ઞાન એ છે કે, ભંગી રસ્તા કેમ સાફ કરે છે, લોકો સ્થાનિક કર કેમ આપે છે, ચૂંટણી શું છે, લોકોને મત આપવાનો અધિકાર કેમ આપવામાં આવ્યો છે, તેઓ તે હક્કનો શો ઉપયોગ કરે છે, ઇત્યાદિ.

આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ શિક્ષણનું એક અંગ છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાની સાથે જ કેટલાક લોકો જે બાબત કદી સહમજતાજ નથી અને કેટલાક લોકો સહમજ્યા પછી પણ ભૂલી જાય છે તે ત્હમે સહમજશો કે માણસને હક્કની સાથેજ કાર્યની જોખમદારી પણ મળેલી છે.

જે તમને જાહેર સ્થળોમાં હરવા-ફરવાની અનુકૂળતા મળી હોય તો એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની ત્હમારી ફરજ છે કે ખીબ્બાને પણ એ સ્વતંત્રતા મળેલી છે.

વળી સ્વતંત્ર દેશોને પણ સ્વતંત્ર રહેવાનો હક્ક જન્મથી જ મળેલો હોતો નથી. વીરપુરૂષોએ આપણને સ્વતંત્ર બનાવવાને માટે યુદ્ધ કર્યા હોય છે; આપણે સ્વતંત્ર નાગરિકનું જીવન ગાળી શક્તીએ તેટલા માટે બહાદુર પુરૂષોએ પોતાના જીવનનો ભોગ આપ્યો હોય છે. મેઘના-ચાર્ટાનો આશ્રય લઈને આપણે ગુલામગિરીને સ્વીકારતા નથી. એ તો સત્યજ છે કે આપણામાં જીવ છે, અને તેટલા માટે રાજના મુકુટ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન એવા સ્વતંત્રતારૂપી મોતીપર આપણે હક્કનો દાવો કરી શકીએ છીએ. જે ત્હને મેળવે છે ત્હનો તે હક્ક જ છે. જે આપણે પાત્ર હોઈએ તો સ્વતંત્રતા આપણા હક્કની

જ વસ્તુ છે; પરંતુ ચોર, દાડીઆ, બાળકો અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ધાતકીપણે વર્તનાર મનુષ્યો સ્વાતંત્ર્યને પાત્ર નથી. સ્વાતંત્ર્યપર બ્યારે કોઈ જુદમી રાજ્યએ ત્રાપ મારી હોય અને ત્હેના રક્ષણની ખાતર બહાદૂર પુરૂષો પ્રાણની દરદાર કર્યા સિવાય યાહોમ કરી. રહ્યા હોય ત્યારે આપણે તટસ્થ વૃત્તિથી અલગ ઉભા રહીએ તો આપણે પાત્ર છીએ એમ કહી શકાય કે? ત્હમે આ વિષયપર વધારે ને વધારે વિચાર કરશો ત્યારે સ્ત્રી પુરૂષો જનસેવાની ખાતર સ્વાર્પણ કેમ કરે છે તે ત્હમને વધારે ને વધારે સ્હમજશે, કારણકે જે સાર્વજનિક હિતનાં કાર્ય કરવાનાં છે ત્હેને સ્વતંત્રતા સ્થાયે પણ ખાસ સંબંધ છે.

“સ્વાતંત્ર્યનું” સારી રીતે રક્ષણ કરવામાં ન આવે અને ત્હેના રક્ષણને માટે હરપણે સાવચેતી રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમજ કોઈ જુદમીના હાથમાં સરી પડે છે.” આ સૂત્ર બીજા કોઈ પણ સૂત્રના જેટલુંજ સત્ય છે. મહોદ્લાની સ્વતંત્રતા, તંદુરસ્ત રહેવાની સ્વતંત્રતા, બાળકોને શાળામાં જવાની સ્વતંત્રતા, ખેતરોમાં ફરવાની સ્વતંત્રતા, ટરિયા પાસે રેતીમાં રમવાની સ્વતંત્રતા, એ સર્વનું બહુ ચપળતાથી રક્ષણ થવું જોઈએ; અને નહિ તો એક દિવસે આપણી પાસેથી તે જરૂર ખુંચી લેવાયલી જણાશે. આ પ્રમાણે ન બને તેટલા માટે ગામ અથવા મહોદ્લામાંથી કોઈએ તો જોતા રહેવું જોઈએ કે મહોદ્લાની એક ફૂટ જમીનનો પણ બીજાએ ખાનગી ઉપયોગ કરવા માંડ્યો નથી. ગૌચર સુરક્ષિત રહે તેટલા માટે કોઈએ તો તે તરફજ દેખરેખ રાખવીજ જોઈએ. કોઈએ તો એમ પણ જોવું જોઈએ કે ઘર આરોગ્ય સચવાય ત્હેવી રીતે બંધાય છે કે કેમ; તથા કોઈ એક ગંભીર રોગ મહોટા પ્રમાણમાં ફેલાય તે પહેલા તે સત્તાધીશોની જાણમાં આવ્યો છે કે કેમ? વળી પીવાનું પાણી સ્વચ્છ રાખવામાં આવે છે કે નહિ; બય બરેલા રસ્તા ઠીક કરવામાં આવે છે કે નહિ; આગનો બંબો જોઈએ ત્યારે સારી રીતે

કામ કરી શકે છે કે નહિ; પોલિસનું કાર્ય બરોબર વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે કે નહિ; સ્થાનિક કર-વેરાનો વ્યાજબી રીતે ઉપયોગ થાય છે કે નહિ; શહેરમાં દીવાની વ્યવસ્થા સારી રીતે સચવાય છે કે નહિ; શાળાના મકાનમાં આરોગ્ય સચવાય છે કે નહિ; દવા-ખાનાં સારી રીતે નભાવવામાં આવે છે કે નહિ; અને પુસ્તકાલયમાં જોઈએ તોટલાં સારાં પુસ્તકો છે કે નહિ. આવી આવી સેંકડો બાબતોની ચિન્તા કરનારા પણ દરેક ઠેકાણે થોડાક તો હોવાજ નોંધએ.

ભવિષ્યના આદર્શ શહેરમાં દરેક જણ પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો હોય અને તેથી દરેકને થોડું થોડુંજ કરવાનું હશે; પરંતુ ગામેમાં તો તહમે ગમે ત્યાં રહેશે ત્યાં હજારો માણસો કર્તવ્ય નહિ બજાવનારા જણાશે, અને તેથી તહેમનું કાર્ય કોઈએ પણ કરવુંજ નોંધશે. આગસ્ટ, એપ્રિલ, પારાકાપર જીવનારા જે કાર્ય ન કરે તે કોઈ બીજાએ પણ કરવું તો નોંધશે જ. તહમને દરેક શહેરમાં કેટલાક એવા માણસો જણાશે કે જેઓ અતિશય શ્રમ લેતા હશે; કારણ કે તહેમને બીજા ધણાનું કાર્ય કરવું પડતું હોય છે. તહમે પણ એવા કર્મચીરો-માંના એકાદ બનવામાટે તહેમની સાથે તથા મદદમાં રહીને કામ શીખજો અને કરજો. તહમારી સેવા શરૂઆતમાં હલકા પ્રકારની અને આવડત વિનાની હોય તહેની દરકાર કરશો નહિ. તહમે ખાસ યાદ રાખજો કે શુભ રીતે કરાયલું એક ન્હાનામાં ન્હાતું પણ પરોપકારી કાર્ય વર્તમાનપત્રોમાં બહુ વખાણાતા સ્વાર્થના મહોટામાં મહોટા કાર્ય કરતાં વધારે સારું છે.

નગરની સાર્વજનિક સેવા ધણી રીતે બજાવી શકાય છે, અને જેમ જૂદી જૂદી રીતે છોડેલાં ધણાં બાણ એકજ ચિન્હુને ભેદે છે તથા જેવી રીતે ધણા જૂદા જૂદા રસ્તાઓ એક શહેર આગળ એકઠા થાય છે; તેવી રીતે ધણાં શુભ કાર્ય એક વાર આરંભામા પછી એક હેતુ સિદ્ધ કરે છે.

મહને આશા છે કે શહેરમાં વા કોઈ પણ સ્થળે જારી કરાયલા સત્કાર્યનો અન્ત આવતો નથી એ સત્ય ત્હમે નાનપણમાંજ શીખી રાખશો. આ શીખામણ ત્હમને ત્હમારા શહેરની સેવા કરવામાં સેંકડો રીતે સહાય આપશે. ચાલુ જમાનામાં શહેરની સાખ (Tone) બગડે ત્હેવી હજારે લાલચો પડેલી છે તેવા સમયે એક બાળક પણ પોતાના શહેરની કીર્તિ વધારવામાં વા ત્હેતું બદનામ થતું અટકાવવામાં ઘણી સેવા કરી શકે. આપણે જેને જાહેર જીવન વા શહેરની સાખ કહીએ છીએ તે દ્રવ્યથી ખરીદી શકાય ત્હેવી વસ્તુ નથી. ચારિત્રજ તેને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જે જનસમાજનું ચારિત્ર હલકું હોય તો શહેરની સાખ કદી પણ સારી હોઈ શકે નહિ.

જ્યારે આપણે “સાખ” વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તે સ્થળના જનસમાજના જીરુસા (spirit) નો-ખરેખરી રીતે તે સ્થળના ચારિત્રનોજ વિચાર કરીએ છીએ. જેમ કુટેવોથી બાળક દુનુહી બને છે તેજ પ્રમાણે શહેરનું પણ બને છે. ખરાબ ટેવોથી શહેરની સાખ બગડે છે, સારા લોકોને ત્યાં વસતાં શરમ આવે છે, અને શહેરનાં સાર્વજનિક કાર્યો તદ્દન બેઠરકાર તથા સ્વાર્થી મનુષ્યોના હાથમાં મૂકાય છે. અમેરિકાનાં આખાં શહેરોનાં શહેરો આવા અનિષ્ટનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છે. કોઈ પણ શહેર કે ગામ, ત્યાંના સારા લોકોની રાત્રિદિવસ સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નોની ચિન્તાથી જ આ ભયંકર પરિણામમાંથી બચી શકે તેમ છે. ખાસ કરીને યુવક વર્ગ આ રીતેજ પોતાના શહેરની સેવા સારી રીતે કરી શકે.

ત્હમારા ગામ અથવા શહેરના નામને પવિત્ર અને પ્રિય બનાવવાના સેંકડો રસ્તાઓ કોઈ પણ બતાવી શકે. આ ક્ષણે મહને તેવા છ માર્ગ યાદ આવે છે. જ્યારે ત્હમે હત્રકા પ્રકારની વસ્તુઓ-ખાસ કરીને અધમ વૃત્તિને પોષે ત્હેવાં ચિત્રો-કોઈ દુકાનમાં જુઓ ત્યારે તે

પ્રતિ વૃદ્ધોત્તુ' ધ્યાન ખેંચજો, અને એ દુકાનને કોઈ દિવસ પણ પોપણ આપશો નહિ. જ્યારે સિનેમેટોગ્રાફમાં અનિષ્ટ ચિત્રો જુઓ ત્યારે ત્હમારા વાલી અથવા શિક્ષકને બે સંબંધી ખચર આપજો, અને જ્યાંસુધી એવાં ચિત્રો ત્યાં દેખાડવામાં આવતાં હોય ત્યાં સુધી તે સ્થળે ત્હમે કદી જોવા જતા નહિ. જ્યારે ત્હમે જાહેર સ્થળોએ શરમાવે તેવાં ચિત્રો જુઓ ત્યારે પણ બીજા લોકો ત્હને દૂર કરવાની ચળવળ કરે નહિ ત્યાંસુધી ત્હમનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા કરજો. જ્યારે જાહેર રસ્તાપર ત્હમે નારંગીની છોલ પણ પડેલી જુઓ ત્યારે ત્હને યોગ્ય સ્થળે નાખી દેજો. જ્યારે મહોલ્લાઓમાં બાળકોને યૂંકતાં જુઓ ત્યારે તેમ નહિ કરવાને ત્હમને સ્હમજાવજો. રસ્તાપર જમણે હાથે ચાકજો અને ત્હને ઓળંગતાં હંમેશા બહુ સાવચેત રહેજો.

આવી ન્હાની ન્હાની બાબતોમાં પણ લોકો જે કાળજી રાખતા થાય તો જાહેર જીવનમાં તેથી ઘણો ફેર પડી જાય. આવી બીજી અનેક રીતે ત્હમે ત્હમારા શહેરના સાચા નાગરિક બની શકો, અને શાન્તિથી, ધીમેથી અને ધાંધળ કર્યા સિવાય સારી સેવા બજાવી શકો. જે આપણે આવા સરળ માર્ગ ગ્રહણ કરીએ તો કેટલાં બધાં અનિષ્ટો શાન્તિથી અને ઝપાટાબંધ દૂર કરી શકીએ. ન્હારા એક મિત્રે એક વખત એક ડહાપણયુક્ત અને પ્રિય લાગે તેવો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરીને એક ગામડાના રસ્તાપરથી બે મહોટી જાહેર ખચરો દૂર કરાવી હતી; કારણકે તેઓ સુંદર દેખાવને ખરાબ કરતી હતી, અથવા ઝાડની આડે આવતી હતી.

ઘણી વાર ત્હમે લોકોને કહેતા સાંભળશો કે સાર્વજનિક કાર્યો ખાતે જીવન અર્પવાથી અન્તે ત્હમારા હૃદયને આઘાત લાગશે. એ તો ખરું જ છે કે શહેરમાં આભારની વૃત્તિ થોડીજ છે, પરંતુ ત્હમારે ત્હમારા શહેરની સેવા સ્નેહની ખાતર કરવી જોઈએ, અને જનસમૂહની

કદરની જરા પણ દરકાર રાખવી જોઈએ નહિ. મહારા એક મિત્રે ઇંગ્લંડના એક શહેરનાં સાર્વજનિક કાર્યો માટે પોતાનું અર્ધ આયુષ્ય ગાળ્યું છે. જોકે તેને સાથે સાથે પોતાની આજીવિકાને માટે પણ કામ કરવું પડે છે; તે છતાં પણ બીજા જેઓ પમાર લખને જેટલું સાર્વજનિક કામ કરે છે તેના કરતાં પણ તે વધારે સમ્પત કામ કરે છે. પરંતુ તે છતાં પણ પ્રસંગ મળતાં લોકો તેનાપર સમ્પત ટીકા કરે છે, અને કોઈ દિવસ તેનાં બહુ વખાણુ તો થતાં જ નથી. બીજાઓ દરવર્ષે રૂ. ૧૫૦૦૦ લખને જે કામ કરે છે તે જ કાર્ય તે બીજા પમારે કરે છે. પરંતુ મહારા મિત્રને આટલાં વર્ષો દરમિયાન તેનો કદીએ કંટાળો આવ્યો નથી. તે પોતાના કાર્યથી સુખી થયો છે. તેણે લોકોનાં વખાણુનીં પરવા કરીજ નથી. તેણે એ સત્યને જીવન સૂત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું છે કે મહાન કાર્યોમાં સહાય આપવાથી અંતરના જે આનંદ મળે છે તેજ તેના ખર્ચે બદલો છે.

તદમારા સારામાં સારા કાર્યની ખાતર પણ લોકો તદમારી સમ્પતમાં સમ્પત નિન્દા કરશે, અને તદમારા શુભ હેતુઓની પણ ગેરસમજ થશે; પરંતુ તદમે તદમારું કાર્ય સીધી રીતે ચલાવ્યા જ કરજો, તેમાં ખંતથી મંડ્યાજ રહેજો, અને શ્રદ્ધા રાખજો કે એક એવો દિવસ પણ આવશેજ કે જ્યારે તદમને ન્યાય મળશે.

જે સુધારામાં હજાર માણસો પણ રસ લેતાં નહોતાં તેના પ્રતાપથી આજે કૅન્ટ પરગણાના લાખો લોકો કેટલુંએ દ્રવ્ય બચાવી શકે છે, અને અત્યારે પણ કૅન્ટમાં હજારમાંથી એક માણસ પણ જાણતો નહિ હોય કે વાર્ષિક રૂ. ૪૫૦૦૦૦ જેટલી ગંજાવર રકમની જયત એક માણસે જિલ્લા સભા (Country Council) ના સભ્યોને જે રીતે પોતાની દલીલ સહમજવી તે રીતને આભારી છે. ધણા જ થોડા લોકો આ માણસનું નામ જાણે છે. કૅન્ટમાં દશ વર્ષ દરમિયાન

ચોર લૂટારાઓના પંઝામાંથી બચાવેલી રકમથી એક વિશાળ દેવળ આંધવામાં આવ્યું છે. જે કે માત્ર આટલા બદલાનીજ તહેને અપેક્ષા હતી, પરંતુ દુનિયામાં તહેના જીવનનો હેતુ એક કરતાં પણ વધારે સફળ થયો છે. તે પરલોક સીધાવ્યો છે; પરંતુ તહેણે પોતાના પર-ગણામાં જેયું હતું તહેના કરતાં સ્વમાનનું ઉંચું ધોરણ, કિંમ્વ પ્રકારની નિઃસ્વાર્થ સેવાવૃત્તિ તથા આગ્રહી અને સાચા હૃદયથી કાર્ય કરનારા સેવકો, તે પોતાની પાછળ મૂકી ગયો છે. જે માણસ પોતાના ગામ વા શહેરને સારી રીતે જાણે છે અને જે તેની જરૂરીઆતો સહમજી રાકીને તે પૂર્ણ કરવાના પ્રસંગોને પારખી શકે છે તે માણસ પાર્લામેન્ટના એકાદ સામાન્ય સભાસદ કરતાં પણ અનેક ગણી તહેની સેવા કરી શકે છે.

આ મહાન જગતની ખરી હકીકતોનો અભ્યાસ સ્થાન તદ્દમારું ગામ વા શહેર જ છે. આખી દુનિયામાં જનસમાજના જે જે મુસ્કેલ પ્રશ્નો છે, તહેની જે જે જરૂરીઆતો છે, જે જે લાભ અને આશાઓ છે, તે સર્વ તદ્દમારી આસપાસની ન્હાની દુનિયાને, ન્હાના રાજ્યને વા તદ્દમારા વિશાળ કુટુંબને પણ છે. એ તદ્દમારા મનથી સહમજગા પ્રયાસ કરજો.

આ રીતે તદ્દમે તદ્દમારા શહેરપર સત્તા ચલાવશો. રાજ અને પ્રધાનના આગળ જે ગૂઢ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેજ પ્રશ્નો-જેવા કે બધા પ્રકારના અને સર્વ સ્થિતિના લોકોને પરસ્પર સંપથી રહી સુખી અને ઉપયોગી જીવન ગાળતાં શીખવવું કે જેથી માનવ જીવનની સુખ સામગ્રીમાં સંગીન વધારો થાય-તદ્દમારી સમક્ષ પણ ઉપસ્થિત થશે. શું હોવું જોઈએ અને શું દૂર થવું જોઈએ તે સર્વ તદ્દમારી આસપાસમાંથીજ તદ્દમને જણાશે; જેમાંથી પહેલાંને મેળવવાનો અને બીજાને દૂર કરાવવાનો તદ્દમે પ્રયાસ કરજો.

તદ્દમે તપાસ ગમ્પતા રહેજો કે તદ્દમારા મહોદલાઓ સ્વચ્છ, પહોળા અને સુખી માણસોથી વસાયેલા છે. જે ગરીબને તદ્દમારી

સાથેજ રહેવાનું હોય તો ત્હમે કાળજી રાખજો કે ત્હમને પૂરતી હવા અને ખોરાક મળે છે કે નહિ. ત્હમે તપાસતા રહેજો કે હુમ્મ્યા આગમુ લોકો ત્હમારા ગામના પ્રમાણિક માણસોની કમાણીપર તાગડધિત્તા કરે નહિ; ત્હમે તપાસતા રહેજો કે રોગીષ્ટ અંધારાં કેટલાં લોકોના બલાની ખાતર જમીનદોરત કરવામાં આવ્યાં છે કે નહિ; ત્હમે જોતા રહેજો કે બાળકોના મરણુ ઓછાં થાય છે, અને માતાઓને બાળકોછેર તથા બાળરક્ષણુ સંબંધી જોધએ તેટલું જ્ઞાન મળે છે કે નહિ. તમારા ગામનાં ઉછરતાં બાળકોને સ્વચ્છ દૂધ મળે તે માટે ઉપાય યોજજો; પોતાનું આરોગ્ય સાચવવાના નિયમો અબ્બણ્યા અને રસતે જતા વૃદ્ધો સુદ્ધાંતે પણ ત્હમે શીખવજો, અને કુવ્યસન, બાળલક્ષ વગેરે બાળ-તોથી જીવનનો નાશ થાય છે તે હકીકત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેતાં જરા પણ ડરતા નહિ.

ત્હમે ત્હમારા ગામના મુખી તરીકે હજારો કાર્ય કરજો કે જોઈ ત્હેની અને ત્હમારી કીર્તિ વધારે ઉજવળ બને. અંગત લાભ ખાટવા જરા પણ પ્રયાસ કરશો નહિ. સાર્વજનિક હિતનોજ પ્રશ્ન ત્હમારા આગળ સ્પષ્ટ રીતે રમવો જોઈએ, અને ત્હેનીજ ખાતર ત્હમે પ્રયાસ કરજો. બધે કાર્ય ધાર્યા કરતાં ઓછું કે મોટું થાય, તોપણ તમે તો તમારો ઉચ્ચ આદર્શજ હંમેશાં દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યા કરજો; અને જેમ સૂર્યોદય ચોક્કસ છે તેમ ત્હેની સિદ્ધિ પણ ચોક્કસજ છે. ત્હમારા કાર્યની ધ્વજ ત્હમારા ગામ વા શહેરપર ઉંચે ઉડવા દેજો, અને જનસમાજની કદરની જરા પણ દરકાર કરશો નહિ; કારણકે ત્હમે ત્હમારી ફરજ બજાવીને ત્હમારા અંતઃકરણનો એવો ધન્યવાદ સદાને માટે મેળવશો કે જેના આગળ બહારના સેંકડો ધન્યવાદ પણ ત્હમને શીકા લાગશે.

૯—મુશ્કેલીઓ ઓળંગવા ઇચ્છનાર યુવકને પત્ર.

આ જમાનામાં ઘણી વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે જીવન હૃદયી જાદે સરળ બન્યું છે, અને પહેલાં જેમ માણસોને સ્વરક્ષણની ખાતર લડવું પડતું હતું તેવું લડવાનું આપણે માટે રહ્યું નથી; તેથી આપણે આપણા પૂર્વજોના જેવા બહાદુર, હિંમતવાન અને સાવચેત રહ્યા નથી. આમાં કેટલુંક સત્ય સમાયેલું છે, કારણકે જ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે જીવન વધારે સરળ અને વધારે સુખી બને છે. જો તેમ ન બને તો જ્ઞાનની કંઈ કિંમતજ નથી. જે વસ્તુઓથી જીવનને સહાય મળે નહિ તે પ્રાપ્ત કરવામાં માલ નથી.

“ જીવન એટલું બધું સરળ બન્યું છે કે ચારિત્ર્યને ખીલવાને હવે અવકાશ રહ્યો નથી ” એવું કહેનારાઓ વચલા ખરાંબ કાળનીજ વાતો કરે છે અને તેનેજ ફરીથી પ્રવર્તે તો જેવા માગે છે. પણ તે વિચાર બૂલબરેલો છે. ભૂતકાળ કે વચલો અંધાધુંધીનો કાળ એ સુવર્ણ યુગ હતો એમ વાત કરવી એ તદ્દન બ્યર્થ છે. જે માણસ તે કાળને પાછો આવેલો જેવા તલસે છે તે શાની જાંખના કરે છે તે વાત ખરા રૂપમાં તે સમજતોજ નથી. અનેક રીતે વર્તમાન સમય આગળના કરતાં સારો છે. ભૂતકાળમાં વિધવાઓને જીવતી ચિતામાં હોમવામાં આવતી અને છોકરીઓને દૂધપીતી કરવામાં આવતી, બાળ લગ્નો થતાં અને જ્યાં ત્યાં ન્હાનાં બાળકોને પકવ વચ થતા પહેલાંજ સંસારની શુંસરીએ જોડવામાં આવતાં. આવી આવી અનેક બાબતો છે કે જે આ જમાનામાં નીકળી ગઈ છે અથવા નીકળી જવાના માર્ગપર છે.

જે માણસો આવી વાતો કરે છે તેઓ એમ ધારે છે કે ચારિત્ર્ય કંઈ બૂમિમાં વિકસે છે અને તેથી જીવનને વિકટ અને નિર્દમ બનાવવું

જોઈએ, બાળકોને સખ્ત મારવાં જોઈએ અથવા કોઈ પણ રીતે
ત્હેમને કૂર નસીબના સખ્ત ધા અને ફટકા ખમવા પડે એવું કરવું
જોઈએ, આમાં જે મહાન અસત્ય સમાયેલું છે તે એ છે કે બળ
ખીલવવાને માટે ક્રૂરતા આવશ્યક છે, દઢતા ખીલવવા માટે કઠોર-
તાની જરૂર છે, અને આપણે એવી મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવી જોઈએ કે
જેથી ત્હેમનાપર જય મેળવવાનું બળ આપણામાં આવે.

આ કેટલું અસત્ય અને અવાસ્તવ છે એ સ્પષ્ટમંત્રવા માટે ત્હમારી
શાળાજી બસ છે. ખરૂં છે કે મુશ્કેલીઓને ટાળવી એ સખળ બનવાનો
સરસ રસ્તો છે; પરંતુ એ પણ સત્યજ છે કે ચારિત્રનું સર્વોત્તમ બળ
ખીલવવા માટે જીવન અત્યારે પણ જોઈએ તેટલું વિકટ છે. સંસાર-
રૂપી મહાન શાળામાં માનવજીવનના સર્વોત્તમ ગુણો હંમેશાં ખીલી
શકે તેમ છે. ત્હમારે ડરવાની જરૂર નથી કે ત્હમારું જીવન એટલું
બહુ સરળ બની જશે કે જેથી ત્હમારે ત્હમારું ચારિત્ર પવિત્ર રાખવું
હોય તોપણ તમે તેમ કરી શકો નહિ. જીવનની મુશ્કેલીઓ જગતમાંથી
કદી નાશ પામતી નથી; ફક્ત ત્હેમનાં સ્વરૂપજ બદલાય છે. ત્હમે
દુનિયામાં કંઈક કરી જવા માગો છો અને ત્હમારે રહેવાનું સ્થાન
અમે રહેવું અનુકૂળ હશે તોપણ જીવનનો ઉદ્દેશ સાધવાને મુશ્કેલીઓ
તો ઉભી થશેજ.

ત્હમારે હંમેશાં દુનિયાને જીતવાની હશે અને તે લગભગ હંમેશાં
ત્હમારા બારણા કરતાં પણ ત્હમને વધારે નજીક જણાશે.

જે કાર્ય કરવા માગતા હો ત્હેના આરંભમાં જ એ શું છે તે
સંબંધમાં નિશ્ચય કરજો, અને પછી ખંતથી ત્હેને વળગી રહેજો. ત્હમારા
પ્રમાણના માર્ગમાં રહેલી કોઈ પણ મુશ્કેલીથી ડરી અટકતા નહિ.
બીરૂ માણસો જ વિઘ્નોની ગણતરી કરે છે, અને તેનાથી ડરી જઈને
કાર્યનો આરંભ કરતા નથી. જે રહેલું છે તે તો સર્વ કોઈને

માટે છે. જે વીર યુવક હશે તે જ મુશ્કેલ માર્ગે જશે, જોખમ વહોરશે, અને વિકટ કાર્યને સફળ બનાવશે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જગતમાંથી જે કંઈ મળે તે સર્વનો સ્વીકાર કરે છે અને બધામાં કશું જ પાછું આપતા નથી; પરંતુ અંતે તેઓ પોતાનું સ્વાર્થી જીવન માળીને આ દુનિયામાંથી ચાલ્યા જાય છે, અને પછી કોઈ તહેમને યાદ પણ કરતું નથી. વળી એવાઓની ટૂંકડીઓ-માંથી કોઈ પણ વીરનર તો પાકતો જ નથી.

જ્યારે તહેમે કોઈ એક મુશ્કેલ માર્ગને સરળ બનાવવા પ્રયાસ કરતા હો અથવા કોઈને મુશ્કેલી ઓળંગી જવામાં સહાય આપતા હો; જ્યારે કોઈ એક અડચણની ભીંતને તોડવા મથતા હો; જ્યારે કોઈ એક સત્યનો પ્રકાશ ચોતરફ ફેલાવતા હો અથવા કોઈ મહાન કાર્યને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કરતા હો; ત્યારે તહેમે અશક્યતા, ટીકા, અડચણ વગેરે નામવાળાં મુરદાલ ભૂતોને તો વિસરીજ જજો.

એ જો સત્ય જ છે કે “ મન હોય તો માળવે પણ જવાય.” આપણે ઇતિહાસમાં વાંચ્યું છે કે ઍલેક્ઝાન્ડર જ્યારે ગૌરડિયમ શહેરમાં પહોંચ્યો ત્યારે તહેણે ત્યાં રથને બાંધેલું એક ગાંઠવાળું દોરકું જોયું કે જેની ગાંઠને કોઈ છોડી શકતું નહોતું. ઍલેક્ઝાન્ડરને એ લોકમાન્યતા પણ જણાવવામાં આવી હતી કે જે કોઈ એ ગાંઠને છોડશે તે આખા જગતનો રાજા થશે. ઍલેક્ઝાન્ડર જેવા માણસને આ કાર્યમાટે થોભવું પાલવે તેમ નહોતું, તહેણે ખીજે જ ઉપાય શોધી કહાડ્યો. તહેણે ગાંઠને તરવારથી કાપી નાંખી ! ત્યારથી જે માણસ મુશ્કેલી દૂર કરવાને માટે સાહસિક માર્ગને અનુસરે છે તહેને માટે એમ કહેવાતું રહે છે કે તહેણે ગૌરડિયન દોરકું કાપી નાંખ્યું.

એણક તહેમારે હંમેશાં સાવચેત રહેવું જોઈએ, પરંતુ એ સાવચેતી ખીકના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય એવી નબળાઈએતો નજ પહોં-

ચવી ભેઘએ. લાયથી લડકી ઉડીને દૂર રહેનારાની દુનિયામાં ખોટ નથી. દરેક મહોલ્લામાં દરેક શહેરમાં એવા ખીકણ યુવકો પડેલાજ છે; પરંતુ જગતને તો એવા યુવકોની જરૂર છે કે જે ગાંધી, વિવેકભાંડ, ગાખલે, બોઝ, ટાગોર, દુર્ગાદાસ, ડાક્ટર લિવિંગસ્ટન, કોલમ્બસ, વિલ્હર્મરેફ્સ, ઈંઠ ના જેવા થઈ શકે. ખીકણ યુવકે કદી ભેખમ પણ વહેણું નથી તે ઇતિહાસમાં નોંધવા લાયક કંઈ કાર્ય પણ કર્યું નથી. દરેક બાબતનો તે એટલે સુધી વિચાર કરે છે કે જ્યારે તહેને ખાત્રી થાય કે કાર્યમાં ખીલકુલ ભેખમ નથી ત્યારે જ તે તહેમાં શરૂઆત કે શામેલગીરી કરે છે, પરંતુ એટલો બધો વીક્રમ થાય તે દરમિયાન તો ખીજે સાહસિક એ કાર્ય શરૂ કરી દઇને સર્વ લાભ લઇ લે છે.

દુનિયાને તો એવા હિંમતખાજ માણસોની જરૂર છે કે જે પર્વતને ઝોળંગી બન, અથવા તહેમને કોરીને પોતાનો મરતો તૈયાર કરે. એવા મનુષ્યો પોતાના કામમાં રહેલી મુશ્કેલીઓને સ્પર્શીતે ભેઘ શકીને તહેમને વટાવી દે છે. જે અંગ્રેજોના પૂર્વજોએ જરા પણ સાહસ ઉઠાવ્યું ન હોત, જરા પણ હિંમત ખતાવી ન હોત તો ઇંગ્લંડ દેશ અત્યારે પણ હિન્દુસ્થાનની પેઠે જ અજ્ઞ, નિર્ધન અને પરાધીન સ્થિતિમાં હોત. જે જુસ્સાના બળે વીર પુરુષો મુશ્કેલીઓને વટાવી શક્યા છે તહેનો જ તહેમે વિચાર કરો. કોલમ્બસનું જ દર્યાનંત લઇએ. તહેને લોકોના અજ્ઞાન, વહેમ અને શંકાશીલ સ્વભાવ સહમે ખાસ લલવું પડ્યું હતું. એ કાર્યમાં તહેણે એટલી બધી હિંમત દેખાડી કે સ્પેનની રાણીને તહેનાં વચનપર વિશ્વાસ ખેલવાથી તહેની સદરના ખર્ચ માટે પોતાનાં જવાહીરો આપ્યાં. છેવટે એટલી જ હિંમતથી તહેણે અમેરિકા શોધવાનું સાહસ પાર ઉતાર્યું. હેન્ડલનો વિચાર કરો. તહેને જે ત્રાદિત્ર વગાડવાનો શોખ હતો તહેને સ્પર્શ કરવાની પણ મના

કરવામાં આવી હતી, જેથી તે કાળી અંધારી રાત્રે માળીયામાં છૂપાતો છૂપાતો જતો અને એવા મધુર સૂર વગાડતો કે જે તે સમયે કોઈ માણસ સાંભળતું નહિ; પરંતુ હાલ તો તેજ સૂર સાંભળવાને માટે માણસો આખી પૃથ્વી પણ ઓળંગી જવાને તૈયાર થાય.

પ્રો. ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટનનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ. તેને કારખાનામાં સહવારના છથી રાત્રિના આઠ વાગતા સુધી કામ કરવું પડતું, આઠથી દશ સુધી તે રાત્રિશાળામાં અભ્યાસ કરતો, દશ પછી આખો ઉંઘથી મીઠાઈ જાય ત્યાં સુધી લેટિન ભાષાના વ્યાકરણને અભ્યાસ કરતો અને સહવારે છ વાગે તો પાછો કામપર હાજર થઈ જતો. તેણે પોતાની પહેલી કમાણીમાંથી લેટિનભાષાનું વ્યાકરણ ખરીદ્યું અને કારખાનામાં કાંતતાં કાંતતાં તેનો અભ્યાસ કર્યો. તે અર્ધું વર્ષ મળુરી કરતો અને એ કમાણીવડે બાકીનું અર્ધું વર્ષ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતો. આમ છતાં કોઈ પણ સમયે તે મુશ્કેલીથી કાયર બન્યો નહોતો.

આખું અમેરિકા જ્યારે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ સંબંધી જ વાતો કરતું હતું ત્યારે એક વર્તમાનપત્રકારે કટાક્ષયુક્ત જે વચન પ્રસિદ્ધ કરેલું તે મૂળે સારી રીતે યાદ આવે છે. તે પત્રે કહેલું કે “મિ. રૂઝવેલ્ટ અમેરિકાની વસ્તીના સેંકડે એક ટકા ભાગનો પણ નવ લાખ ચાળીસ હજારમો ભાગ છે.” પરંતુ મિ. રૂઝવેલ્ટ એવો પ્રભાવશાળી હતો કે એવી ગણતરી પોતાની થવા દેજ નહિ. અસાધારણ માણસ પોતાને ભલે વરતી પત્રકમાં એક ગણાવા દે, પરંતુ ઇતિહાસમાં તો તે એકલો લાખો માણસની યરોબર ગણાય છે. થોડા જ દિવસપર વાંચવામાં આવ્યું છે કે એક ઈંગ્લેન્ડે અત્યાર સુધી નહિ બનેલો એવો શક્તિવાળો પાણી ખેંચવાનો સાંચો તૈયાર કર્યો હતો, અને એક રાજ્યએ તે સાંચાને લી નદીમાંથી પાણી ચઢાવવા સાડ પ્રથમ ચાલતો કર્યો હતો. પાણી એટલે ઉંચે ચઢાવવામાં આવ્યું કે ત્યાંથી લાખો ઘરોને તે

પૂરું પાડી શકાયું. ઇંજનેરને તો પોતાના સાંચા માટે દરેક ખાત્રી હતીજ; પરંતુ એટલી શક્તિવાળું યંત્ર ત્યાર સુધીમાં જોવામાં આવેલું નહિ, તેથી કરીને લાંડનમાં જ્યારે તહેના સાંચાની માગણી થઇ ત્યારે એવી શરતેજ તે માગણી થઇ કે જે તે સાંચો તેવું કામ કરી. ન શકે તો ઇંજનેરે પૌંડ ૨૦૦૦૦ આપવા. ઇંજનેરની સ્થિતિ જે કે આટલી ગંજવર રકમ ભરપાઇ કરે તેવી નહોતી, છતાં તહેને પોતાના કાર્યમાં એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એ જોખમ ખેડવાને તે તૈયાર થયો અને પરિણામે તેમાં સફળ પણ થયો.

નિષ્ફળતાથી ડરવું એ બ્યાજબી છે, પરંતુ તે એટલા પુરતુંજ ડરવું કે નિષ્ફળતા આપણી પાસે આવી શકે જ નહિ. જે જે કચ્ચ અભિલાષાઓ આપણા મનમાં રમી રહી હોય તહેને પાન ઉતારવી એ જ આપણો આદર્શ હોવો જોઇએ. બીજા કશાંથી પણ હયા સિવાય આપણે આપણા કાર્યમાં એવા મંડ્યા રહેવું જોઇએ કે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય આપણે થોભીએ જ નહિ.

જેની ઇચ્છા શક્તિ પ્રબળ છે તહેને સર્વ સાધન અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્યોએ લોક હિતાર્થે આખી દુનિયાને ફેરવી નાખી છે તહેમનું જીવન કેવા પ્રકારનું હતું? તેઓ મ્યુનિસિપેલિટીનાં જ્ઞાનસોવડે વાંચતા; અંધારા માળીઆમાં વાસ કરતા; કલાકોના કલાકો ખ્યાલમાં સખ્ત મજુરી કરતા; સૂર્યનાં દર્શન પામતા નહિ; સદાનુ-ભૂત મેળવવા માટે તેઓ બ્યર્થ આજીજી કરતા નહિ અને કરતા તો બ્યર્થ જતી; કારણ કે આ જમાના પહેલાં વીરપુરુષની રહામે આખું વિશ્વ કટીબદ્ધ રહેતું.

જે માણસોએ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યો છે અને જેમણે આપણા સુખને માટે શરૂઆત કરી છે; તથા રાષ્ટ્રની ઉન્નતિના યાયા નાખ્યા છે; તહેમની રહામે જે જે મુસ્કેલીઓ ઉભી કરવામાં

આવી હતી તે આ જમાનાના માણસોના માન્યામાં પણ આવે તેમ નથી. જે માણસે આગખોટની શોધ કરી. તેની પણ સર્વ મનુષ્યોએ અવગણના જ કરી હતી. તે કહે છે કે કોઈએ પણ તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી નહોતી; કોઈએ આશાનું એક કિરણ પણ ફેંક્યું નહોતું; અને કોઈએ તેના કાર્યમાં રસ લીધો નહોતો. જ્યોર્જ સિવનસને રેલ્વેની શોધખોળ કરવા ગાંડી ત્યારે તેને લોકો ધુતારો ડહેતા. વળી કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાં સૌથી કટુમાં કટુ પ્રસંગ હોય તો તે ઇંગ્લંડનાં કારખાનાંમાં કામ કરતા ન્હાનાં ન્હાનાં ખમ્બોઓની મુક્તિ સાધતી વેળા જે અગવળ કરવી પડેલી તે પ્રસંગ છે. તેમની પાસે કામ કરાવવા માટે કૂતરાની પેઠે તેમને કટકાવવામાં આવતાં. પરિણામ એ આવતું કે કેટલાંય બાળકો તે માર્યા ગયાં જતાં, અને સરકારને તેની ખબર ન પડે તે માટે ગુપ્ત રીતે તેમને દાટી દેવામાં આવતાં.

આજે આપણને એ હકીકત વાંચતાં અતિશય ક'પારી દ્રષ્ટે છે. પરંતુ જે માણસોએ તેને માટે પ્રથમ પોદાર ઉઠાવ્યો તે બાણે જંગલમાં જ પોદારતા હોય એમ કોઈ પણ તેને સાંભળનાર હવું નહિ. એક સદીપરજ ઇંગ્લંડમાં આવી જંગલી પૃથા હતી, અને ધર્મચાર્યોને, દાકતરોને તથા રાજકુશળ પુરોને આ અનિષ્ટની ખાતરી કરી આપવા માટે જનહિતેષી પુરોને અથાક શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હતો. તેઓનાં નામ આજે આપણે ભક્તિભાવથી યાદ કરીએ છીએ. તેઓ બાળકોનાં રૂદન સાંભળતી વેળાએ રતબ્ધ થઇ જતા, અને કારખાનામાં એવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો બનતા કે તે તેમનાથી જોઇ શકાતા નહિ.

આપણે હવે એવી કેટલીક બાબતોનો ઠીક નિકાલ આવેલો જોઈએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ; પરંતુ હજી પણ અનેક અનિષ્ટો અને

આવશ્યકતાઓ એવી છે કે જેનો ઉપાય કરનારા સારા માણસોનો માર્ગ આ દુનિયામાં કાટાથી ભરપૂર છે. સારા માણસોને એટલું બહું કરવાનું છે, અને તે માટે તહેમને સમય એટલો બધો થોડો છે તથા એટલી બધી વસ્તુઓની તહેમને ચિંતા કરવાની છે કે તહેમને તેમણે હાથ ધરેલા કાર્ય સિવાયના અન્ય કોઈ શુભ કાર્યમાં રસ લેતા કરવા એ બહુજ મુશ્કેલ હોય છે, અને તેમાં તહેમની શામેલગીરી મેળવવી એ તો વળી એથી પણ વધારે મુશ્કેલ હોય છે. આવી શામેલગીરી અથવા સહાય કે સહાનુભૂતિ વિના કેટલીક વાર નવિન કાર્યકર્તાઓ નિરત્સાહી અને નિરાશ પણ બની જાય છે અને એવા ઉત્તમ કોટીના મિત્રોના અભાવથી તેમનાં કાર્યો મંદ બને છે.

આમ હોવાથી હાલ જ્યારે તહેમે સામર્થ્યનો સંગ્રહ કરો છો ત્યારે તહમારા જીવનમાં એવા એવા જે પ્રસંગો અને નિરાશાઓ તથા અંતરાયો આવવાના છે તહેમની સહામે થવાને સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર બની રહેજો. ગમે તેમ થશે તોપણ એવા પ્રસંગો આવવાના તો ખરાજ, અને કોઈ કોઈ વાર તો નિરત્સાહનું ધનધોર વાદળ તહમારી આસપાસ ચઢી આવેલું દેખાવાનું. તહેમને એમ પણ લાગશે કે કોઈ પણ તહમારી ચિંતા કરતું નથી; પરંતુ યાદ રાખજો કે ગમે તહેવું કાણું અન્ધાર વાદળ હશે તોપણ તહેને છિન્ન છિન્ન કરીને સૂર્ય ફરીથી દેખાવાનોજ છે. કાર્ય બહુજ મુશ્કેલ છે અને એમાંથી બચવાનો માર્ગજ નથી, એમ ધારી લઇને નિરાશાના પંજામાં ફસાઇ જવાય નહિ એ માટે બહુજ સાવચેત રહેજો. તે સમયે “તહેમે પણ વીર પુરૂષોની હારમાં છો” એવો વિચાર કરી ધૈર્યને ટકાવી રાખજો. તહમારી આસપાસ પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક વીર સ્ત્રી પુરૂષોના આત્માઓ ઉભા છે તેઓ તરફ પૂંદ બતાવીને એ ટોળીના પવિત્ર નામને એજ લગાડતા નહિ.

જે અડચણ ત્હમારા માર્ગમાં ખડી છે તેજ ત્હમારા સાહસની ખરી કસોટી છે. એ વાત કદી પણ ભૂલતા નહિ. જે યુવકો મુશ્કેલી સ્હામે ઉભા છે, તેઓમાંથી ટંકશાળની કસોટીની માફક કુદરત હલકાને દૂર ફેંકી દઇ વીર પુરૂષને સત્કારે છે. એમાંનો એક યુવક તો કસોટીથી બહી જઇને નાસીજ નય છે; પરંતુ ખીજે તેમ ન કરતાં પોલાદની માફક અડગ ઉભો રહે છે. જેખમની ભીતિ, હુંગરનો દેખાવ, ભયનો સ્પર્શ અને એવી બાબતો ત્હેને હડાવી શકશે કે કેમ એ જોવાની લોકોની આતુરતા, એ સર્વ ત્હેનામાં નવજીવનનો સંચાર કરે છે. તે નવાજ ઉત્સાહથી અને અડગ નિશ્ચયથી પોતાના કાર્યમાં મંડ્યો રહે છે, અને મુશ્કેલી ત્હેના જોવામાં આવે ન આવે એટલામાં તો તે અદ્રશ્ય પણ થઇ જાય છે. વીર પુરૂષના સ્પર્શથી મુશ્કેલી ખરફની માફક ઓગળી જાય છે.

જે મુશ્કેલીઓનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી ત્હેની સ્હામે થવાને ખાસ તૈયાર રહેજો. એમસંનનાં નીચેનાં વચનો ત્હમારી દરરોજની પ્રાર્થનાના પુસ્તકમાં લખી રાખજો.

“કેટલાક ધા તો ત્હમે રૂઝવ્યા છે, અને જીવલેણ ધામાંથી ત્હમે બચ્યા છો; પરંતુ જે અનિષ્ટ હજી ત્હમને દેખાયાંજ નથી ત્હેમને માટે અગાઉથીજ ચિંતાતુર રહી રહીને ત્હમારે કેટલું બધું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું છે ?”

અનેક માણસો તો મુશ્કેલી આવવાના વિચારો લાવીને તેને કેવી રીતે વટાવી દેવી તે વિચારવામાંજ કેટલોક સમય ગાળે છે. અંગ્રેજ ક્રાંતિયુકમાં એક વચનામૃત લખેલું જોવામાં આવે છે કે “મુશ્કેલી-ઓને સ્હામા મળવા જતા નહિ.” ત્હમારો સમય એટલો બધો અમૂલ્ય છે કે મુશ્કેલીઓ કદપી લેવાને ત્હમારી પાસે એક પણ ક્ષણ નથી; તે તો પોતાની મેજેજ ત્હમારી પાસે આવીને ઉભી રહેશે.

ડાહ્યા માણસો પણ કેટલીક વાર બૂલ કરે છે, અને ઇંગ્લંડમાં થોડાજ સમયપર જ્યાં ધૈર્યની જરૂર હતી ત્યાં ડહાપણનો ઉપયોગ કરવાનો દાખલો બન્યો હતો. આમની સભા પાસે એક અગત્યનો નૈતિક સુધારો પસાર કરાવનારાઓએ ઘણી મુશ્કેલીઓ વટાવ્યા પછી એક કલ્પિત મુશ્કેલીથી ડરી જઈને એક કલમ કે જે તહેમત પસાર નહિ થઈ શકે એવી લાગતી હતી તે તહેમણે કાઢી નાખી હતી. આ પ્રમાણે એ સુધારાના યોજકો મયથી ડરી ગયા; પરંતુ જ્યારે પ્રજાએ થયેલું કાર્ય જોયું ત્યારે તેની વિરુદ્ધમાં એક સમર્થ પ્રતિપક્ષ ઉભો થયો અને તહેણે જે ભાગને કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો તે ભાગ આમની સભા પાસે ફરીથી દાખલ કરાવ્યો. કહેવાતું તાત્પર્ય એજ કે આમની સભા પણ બયની કલ્પના કરીને જે મુશ્કેલી અસ્તિત્વમાં પણ નહોતી તેવી પાયા વિનાની બીતિથી ડરી ગઈ હતી.

જે પાર્લામેન્ટ જેવી સંસ્થા પણ આમ કરે છે તો તહેનાથી અચવાને માટે આપણે તો વિશેષ સાવધાન રહેવું જોઈએ. હમારા જાણવામાં કદાચ હશેજ કે આગગાડીની શરૂઆતમાં લીસા રેલના પાટાપર લીસા પૈડાને ચલાવવાની મુશ્કેલી દૂર કરવાના પ્રયાસમાં માણસોએ કેટલોય સમય વ્યતીત કર્યો હતો. કારણ એવું કહેવામાં આવતું કે લીસા પાટાપર લીસું પૈડું આગળ નહિ વધતાં અમશ્યુંજ ફર્યા કરશે. પછી અન્તે એક માણસે એ પ્રયોગ અજમાવી જોયો ત્યારેજ જાણાયું કે એ કલ્પના જરાપણ સત્ય નહોતી.

ગણિતશાસ્ત્રના અધ્યાપક (Professor) ની એક રમુજ વાર્તા કહેવાય છે. તહેણે ગોલ્ફના દડાની ગતિનો અભ્યાસ કર્યો, અને પોતાને તેમજ અન્ય સર્વને સંતોષકારક રીતે સહમત્ય તહેવો એક સિદ્ધાન્ત સ્થાપવામાં પુષ્કળ સમય વ્યતીત કર્યો. એ સિદ્ધાન્તથી તે એમ સાબીત

કરતો કે ગમે તહેવો સમર્થ પુરુષ હોય તોપણ તે ગોદ્દના દડાને અમુક દૃઢથી વધારે દૂર મોકલી શકે નહિ. ગણિતશાસ્ત્રના નિયમોથી એ નિયમને તેણે સાખીત કર્યો હતો અને તહેમાં કોઈથી દોષ કાઢી શકાય તેમ નહોતું; પરંતુ એ અધ્યાપકનો પુત્ર કે જે ગોદ્દની રમતમાં ઘણો હોંશિયાર હતો, તહેણે એક દિવસે, તેના પિતાએ સાખીત કર્યું હતું, તહેનાં કરતાં વીશ વાર વધારે દૂર દડાને ફટકાર્યો, તેથી કરીને અધ્યાપકનો સિદ્ધાન્ત ખોટો ઠર્યો ! મતલબ કે ઘણીવાર કોઈ પણ બાબતમાં નિશ્ચયપર આવવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ તે બાબતને અજમાવી જોવા-જોજ હોય છે.

તહમારો માર્ગ પણ એવી રીતેજ નિશ્ચિત કરવાની ટેવ પાડજો. જો તેમ કરશો તો તહમે પણ અલ્પામન ઘાટ આગળના નેપોલિયન જેવા બનશો. તહેણે અનુભવીઓને પૂછ્યું હતું કે આ “ઘાટમાંથી પસાર થઈ શકાશે ? ” બયથી ડરનારા મનુષ્યોએ અનિશ્ચિતપણે કહ્યું કે “ કદાચ પસાર થઈ શકવાનો સંભવ છે. ” નેપોલિયને કહ્યું: “ તો આગળ કુચ કરો. ”

ધંગલાંડમાં હમણાં બે વિચિત્ર ભાવનાઓ પ્રબળ થતી જાય છે. એક મિ. વિલેટની કલ્પના છે કે ઉન્હાળામાં ધડીઆળનો ફેરફાર કરી દિવસનો બચાવ કરવો કે જેથી આપણે વહેલાં ઉઠીને કામ કરીશકીએ, અને રાત્રે મોડા સુધી કામ કરી આપણા જીવનને સૂર્યની ગરમી વધારે આપી શકીએ. બીજી ભાવના નોર્મન એન્જેલની છે. તહેતું કહેવું એવું છે કે યુદ્ધ એ મૃગજળ સમાન આપણી પાસે હંમેશા ખડું રહે છે, અને કોઈ પણ સભ્ય જાતિને તેથી લાભ થવાનો નથી. આ બંને ભાવનાઓ બહુજ શાન્તિથી બહાર આવી છે, અને બંનેને આરંભમાં હસી કાઢવામાંજ આવી હતી; પરંતુ બંને ભાવનાઓનો હવે જનસમૂહ તરફથી સ્વીકાર થતો જાય છે, અને અંતે તહેમનો સર્વ રીતે વિજય થશે.

ડરકણ માણસને એ કલ્પનાઓજ આવી નહોત, કારણ કે મન્દ હૃદયમાં ગપજા મુદ્દિ વસી શકતી નથી. ડરકણ માણસ તો એ એ માણસોપર જે આક્ષેપો મૂકવામાં આવતા અને તહેમની જે હાંસી કરાતી તેના હાજરમાં ભાગ્યથી પણ ડરી જઈ શાન્ત થઈ જત. અડગ નિશ્ચય; ધૈર્ય અને અંતથીજ દુનિયાની ઉદાસીનતા દૂર કરી શકાય છે, અને તેનાપર વિજય મેળવાય છે. ન્હાની કે મોટી સર્વ આમતોમાં, આપણા જીવનના વિકટ પ્રસંગોમાં તેમજ સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નોમાં આપણે ખરૂંજ કરવાની હિંમત રાખવી જોઈએ અને જે પરિણામ મળે તે સહન કરવું જોઈએ.

જે માણસ કસોટીએ ચઢતો નથી અને લાભ હાની સ્વીકારવા તૈયાર થતો નથી તે જીડીકણ છે, અથવા બહુજ થોડી શક્તિવાળો છે.

બળથી વધારે ઉચ્ચ વસ્તુઓ પણ છે, અને ભીતિ કરતાં વધારે નીચ વસ્તુઓ પણ છે; પરન્તુ શુભ કાર્ય કરવામાં ભીતિ કરતાં વધારે હિંમત કરું નથી અને અશુભ કાર્ય કરવામાં ભીતિ કરતાં વધારે ઉચ્ચતર કંઈ નથી.

યુવક ખંધુ ! ત્હમે ભાવીને ત્હમારી જાત અર્પણ કરી છે. ત્હમારો આત્મા પવિત્ર રાખજો અને ત્હમારો હૃદયને દૃઢ બનાવજો. બળવાન અને હિંમતવાન બનજો. જે મુશ્કેલીઓને વટાવશે તેજ સફલતા મેળવશે.

૧૦-ઈશ્વરને સ્થાનાર યુવકને પત્ર.

આ પત્રોમાં અમે ઘણી બાબતો વિશે કહ્યું છે, પરંતુ એક વસ્તુ વિશે કશું કહ્યું નથી કે જેના સિવાય બીજું બધુંજ નકામું છે. ત્હમે કેટલાક યુવકોને ધર્મને હસી કહાડતા જોશો, ત્હમारी માતાએ બાળપણમાં શીખવેલી વાતોનો અને ત્હેના બોળામાં રમતાં રમતાં મેળવેલી સારી માન્યતાઓનો આ પ્રમાણે તિરસ્કાર થતો જોઈને ત્હમને આઘાત થતો હશે અને કદાચ એમ પણ બને કે સમય જતાં ત્હમारी તે માન્યતાઓ ધીરે ધીરે શિથિલ થતી ચાલે; માટે પ્રાર્થના કરજો કે એમ બને નહિ; પ્રાર્થના કરજો કે ધર્મ કે જે આ દુનિયામાં એકની એક અજોય વસ્તુ છે તેને ત્હમે વધારેને વધારે સ્હમજતા અને પાળતા ચાલો. જે ધાર્મિક જુસ્સો એક બાળકને વડીલો, વૃદ્ધો અને ધાર્મિક જનો આગળ ઘુંટણીએ પડતાં શીખવાડે છે અને મોટા સચક્ત નાણુસને પોતાને બળ આપનાર ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા પ્રેરે છે તે જુસ્સો નાબૂતના તરફથી મળતા રક્ષણ કરતાં પણ ત્હમારે માટે વધારે ઉપકારક છે. જેમ ત્હમारी પહેલાંનો સેંકડો વર્ષોનો ધાર્મિક વારસો ત્હમારે માટે પડેલો છે. તેમ ભવિષ્યની આશાઓ પણ ત્હમારા સન્મુખ છે. બીજાઓ જે મહેનત કરી ગયા છે ત્હેના મહાન ફળ પ્રાપ્ત કરવાનું અને બીજાઓ જે બીજા વાવી ગયેલા છે તેના પાકનો સંગ્રહ કરવાનું ઈશ્વરે ત્હમને સોંપ્યું છે. અને એ માટે ત્હમારે અભિમાન રાખવાનું છે.

આપણી પળેપળ ઈશ્વરની દૃષ્ટિ સમક્ષ જાય છે એ કરતાં બીજો કેવલ પણ વિચાર વધારે સત્ય નથી. અને તેનો અર્થ એટલોજ છે કે ઈશ્વર સર્વસ્થળે અને સર્વકાળે આપણી સાથે છે.

દુનિયાની કોઇપણ શક્તિ ત્હમને ધજા કરી શકે તેમ નથી

એવી માન્યતા સાથે જો ત્હમે મનુષ્ય બનતા જશો તો જગતમાં કોઈ પણ તોફાન અથવા કોઈ પણ નિંદા કે કટાક્ષ ત્હમને ઇજા પહોંચાડી શકશે નહિ અને તેની ચિંતાથી ત્હમારી માનસિક શાન્તિનો નાશ થશે નહિ; કેમકે અસંખ્ય સૂર્યમંડળો અને બ્રહ્માંડોને રચનાર તથા નિયમમાં રાખનાર ઈશ્વર ત્હમારા પક્ષમાં છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સદા સર્વત્ર ત્હમારી સાથેનો સાથેજ છે. સંસારના ગુંચવણી ભરેલા માર્ગમાંથી તે ત્હમને સહિસલામત દોરી જશે.

ધર્મ એ આપણને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જનાર અને આપણા આત્માને જીવનનાં સાચાં સુખો આપનાર દિવ્ય ગુરુસો છે. દિવસે દિવસે તે આપણને વધુ અને વધુ સ્વતંત્રતા આપે છે, દુનીઆનાં દારો આપણેમાટે વધુ અને વધુ ખુલ્લાં કરે છે અને પ્રભુની દિવ્યતાની અસર વધુને વધુ આપણામાં ઉતારે છે.

શબ્દકોષ લખવાનું કાર્ય મહારા હાથમાં હોય તો મહારા ધર્મની વ્યાખ્યા હું એવી લખું કે સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરને આપણા અન્તરમાં પ્રકટાવવાની કળા ત્હેનું નામ ધર્મ. એ સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુને માટે આપણા જીવનને અર્પણ કરવાનો આપણા હૃદયના ઉદ્દેશમાંથી ગર્જી ઉડતો દૃઢ નિશ્ચય એજ આપણો ધર્મમાર્ગ છે. એ ધર્મ માર્ગને અનુસરવાર્યાં આપણે આપણી જાતને છેતરતા નથી, આપણા જીવનના કોઈ પણ અંશેને જાણે કે તેઓ છેક વિખૂટા હોય તેમ આપણે ભૂલી જતા નથી, પરંતુ એવું માનીએ છીએ કે આપણું સમગ્ર જીવન વિશ્વની મહાન પ્રવૃત્તિની સાથે બહુજ ગાઢી રીતે જોડાયેલું છે, અને **લવિષ્યની** અદૃશ્ય વસ્તુ સ્થિતિઓ આપણા જીવનનાં વર્તમાન કાર્યો, વિચારો અને શબ્દોમાંથીજ પ્રકટવાની છે.

જો જગતને આપણે મહાન વિશ્વના એક અંગરૂપ માનીએ તો આપણે ધર્મને અમુકજ પ્રકારના દેવળ સાથે વા અમુકજ પ્રકારની

પૂજા સાથે અથવા શબ્દોની અમુકજ રચના સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ વસ્તુ માની લેવાની ગંભીર ભૂલના ભોગ થઈ પડીશું નહિ. કોઈ એકદેશીય દેવળ વા પંથનેજ આધિન નહિ બની જતાં આપણે સર્વ ધર્મોની અંદર રહેલા સત્યને સ્વીકારવું જોઈએ. આપણને ઈશ્વરમાં દૃઢ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ અને આપણી એ શ્રદ્ધાની સાખીતી આપે એવું જીવન ગાળવું જોઈએ.

ઈશ્વરને આપણે માનીએ છીએ એવું જાણાવનાર જીવન આપણે કેવી રીતે ગાળી શકીએ ? આ વિટંબના પૂર્ણ દુનિયામાં આપણને જીવન નિભાવવાને માટે સખ્ત મહેનત કરવાની જરૂર હોય છે, અને તેની અંદર અનેક નાની મોટી વસ્તુઓ તથા બનાવેતી લગતી ચિંતાઓથી આપણાં મન દબાઈ ગયેલાં હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણે ઈશ્વરપ્રત્યેની શ્રદ્ધાને આપણા મનની અંદર કેવી રીતે ખડી રાખી શકીએ ? આપણે કેવી રીતે એવી માન્યતા કાયમ રાખી શકીએ કે ઈશ્વર આપણી આસપાસ છે અને આપણા જીવનનું મહાત્મ લક્ષ્ય દુનિયામાં સર્વ સ્થળે ઈશ્વરી સ્નેહ પ્રસારવાનું છે ?

બેશક એવી રીતે બની શકવું એ સહેલું નથી. જીવન યાત્રામાં તહમને સમજાશે કે સંસારનો માર્ગ તહમારા કોમળ પગને માટે અતિ-શય સખ્ત છે. તહમારા બાળપણમાં ખીલેલા સર્વ ગુણોએ, સંસારની બંધી લાલચોની સામે ટક્કર ઝીલવામાં તહમને મદદ કરવાની જરૂર છે. અને તેઓ તહમારી બહારે ધારેજ. શુદ્ધ ઉચ્ચ વસ્તુઓ પ્રતિનો સ્નેહ, નીચ વસ્તુઓથી દૂર રહેવાનું બળ, મુશ્કેલીઓની સામે થનારું વૈર, પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે દુનિયાને આપવાનો દૃઢ નિશ્ચય, સ્વસ્થ શરીરમાં સ્વસ્થ મન, એ સર્વ કસોટીને પ્રસંગે ખરું મનુષ્યત્વ જાળવવામાં મદદગાર થઈ પડે છે.

ધર્મ એ કાંઈ લોભીનો ખજાનો નથી. આપણને તે સુખ આપતો

નથી. તે તો વીર મનુષ્યોનીજ મિલકત છે. વીર યુવકોનેજ વીર મનુષ્યો બનવાને તે પ્રેરે છે. દુનિયા પાસેથી મેળવાય તેટલું મેળવવાની અને બદલામાં કંઈ પણ નહિ આપવાની ઇચ્છાવાળા બીકણ સ્વાર્થી માણસોનો તે ધિક્કાર કરે છે.

આમ હોવાથી ત્હમે જ્યારે પણ કોઈ ઉત્તમ કાર્યને, ઉત્તમ મનુષ્યને અથવા ઉત્તમ વસ્તુને જુઓ ત્યારે તેને સત્કારવાની પ્રેરણાને અવશ્ય માન આપજો અને ધશ્વિરને સાચા હૃદયથી સર્વ બાંને રહાજો.

ત્હમારો કંઈ સશક્ત રહે ત્યાંસુધી તેનાં ગીત ગાજો; ત્હમારી આંખોએ દેખાય ત્યાં સુધી તેનો મહિમા દર્શાવતા પદાર્થો અને મનુષ્યો તરફ તમારી દૃષ્ટિ નાખ્યા કરજો, ત્હમારો હાથ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી તેનાં સંતાનોની સેવા કરજો અને નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ યુદ્ધના વીર યોદ્ધાની પેઠે ત્હમે તેને નમન કરજો:

“ જે ધશ્વિરે મને સશક્ત અને ચપલ બનાવ્યો છે, જેણે મને દોડવાની, સ્વારી કરવાની અને તરવાની શક્તિ આપી છે તેને હું વરડો થઉં ત્યારે નહિ પરંતુ હૃદયમાં જ્યારે ઉદ્ધાસ છે ત્યારેજ હરપજે હું યાદ કરું છું. પ્રભુ, મુજ આગકના પ્રણામ સ્વીકાર.”

પરંતુ આપજો ધશ્વિરને માનીએ છીએ એમ દર્શાવનારું જીવન કેવી રીતે જીવી શકીએ ? યુવક અને સશક્ત માણસ પણ (મરત્ય અગાઉથીજ) વિશ્વના સૃષ્ટા ધશ્વિરની પાસે કેવી રીતે જઈ શકે ?

કોઈ પણ રાજ્યમાં સૌ અથવા બસો માણસોજ બહાદુરીયા પોતાના રાજ્યની સમક્ષ ઉભા રહી શકે છે અને બીજા લાખો માણસોને તો રાજ્યની અતિશય બીક લાગે છે; પરંતુ રાજ્યઓના રાજ પાસે જવાનો રસ્તો તો સરળ છે. દુનિયા અને ધશ્વિરની ગાદી વચ્ચે કોઈ પણ અનુદ્વલધીય વિકટ માર્ગ નથી. માનવજીવન એ તે બંનેને સાધનાર પૂલરૂપે છે. વિધાતાની આવી ઉમદા ખુબી હોવા છતાં

ખીજું બધું આપણને સરળ લાગે છે અને માત્ર આ બાબતજ આપણને મુંઝવે છે. તેનું કારણ એ છે કે પાપી દુનિયા અને પવિત્ર સ્વર્ગની વચ્ચે જે માનવજીવન રહેલું છે તે દ્વારાજ આપણે આપણાં પાપમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ તેમ છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં યુગે યુગે ઈશ્વરનો આત્મા મહાત્માઓનાં જીવનોદ્વારા દુનિયાના જીવનમાં દાખલ થયો છે, માટે આપણે તો જે મહાત્માઓએ ખીજાઓને માટે પ્રાણોત્સર્ગ કર્યો છે, જેમણે હજારોને મુક્તિ અપાવી છે તેમનું અનુસરણજ કરવાનું છે. ઈશ્વરે તેમનાદ્વારાજ દર્શન આપ્યું છે અને તે માણસો પણ તેવા. અનુસરણદ્વારાજ ઈશ્વરરૂપ બન્યા છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જગતમાંના થોડા મનુષ્યો પણ ઈશ્વરમય થઈ શક્યા છે તો પછી લાખો માણસો પણ તેવા કેમ ન થઈ શકે? જરૂર થઈ શકે. પરંતુ મહાપુરુષોમાં જે શ્રદ્ધા હોય છે તે આપણામાં હોવી જોઈએ.

જેને ઈશ્વર પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે તે તહેને પ્રાપ્ત કરશેજ. નિષ્પાપ, સ્વાર્થ ત્યાગી જીવન એજ તેને મેળવવાનો માર્ગ છે.

મહાત્માઓના જીવનના એકાદ અંશનુંજ આપણે અનુસરણ કરવાનું છે એમ માનવાની ગંભીર ભૂલ કરતા નહિ. જગતથી દૂર રહી મુક્તિ મેળવવા પ્રયાસ કરશો! નહિ; જગતનાં દુઃખ દૂર કરવાનું ખીજાને સોંપી એકલા શાન્તિ માટે પ્રયત્ન કરશો નહિ. આવી શાન્તિ મેળવવામાં અસંખ્ય જીવન બપો ગયાં છે, પરંતુ આપણને સમજાય તેવી ઈશ્વરી શાન્તિ તે નથી. જે મહાત્માઓએ માંદાની માવજત કરી, ભૂખ્યાને ભોજન આપ્યું અને જેને પોતાને સૂવા બેસવાનું તો સ્થાન પણ નહોતું તહેમની શાન્તિ તેવા પ્રકારની નહોતી. મહાત્માઓ એવો ઉપદેશ કરી ગયા કે માણસોએ ખીજાં માણસોથી દૂર રહેવું અને આ

સંસારની વસ્તુઓના સંસર્ગથી બ્રહ્મ નથી થતા એટલા માટે જ ધધિર-
રનો ઉપકાર માનવો. મહાત્માઓ તો ઉલટા બીજા માણસોને સંસારમાં
પાછા લાવે છે, અને તેમને પોતપોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જીવન
માળવાનું કહે છે. ત્હેમના જીવનનો અર્થ તો એટલોજ છે કે આપણા
એકલાએજ પવિત્ર, નત્ર અને સદાચ્ચરી થવાનું નથી, પરંતુ આપણે
તેવા થઇને સમગ્ર જગતને તેવું બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

સત્ય ધર્મ એ મનુષ્ય માત્રનો જન્મહક્ક છે અને કેટલાકને
અમુક પરિસ્થિતિમાં રહેવું પડતું હોવાથી તે સમજાયો ન હોય અથવા
તે સમજવા જેટલો મનનો વિકાસ થયો ન હોય તો આપણી ફરજ છે
કે આપણે ત્હેમને તે સમજાવવો જોઇએ; અને ખરે રસ્તે ત્હેમને દોરવા
જોઇએ. ભૂખ્યાને અન્ન, પીડિતો પ્રત્યે આશ્વાસનનો શબ્દ, દુઃખી પ્રત્યે
દયાની લાગણી, મુક્તિ મેળવવા મથનારને સહાય, આવાં આવાં અનેક
કાર્યોથી એક માણસ બીજાને વધારે ઉત્તત બનાવે છે અને એજ
સત્ય ધર્મનો અંશ છે. જ્યાં સુધી ધધિરને નામે દુઃખી ગરીબોને દાન
આપનારનો ઉપદેશ કરનાર મહાત્માઓનાં નામ ત્હેમને યાદ હશે ત્યાં
સુધી ત્હેમે અધર્મને માર્ગે નહિ જઇ શકો. જગતમાં સત્ય હૃદયોનાં
તરી આવે છે; એ માન્યતાને જરા પણ શિથિલ થવા દેશો નહિ.
બીજાઓનું જીવન વિકટ બનાવનારી બાબતોને દૂર કરવા ખૂબ પ્રયત્ન
કરજો. જેથી કરીને લોકોનાં દુઃખ વધે અને માનવજાતિને ઉત્તત
બનાવવાને માટે પ્રયત્ન કરનારના હૃદયને દુઃખ થાય એવા કોઇ
પણ કાર્યને ઉત્તેજન આપશો નહિ.

પરંતુ જગત પ્રત્યેની ફરજો તરફ લક્ષ આપો ત્યારે પણ બાહ્ય
લાલચો વા આન્તર તોફાનથી તમારા આત્માની શાન્તિનો નાશ
થાય નહિ તે માટે ખાસ સાવચેત રહેજો. પર્વતોને ઉખેડી નાખવા
જેટલી શક્તિ તમારામાં બસે હોય, પરંતુ કસોટીના પ્રસંગોએ સદ્ગુણોનું

રક્ષણ કરજો. શતકો થયાં જે સારા આચારથી માણસોને નવું બળ પ્રાપ્ત થતું આવ્યું છે તે આચારોને તહમે પણ અનુસરજો. નિયમવડે અનેક પ્રકારની બેદરકારી અને આજસમાંથી આપણું રક્ષણ થાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. વળી નિયમિતપણે ઈશ્વરનું સ્તવન કરવાથી આપણી શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે, આપણો આત્મા પવિત્ર બને છે, માટે સૃષ્ટિના બનાવનાર ઈશ્વરના આગળ નમતાં કદી શરમાવું જોઈએ નહિ.

જગત્ જાણે છે તેના કરતાં ઘણી વસ્તુઓ પ્રાર્થનાદ્વારા સિદ્ધ થઈ છે. મનુષ્ય પ્રાપ્ત ન કરી શકે તેવી કોઈ પણ શક્તિ નથી. પશ્ચાતાપ, આશા અને અતિશય નમ્રતામાં આપણે ઈશ્વરને નમીએ છીએ અને કોઈના એ સાચા નમસ્કાર કદી પણ વ્યર્થ ગયા નથી. પ્રાર્થનામાં આપણે કદી નીચ વિચારને આવવા દેતા નથી. તે સમયે આપણા જીવનમાં જે કંઈ પવિત્ર અને નિર્મળ છે તેના જ પ્રવાહને અખંડ રીતે વહેવા દઈએ છીએ. એક ડાહ્યા માણસે ઘણા વખત ઉપર કહ્યું હતું કે “જો સીઝર તહમારો સ્વીકાર કરે તો તહમારો પ્રભાવ કોઈથી સહન થઈ શકશે નહિ, તો પછી જ્યાં ઈશ્વરે પોતેજ તહમારો સ્વીકાર કર્યો છે અને પ્રાર્થનાદ્વારા ઈશ્વર તહમને સાંભળે છે, તેની તો વાત જ શી કહેવી ?”

શું આના જેવી ઘીજી કોઈ ગંભીર અને સારી બાબત હશે ? શું કોઈ વિચાર આટલો ગંધો ચમત્કારી અને અવર્ણ્ય હશે ? આપણે નામદાર શહેનશાહ સાથે વાત કરી શકતા નથી, પરંતુ જે પ્રભુએ સ્વર્ગ બનાવ્યું છે, જેણે આકાશમાં હજારો દુનિયાઓને ચાલતી રાખી છે, જેણે તારાઓને પ્રકાશિત કર્યા અને પર્વતોનાં શિખરો બનાવ્યાં, તે આપણી ઇચ્છા થાય ત્યારે આપણને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે, અને આપણા પિતા તરીકે આપણી આજીજીઓ સાંભળે છે. ધર્મની એ જ ખુબી છે કે તે આપણને રાજની પ્રજા બનાવતો નથી, પરંતુ પરમ

પિતા પ્રભુનાં બાળકો બનાવે છે. જે પ્રભુ આપો દિવસ આપણું રક્ષણ કરનાર છે ત્હેને આપણે પ્રાતઃકાળમાં ધ્યાનપૂર્વક ભજીએ છીએ. જે આપણને બીજો દિવસ બતાવનાર છે ત્હેનો આપણે સન્ધ્યાકાળે ઉપકાર માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણે જીન્દગીભર આપણને ટકાવી રાખનાર ધશ્વિરી સ્નેહનો દીપક અંતઃકરણમાં જાગ્રત રાખીએ છીએ અને એ રીતે આપણે વધારે સુપાત્ર બનીએ છીએ. એક ભગ્ન-જીવિત દુઃખી કવિએ ખરેખર કહ્યું છે કે,

“આ પ્રમાણે મ્હને સ્વપ્નાં આવ્યાં છે,—અરે, મ્હારું સ્વપ્ન સાચું થાઓ કે—ભક્તિમાં લીન રહેનારા આત્માઓ મરણના ભયમાંથી મુક્ત થાય છે, અને આપણે જેની ભક્તિ કરીએ છીએ ત્હેના જેટલા જ પવિત્ર બનીએ છીએ.”

જ્યારે આપણે સંગીત સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને ઘણી વાર લાગે છે કે આપણે ઉન્નત બનીએ છીએ, અને જ્યાંસુધી સંગીત રહે છે ત્યાં સુધી અનિષ્ટ વિચાર મનમાં આવતો નથી. પરંતુ પ્રાર્થના તો સંગીત કરતાં પણ આપણને વધારે ઉન્નત, પવિત્ર બતાવનારી બાબત છે. કેમકે જ્યારે આપણે પ્રભુને નમીએ છીએ તે ક્ષણે આપણું હૃદય નિષ્પાપી હોય છે. આવી પવિત્ર ક્ષણોનો ત્હમે ત્હમારા જીવનમાં અનુભવ કરજો, અને જે જે સહાર્યો, સાહસો તથા મિત્રોને માટે ત્હમને ધશ્વિરી સહાયની જરૂર હોય તે સમયે તે સમયે યાદ કરજો. વળી જરા પણ અપવિત્ર વિચાર તે સમયે આપણા હોઠપર વા હૃદયમાં રહેવો જોઈએ નહિ.

જો કોઈ અયોગ્ય ઇચ્છાને માટે ધશ્વિરને ત્હમે પ્રાર્થી શકો નહિ તો તે ખરાબ ઇચ્છા જ નષ્ટ થાય તે માટે ત્હેને અવશ્ય પ્રાર્થજો.

આપણે ધર્મ વિષે એમ તો કહી શકીએ જ કે તે સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન છે. માન, ઈર્ષ્ય, વૈર્ય, ઉદારતા, સ્નેહ, દયા અને ન્યાય, એ સર્વ

કરતાં ધર્મ વધુ મહત્વનો છે. એ સર્વ વસ્તુઓ તો ધર્મરૂપી સ્વર્ગીય દીપકવડે પ્રકાશિત થયેલી પાર્થિવ વસ્તુઓ જ છે. જે ન્યાયવૃત્તિથી પ્રેરાઈ ધ્રુવસે પોતાનાજ પુત્રોને દેશદ્રોહના ગુન્હા માટે દેહાંત દંડની શિક્ષા આપી એ ન્યાયયુક્તિનો એમાં (ધર્મમાં) જ સમાવેશ થાય છે; જે ધૈર્ય-વડે હયામના લોકો દુનિયાથી અલગ રહી પ્લેગના ભોગ થઈ પડ્યા અને જગતને એ એવી રોગમાંથી બચાવ્યું હોતો પણ એમાંજ સમાવેશ થાય છે; એરિસ્ટ ઇડીઝને દેશવટો દેવા માટે એકઠી થયેલી સભામાં અમણુ ખેડૂતને હોતી ઇચ્છાનુસાર પોતાને હાથેજ દેશવટો લખવાનો વિનય એમાં જ આવી જાય છે; ધોવાનું કામ કરનારી કન્યાનો જીવ બચાવવાને માટે ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની એક એક ઇંચ ચામડી આપી એ ત્યામ પણ હોમાં જ સમાઈ જાય છે. જે માનવૃત્તિથી પ્રેરાઈ સેંકડો આદમીઓને ફાંસીની સજા થતી જોઈ એક રોમને કહ્યું હતું કે મહારા આટલા બધા દેશબંધુઓ વગર વાંકે મરી જાય છે તે જોવા હું જીવીશ નહિ, એ માનવૃત્તિ પણ હોમાં જ સમાઈ જાય છે. આ સર્વ ગુણો સત્યધર્મમાં આવી જાય છે.

ધર્મની મહાન આગ્રાઓ આપણને જમાનાઓથી મળ્યે જાય છે. આપણે ક્ષમાશીલ થવું જોઈએ—“દિવસના અન્ત પહેલા ગુસ્સાનો અન્ત લાવજો.” આપણે ન્યાયી થવું જોઈએ—“ન્યાયનો રસ્તો જળ-હળતી જ્યોતિ સમાન છે કે જે વધારે ને વધારે પ્રકાશે છે.” આપણે ઠાણા થવું જોઈએ “સાપના જેવા ડાહ્યા થજો, કચ્છતરના જેટલા નિર્દોષ બનજો.” આપણે પ્રાણી પ્રત્યે દયા રાખવી જોઈએ. “સજ્જન પોતાના પ્રાણિનો પણ વિચાર કરે છે.” આપણે પરસ્પર સહાયક બનવું જોઈએ. “તહમે એક બીજનાં દુઃખમાં ભાગ લેજો.” આપણે સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. “બીજના ધરના જમણવાર કરતાં પોતાના ધરનો સડો રોટલો વધારે સારો છે.” આપણા ધર્મની અસર શહેરમાં

તથા રાજ્યમાં થાય એવું કરવું જોઈએ. “ ન્યાયથી રાજ્યની ઉન્નતિ થાય છે પરંતુ પાપ કોઈ પણ જનસમાજને કલંક સમાન છે. ” આપણે કોમળ બનવું જોઈએ. “ શુદ્ધ ધર્મ તો એ છે કે દુઃખી અનાથ બાળકો અને વિધવાઓની મુલાકાત લેવી ” આપણે હાથના ચોકખા રહેવું જોઈએ. “ સાચો માણસજ પોતાને માર્ગે ટકી શકશે, અને જે હાથનો ચોકખો હશે તેજ વધારે ને વધારે સખળ બનશે. ” આપણે પ્રામાણિક થવું જોઈએ. “ મૃત્યુ આવે તોપણ સત્યજ્ઞે વળગી રહેજો. ” આપણે નિશ્ચયને વળગી રહેવું જોઈએ. “ કામ શરૂ કર્યા પછી અધવચ્ચ છોડી દેવાનો વિચાર કરે તે સ્વર્ગના રાજ્યને પાત્ર નથી. ” આપણે ધીરજ ધરવી જોઈએ. “ સામાની દલીલ સાંભળતા પહેલાં જવાબ આપતા નહિ. સત્યને તાવી જોયા પહેલાં ઠપકો આપવો નહિ. ” આપણે ઉદ્યોગી બનવું જોઈએ. “ અરે આજસુ, તું કીડીને જો, તેના ઉદ્યોગનો વિચાર કર અને હાલો બન. ” આપણે એક બીજા ઉપર સ્નેહ રાખવો જોઈએ. “ મારી વાણી દેવદૂતોની અને બીજા માણસોના જેવીજ હોય પરંતુ મારામાં ઉદારતા ન હોય તો હું ખડખડતા ખાલી વાસણ જેવો છું. હું ગરીબોને પોષવાને મ્હારું સર્વસ્વ આપી દેતો હોઉં પરંતુ મારામાં ક્ષમાનો ગુણ ન હોય તો તેથી મને કશો લાભ નથી. એ ક્ષમા ધાળું ખમે છે અને દયાયુક્ત હોય છે. ક્ષમા કોઈની અદેખાઈ કરતી નથી, તે પોતાની જાતનાં વખાણ કરતી નથી તેમ કૂલાઈ જતી નથી, તે અણુજાજતી રીતે વર્તતી નથી, સ્વાર્થ તાકતી નથી, જલદીથી રાખે ભરાતી નથી, કોઈનું આનંદ ઇચ્છતી નથી અને ઉચ્ચ-નીચના ભેદમાં રસ લેતી નથી, પરંતુ સત્યમાં આનંદ માને છે. તે સર્વ વસ્તુઓને સહન કરી લે છે, સર્વ માણસો અદ્વા રાખે છે, સર્વ વસ્તુઓની આશ્વા રાખે છે. તે કદી નિષ્ફળ જતી નથી. અદ્વા, ઉદારતા અને ક્ષમા એ ત્રણ ચિરકાળ ટકે છે, પરંતુ સર્વોત્તમ તો ક્ષમાજ છે. ”

માણસોએ ધર્મને એક મહાન ગૂઢ વસ્તુ બનાવી દીધી છે અને આ સરળ સત્રોને એવાં વાક્યમાં મૂકી દીધાં છે કે તેમનો અર્થ કોઈ પણ યુવકને જડે નહિ; પરંતુ ધર્મ કરતાં બીજી કોઈ વસ્તુ વધારે સરળ નથી. ઈશ્વર એ પિતા સમાન છે. સઘળાં મનુષ્યો ભાઈ છે. એ કલ્પનાઓ એટલી બધી સરળ છે કે છોકરાઓને પણ તે સમજાય તેમ છે. ભૂતદયા એ સઘળા સંતોનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. સર્વ માણસો ઈશ્વરનાં બાળકો છે એ ઉપદેશ માટેજ મહાત્માઓ આ દુનિયામાં જન્મ્યા છે. મનુષ્ય માત્રને એક કુટુંબના માણસ તરીકે રહેતાં શીખવવું, પાપની સામે થવાનું બળ આપવું અને સદ્વસ્તુઓની તૃણા તેમનામાં ઉત્પન્ન કરવી એજ એમનો જન્મ હેતુ હતો—તેમણે સંસારમાં સ્નેહ અને સમભાવ પ્રકટાવ્યો, પાપ અને શોક મનુષ્ય જાતનાં શત્રુ છે એમ શીખવ્યું અને ગરીબમાં ગરીબ બિહુક તથા અભિમાની રાજકુંવર બંને ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ સરખાજ છે એવું સત્ય મનુષ્યોને સમજાવ્યું. તેઓ દુનિયાને એવું કહેવા આવ્યા હતા કે પાર્થિવ ભપકો એ નાશવંત વસ્તુ છે, અને શાશ્વત વસ્તુઓ તો દયા, સત્ય, સ્નેહ અને શાન્તિ છે. આના કરતાં બીજો કોઈ પણ ઉપદેશ વધારે સરળ હોઈ શકે નહિ અને મહાત્માઓએ આ ઉપદેશો જે રીતે આપણને સોંપ્યા છે તે કરતાં બીજી કોઈ રીત સરળ હોઈ શકે નહિ.

એક ક્ષણભર વિચાર કરો કે જ્યારે ઇસુખ્રીસ્તે દુનિયામાં પોતાના ધર્મની સ્થાપના કરી ત્યારે તેમણે એ કાર્ય બાર ગરીબ માણસોને સુપ્રત કર્યું, તે તેણે બાર મોટા વિદ્વાનોને કે મોટા રાજાઓને સોંપ્યું નહિ, અથવા દેવળમાં કે કિંમતી પુસ્તકોમાં સંગ્રહી રાખ્યું નહિ; તેણે પોતાનો સંદેશ સામાન્ય માણસોને જ સોંપ્યો હતો. તેણે સત્ય-રૂપી ખીજ ને દુનિયામાં સરીયામ રસ્તા ઉપરજ વાળ્યું હતું.

આ બાબતમાં જે સૌંદર્યનો વાસ હોય તો સાથે સાથે તેમાં

ગંભિરતા પણ રહેલી છે. પૃથ્વીપર સત્ય ધર્મના અસ્તિત્વનો આધાર આપણાપરજ છે. જે દરેક પુરુષ અને સ્ત્રી પ્રભુપરની શ્રદ્ધા તથા દે તો સત્યધર્મ નિર્મૂળ થઈ જાય અને દુનિયામાં એકે બહુ માણસ રહે નહિ; એવો વિચાર કોઈ દિવસ તમને સવારે જાગી ઉઠતાં આવ્યો છે ? કેટલીક વખત કદાચ આપણને એવા વિચાર તો આવે છેજ કે જગતમાંથી ધર્મનો નાશ કદી પણ થવાનો નથી. પ્રભુની કૃપાદષ્ટિ તેના ઉપર વર્ષાજ રહી છે અને તે ચાલુ રહેશે. પરંતુ આમ છતાં પણ જે મનુષ્યોની પોતાની ઇચ્છા નહિ હોય તેમના હૃદયમાં ધર્મ કદી પણ ટકી શકશે નહિ. આપણી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જઈને પ્રભુ આપણને મુક્તિ આપશે નહિ. આપણે પોતેજ ધર્મની ઉપેક્ષા કરીશું અને આપણામાંથી તેનો નાશ થવા દઈશું તોપણ પ્રભુ તેને જીવંત રાખશે નહિ.

આમ હોવાથી ધર્મને સજીવ રાખવાના મહાન કાર્યમાં ત્હમે ત્હમારો હિસ્સો આપવાનું ચૂકશો નહિ. ત્હમારી પોતાની આજતમાં ત્હમને ધર્મ સરળ અને સાદો લાગે અને ત્હમારું જીવન વધારે યોગ્ય, વધારે ઉદાર, વિશેષ પવિત્ર અને વિશેષ ઉપયોગી થાય તેમ ત્હમે વર્તજો. ગુપ્ત ભેદો, વહેમો અને અદૃષ્ટ સત્તાઓ જેવી આજતો નહિ સમજવાથી પણ ધર્મને મનુષ્યો તથા દે છે. આવી આજતો નહિ સમજવાથી પણ ધર્મને મનુષ્યો તથા દે છે. આવી આજતો તમારી ધર્મની માન્યતામાંથી દૂરજ રાખજો. આપણા જીવનમાં આપણે ન હોઈએ તેવો ઢાંગ કરી મોંઢે ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરીએ અને હૃદયમાં તેનો સ્પર્શ પણ ન થવા દઈએ તો આપણને ઢાંગી બનાવનાર ધર્મને લોકો તથા દેશે; પરંતુ સર્વ મનુષ્યો તરફના પ્રેમથી આપણું જીવન જળહળવું હશે, અને નફા નુકસાનની પરવા કર્યા વગર શુભ કાર્ય છે માટે જ તે કરવા જેવું છે એમ ગણી તે કર્યા જઈશું તો જીવનનાં

તોફાનમાં આપણને શાન્ત અને આપદ વખતે નમ્ર બનાવનારી ધર્મ-રૂપી મધુર સત્તા તરફ અનેક મનુષ્યો આકર્ષાશેજ.

જગતના ધંધા-રોજગાર અને નિભાવનો બોજો ઉપાડવામાં તમે તમારો હિસ્સો આપશો તેટલો જગતની કમાણીમાંથી તમને હિસ્સો મળશે જ. પરંતુ દુનિયાને તમે ગમે તે આપો છતાં સુંદર જીવનની બક્ષિસ સાથે કોઈપણ વસ્તુને સરખાવી શકાશે નહિ. આ જગત તમને ગમે તે આપે છતાં અગમ્ય દૈવી શાન્તિ આગળ તેની કંઈજ કિંમત નથી.

છેવટે એવી પ્રાર્થના છે કે ત્હમે શુદ્ધતમ સ્વર્ગ પામે. અન્ય આત્માઓની તીવ્ર વેદના વખતે તેમને આશ્વાસન અને શાન્તિ આપનાર બનો. જગતમાં શુભ ઉત્સાહ પ્રકટાવો, શુદ્ધ પ્રેમને પોષો, કદ્યાણુ પ્રસારવામાં મધુર આત્મા પેઠે વિચરો અને તેમ કરીને જેમનું સંગીત દુનિયાના આનંદનું મૂળ છે તેવા મહાન ગાયકગણમાં ત્હમે પણ જોડાવાને ભાગ્યશાળી થાઓ.

યુવકો ડરશે નહિ, કારણ કે ત્હમારા મહાન પિતાની શુભેચ્છા ત્હમને પોતાનું રાજ્ય આપવાની છે.

સ્વાર્પણ.

(વચનામૃતો.)

મૂળ સંપાદક

ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળા.

ખી. એ., એલ. એલ. ખી.

અનુવાદક:

અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ. ખી. એ.

ભાષાન્તર કર્તાની અર્પણપત્રિકા.

ગુજરાતના સાચા સમાજસેવક પરમપૂજ્ય

અમૃતલાલ વિકુલદાસ ઠક્કરને

આ પુસ્તક અર્પણ કરી

કૃતાર્થ થાઉં છું.

અંબાલાલ માતીભાઈ પટેલ.

મૂળ સંપાદકની અર્પણપત્રિકા.

હિન્દના સર્વ સમાજ સેવકોને

આ વચનામૃતોતુનું પુસ્તક

અર્પણ કરું છું

અને

આશા રાખું છું કે માતૃભૂમિના ચિરકાળના કલ્યાણને
માટે પહેલાંના કરતાં પણ વધારે પ્રેમ અને બળથી
પોતાનું સમાજસેવાનું કાર્ય કરવાને પ્રેરે એવાં
પ્રોત્સાહનનાં વચનો તેમને તેમાંથી મળશે.

ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળા.

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના.

ભાષાન્તરને લાંબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી. પુસ્તકની અંદર રહેલાં વચનામૃતો એટલાં બધાં સુંદર છે કે એને માટે વધુ લખવું એ નકામું છે. રા. મોતીવાળાએ શ્રમ લઈ આ (મૂળ અંગ્રેજી) પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

ગુજરાતીમાં 'સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ' એ એકલુંજ પુસ્તક સમાજસેવકોને માટે અત્યાર સુધી હતું. આ પુસ્તકથી તેમને પ્રેરણા મેળવવાના સાધનમાં વૃદ્ધિ થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. ભાષાન્તર કરનારનો આખા પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવાનો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે એટલે ત્હેમાં ઘણા દોષો થયા હશે. વાચકો પત્રદ્વારા તે લખી જણાવશે તો ઘણો ઉપકાર થશે.

આ ભાષાન્તર તૈયાર કરવામાં ભાઈ ગોવર્ધનભાઈ કાળીદાસ પટેલ, ખી. એ., ભાઈ છોટાભાઈ શિવાભાઈ પટેલ, ખી. એ. એમણે તથા ખીજા મિત્રોએ જે મદદ આપી છે તે બદલ આ સ્થળે ત્હેમનો ઉપકાર માનું છું.

અં. મો. પટેલ.

ઉપોદ્ધાત.

જ્યારે રા. મોતીવાળાએ મહને આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત લખવાની વિનંતિ કરી ત્યારે મારા મનમાં પ્રથમ એજ વિચાર આવ્યો કે મહેં પોતેજ જોઇએ તેટલી સમાજસેવા કરી નથી અને તેથી એ કાર્ય કરવાનો મને હક્ક નથી, છતાં સત્કાર્યોમાં બહુ ભાગ મહેં નથી લીધો તો જેઓ એમાં પ્રવૃત્ત છે તેમને હું વધારે સારી રીતે વખાણી તો શકું; કારણ કે રા. મોતીવાળા અને તેના સહયોગી એવું કાર્ય કરી રહ્યા છે કે જે કરવાની આપણી દરેકની ફરજ છે. તરવરાનીઓ આપણને કહે છે કે altruism એ આ જમાનાનું ખાસ લક્ષણ છે. સામાન્ય માણસો પણ હવે પહેલાંની પેઠે પોતાના બંધુઓનાં દુઃખ તરફ બેદરકાર રહી શકે તેમ નથી. શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ તો દરેક જમાનામાં જનસમૂહની જરૂરીઆતોની ચિન્તા કરી છેજ, પરંતુ અર્વાચીન સમયમાં તો આખા સમાજનો અંતર્દોષ (conscience) સતેજ થયો છે, અને કોઇ પણ માણસ અજ્ઞાન હોવાનું બહાનું કાઢી શકે તેમ નથી. માણસની નૈતિક જવાબદારીઓની ઓછામાં ઓછી ગણતરી કરતાં એમ રહમજય છે કે આપણા જમાનાના બોરણ પ્રમાણેજ આપણું મૂલ્ય અંકાશે અને આપણા બાપદાદાના સંબંધમાં જે બચાવ ખરો હશે તે આપણા બચાવ તરીકે કામમાં આવશે નહિ.

આપણે સર્વેએ આપણા બંધુઓની સ્થિતિ સુધારવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. આપણે તેથી શું કરવું જોઇએ ? જવાબ એજ છે કે આપણાથી બની શકે તે સર્વ આપણે કરવું જોઇએ. દ્રવ્યનું દાન એ કોઈ મુખ્ય વસ્તુ નથી. દ્રવ્ય તો યત્રના પૈડાંમાં અંજતા તેલ સમાન છે, પરંતુ સમાજસેવાને તે એટલી બધી ગતિ આપી

શકતું નથી. કોઈ એક બિલ્લુકે સેન્ટ પિટર પાસે બિક્ષા માગી, ત્યારે તહેણે જવાબ આપ્યો કે “સોનું રૂપું તો મહારી પાસે બિલ્લુકલ નથી, પરંતુ મહારી પાસે જે છે તે ત્હને આપું છું.” રા. મોતીવાળાએ આ (મૂળ અંગ્રેજી) પુસ્તકને “સ્વાર્પણ” એ નામ આપવામાં પણ ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે. આપણ સર્વે કંઈક સ્વાર્પણ તો કરી શકીએ જ. આપણ બધાને ઝુપડાંની મુલાકાત સેવાની શક્યતા નથી, તો આપણાં રાજકીય, કારોબારી વગેરે કાર્યોમાં પણ આપણે આપણી લાગવગતો ઉપયોગ કરી શકીએ, અને સમભાવ દર્શાવી શકીએ જ. આપણાથી પ્રત્યક્ષ સેવા થઈ શકે તેમ ન હોય તો આપણે સદાયરણ અને પ્રાર્થનાદ્વારા તો સેવા કરી શકીએ જ. હૃદયિક કહે છે તેમ “તહારાથી બની શકે તો દાન આપ અને તેમ ન બને તો એક સહાનુભૂતિ દર્શાવતો મધુર શબ્દ કહે.”

સમાજસેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા વા તહેમાં જીવન ગાળવાની ઇચ્છાવાળાને ઉત્સાહ તથા પ્રેરણા આપવાને માટેજ રા. મોતીવાળાએ જગતનાં સર્વોત્તમ સ્ત્રી પુરૂષોના વાક્ય બહારમાંથી સમાજસેવાની આવશ્યકતા અને મૂલ્ય દર્શાવનારાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ એકઠો કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અંતે મહારા ધર્મના સ્થાપકના શબ્દો યાદ કર્યા સિવાય આ વિષય હું પૂરો કરી શકતો નથી, અને તે શબ્દોને સર્વ ધર્મનાં મનુષ્યો જરૂર સત્કારશે કે “ત્હમે આ કાર્ય મહારા ગરીબમાં ગરીબ બંધુની ખાતર કર્યું છે, તેથી તે ત્હમે મહારી પોતાની ખાતર જ કર્યું છે.”

કે. એન. કોલવિલ.

સ્વાર્પણ.

રસ્તાની પેલી મેર આવેલા પર્વતની કાળી બાજુ સામે લાલ પ્રકાશ ચળકી રહ્યો હતો. મુસાફરને માર્ગ દર્શાવવા સાર એક નોકર તેની સાથે મશાલ લઈને ચાલતો હતો. જેમ જેમ તે તેજ આગળ ચાલ્યું તેમ તેમ તે આગિયાની માફક ચળકવા અને ઉંચું નીચું થઈ નૃત્ય કરવા લાગ્યું. પછી તે વાંકે માર્ગે વળતાં અદૃશ્ય થયું અને નજરે પડ્યું નહિ. ગિરિના દેવતાએ મારી પાસે આવીને ધીમેથી કાનમાં કહ્યું કે,

“જીવન પણ પેલી મશાલના જેવું જ છે, માનવદેહમાં તે થોડા સમય સુધી પ્રકાશે છે, પછી ઇશ્વરની પરિચારિકા ભાગ્યદેવી તેને ઉપાડી લઈ પર્વતની પેલી બાજુએ લઈ જાય છે અને તે અદૃશ્ય થાય છે. પરંતુ એટલું તો યાદ રાખ કે “મૃત્યુ એ જીવનને વળવાના માર્ગ સિવાય અન્ય કંઈ જ નથી.” જીવનનો અગ્નિ તો પહેલાંની માફક બળ્યા જ કરે છે, પરંતુ મૃત્યુરૂપી પર્વત આપણી દૃષ્ટિથી તેના પ્રકાશને ઢાંકી દે છે, અને આપણે ભૂલથી તેને નષ્ટ થયેલો માનીએ છીએ. રસ્તો લાંબો અને વિકટ છે, તે ગોળ તે ગોળ ચકાવો જોઈએ, અને સર્વના સૃષ્ટા ઇશ્વરના નિવાસસ્થાને ધીમે ધીમે પહોંચી જાય છે. આપણે જો સમુરી રાખી શકીએ તો આપણને જાણાશે કે નસીબદેવી પાછી આત્માના તે પ્રકાશને પ્રથમની માફક જ ઝગડતો રાખી ટેકરીની આ બાજુએ ઉચ્ચ શિખરપર ઝુકે છે, અને જેવી રીતે પરિચારક અન્ય મનુષ્યોની પરિચર્યા કરવાને દીવો લઈ આગળ ચાલે છે તેવી રીતે ઇશ્વર આપણા જીવનઅગ્નિને ભાગ્યદેવીના હાથમાં સોંપે છે.”

સેવાને માટે જ આપણને જન્મ આપ્યો છે. સેવા અર્થે જ સચેત પ્રાણીઓની સાથે આપણને રાખવામાં આવે છે.

જો આપણું જીવન આપણે પવિત્ર અને તેજસ્વી રાખેલું હોય છે તો તે વિશ્વની બૂલબૂલામણીમાં ગુચવાતા ઘણાક જીવોને માટે માર્ગદર્શક થાય છે; પરંતુ જો આપણે તેને સ્વચ્છ અને ચક્રચક્રીત રાખવામાં, તેમાં અધ્યાત્મિક તેલ પૂરવામાં, અને તેની ખતી સાફ રાખવામાં બેદરકાર રહીશું તો આપણા જીવનની ચીમની વિકારોરૂપી ધૂમાડાથી ઝાંખી પડશે અને જીવનની જ્યોતિ પવનના સપાટાથી અસ્થિર બની પુઝાઈ જશે, અને અન્યને માર્ગદર્શક બનવાનું જે કાર્ય આપણને સોંપવામાં આવેલું છે તેમાં આપણે નિષ્ફળ નિવડીશું, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે પોતે જ અવળે માર્ગે ચડી જઈશું, અને સૂકા હાડકાંની ખીણમાં સત્વવિનાના નિરર્થક કચરાની પેઠે નાશ પામીશું.

મિસિસ સેઈન્ટ નીહાલસિંહ.

હું જેની હિમાયત કરું છું એવા સર્વ સ્વામિત્વવાદનો એક પ્રકાર-જો ખરેખર હોતે સર્વ સ્વામિત્વવાદ કહેવામાં આવે તો-એ છે કે જેથી માણસો એમ સહમતે કે તેઓ સ્વાર્થ અને આલસ્યપૂર્ણ એકાન્તમાં બીજાથી અલગ રહી શકે જ નહિ, પરંતુ તેમને ઈશ્વર અને પોતાનાં પાડોશીઓ પ્રત્યે કર્તવ્ય બજાવવાનું છે, અને તેમના તરફ દુર્લક્ષ કરવાથી અથવા તે નહિ બજાવવાથી મનુષ્યકૃત ધારા ફરમાવે તેના કરતાં વધુ સખત સખતો તેમને ભોગવવી પડશે.

એ. સિ. બેન્સન.

મનુષ્યને “પોતે આ જગતમાં કંઈક કરી શકે તેમ છે, અને તેની સેવા ખરેખર જરૂરની છે” એ વિચારથી જેટલું પ્રેતસાહન મળે છે, તેટલું બીજા કશાથી મળતું નથી. સુપ્રત થયેલા કાર્યના

કોઈ પણ બાગને સુધારવાનું અથવા બગાડવાનું-સુંદર અથવા બેડાળ બનાવવાનું આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે, એ કલ્પનાથી મનુષ્યને પોતાની જવાબદારી જેટલી રહમગમ્ય છે, તેટલી બીજા કશાથી રહમગમતી નથી.

સર ચાલિવર લોજ.

મહારી તો માન્યતા છે કે મહારું જીવન સમય જાતિને માટે છે, અને જ્યાં સુધી જીવાય ત્યાં સુધી મહારાથી જે કંઈ તેને માટે થઈ શકે તે સર્વ કરવાનો મહારો હક્ક છે.... માનવ પ્રગતિની પ્રથમ શરત એ છે કે પહેલ કરનારે બીજાં માણસોની દૃષ્ટિમાં મૂર્ખ બનવાને સર્વ રીતે તૈયાર રહેવું જોઈએ.... મહારા મૃત્યુ પહેલાં મહારી સર્વ શક્તિ વપરાયલી જેવા મહારી દમ્બા છે, કારણ કે જેટલું વધારે સખ્ત કાર્ય હું કરીશ તેટલું વધારે હું જીવીશ. મહેને તો જીવન જીવનની ખાતર બહાલું લાગે છે. જીવન મહેને પોતાને 'ચોડા સમયના દીપક'ના જેવું નથી લાગતું. તે મહેને ક્ષણભર મહારા હાથમાં આવેલી ઝગઝગતી મશાલના જેવું લાગે છે; અને તે યમદેવને સ્વાધીન થાય ત્યાર પહેલાં જગતને તે જેટલો પ્રકાશ આપી શકે તેટલો બધો જ પ્રકાશ તેની પાસેથી અપાવવા માગુ' છું.

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ.

બધાં માણસો દાન આપી શકે નહિ, બધાં માણસો કાર્ય કરી શકે નહિ, પરંતુ સર્વ કોઈ સદાયરણી તો થઈ જ શકે; અને જે મનુષ્ય સદાયરણી થઈ શકે છે તે મનુષ્ય વગર બોદ્યે પણ જગતની સર્વોત્તમ સેવા બજાવે છે. મતલબ કે જેટલા પ્રમાણમાં સદગુણી થવાય તેટલા પ્રમાણમાંજ સેવા કરી શકાય છે. જેઓ શ્રેષ્ઠ છે તેઓ જ સર્વોત્તમ પ્રકારની સેવા કરી શકે તેમ છે. સદાયરણી મનુષ્યોને લીધેજ જગતના માણસો સદાયરણીમાં શ્રેષ્ઠતા માને છે. શું તહમ સદાયરણી બનીને સેવા કરી છે? દુરાચારીઓને જોઈને નિરાશ થયેલા મનુષ્યો સદાયરણી મનુષ્યોને જોઈને આશા રાખતાં રીખે

છે. ત્હમે આશાવન્ત છો ? જેઓ પ્રેમાળ છે ત્હમને જોઈમેજ અન્ય મનુષ્યો ખીજાઓને આહતાં શીખે છે. ત્હમે પ્રેમાળ છો ? જગતમાં વિદ્યાર્થી સ્ત્રી કે પુરૂષ પૈકીનાં જે જે મનુષ્યો પવિત્ર હોય છે ત્હમને લીધેજ લોકો પવિત્રતામાં મહત્વ સમજે છે. ત્હમે પવિત્ર છો ?

રેવરંડ ડિ. જે. ફ્લેમિંગ.

આપણે ઈશ્વરી કાર્યનાં સાધનો અને નહેરો છીએ એમ માનવું જોઈએ. થોડાં પણ કાર્યમાં આપણે જલા અને નિમકહલાલ સેવક બનવું જોઈએ. આ પૃથ્વીપરના કુન્યતર જીવનની થતી ઉત્ક્રાન્તિ અને ખીલવણીમાં સદાય દરવાનો આપણો ખાસ અધિકાર છે.

સર ચોલિવર લૉજ.

પોતાના બંધુઓ પ્રત્યેની પોતાની દરજ અગ્નિવતી એ જ ધર્મનું ખરું રહસ્ય છે. માણસો! પોતાના આન્ધવોની સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પવા સિવાય ખીજી દોષ પણ વરતુના હોમથી ઈશ્વરને સંતુષ્ટ કરી શકે નહિ. આ સત્ય છે તેથીજ દરેકના જાનમાં સેવાનો સર સંભાળાય છે. એ સેવા વ્યક્તિગત જીવનના વિકાસ અને પવિત્રતા માટે અનિવાર્ય જરૂરની છે કે જે વિકાસ અને પવિત્રતાકારાજ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.

રેવરંડ ડિ. જે. ફ્લેમિંગ.

માણસ સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી બને, એ પણ એક ખરી અને સંગીન સેવા છે.

ડબ્લ્યુ. ઈ. ગ્લેડસ્ટન.

સહાનુભૂતિ એ પ્રકારની છે, કલ્પિત અને વ્યવહાર. જેનની પાસે આપણે કદી જઈ શકવાના નથી તેવાને માટે રણક્ષેત્રમાં ધવાયેલા-દુષ્કાળ પીડિતો, વિધવાઓ અને નિરાશ્રિતો, જીવનને માટે કાંકાં મારતા કલાધર, ગાયક અથવા ક્ષેપકને માટે આપણને લાગણી થાય છે વા થતી હોય એમ લાગે છે તે સહાનુભૂતિ પ્રથમ પ્રકારની છે; અને જેઓ આપણી પાસેજ રહે છે, જેઓનો હક્ક આપણા ઉપર સૌથી

વધારે સખળ છે, અને જેમની જરૂરીઆતો અતિશય છે તેમના પ્રત્યે આપણું જે દેવું છે તે બીજા પ્રકારની સહાનુભૂતિ છે. પહેલા પ્રકારની ને આપણે હિસાબમાં લેખતા નથી, કારણ કે તે ફક્ત લાગણી છે, તે કંઈ સહયુગ્ય નથી. ગર્વથી ફૂલાઈ જઈએ તે સિવાય તેનાં કંઈ ફળ નથી. બીજી તરફ વ્યવહાર સહાનુભૂતિ સર્વોત્તમ ગુણ છે. તે જ ખરું આદર્શ છે. તે આદર્શવડેજ આપણે આપણાં સર્ગાં વડાલાંના અથવા અન્ય આપણા સંબંધમાં આવનારનાં હૃદયોમાં આપણે પ્રવેશી શકીએ છીએ; તેથી હૈમનાં દુઃખ, હૈમની આશાઓ, જરૂરીઆતો અને હૈમને થયેલાં તુકસાનો આપણી નજર આગળ ખડાં થાય છે, અને યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય સ્થળે હૈમને આશ્વા પૂર્ણ વચનો કહેવાને, કેતસાદ આપવાને, હૈમના શત્રુ આગળ હૈમનો અપરાધ કરવાનો અને જ્યારે અન્ય મનુષ્યો હૈમનાં કાર્ય જોતાં પશુ નહિ, તે વખતે હૈમના પ્રયત્નોને વખાણવાને તે આપણને પ્રેરે છે; કે જે વખાણથી તેમને આપેલા અન્ય પ્રકારના દાન કરતાં વધુ સારા અને વિલાસો મળે છે. આવી સહાનુભૂતિનું પાત્ર શોધવાને હૈમનાં બહુ દુર જવાની બીલકુલ જરૂર નથી. સિલિ. ઇ. એફ. બેરી.

મહારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી માણસને એક આત્રી થાય નહિ કે “સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પોતે જ સમાજનાં આરોગ્ય, પવિત્રતા, પ્રામાણિકતા, સુખ, શાન્તિ અને પ્રેમ પ્રસન્નવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, અને આપણે તો ફક્ત તેની સાથે રહી કાર્ય કરતારા જ છીએ” ત્યાં સુધી તે માણસ સમાજનું સર્વોત્તમ કલ્યાણ કરી શકે નહિ.

રેવરંડ ડિ. જે. ફ્લેમિંગ.

જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેના પૂલરૂપી જીવનને તપાસીને હવે મહારા હૃદયને કહેવા દો કે મનુષ્ય અથવા પશુ પ્રત્યે મહારાથી જે કંઈ સેવા થઈ છે હૈને લીધે, મહે જેવી જોયેલી તે કરતાં અત્યારે દુનિયાને

વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકી જાઉં છું. એલ. વિલર વિલ્કોક્સ.

અન્યના ભલાને માટે કરેલા કાંઈ એક ખાસ કામવડે આપણે માણસોનું ઉત્તમ કલ્યાણ કરી શકતા નથી, પરંતુ આપણી દરરોજની પ્રવૃત્તિઓની દિશા અને પદ્ધતિથી જ તેમ કરી શકાય છે. મન, વચન અને કર્મની એકતાથી જ આપણે ખીજાને ઉંડી અસર કરી શકીએ છીએ. ઈ. કેઈડી.

તદ્મારા જીવનનો સૂર્ય મૃત્યુના અન્ધકારમાં ડૂબે ત્યારે તદ્મારાં દયાનાં સકૃત્યોની યાદ ભાવીના તેજસ્વી પટપર ચળકી રહે અને ભલાં દાર્પના રૂપમાં તમે વાવેલાં ખીજ ભવિષ્યમાં શતધા ખીલી રહે એવા પ્રકારનું જીવન જીવો. સર. જૉન બ્રાન્ડિંગ.

આપણે જ્યારે આ જીવન વટાવી જઈએ ત્યારે આપણે માટે એટલું તો દહેવાવું જોઈએ કે, જે કે આપણી પાસે સોનું, રૂપું નહોતું, પણ આપણા પોતાના તનમનવડે પુષ્કળ પ્રકાશ, આનંદ અને ઉત્સાહરૂપી વધારે કિંમતી દ્રવ્ય આપણે આખે રસ્તે વેરીને આપણી પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વ ઉદારતાથી અન્યને આપ્યું છે.

સિલિ. ઈ. એફ. બેરી.

ખરી ભલમનસાઈ નિર્જીણ અને નિરાકાર હોતી નથી. ઉલટી તે જીવન, રંગ, લાગણી અને કવિતાના જેવી સચેત હોય છે. તે એક ખરેખરા સૈનિકની પેઠે પોતાના વાવટાઓ ફરકાવી રહે છે અને શત્રુ સહામે મક્કમ ઉભી રહે છે. તે સખળ અને સુંદર હોય છે. તે પોતાને કપાળે એવું ઝળહળતું તેજ લઇને ફરે છે કે જેના આગળ પાપ અને દોષનો અસત્ય ચળકાટ ખપોરના સૂર્ય આગળ મીલુખતીના દોષકની પેઠે ઝાંખો પડી જાય છે. નીચ, ખૂર્જ અને નિર્જીણ લાગણી સાથે હોને કંઈ લાગતું વળગતું નથી. તે હૃદયમાં વસે છે, ઓઠમાં

નહિ, અને સ્પષ્ટ જણાઇ આવે તેવા દોષ કરતાં દંભનો તે વધારે તિરસ્કાર કરે છે.

લિલિ. ઇ. એફ. બેરી.

ભલાં કામો કરવાથી જેમની સાથે એક વાળીને કારણે સહવાસમાં આવી શકાય છે તેમના તરફથી પોતાનાં વખાણ થવાનો અથવા શાખાથી મળવાનો અથવા તેમની ઓળખાણના પરિણામે ખુશી રીતે લાભ મળવાનો કે લાગવગ વધવાનો અંભાવ હોય તો તો ભાગ્યે જ એવો કોઇ હોય છે કે જે પરાપકારનું કાર્ય ન કરે. સાચા, સહાય અને ઉદાર આત્માઓ જ એટલી બધી દૈનિક ઉચ્ચતા ધરાવતા હોય છે કે જે ઉચ્ચતાને લીધે તેઓ એવી દશીજ હામના કે પરવાહ કર્યા સિવાય કર્તવ્યની ખાતરજ ભલાં કાર્ય કરે છે.

લિલિ. ઇ. એફ. બેરી.

એ તો સત્ય જ છે કે ભલાં કાર્ય કરવાની શક્તિ અને તેનો વિસ્તાર માણસના પોતાના ચારિત્રપરજ આધાર રાખે છે, માત્ર વાણી કે બુદ્ધિના ઝળઝટ અથવા ચાલાકીથી ચારિત્રના દોષ ઢાંક્યા રહેતા નથી.

૧૪૮૨.

અમારે કયે માર્ગે ચાલવું તે અમે જાણીએ છીએ; અમારા હૃદયપર તહારી આજ્ઞાઓ કોતરેલી છે; પરંતુ હે ઈશ્વર! કૃપા કરી આ કરતાં વધુ આશિષો આપ. અમારી સમજણ પ્રમાણે પર્તવાની ઇચ્છા આપ. અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરવાની શક્તિ આપ. કાર્ય કરવાને માટે પોલાદના જેવો સંગીન હેશ આપ. અમને જ્ઞાન તો હું આપેલું જ છે; પરંતુ હે પ્રભુ! ઉપલી બીજી અપૂર્ણતા અમને બહુ સાથે છે. અને તેજ અમે તહારી પાસે માગીએ છીએ.

જૉન ડિન્ક વૉટર.

દુનિયાની સારી વસ્તુઓનો થોડો અથવા ઘણો ઉપભોગ આપણે આપણી જાતે કર્યો કે નહિ, તે આપણે માટે સો વર્ષ પછી બીજાકુલ

જરૂરતું નથી; પરંતુ આપણને આપેલી શક્તિઓનો અને અનુકૂળતાઓનો ઉપયોગ અન્ય ગૃહસ્થોને એ લાભ મેળવી આપવામાં કર્યો કે નહિ તે જ સૌથી વધુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. **એટલી.**

અન્યના સુખની ચિન્તા કરવાથી પોતાના વ્યવહારમાં પણ એટલી બધી સહાય મળે છે કે માત્ર સ્વાર્થને ખાતર પણ ખીજાને લાભ કરી આપવો એ સારી નીતિ છે, પરંતુ એવા હેતુવાળી ભલ-અનસાધ કરતાં નિઃસ્વાર્થી માયાળુ સ્વભાવ એ અનેકમણે ઉચ્ચ અને લાભપ્રદ છે. x x x x

પ્રેમ અને સેવાના સિદ્ધાન્તનું સુંદર રહસ્ય તો એ છે કે તેથી આપણું વ્યક્તિત્વ ખીલે છે. જે એમ પૂછવામાં આવે કે તે કેવી રીતે? તો મહારો ઉત્તર એ છે કે થોડી પળને માટે પોતાની જાતને પિસરી જઈને સ્વાર્થ વૃત્તિમાંથી બહાર આવો અને અન્યને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ભલી સેવા, કંઈ પણ પ્રેમયુક્ત કૃપા કરો. કાર્ય નહાતું છે અથવા મોટું છે તે ખાસ અગત્યનું નથી; પરંતુ જેનું જીવન હેતુશૂન્ય અને ચિન્તાપૂર્ણ લાગતું હોય એવા પ્રત્યે પ્રેમથી જુઓ અને થોડા પણ આશાજનક શબ્દો બોલો. એવું પણ બને કે તેને માટે એજ પ્રસંગ અણીને હોય અને તેથી કરીને તમારી એવી સહજ મદદથી પણ તેનું આખું જીવન અથવા નસીબ પલટાઈ જાય. વળી જે પોતાને મિત્ર સંહિત માને છે તેના તમે મિત્ર બનો.

અરે! દરરોજ એવા અનેક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં મહાત્મકાર્યો નહિ, પરંતુ પડોશી પ્રત્યે અસંખ્ય નહાનાં સેવાનાં કાર્ય કરી શકાય. એકવાર પણ પ્રેમાળ હૃદયથી અન્ય માટે કંઈક કરો, અને તેમાંથી જે અમૂલ્ય આનંદ મળે છે તે અનુભવો, એટલે પછી તમને ફરીથી તેવું કરવાનું કહેવાની જરૂર પડશે નહિ.

ખીજી વાર તેવું કાર્ય તમને વધારે સરળ અને વધારે સ્વાભાવિક લાગશે.

આર. ડબ્લ્યુ. ગ્રાઈન.

જીવનના સામાન્ય અનુભવોમાં એક પણ દિવસ એવો જતો નથી કે જ્યારે આપણાથી બની શકે તેવી સેવાની માગણી કરનારા ખીજા લોકો આપણી સમક્ષ ઉભા રહેલા ન હોય. પછી ભલે તે સેવા કદાચ ક્ષણ સામાન્ય વિનયરૂપે હોય, ઘરનાં માણસો પ્રત્યે સહૃદય ભલમનસાઇ હોય, પડોશીઓ અને ધંધાને લીધે સંબંધમાં આવતા અસીલોની શાન્ત મનથી ચિકિત્સા કરવાનું હોય, અથવા વૃદ્ધો અને બાળકોના જીવનમાં આપણે રસ લઇએ છીએ એ દર્શાવવાનું હોય. આપણી આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યો આપણાં સંબંધી છે. જો આપણે દયાની સર્વ પ્રેરણાઓને તિરસ્કારવા ન માગતા હોઇએ તો આપણા પોતાનાજ સુખનો અને જાતનો વિચાર કરીને તહેમના પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી આપણી નજરમાં આવે તેમ વર્તી શકીએ નહિ.

જે. આર. મિલર.

કોઇ પણ આદમી જ્યારે પોતાના સ્વાર્થને બદલે સમાજનું હિત વિચારે છે ત્યારેજ તે સાચો મનુષ્ય અને છે. ધનામની પ્રાપ્તિ અથવા સંજ્ઞમાંથી મુક્તિને બદલે આવી ઉત્તત અને સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર ભાવનાજ આપણા લક્ષમાં નિરંતર રાખવાની છે.

એફ. ડિ. મૉરિસ.

દરેક સુકૃત્ય અથવા દુષ્કૃત્યનાં બે પરિણામ આવે છે. એક જગતપર અને ખીજું કરનારની આન્તરવૃત્તિ અથવા સ્વભાવ પર. જેમકે કોઇ એક યોગ્ય પાત્ર પ્રત્યે કરાયેલું પરોપકારી કાર્ય બહાર જઇને ખીજાઓનું દુઃખ પણ નિવારે છે અને કરનારના હૃદયમાં પ્રવેશીને તેના દયાળુ સ્વભાવ અથવા ટેવને બળવાન પણ બનાવે છે.

જે. માર્ટિનો.

એ તો સત્ય છે કે આપણે દરેકને સુખી કરી શકીએ નહિ, પરંતુ આપણા દોષથી કોઈ બલા માણસને પોતાની સુખશાન્તિ, ન શુભાવવી પડે એટલું તો અવશ્ય કરી શકીએ. કેમકે એ વાત તદ્દન આપણી સત્તામાં છે, અને આપણે એટલું કરી શકીએ તો પણ ધોળું છે.

જનસમૂહના સુખની દરકાર કર્યા સિવાય પોતાની જાતે સંપૂર્ણ સુખી કોઈ પણ મનુષ્ય થઈ શકે નહિ, માટે આપણે સંતોષીએ; અને અન્યને સંતોષી બનાવવાં. આ આપણા જીવનનો મુદ્દા લેખ હોવો જોઈએ.

હૃદયિક શૌકી.

સત્ય, વિનય અથવા હિંમરતા એ બોલક વ્યવહાર પ્રમાણેના બાહ્ય ચિવેક કરતાં તદ્દન ભિન્ન વસ્તુ છે. એ કોઈ એક બાહ્ય ક્રિયા નથી, પરંતુ આંતર ભાવના છે. તે મન, વચન અને કર્મથી કરેલી એક નિઃસ્વાર્થ સેવા છે. ઘણીવાર કાર્ય કરતાં મૌનથી વધારે સારી સેવા બજાવી શકાય છે.

અધિચારી વચનો, ચીઠીઓ અવાજ, ખીજવે એવી ટીકાઓ, ક્રોધ અને અધિરાધ, જેમાં આપણને લાગતું વળગતું નથી, જેથી આપણને ખીલકૂલ હરકત થવાની નથી, અથવા જે સુધારવાનું આપણને સુપ્રત્ત થયું નથી, અને જે પ્રદેશમાં મનુષ્ય તદ્દન સ્વ-તંત્ર છે; હૈવી માણસોની રહેણી કરણી વા હૈમના દેખાવપર કરેલી ટીકાઓ, એ સર્વ સમાજના જીલમગારોના સ્વચ્છંદી અત્યાચારો છે, અને હૈમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગજ નથી.

ઘણા માણસો અજાણથી જીવનભર અન્યને આવી રીતે દુઃખ દે છે. આવી રીતભાતનો બુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો, એ કોઈ પણ જાતનું શુભ કાર્ય કર્યા સિવાય પણ એક પ્રકારની સેવા બજાવવારૂપ

સત્ય વિનય આ રીતે ઝોળખી શકાય; આપણા પાડોશીઓ અથવા મિત્રો જે આપણી પાસેથી માગી શકે નહિ તહેતું તે દાન કરે છે. તહેની મહત્તા એમાં સમાયેલી છે કે જે અન્ય બલાતકારે પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ તે સ્વેચ્છાથી આપી દે છે. તહેને માનસિક દ્રવ્ય સિવાય અન્ય પ્રકારના દ્રવ્યની ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી. તે દ્રવ્ય કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારના ચારિત્રતું ચિહ્ન છે. દ્રવ્યથી માણસ સુધરેલો હોય એમ જણાય છે, પરંતુ સત્ય વિનયથી માણસનું ઉચ્ચ ચારિત્ર જોઈ શકાય છે.

સાચી દયાએ શું કર્યું હતું? ખરેખર કંઈજ નહિ, પરંતુ આનન્દજનક દારય, બંધો સ્વભાવ, અન્યને શું લાગતું હતું અને શું જોઈતું હતું તહેતું જ્ઞાન, આ સર્વ એમ સ્પષ્ટ જણાવતું હતું કે તે સર્વને ધિસરી પરનો વિચાર કરતાં શીખી હતી, તેથી તે ગરમાગરમ શબ્દો અને ચઢી ગયેલાં ભવાંથી ઉત્પન્ન થતા કજીઆને મિષ્ટ શબ્દો-વડે શાન્ત પાડતી, ખીજવાર અશક્તની પથારી આગળ બેસી આશ્વાસન આપતી, કોઈવાર રડતા બાળકને છાતું રાખતી, અને કોઈવાર ધંધાની ચિન્તાઓને લીધે જેનો સ્વભાવ ચીઢીઓ થઈ ગયેલો હોય તેવા માણસોને શાન્તિ આપતી. પોતાના સિવાય અન્ય કોઈને તે સેવાની ખબર પડવા દેતી નથી. સમભાવી હૃદય સિવાય અન્ય કોઈથી એ જોઈ શકાય તેમ નહોતું. તહેના ઉન્નત સ્વભાવની ખરી ખૂબી એજ હતી. જે દયા કસોટીમાં સેવાનાં મહાન કાર્ય કરી શકે એવી શક્તિવાળી જણાય છે તેજ દયા સેવાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્ય કરવાને હંમેશ તત્પર હોય છે.

એફ. ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટસન.

“મનુષ્ય પોતેજ પોતાના ભાગ્યનો વિધાતા છે.” જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ સેવા છે; સેવાનો આધાર ઇચ્છાના બળપર છે; કાયદા બાંધનાર કુદરત છે, અને તે આપણને ન્યાયી, સમજ, પવિત્ર અને

આપણા બન્ધુઓ પ્રત્યે પરોપકારી થવાની આપણા અંતઃકરણદ્વારાજ આજ્ઞા કરે છે. **જી. એસ. મરિઆમ.**

જો જાતે દુઃખી થઈને, હૃદ ઉપરાંત કામ અને ચિંતા કરીને પણ હું મહારી આસપાસનાં વધારે સુખી ન બનાવી શકું તો હું મહારી જાતને શોકપૂર્ણ શબ્દોમાં પૂછી શકું કે શું આ જીવન જીવવા જેવું છે? જો હું ખીજાને વધારે સુખી બનાવવામાં નિષ્ફળ નિવડું અને ભાવી જમાનાને શોક અંતઃ દુઃખ આપું તો એ પ્રશ્ન પૂછવા ઉપરાંત દુઃખથી તેનો ઉત્તર પણ આપી શકું કે એવું જીવન જીવવા જેવુંજ નથી. જો હું અન્યનાં દુઃખ ઓછાં કરવામાં મદદ આપી શકું અને મહારી આસપાસનાં મનુષ્યોને વધારે સુખી કરી શકું, તો એ પ્રશ્નનો જવાબ આનન્દથી અને હસતે રહેરે આપી શકું કે જીવન સારી રીતે જીવવા જેવું છે. **આર. એ. પ્રોક્ટર.**

દુઃખના ડોળને વશ થઈને આપણી દયા અપાત્રે જવાની કલ્પના અથવા અભાવને લીધે સેવાની પ્રેરણાઓની અવગણના કરવી જોઈએ નહિ; પરંતુ તે વૃત્તિને બંને તેટલી ખીલવો અને સાચા ગરીબ પ્રત્યે દયા બતાવો.

જમતનું બંધારણ અને માણસોની સ્થિતિ એવી છે કે જો સર્વ સંબંધો યોગ્ય રીતે જાળવવામાં આવે તો ગરીબને પૈસાદારની ઉદારતાથી જેટલો લાભ થાય તેના કરતાં પૈસાદારને ગરીબના સાનિધ્યથી વધારે લાભ થાય છે. દયાનું વહેણ વહેવા દેવાથી તનમનનું આરોગ્ય ખીલતું ચાલે છે અને તેને રોકવાથી નૈતિક બંધારણમાં નુકસાનકારક સડો પેસે છે.

માતાને પોતાની છાતીપર ઝુલ્મતા અને પોતાની પાસેથીજ પોષણ મેળવતા ન્હાના નિરાધાર બાળકના સહવાસથી જે આરોગ્ય

અને સુખ મળે છે તે રહેના અભાવથી મળનાર નથી; તેમ આપણને પણ ગરીબો માથે સહવાસ અને ઉદારતા રાખવાથી જે આનંદ, હિત અને આશિષો મળે છે તેનો દયાના ઝગ્ગને અટકાવીને નાશ કરવો જોઈએ નહિ. આપણને એ આખા ઝરણુની પૂરેપૂરી જરૂર છે, માટે તેને યોગ્ય રસ્તે વાળીને વહેતોજ રાખો.

પરોપકારી વ્યવસ્થિત મંડળોને ટેકો આપીને ત્હમે જે કંઈ સેવા કરો તે ઉપરાંત દુઃખીના નિકટ સંબંધમાં આવીને સ્વતંત્ર રીતની સેવા પણ ત્હમारे કરવી જોઈએ. મંડળો અને આર્થિક ક્ષણો જે કે ત્હમને રસ્તે ઉપયોગી છે, અને તેથી મદદ સ્વીકારનારની જરૂરીઆત સંતોષાય છે. છતાં દાતાને આ પ્રણાલિકાઓથી ઉચ્ચતર પ્રકારનો લાભ મળતો નથી. આંખે આંખના, હાથે હાથના અને હૃદયે હૃદયના અંગત સંબંધપૂર્વક જે સેવા અથવા સહાય થાય છે તેજ પરોપકાર કરવાનો અને આશિષો મેળવવાનો સૌથી ઉત્તમ પ્રકાર છે. અને તેથી કરીને યુવાન અને વૃદ્ધ, રંક અને રાજા એ દરેકે એવી રીતે પણ અને તેટલી લોકસેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઇચ્છવા-ગાને માટે તો આવા અસંખ્ય પ્રસંગો મળી શકે છેજ. જગતમાં એવી રીતે જીવો કે જેથી આ લોકમાંથી જ્યારે જાઓ ત્યારે જગતને ત્હમારી ખોટ પડે.

રેવરંડ ડબ્લ્યુ. આર્નોલ્ડ.

આપણે સેવા કરવી જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રીતે કરવી જોઈએ તે પણ અગત્યનું છે. દેશ, ઠાળ અને પાત્ર કુપાત્રનો સહજ વિવેક રાખવાથી પણ દાનની કિંમત બેવડાય છે. સિડની.

જે સ્ત્રી વા પુરૂષ સંપૂર્ણ સત્યશીલ અને કર્તવ્યની શોધમાં રહે છે; જે વિચારને સંપૂર્ણ રીતે સ્હમજતાં પોતાના જીવનના તારોમાં વણી લે છે; જે સાચા હૃદયના શબ્દોથી તેમજ કાર્યથી પોતાની આસપાસનાં મનુષ્યોને વધારે ચૈતન્ય, આનંદ અને પ્રકાશ આપે છે;

તેના કરતાં સમાજની ઉન્નતિ કરનાર ખીજ કોઇ વધારે સખળ સત્તા પૃથ્વીપર નથી. આવાં સ્ત્રીપુરુષો જીવે ત્યાં સુધી મહાન, સુંદર અને ખીજ આત્માઓને આનન્દદાયક છે, અને સમાજમાં 'હેમનું' જાહેર-પદ ગમે તહેવું હલકું હોય, છતાં પોતાના મૃત્યુ પછી પણ તેઓ એવી સુગન્ધ મૂડી જશે કે જેથી ભવિષ્યના જમાનાને આનન્દ અને સુખ મળશે.

રેવરંડ જેમ્સ કૅન્થ્રૂક.

સાચા સ્નેહની અને સાચી સેવાની એજ ખરી નીતિ છે કે તે ચારે તરફ જાય છે, અને પોતાનું શુભ કાર્ય કરે છે; તે વિષે તે કદી કંઈ કહેતાં નથી, પરંતુ અન્યને તેમ કરવા પ્રેરે છે. તે કદી બોલતા નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય તે જાણે તહેવી ઇચ્છા પણ કરતા નથી; અને જેમ જેમ તે વધારે ઉન્નત બને છે તેમ તેમ તેની એ અનિચ્છા વધારે અને વધારે તીવ્ર બને છે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો તે પ્રખ્યાતિ અથવા કીર્તિની ગાંડી ઇચ્છા પાછળ ફાંફાં મારતાં નથી, અને તેથી તે પોતાનાં સત્કાર્યોનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણન આપી પોતાની જાતને હલકી કરતાં નથી, અથવા અન્યને કષ્ટ આપતાં નથી. તે સેવકતા ધર્મી કરતાં નથી પણ ફક્ત પોતાનું સ્વાભાવિક જીવન ગાળે છે. તે પ્રસંગને અનુસરતું યથાશક્તિ સત્કાર્ય નિખાલસ હૃદયથી કરી કરે છે, અને તેમ કરીને સત્ય જીવનને તથા આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

આર. ડબ્લ્યુ. ટ્રાઇન.

‘અનુકમ્પા’ એ એવી લાગણી છે કે તેનાથી આપણે કદી પણ શરમાવું જોઈએ નહિ. યુવાવસ્થામાં અનુકમ્પાનાં આંસુ અને દુઃખની કહાણીથી પીગળતું હૃદય હોવું એ ખાસ કરીને બહુ સુંદર છે. આપણે આપણા સ્નેહને મોજમઝા અને સુખની ખાતર સંકુચિત બનાવી દેવો જોઈએ નહિ. આપણી જાતે તદ્દન સ્વાર્થી સુખમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું જોઈએ નહિ, પરંતુ આપણે મનુષ્ય જીવનનાં

દુઃખોતો, એકાંત ઝુંપડાનો, મૃત્યુશય્યામાં પડેલાં જુદોતો અને રોતાં
અનાથ બાળકોનો વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ગમ્મતમાં પણ
દુઃખ અને પીડાની મશ્કરી કરવી જોઈએ નહિ. ન્હાનામાં ન્હાના જન્મ
પ્રત્યે પણ સ્વચ્છંદી કે વાતકી બનવું જોઈએ નહિ. ડૉક્ટર બેર.

ત્રહારા અવકાશના સમયને સત્કાર્ય રહિત વહી જવા દર્શિ નહિ;
કારણ કે ચંચળ મન અપ્રવૃત્ત રહેતું નથી, જે તે સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત
નહિ થાય તો તે અનિષ્ટ કામ કરશે, તેથી કરીને વચ્ચે વચ્ચે જે
અવકાશ મળે તે દરમિયાન તહેને એવા કોઈ ખાસ સત્કાર્યમાં રોકવું
જોઈએ કે જેથી સુવ્યવસ્થિત બાગની પેડે પ્રસંગને અનુસરતાં શોભાપ્રદ,
આનંદપ્રદ અને ઉન્નતિને માર્ગે જવાય એવાં સારાં પરિણામ તે નિપ-
જાવી શકે.

ચાંદસ હેત્રિ હુંગર.

જે મનુષ્યો પોતાની તર તીજેરીમાં વધારો કરવા પ્રયાસ કરે
છે તેઓ યુવાવસ્થામાં દૃઢ થયેલી સંગ્રહ કરી રાખવાની ટેવના
ગુલામ થાય છે. પ્રથમ તેમણે બચાવેલા પૈસાના તેઓ માલીક હોય
છે, પરંતુ પાછળથી એ પૈસા તહેમના શેઠ થઈ બેસે છે. આમ બન્યા
સિવાય રહેતું જ નથી, કારણ કે સારી અથવા નરસી ટેવનું બળ ઘટું
મ્હોટું હોય છે. સુધારામાં ગણાતી સંગ્રહ કરી રાખવાની સ્વાભાવિક
ઠચ્છાના દુરપયોગથી (અને નહિ કે સદુપયોગથી) આવી જાતનાં
માણસો જગતમાં જોવામાં આવે છે.

ટેવના આવા દુરપયોગના ભોગ થઈ પડશે એવી બીકથી
કોઈ પણ માણસને બીવાની જરૂર નથી. જે માણસ હંમેશાં યાદ
રાખે કે જે કંઈ વધારાનું દ્રવ્ય તેને મળે છે તે પવિત્ર થાપણુ છે,
અને તહેનો ઉપયોગ મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણાર્થેજ કરવાને તે
બંધાયેલો છે, તો તે આવી ખરાબ ટેવનો કદી ભોગ થઈ પડશે નહિ.
મનુષ્યે હંમેશાં પૈસાના શેઠ બનવું જોઈએ. તેણે પૈસાને હંમેશાં

ઉપયોગી નોકર જ બનાવવો જોઈએ. પૈસાને શેઠ બનવા દઇ પોતે કંજુસ થવું જોઈએ નહિ. **અન્ડ્રુ કર્નેગી.**

‘દ્રવ્ય’ એ ખર્ચવાને માટે અને તે માનપ્રદ રીતે સત્કાર્ય કરવા માટે જ છે. **બેકન.**

જેમની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું થયું હોય તેઓ તેને સમગ્ર જીવન પર્યન્ત દિવસે દિવસે જીવનમાં અને ચારિત્રમાં ઉતારે તેના કરતાં ખીજો વધારે સારો ઉપયોગ તેઓ લેનો કદી કરી શકે નહિ. આથી લેમનું જીવન નિરંતર ઉન્નત બનશે અને ખીલશે. એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે મુઆ પછી બહુ દોલત મૂકી જવી એ માણસોને માટે લજ્જતરૂપદ ગણાશે. **આર. ડબ્લ્યુ. ટ્રાઇન.**

સત્કાર્ય કરવાની એક પણ તક જવા દેશો નહિ. **અંટરબરી.**

જ્યારે આપણે સત્યના બળે અન્યના દોષ બતાવીએ ત્યારે અંદરઆંતેથી તેમના શિરપર પ્રેમની મધુર ખુશખોષ વર્ષાવવી જોઈએ. સત્ય અને સ્તેષ એ જગતમાં સર્વથી જોરાવર તત્ત્વો છે, અને જ્યારે તેઓ સાથે હોય છે ત્યારે કોઈ પણ તેમની રદામે ટકી શકતું નથી. સત્યનાં સોનેરી કિરણો અને પ્રેમનાં રૂપેરી તારો બેગા વણાય છે ત્યારે તેઓ માણસોને ઇચ્છા વા અનિચ્છાએ પોતા તરફ મધુર બળાત્કારથી આકર્ષે છે. **કલ્વર્થ.**

જેમને સમાજની સેવા કરવાની ખરેખર ઇચ્છા થઈ હોય. તેમણે લોકોના આચારવિચારને વિનિતભાવે સહન કરી લેમનામાં પ્રચલિત રીતિરિવાજોમાં જે કંઈ અહીંક અથવા તિસ્કારને પાત્ર હોય તે દૃઢતાથી બતાવવું જોઈએ; આ ક્યાં પછી લેમણે લેમને સહમજવવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માનવું જોઈએ. જે સત્ય વસ્તુ હશે તેજ છેવટે ટકશે. **ઝેરીઆ અને આર. એલ. એન્જવર્થ.**

સત્કાર્ય, ન્યાય, પ્રામાણિકતા, આભાર, ચિન્તાતુરને સહાય

આપવી, દુઃખમાં સાન્ન્યવન આપવું, આમાં જે આનંદ મળે છે તે જ ભાવી સ્વર્ગની સાબિતી આપે છે. આ આનંદનો આપણને કદી પસ્તાવો થતો નથી, અને આવાં સુખ આપણી પાસેથી જતાં રહે એવી આપણને ઇચ્છા પણ થતી નથી.

બીવિક.

જે સદ્ગુણી માણસના હૃદયને આપણી અનુકર્યાર્થી આનંદ થતો હોય, તે માણસ આપણા વિશેષ માનને પાત્ર હોય છે, તો પણ આપણે તહેને જીવતાં તે માન શા માટે આપતા નથી તે મૂકીને રહમખતું નથી; કેમકે માણસો કાંઈ પોતાની કબરના આરસપહાણમાં કોતરેલા કીર્તિકેષો વાંચી શકતા નથી. સદાચારી માણસોની યાદગીરી માટે તેમની પાછળ જે દર્શ રમારક આપણે રચીએ છીએ તે હેમના જીવન દરમિયાન આપણે હેમની કરેલી ઉપેક્ષા માટે આપણને પ્રશ્નાતાપ જ કરાવે છે.

બુદ્ધર સિટન.

વેદ (હિંદુ દર્શના) હૃદયને એક પળને માટે પણ પ્રકુલિત કરવું, એ એ સર્વોત્તમ કાર્ય નથી? જે માણસો અન્યનાં દુઃખ દુઃખી અને અન્યના રોગથી ચિન્તાતુર બની રહ્યાં છે, તેમનામાં સ્તુતિદારા આનંદ અને હિસાદ પ્રેરવો એ મૂકીને તો આશિર્વાદ ભરી અમૂલ્ય તક રૂપ લાગે છે. પારમાર્થિક જીવન ગાળતાર આત્માઓની શક્તિ અને ધૈર્યમાં એવી રીતે નવજીવન સિંચવામાં સદાય આપવી એ પણ એક પ્રકારનો ધાર્મિક આનંદ છે. અમે નાલાયક છતાં પણ તેમ કરવાની જે શક્તિ ધરાવીએ છીએ તે જોઈ અમે ઘણા અન્યથા થઈએ છીએ, અને અમે તહેનો સદુપયોગ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

જે આપણાપર અપકાર કરે છે હેમને ધિક્કારવાના પાપમાંથી બચવાનો એકજ માર્ગ છે, અને તે હેમનું ભક્તું કરવાનો છે; ભક્તમનસાધથીજ ક્રોધને સારામાં સારી રીતે જીતી શકાય છે.

સુખ આપવું અને સત્કાર્ય કરવું, તે જ આપણું વ્રત છે; સુક્રિતનું

લંગર છે, આપણો સ્વર્ગ દીપ છે, અને આ સૃષ્ટિમાં જીવનનો હેતુ છે. આપણા આજીવનના બધા ચૂરા થાઓ; પરંતુ જ્યાં સુધી આ અભિલાષા સજીવ રહેશે ત્યાં સુધી આપણને જીવનમાં રસ પડશે.

નિઃસ્વાર્થી જનવાને આપણે ચઢાવું જોઈએ. સ્નેહને માટે જોને આપણે ચાલીએ છીએ તેની સત્યતામાં આપણને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કેવી રીતે સહેવું, કેવી રીતે આપણી જાતને વિસરી જવી, કેવી રીતે આપણે સ્વાર્પણ કરી શકીએ, દૂંધામાં કેવી રીતે આપણે ગંભીર બનીએ એ સર્વ આપણે શીખવું જોઈએ.

આ દુનિયા માણસોની દુનિયા છે, અને આ મનુષ્યો આપણા ભાઈઓ છે, આપણે સાત્ત્વિકવૃત્તિનો કદી ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ; આપણે ચઢાવું જોઈએ. અનિષ્ટને ભલામથીજ વશ કરવું જોઈએ, અને સર્વોત્તમ વસ્તુ તો એજ છે કે હૃદયની પવિત્રતાનું રક્ષણ થવું જોઈએ.

જીવનનો ખરો ઝરો હૃદયમાં છે. જીવનનો આત્મા આનંદ છે. કાંઈને પણ સુખી કરવો એટલે ખરેખરી રીતે તેના જીવનધનને વધારવું, તેને જમણો ઉપયોગી બનાવવો, તેને આત્મજ્ઞાન આપવું, તેને ઉન્નત બનાવવો, તેને તદ્દન બદલીજ નાખવો છે.

આપણી દ્રવ્ય એ છે કે આપણે આપણી શક્તિ પ્રમાણે, નહિ કે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે, અન્યને સહાયજૂત થવું.

‘સ્વાર્થ’ એ આપણામાં રહેલી પાશવવૃત્તિનું ચિહ્ન છે. સ્વાર્પણની સાથેજ ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. **એમિએલ.**

ગીજની મુશ્કેલીઓ આપણે વેડી લેવી એ સર્વોત્તમ સેવા નથી; પરંતુ પોતાનાં દુઃખની ચિન્તા પોતાની મેળે સહન કરે અને મુશીબતોની સામે બહાદુરાઈથી થઈ શકે એવું તેમને સામર્થ્ય આપવું, તેમના જીવનમાં ક્રાંતિ રેડવો એજ શ્રેષ્ઠ સેવા છે.

હાર્ડ એન્ડબરી.

જે ગરીબોને આપણે આપીએ છીએ તેઓ પૃથ્વીપરથી સ્વર્ગમાં આપણા માલને લઇ જનાર હેલકરી સિવાય ખીજું શું છે? તેથી કરીને ત્હમે ત્હમને આપો; જે ત્હમને આપો છો તે ત્હમે ત્હમારા હેલકરીનેજ આપો છો.

‘આત્મસંતોષ’ એજ સત્કાર્યનો બદલો છે. ‘સેવા’ એ કાર્ય છે અને આત્મસંતોષ એ કાર્યનું ફળ છે.

દરેક જણે અન્યની કાંઈક સેવા કરવી જોઈએ, યાને પોતાના ભંડારમાંથી અન્યને કંઈક આપવું જોઈએ. જે ત્હેની પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે ભૂખ્યાને અન્ન અને નસને વસ્ત્ર આપે, એકાદ ધર્માલય બંધાવે, અથવા તો પોતાના પૈસાવડે થાય તેટલાં સત્કાર્ય કરે. ખીજા પાસે જે હાથપણ હોય તો તે પોતાના પડોશીઓનો માર્ગદર્શક બનીને તેમને સંસારયાત્રામાં ચાલવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ બતાવે. ત્રીજા પાસે જે ધર્મનું જ્ઞાન હોય તો તે માણસોને ધાર્મિક ઉત્સાહ આપે, અવળે રસ્તે જનારને યોગ્ય રસ્તે લાવે, અને છેક ભૂલાં પડેલાંને શોધી કાઢે. જગતમાં એવાં અનેક કાર્ય છે કે જે તદ્દન ગરીબ મનુષ્યો પણ કરી શકે. કોઈ પાંગળાનો પગ બને, અંધને દોરે, હાથથી થઇ શકે તેટલી અન્યને સહાય આપે, રોગીનાં ઘરોની મુલાકાત લે, અને કોઈ વિદેહ થયેલાંને દાટવા જાય.

દરણો વિષે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે તેઓ ટોળાબંધ કરે છે ત્યારે તેઓ એક ખીજાની પાછળ ચાલે છે, અને સૌથી આગળનું જ્યારે થાકે છે ત્યારે તે સૌથી પાછળનાપર પોતાનું માથું ટેકવે છે. આ રીતે પરસ્પરનો ભાર વહેતાં તેઓ ધારેલે સ્થળે પહોંચી જાય છે. આજ પ્રમાણે જેઓ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા હોય ત્હમણે સંસારયાત્રામાં એકખીજાનાં હુખોમાં ભાગીદાર બનવું જોઈએ. સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન.

‘સ્નેહ’ એ શું છે ? મહેને તો લાગે છે કે ત્હેનું સત્ય સ્વરૂપ ‘ડહાપણ’ છે; તે નિઃસ્વાર્થતાજન્ય આનંદ છે; પોતા સિવાયનાં અન્યનાં જીવનમાં રસ છે; તે અન્યના સુખમાં સુખી થવાનું છે. જે મહાર્ પોતાનું સુખ ધણુંજ અલ્પ હોય તો તે હસનારાઓ સાથે હસવાથી વધારી શકાય તેમ છે.

નહાનાં નહાનાં દયાનાં કાર્યોમાં અને સામાન્ય પ્રસંગોમાં પણ નૈસર્ગિક સદૃશ્યોને સ્વતંત્ર રીતે ખસીલવા દેવામાં કેટલુંક માધુર્ય અને સૌન્દર્ય સમાયેલું છે. **સી. એમસ.**

સત્કાર્ય કરો અને કાળના ધસારાથી નાશ ન પામે ત્હેવું સદા ચારતું સ્મારક ત્હમારી પાછળ મૂકી જાઓ. દર વર્ષે ત્હમારા સહવાસમાં આવતાં સેંકડોનાં હૃદયપર દયા, સ્નેહ અને માયાળુપણાથી ત્હમારું નામ લખો. તેથી તેઓ ત્હમને વિસરી જશે નહિ, અરે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્હમારું નામ અને ત્હમારાં કાર્યો ત્હમારી પાછળ રહેનારાઓના હૃદયપર સ્પષ્ટ દેખાશે. સત્કાર્યો આકાશના તારાઓ જેટલાંજ પૃથ્વીપર તેજથી ઝગકે છે. **અલેક્ઝાન્ડર.**

શારીરિક જીવનને શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો અગત્યનો છે તેટલુંજ ‘દાન’ એ આધ્યાત્મિક જીવનને અગત્યનું છે. જે મનુષ્યો છૂટે હાથે અન્યને આપતા નથી ત્હેમને માટે ઈશ્વરને ત્યાં ખીલકુલ સ્થાન નથી. દાનમાંજ સાચી મહત્તા અને શુદ્ધ ધર્મ સમાયેલાં છે. જે મનુષ્યો જગત પાસેથી લે છે ત્હેમને નહિ, પરંતુ જેઓ જગતને પોતાનાથી અને તેટલું આપી જાય છે ત્હેમનેજ આપણે પૂજીએ છીએ.

રેવરંડ ચાર્લ્સ ઇ. ઍન્ડરસન.

જે હાથ આપો દિવસ ઉદાર અને પ્રામાણિક કાર્ય કરી રહ્યા છે તેજ સુન્દર છે. જે પગ દેવી પ્રેરણા પ્રમાણે નીચમાં નીચને ઘેર પણ દયાનાં કાર્યો કરવા ચાલીને જાય છે તેજ સુન્દર છે. જે

ખભાંઓ અન્યની ચિન્તાનો ભાર, ધૈર્ય અને માનનીય રીતે નિરંતર વહી રહ્યા છે તેજ સુંદર છે. જેઓ ખીજાઓનાં સુખની નદીઓને પોષી રહ્યા છે તેમનાંજ જીવન ધન્ય છે. ઇ. પિ. ઍલર્ટન.

દુઃખી બાઈને સુખી બાઈની દયાપર હક્ક છે. ઍડિસન.

ત્હમારી જાતને નુકસાન કર્યાં સિવાય ત્હમે ખીજાને દુઃખી કરી શકશો નહિ.

ડૉક્ટર આર્નેસ્ટ.

જો સત્કાર્ય કરવાની ત્હમને ઇચ્છા થતી હોય તો તે જલદીથી કરો, કે જેથી અન્યના હૃદયમાં ઉપકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય. જો કોઈનું બહુ બહુ ધીમે ધીમે કરવામાં આવે તો ત્હને અપકાર સમાન લાગે છે.

આર્સોનિયસ.

ત્હેં કેટલાં દુઃખી અને દુષ્ટ મનુષ્યો તરફ દયાની લાગણી ખતાવી છે એ પ્રશ્ન અહર્નિશ તું ત્હારી પોતાની જાતને પૂછ.

માર્કસ ઍન્ટોનિયસ.

માનજીવનનાં અર્ધો દુઃખ પરસ્પર દયા, પરોપકાર અને સહાનુભૂતિથી નિવારી શકાય.

ઍડિસન.

ગરીબને આશ્વાસન આપો, નિર્બળને સહાય અને આશ્રય આપો, અને ત્હમારા સર્વ બળથી દુષ્ટતાને ઉઘાડી પાડો; તેથીજ ઈશ્વર ત્હમને મ્હાશે, અને ઈશ્વર પોતેજ ત્હમને બદલામાં મળશે.

ઍલફ્રેડ ધ ગ્રેટ.

ત્હમે ત્હમારા પડોશીનું કંઈક કલ્યાણ કર્યું હોય અને તેથી ત્હેની સ્થિતિ સુધરી હોય, તો પછી ઇર્ષિ તથા આભાર મેળવવાની આશાથી મૂર્ખતા કેમ કરો છો ?

માર્કસ આરેલિયસ.

જગતને મ્હાનાર માટે જગત બહુ વિશાળ છે, પરંતુ જે ત્હને ઘિકારે છે ત્હને માટે તો નહિજ.

ટી. બી. આર્લિંગ.

ખીજાનાં દુઃખ મ્હને સમજાય એવા કોમળ અને દયાળુ હૃદયની

મહત્તે આવશ્યકતા છે, અને પ્રાર્થના કોપની સજ ખમવાની મહારામાં શક્તિ આવે, તથા ઈશ્વરી આશાઓ પ્રત્યે અધીનતા રાખી શકું તેટલા માટે મનજુન મન અને લોખંડી છાતીની મહત્તે જરૂર છે.

જે. ક્યુ. ઍડમ્સ.

આપણે ધારીએ તે દિવસને અન્તે આપણી નોંધપોથીમાં પવિત્ર વિચારો, નિઃસ્વાર્થ કાર્યો, આનંદપ્રદ આશાઓ, અને આપણી હલકી વૃત્તિઓપર પ્રાપ્ત હરેલા વિજયો આપણે જરૂર લખી શકીએ.

એલ. એલ. ઍલન.

ત્હમે જેમાંથી કયું કાર્ય કરશો-હસીને ખીજાને સુખી કરશો કે ચીઢીઆ બની આસપાસનાં મનુષ્યોને દુઃખી કરશો? ત્હમે હસતો મહેરો બતાવવાથી કે અનંદપ્રદ શબ્દો બોલવાથી ખેસુમાર સુખ ખીજાને આપી શકશો. દયાના કાર્યમાંથી મળતા આનંદ જેવો ઉચ્ચ પ્રદારનો આનંદ ખીજા કેમ પણ નથી. ત્હમે રાત્રે સૂતી વેળાએ, સહવારે ઉઠતી વખતે અને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હશે ત્યારે આમે દિવસ તેને અનુભવશો.

મેરીએટ એગાલ્ડ.

સર્વ મનુષ્યોને સમાં બનાવો. માત્ર લોહીમાંજ રાતિ કે સગ-પણ નથી, કારણ કે તે તે સર્વની નસોમાં એકજ રંગનું વહે છે. વળી અશ્રુનાં પણ ગુણિત નથી, કારણ કે તે બધાં ખારા જ સરે છે. દરેક સહકાર્ય કરનાર ઉચ્ચ છે અને અનિષ્ટ કાર્ય કરનાર નીચ છે.

ઈ. આર્નોલ્ડ.

ત્હમે કહો છો કે માલ ભરી રાખવાને ત્હમારી પાસે જગા નથી; કંઈ હરકત નહિ, ત્હમારી પાસે જગા કરવાનાં સાધન તો છેજ. ત્હમારા શબ્દો પ્રમાણેજ હું કહું છું કે ત્હમારે ત્હમારા કોઠાર તોડી પાડવાની ખીલકલ જરૂર નથી, હું ત્હમને તેનાથી વધારે સારી જગા બતાવીશ કે જ્યાં ત્હમારા ઘણા ભરી રાખી શકાય, અને

ચોરનો ખીલકુલ ભય રહે નહિ. લેને ગરીબના હૃદયમાં રાખો કે વ્યાં
જીવડાં તે પ્યનાજને બગાડી શકે નહિ, અને કાળથી લેને તુકેસાન
આય નહિ. ત્હમારી પાસે ગરીબના ખોળાફી કોઠી છે; વિધવા-
ઓનાં ઘર ત્હમારા કોઠાર છે; બાળકોનાં મુખરૂપ અનાજ-બરવાનક
સ્થાન પણ ત્હમારી પાસે છે. આ કોઠારે શાશ્વત છે; આ કોઠાર
કોઇવાર છલકાઇ જવાના નથી, કે જેથી ત્હમને તે તોડી પાડવાની
જરૂર પડે. જ્યારે ધરતી માતા પોતાને જે કંઈ મળે છે તે કરતાં
વધારે ફળ આપી રહી છે તો પછી ત્હમે જે દયાનાં કાર્ય કરો છો
તેનું કેટલા ગણું ફળ ઈશ્વર તમને આપશે ? સેઈન્ટ ઝેમ્બ્રોસ.

દરેક મનુષ્ય ઉપકાર કરનાર તેમજ ઉપકાર લેનાર છેજ, માટે
જે કંઈ સત્કાર્ય કરો ત્યારે તે કરવાનો પ્રસંગ આપના અદ્વત મામાનો
તમારે ઉપકાર માનવો જોઈએ, અને તેણે તે કાર્ય કરવા અદ્વત તમારો
આભાર માનવો જોઈએ.

માનવી ! તું જેને રહાતો હોય તેના જેવું ત્હારે થવું જોઈએ;
જે તું ઈશ્વરને રહાતો હોય તો ઈશ્વર જેવો થા અને ધૂળને રહાતો
હો તો ધૂળ બન.

લક્ષ્મી થા કે જેથી તું હુખી થઈ શકે; નિરોળીજ રહે કે
જેથી ખીજની કાંઈ સેવા કરી શકે.

પોતાનું જીવન ખીજઓ માટે છે, અને ઈશ્વરે લેને જે આપ્યું
છે તે તેણે માનવજાતિને માટે વાપરવાનું છે, એવું જેને જરા પણ
લાગતું નથી ત્હવો મનુષ્ય સાચી મહત્તા કદી પ્રાપ્ત કરતો નથી.

પરોપકારનાં ખરાં કાર્ય કરી શકાય તેટલા માટે માનવને પ્રથમ
જાતે મહેનત કરતાં શીખવું જોઈએ; જાતે પ્રયાસ કરવો જોઈએ અને
ગરીબ તથા અજ્ઞાનીઓના અંગત સહવાસમાં આવવું જોઈએ. ત્હમે
મંડળોદ્ધાર ગરીબો પ્રત્યેની ત્હમારી દુરજ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી

અકશે નહિ; તદ્દમારે જાતેજ લેમના જીવનનો સહવાસ અને સેવા કરવી જોઈએ. જે મનુષ્ય સ્વાર્પણની અવગણના કરે છે, અને લેને હસી દહાડે છે, તે લેમાંથી પ્રાપ્ત થતાં સામર્થ્ય અને આનંદને કદી અનુભવી શકતો નથી. જે મનુષ્ય પોતાની જાતને પૂર્ણ ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાથી અન્યના હિતને ખાતર અર્પી દે છે તેજ આવા સંપૂર્ણ સ્વાર્પણથી પ્રાપ્ત થતી ઉચ્ચ શાન્તિને પામે છે.

ખીજાઓને ખરેખર દુઃખથી મુક્ત કરવા માગતા હોય તોમણે એક વાત પૂરેપૂરી સમજવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી ધનવાન માણસો નિર્ધનને પૈસા આપે નહિ, એટલુંજ નહિ પરન્તુ ચારિત્ર્યવાન પુરુષો ચારિત્ર્ય રહિત મનુષ્યોને સદ્ગુણી બનાવે નહિ ત્યાં સુધી તેમ જનવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં સુધી માણસોને તદ્દમે સ્વાશ્રયી, શુદ્ધિશાળી, મુશી-ખતોને નિવેડનારા, અને મદદ મેળવવાને બદલે વિટંબનાઓને સહેવાનું વધારે પસંદ કરનારા નહિ બનાવો ત્યાં સુધી તદ્દમે મરીબાઇતે દૂર કરી શકો નહિ.

જ્યારે કંઈ પણ કાર્ય આપણે આપણી જાતને માટે નહિ, પરન્તુ આપણા માનવ બંધુઓને માટે કરીએ છીએ, ત્યારેજ આપણે સર્વોત્કૃષ્ટ થઈએ છીએ; જ્યારે આપણે ઈશ્વરે આપેલી સર્વ શક્તિઓ અન્ય દુઃખી મનુષ્યોને માટે વાપરીએ છીએ ત્યારે જ આપણે લેમને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

એકાદ હલકામાં હલકી પંક્તિનો પુરુષ વા સ્ત્રી સખજ, નમ્ર, પવિત્ર અને સદાચારી બને છે, તેની સાથે જ જગત પણ વધારે સારું બને છે, અને એટલી સદાચારની વૃદ્ધિ થવાથી કોઈકને પણ સહાય અને સાન્ત્વન પ્રાપ્ત થાય છેજ.

ફિલિપ્સ બ્રૂક્સ.

ખરી ઉદારતા “મૂઠીએ મૂઠીએ આપવા કરતાં પાત્રપાત્રનો વિચાર કરીને આપવામાં રહેલી છે.”

બુચર.

આ જગતમાં આપણે કંઈ લઈએ ત્હેના કરતાં કંઈ આપી શકીએ ત્હેના પ્રમાણમાંજ આપણે વધારે સંપત્તિવાન થઈએ છીએ. કેટલાક માણસોનું જીવન મહોદ્દામાં થઈને પસાર થતા વાળવાળાના જેવુંજ સદા રહે છે. સુંદર વાજીંત્રની પેઠે ત્હેમને સાંભળનાર સર્વને સર્વ દિશામાં તેઓ આનન્દ આપે છે.

ખીજી સર્વ કળાઓમાં ન્યાય અને ઉદારતાથી જનસમૂહ સાથે રહેવાની કળા શ્રેષ્ઠ છે. આપણા બન્ધુઓ સાથે સંપીને રહેવામાં જેટલી મહેનત, જેટલી કેળવણી, જેટલું ડહાપણ, અને જેટલો અનુભવ જોઈએ છીએ તેટલું ખીજી કશામાં જોઈતું નથી. આપણા બાળકોને શીખવવામાં આવતા સર્વ કમાવાના ધંધાઓ કરતાં આ કળા શીખવવી વધારે અગત્યની છે. તે કળા ન આવડતી હોય તો ખીજાં સર્વ જ્ઞાન અને કળાઓ કંઈજ નથી. આપણા માનવ બન્ધુઓ સાથે સંપીને રહેતાં શીખવું અને શીખવવું એજ જીવનનું મુખ્યમાં મુખ્ય કાર્ય છે.

તહમારા મિત્રો મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તહમારા રત્નેહ અને કોમળતાની વૃત્તિઓને દાખી રાખશો નાહ. ત્હેમના જીવનમાં માધુર્ય રેડો. તેઓ સાંભળતાં હોય ત્યારે ત્હેમને પ્રિય અને પ્રોત્સાહક શબ્દો કહો, કે જેથી ત્હેમનાં હૃદય વધારે વેમથી ઉછળે. એચ. હબ્બસુ. બીચર.

સત્કાર્યોથી દિવસને વિભૂષિત કરવો અને સદ્વિચારથી રાત્રિને અજવાળવી એજ જીવન છે. આપણી જાતને ખરેખરી રીતે રહાવાને માટે આપણે ઈશ્વરને રહાવો જોઈએ, અને ઈશ્વરને રહાવા માટે તેણે પેદા કરેલા જીવોને રહાવા જોઈએ. ફક્ત શ્વાસોચ્છ્વાસ અને લોહીના ફરવામાંજ જીવન રહમજવાનું નથી. આપણા જીવનની ગણતરી વર્ષોથી નહિ પણ કાર્યોથી; શ્વાસોચ્છ્વાસથી નહિ પણ વિચારોથી; દેખાવોથી નહિ પણ લામણીઓથી કરવી જોઈએ. જે ઉદાહરણથી વિચાર કરે

છે, સર્વોત્કૃષ્ટ લાગણીઓ ધરાવે છે, અને શ્રેષ્ઠ કાર્યો કરે છે, તેજ સૌથી વધુ દીર્ઘાયુષી છે. **પી. જે. બેઇલિ.**

તહમાઈ પોતાનું જીવન અને સર્વ પાર્થિવ વસ્તુઓના મમત્વનો ત્યાગ કરેા કે જેથી તહમારી પાસે જે હોય, અને તહમે પોતે જેવા હો તે સર્વવડે ઈશ્વરની અને મનુષ્યની સેવા કરી શકેા. જ્યાં સુધી એ સર્વ પૂરેપૂરાં વપરાઇ રહે ત્યાં સુધી આખી જીન્દગી પર્યંત એજ ધોરણે કાર્ય કર્યા કરેા.

નિઃસ્વાર્થ 'દિલસોજીનું' થોડુંક વધારે હાસ્ય, થોડાક વધારે દોમળ શબ્દો, સ્વભાવપર થોડોક વધારે અંકુશ, આ સર્વથી આપણા પડોશીઓના સુખ દુઃખમાં મહત્વનો ફેર પડે છે.

તહમારા સર્વ મિત્રોમાં, તહમારા ગૃહમાં, તહમારા દરરોજના મંડળમાં, દુઃખી અને ગરીબ, તેમજ આનંદી અને પૈસાદાર સર્વમાં તહમારા જીવનનો સુવાસ, રંગ, આનંદ અને ઉત્સાહ રેડો. અંધકારમાં રહી ગયેલા આત્માઓને તેજસ્વી બનાવેા, કઠોરને મૃદુ બનાવેા, ક્ષેશ-પૂર્ણ ગૃહોમાં શાન્તિ વહેવડાવેા, અને મનુષ્યોના દોષો તથા મૂર્ખતાઓને સ્નેહનાં પુષ્પોથી ઢાંકી દેા. ખીજાને આહો એટલે તહમે સર્વમાં યુવાનીનો આનંદ રેડશો; અને તહમે પોતે પાણુ પુષ્કળ આનંદ ભોગવી શકશો; કારણ કે તહમારા સ્નેહથી સુખી થયેલા સર્વ આત્માઓના સુખનો સરવાળો તહમારામાં આવી વસશે. સુખ પ્રાપ્તિ માટે આજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. **રેડ્ડી ઇન્ડિયન.**

જે મૃત્યુ પછી ધર્માદા કરવાનું લખી જાય છે તે ખરી રીતે જોતાં પોતાના કરતાં પારકાના દ્રવ્યવડેજ પોતાની ઉદારતા બતાવે છે.

બલમનસાધને હું ટેવ કહું છું, અને સ્વાભાવિક દયાને વૃત્તિ કહું છું. આ ગુણો ઈશ્વરી હોવાથી ખીજા સર્વ ગુણો અને મોટાઇ

કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; અને તેના સિવાય માણસ એક ઉદ્યોગી, તોદાની,
કંગાળ પૂતળું છે. **એકન.**

જે કોઈ યથાશક્તિ થાય તેટલી સેવા કરવા પ્રયાસ કરે છે તે
પોતે દુલ્હી શકે તે કરતાં વધારે અને સર્વજ્ઞ પ્રભુ સિવાય બીજાથી
જાણી ન શકાય તેટલું બધું સત્કાર્ય કરી શકશે.

કંઈક કંઈક બલું તો આપણે સર્વ કરી શકીએ તેમ છે; અને
આપણાથી બની શકે તેમ હોય તેટલું બધું જ ને આપણે કરી શકીએ
તો (પછી એ શક્તિ ગમે તેટલી થોડી હશે તોપણ) આપણે આપણો
ભોગ આપ્યો એમજ કહેવાય.

જે મહાપુરુષો સમગ્ર દેશની સેવા કરી રહ્યા છે, અને જેમનાં
સત્કાર્યને હજારો મનુષ્યો અભિનન્દે છે, તેમની પદ્મીએ આપણે પણ
પહોંચી શકીએ; પરંતુ તે અગાઉ આપણી ખાત્રી થવી જોઈએ કે
આપણાથી થઈ શકે તેટલું બધુંજ આપણે કર્યું છે, અને ઈશ્વરે
આપેલી સર્વ શક્તિઓ આપણે પૂરેપૂરી બીજાનાં સુખને માટે વાપરી
છે; અને આમાંજ આપણે આપણી જાતને છેતરવાનો સંભવ છે;
કેમકે અશક્તિનું પદાતું કાઢી આપણે આપણા આગસને ઢાંકીએ છીએ.

આપણે જેને આપણું કર્તવ્ય માનીએ છીએ તેને અંગે ગમે
તેટલી મુશ્કેલીઓ ઉભી થતી હોય તોપણ આપણે નિરાશ થવું જોઈએ
નહિ; કારણકે જો આપણે આપણું સર્વ બળ અજમાવીએ છીએ તે
સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર આપણને જરૂર સહાય કરે છે.

આપણી શક્તિઓ અજમાવવાના કોઈ પણ પ્રસંગને આપણે
હુમ્મ ગણવો જોઈએ નહિ. દરેક બાબતમાં સંપૂર્ણતા તરફ લક્ષ્ય રાખ-
વાથીજ આપણી હાલની સ્થિતિમાં જેટલી શક્ય હોય તેટલી વિશે-
ષતા આપણને મળી શકે તેમ છે. **ખાઉડસર.**

સદ્ગુણોને છૂટાછવાયાં દાર્યોથી નહિ, પરંતુ દરરોજ પુનઃ પુનઃ

પ્રયાસ કરીને કેળવવા જોઈએ. તેઓ વધારે સતેજ અથવા ઉપયોગી થાય એટલા માટે તહેમને નિયમિતરીતે પ્રવૃત્ત રાખવા જોઈએ. તહેમને ધૂમકેતુની માફક ક્ષણિક તેજથી ચળનારા નહિ, પરંતુ દિવસના અજવાળાની માફક નિયમિત પ્રકાશ આપનારા કરવા જોઈએ. વળી તે ઇન્દ્રિયોને ક્ષણભર આનંદ આપતી સુવાસિત પવનની લહરી જેવા નહિ, પરંતુ સતત શુદ્ધ અને તંદુરસ્ત હવા પૂરી પાડનાર સામાન્ય લહરીના જેવા હોવા જોઈએ.

કદાચ આપણને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પરોપકારનાં મહાન અને પ્રસિદ્ધ કાર્યો કરવાનો એક પણ પ્રસંગ મળે નહિ; પરંતુ આપણા દૈનિક જીવનમાં અને ખાસ કરીને સામાજિક વ્યવહારમાં એકે દિવસ એવો જતો નથી કે જ્યારે બીજાને સુખ પહોંચાડવાના અને આપણા સહજુણને પોષવાના પ્રસંગો આપણને ન મળે. અરે એટલુંજ નહિ, પરંતુ જો આપણે દયાળુ સ્વભાવનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીએ તો બાહ્ય દૃષ્ટિએ દેખાતાં બીજાં મ્હોઠાં કામો કરતાં પણ આપણે સમાજના સુખમાં ધણો ઉમેરો કરીએ છીએ.

આપણા માનવજીવનમાં એવા પ્રસંગો પણ અનેક આવે છેજ કે જ્યારે દ્રવ્યની મ્હોટી બક્ષીસ આપવા કરતાં પણ આપણા પ્રોત્સાહક સ્વામતથી, માયાળુ વર્તનથી, અથવા દિલસોજી ભરેલી દૃષ્ટિથી બીજાના હૃદયનું દુઃખ ધણુંજ ઓછું કરી શકાય તેમ હોય છે. બીજી તરફ દેશ, કાળ, પાત્રનો વિવેક અને સમભાવની લાગણી સિવાયની લાખોની ઉદારતા પણ પરોપકારનો ખરો હેતુ બાગ્યેજ સફળ કરી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એમ કરવાથી કેટલીક વાર તો આપણે જોમને સુખી કરવા માગીએ છીએ તહેમને ઉલટા દુઃખીજ કરીએ છીએ. વળી દાન જ્યારે કર્કષતાપૂર્વક આપવામાં આવે છે ત્યારે તે તે ક્ષા કર્યા જેવું લાગે છે.

ડૉ. ખેર.

દુઃખી માણસો કે જેઓ આપત્તિમાં આવી પડેલા બાધઓ છે, તેમને દુઃખમુક્ત કરવાથી આપણને કેટલો બધો આનંદ મળશે? ઈશ્વર કૃત સૃષ્ટિ ઉપરની સર્વ વસ્તુઓમાં “ઉદાર અને દયાળુ હૃદય” એ ઈશ્વર સાથે સૌથી વધારે બંધબેસતી વસ્તુ છે. આર. બર્ન્સ.

ધણાં માણસો ત્હેમનામાં સર્વોત્તમ અને પવિત્ર હેતુ તથા પરોપકાર કરવાની સારી જેવી શક્તિ છતાં સમાજને ઉપયોગી થવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે અને પોતાનું જીવન વ્યર્થ ગુમાવે છે, કારણ કે ત્હેમનામાં કાર્ય કરવાની ખરી લાગણી અથવા આવડત હોતી નથી અને તેથી કરીને તેઓ પોતાનાં સૌથી વધુમાં વધુ દયાનાં કાર્યો પણ એવી રીતે કરે છે કે જેથી ન તો કોઈ દુઃખીને દિલાસો મળે, કે ન તો નિઃશ્વાસીને ઉત્સાહ મળે.

કેટલાક માણસો પાસે સેવા કરવાની શારિરીક અથવા આર્થિક શક્તિ ઓછી હોવા છતાં ત્હેમનામાં એવી લાગણી અથવા આવડત હોય છે કે જેથી કરીને ત્હેમની આસપાસ સર્વ સ્થળે તેઓ આનંદ અને જ્ઞાન ફેલાવે છે. તેઓ નિરંતર પરોપકારનાં કાર્ય કરી રહ્યા હોય છે. ત્હેમની દયા એવી પશ્ચિમ બુદ્ધિની નથી હોતી કે જેથી સહાય કરવાનો સમય તદ્દન વીતી જાય. વળી દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરતાં કૂર બનવાના ગંભીર દોષમાં પણ તેઓ પડતા નથી. ક્યો સારામાં સારો શબ્દ ઉચ્ચારવો જોઈએ અથવા કયું કાર્ય શ્રેષ્ઠ અને યોગ્ય છે તે તેમની વિચારશક્તિ સહજે સહમત જાય છે, અને કાર્યની કળથી મુશ્કેલ પ્રસંગો પણ સરળ બની જાય છે. એક શાન્ત સેવક એવા મૃદુ શબ્દોને વખતસર શોધી કહાડશે કે જે શબ્દોના પ્રભાવથી સહામા માણસનો ગુસ્સો ઉતરી જશે. જોખમભરેલા પ્રસંગો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય તે વાત તે સારી રીતે જાણે છે, અને વિરોધી બનવાની અણીપર આવી બેલા પક્ષોમાં તે શાન્તિ પ્રસારે છે. બ્યારે વાચા

કરતાં મૌન વધારે લાભદાયક જણાય છે ત્યારે તે ચૂપ પણ રહે છે.
રેવરન્ડ ડૉક્ટર જે. આર. મિલર.

જો ત્હમે સ્નેહ, સરળતા અને વિનયથી લોકોનાં હૃદય વશ કરી શક્યા હો; તો એમાં ઉંડું રહસ્ય એજ હશે કે ત્હમે બીજાઓને ખાતર પોતાની જાત અને સ્વાર્થને ભૂલી ગયા હશે. હે નરદેવ! આ શુભ શક્તિને નિરંતર વળગી રહેજો. કારણકે તે સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી ચીજુગારી છે.

પ્રિન્સ કૉન્સર્ટ.

કુટુમ્બનાં સર્વ માણસોને સુખ અને આનંદ આપનારી માતાના કરતાં વધારે સુંદર દૃશ્ય ફક્ત એકજ છે, અને તે એક કુમારિકા છે, કે જે પોતાનો પરિવાર ન છતાં પણ પોતાના પરિચયમાં આવનાર ઘર કે બહારના દરેક મનુષ્યને સુખ અને દિલ્લાસો આપવામાં, અને સર્વના હૃદયમાં સ્થાન મેળવવામાંજ પોતાનું જીવન નિર્ગમે છે. જો કે ત્હેને હજી પત્ની અને માતા બનવાનો લ્હાવો મળ્યો નથી, છતાં પત્ની અને માતૃત્વમાં વસેલી સર્વથી પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ ત્હેને મળી છે.

જી. એસ. મેરિએમ.

કેટલાક શબ્દો સૂર્યનાં કીરણો જેવા હોય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક સર્પના દંશ અથવા ઝેરી બાણના જેવા હોય છે. જેમ કઠોર શબ્દોથી માણસોને ઘણું દુઃખ થાય છે, તેમ માયાળુ શબ્દોથી માણસોને બહુ આનંદ મળે છે.

સર. જે. લખક.

સૌથી દુર્મળમાં દુર્મળ અને દીનમાં દીન માણસે પણ ન્યાદ રાખવું કે જો ત્હેની ઇચ્છા હોય તો તે પોતાની આસપાસ સ્વર્ગ (આનંદ) ફેલાવી શકે તેમ છે. માયાળુ શબ્દો, લાગણીયુક્ત દષ્ટિ અને સામાની લાગણી ન દુખાય તેની સાવચેતી, આ સર્વના કંઈ પણ પૈસા બેસતા નથી, અને તે છતાં પણ ત્હેમની કિંમત અતુલ્ય છે. શું એ ગુણો આપણા સુખને સદાય પોષનારા નથી? કલાકે કલાકે અને

ક્ષણે ક્ષણે આપણે પણ આવી બીજાઓની દયાપરજ જીતીએ છીએ, અને ત્હેમાંથીજ સુખ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

એફ. ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટસન.

માત્ર ખુદ્ધિમત્તા અને વાંચાળતામાં પડ્યા રહેવા કરતાં ન્હાનાં ન્હાનાં દયાનાં કૃત્યો, થોડો વિનય અને અન્યની લાગણીને માટે થોડો વિચાર, એ સર્વ આપણા સામાજિક વ્યવહારમાં નિયમિત રીતે ચાલુ રાખવાથી આપણું ચારિત્ર વધારે ઉજ્જવળ બને છે. એમ. એ. કેલિટ.

જેમના કપાળપર ચિન્તાની કરચલી જેવામાં આવતી નથી, પરંતુ જેમની આંખોમાં આનંદ ઉછળી રહ્યો છે, એવા સેવાપ્રતી દેવ-પુરોના આગમનથી લોકો રાજ થાય છે. તેઓ આ જગતની દુનિયામાં બનતા બનાવો પ્રતિ હસતે રહેશે જુએ છે, અને અતે આપણને શીખવે છે કે તે બનાવો તેથી પણ વધારે ખરાબ બન્યા હોત. જે આપણે માંદા હોઈએ તો તેઓ આપણને કહેશે કે “ગમ કાલના કરતાં આજે ત્હમે વધારે સારા દેખાઓ છો.” જે આપણને બચવાની ખીલદૂલ આશા ન હોય તો તેઓ આપણા પ્રત્યે ઈશ્વરે જે દયા દર્શાવી હોય છે ત્હેનું સ્મરણ કરાવે છે, અને આ કરતાં પણ વધારે સારી દુનિયાનું બાન કરાવે છે. જે આપણે આપણા કાર્યમાં નિરાશ થયા હોઈએ છીએ તો તેઓ આપણને કહેશે કે આપણે જે બહું કરીએ છીએ તેનું અર્ધ રહસ્ય પણ આપણે જાણતા નથી. તેઓ આપણામાં ઉત્સાહ આવે એવી વાતો આપણને કહે છે. તેઓ આપણા વિષે કહેવાય તેટલું સારું કહે છે; તેઓ આપણાં બાળકોને, આપણી સારી ટેવોને, અને આપણાં સત્કાર્યોને વખાણે છે. તેઓ દુઃખમાં સુખનું દર્શન કરાવે છે. તેઓ આપણને સારાં, પવિત્ર અને ઉમદા કાર્યો વિષે વાતો કહે છે. તેઓ—ઈશ્વરના પવિત્ર દૂતો—સૂર્યના પ્રકાશ, ફલ, અને પક્ષીની માફક આવે છે, અને જ્યારે આપણી પાસેથી

જાય છે ત્યારે આપણે હાથ જોડી ત્હેમને કહીએ છીએ કે “ અને તેટલા વહેલા પુનઃ અમારે ત્યાં પધારજો. ”

દેવરંડ જે. એચ. શેક્સપીઅર, એમ. એ.

માણસને આ દુનિયામાં જો કોઈ પણ વસ્તુનું અભિમાન ધરવાનું હોય તો તે નિર્ભળ બુદ્ધિથી અને કંઈ પણ ગુપ્ત નીચ હેતુ સિવાય કરેલું સત્કાર્યજ છે. સ્ટર્ન.

જે અન્યની સેવા કરે તે સજ્જન છે. જો તે અન્યની ખાતર કષ્ટ સહન કરે તો તે વધારે સારો છે; અને જેમની સેવા તે કરે છે ત્હેમના તરફથીજ જો ત્હેને સહન કરવું પડે તો તે શ્રેષ્ઠતાની એટલી અધી ઉચ્ચ કોટીએ પહોંચે છે કે જ્યાંથી વધારે ઉંચે જવાનું અતિ કઠિન દુઃખો ખમવાથીજ બની શકે. જો તે સેવા કરતાં કરતાં મૃત્યુ પામે તો તે સદ્ગુણને છેલ્લે શિખરે પહોંચે છે—તે સંપૂર્ણ રીતે વીર અને છે. યુયેર.

કેટલાક માણસો! જ્યારે અન્યની સેવા કરે છે ત્યારે તેઓ ત્હેના પર ઉપકાર કર્યો એમ નોંધી રાખે છે અને ત્હેને ઋણી ગણે છે. બીજા કેટલાક માણસો! એવી નોંધ રાખતા નથી, તોપણ પોતાના મનમાં અન્યને ઋણી ગણે છે, અને પોતે જે કાર્ય કર્યું છે તે જાણે છે. ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો પોતે શું કર્યું છે તે જાણતા પણ નથી. તેઓ દ્રાક્ષના વેસા જેવા છે. જેમ તે વેલાને દ્રાક્ષ બેઠા પછી બીજા કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ ત્હેમને સેવા થઈ ગયા પછી બીજા કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

હે માણસ ! ત્હારા બન્ધુ પ્રત્યે સેવા કર્યા પછી તું બીજા શાની અપેક્ષા રાખે છે ? ત્હારા મનને આનંદ થાય ત્હેનું કંઈક તેં કર્યું છે એટલાથીજ શું ત્હેને સંતોષ થતો નથી ? અને આંખ જોવા બદલ તેમજ પગ ચલાવવા બદલ ઇનામની આશા રાખતાં હોય તેવી રીતે

ત્હને પણ શું બદલાની આશા રહે છે ? **માર્કસ ઓરેલિયસ.**

માનવસમાજની જરૂરીઆતો અને હુમ્મો વિષેનું બરાબર જ્ઞાન જો આપણને થાય તો તે આપણે માટેના ઈશ્વરી શિક્ષણ અને વિકાસનું એક ઉમદા સાધન છે. હૃદયની સંપત્તિ આપતા રહેવાય તેમ વધે છે. માણસને માટે જેટલું વધારે આપણે આપીએ તેથી અનેકમાણું વધારે આપણે પાછું મેળવીએ છીએ. દરેક ભાવપૂર્ણ કાર્યથી હૃદય પ્રકુલિત થાય છે, અને આપણામાં સેવા તથા પ્રેમનો પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામે છે, કે જે પ્રકાશનાં કિરણો આપોઆપજ બહાર પ્રસરીને અન્યકોને શુભ-માર્ગ દર્શાવનારાં થઈ પડે છે. **રેવરંડ. આર. પી. ડાઉન્સ.**

જેટલા પ્રમાણમાં અન્યની સેવા થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં ચારિત્ર ઉત્કૃષ્ટ બને છે; અને બીજા પાસેથી શું શું ખુંચવી લેવાય, તે વિચારથી માણસ અધમ બનતો જાય છે. **રેવરંડ આર. પી. ડાઉન્સ.**

હાપણનાં વચનો ઘણીવાર ઉજ્જડ વેરાનમાં પડી કશુંય ફળ ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પરંતુ દયાનો એક પણ શબ્દ કદી વ્યર્થ જતો નથી.

સર. એ. ટેલસ.

આ દુનિયાના સર્વ ફેરફારોમાં અને કસોટીના પ્રયત્નોમાં આપણી સાચી સુખશાન્તિ શુદ્ધ રનેહ તથા વિદ્યા પ્રત્યે ભક્તિ રાખવામાં અને સત્કાર્ય કરવામાંજ રહેલી છે. **ગાંદી.**

સદાચારી થવાની ઇચ્છા ઉચ્ચ અને અભિમાન ધરવા લાયક ઇચ્છા છે, અને જેમનામાં એ થોડા પણ પ્રમાણમાં હોય છે તેઓ ઘણા ભાગ્યશાળી છે. કોઈ પણ વિચાર વિચારમાંજ રહે ત્યાં સુધી તે મહત્વનો નથી, જ્યારે તે સત્કાર્યમાં પરિણમે ત્યારેજ મહત્વનો કહેવાય છે. **ગાંદી.**

ઉદાર હૃદયવાળો મનુષ્ય કોને સૌથી વધારે જરૂર છે, કોણ સૌથી વધારે લાયક છે, હૈમનાં શાંશાં સાધનો છે, એ સર્વનો વિચાર

કરે છે; અને તે પોતાના દાનનો તહેમના ગુણ અને તહેમની સ્થિતિ પ્રમાણેજ વ્યય કરે છે. તે નમ્રને કપડાં આપે છે, ભૂખ્યાને અન્ન આપે છે, નિરાશ થયેલાને આશા આપે છે, નિરાશ્રિત યુવકને કેળવણી આપે છે, અને અજ્ઞાત, મુંઝવણીમાં આવી પડેલાને અને બીજા અનુભવીને સલાહ આપે છે. સર્વની માગણીઓને પહેંચી વળવાની ઇચ્છા હોવાથી જો તહેનાં પોતાનાં સાધનો ખૂટી પડે છે તો તે બીજા માગવામાં અને નિરાશ્રિતની હિમાયત કરવામાં સરમાતો નથી, અથવા થાકતો નથી. પોતાનો પાડોશી કોણ છે તહેનો તે વિચાર કરવા યોગ્યતો નથી. સ્વાભાવિક રીતેજ તે સમગ્ર મનુષ્યજાતિ સાથે સંકળાયેલો હોય એમ માને છે. જ્યારે તે સર્વના પિતા ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ અને આભારની લાગણીથી દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે પોતાની આસપાસ ભલાં અને કોમળ હૃદયોને જુએ છે અને કહે છે કે “શું આપણે સર્વ તહેનાં બાલકો નથી?”

બાલકર.

દુઃખી જનસમાજની સેવા કરવી એ હંમેશાં મહાન અને ઉમદા કાર્ય છે, અને તે પૂરું કરવામાં મનુના દરેક બાળકે મૃત્યુ પર્યન્ત ખંતથી મંડ્યા રહેવું જોઈએ.

બાલકર રૂથ.

એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે “ઉદાર થવા પહેલાં ન્યાયી બનો.”

અને તે ખરું છે; કારણકે જે માણસ પોતાનાં કર્તવ્યને વિસારે છે તે પોતાનાં સાધનોને પરાપકારાર્થે ગમે તેટલાં વાપરતો હોય તોપણ ઉદાર નથી. આપણું પહેલું કર્તવ્ય ન્યાય છે—આપણું બીજું કર્તવ્ય આપણું પડોશીને તેમ કરવામાં જરૂરને પ્રસંગે સહાય આપવાની છે. જે ઉદાર પુરુષ આ કરવાનું ભૂલી જાય છે તે ફક્ત ઢાંગી ઉડાઉ છે; અને તેનાથી કોઈનું ખરું કલ્યાણ થતું નથી. પરંતુ ઘણીવાર જે ન્યાય અને ઉદારતાયુક્ત કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ તેવું સત્કાર્ય કરવાનું તથા દેવાનું આ સૂત્ર એક બહાનું માત્રજ છે—તે આપણી જરૂરીઆતોને

નામે આપણા પોતાના પાપાણુ હૃદયને ઢાંકવાનો ઝમ્મો છે, કે જે ઝમ્માને લીધે આપણને સત્કાર્ય કરવાનો શ્રમ લીધા સિવાયજ સદ્વૃત્તિ-વાળા હોવાનું અને ફક્ત મ્હોડાના સપાટા હાંકવાથીજ પરોપકારી ગણાવાનું માન મળે છે. ત્હમે આવ઼ કંગાલ ઢાંગી બનો એવી મ્હારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ સાચેસાચા ન્યાયી બનો. ત્હમને ત્હમારી પોતાની જાતને ન્યાય આપવામાં પણ બીજાઓ પ્રત્યે ઉદાર બનવાના પ્રસંગ મળશે,—આ ન્હાનું સરખું સુત્ર દર્શાવે છે એટલી બધી બિન્ન એ બે વસ્તુઓ નથી. વળી આટલી તો ખાત્રી રાખજો કે સદ્વૃત્તિ પોતાની ભલમનસાઇ દર્શાવવાનાં અને ધારેલાં સત્કાર્ય કરવાનાં સાધનો જરૂર શોધી કાઢે છે. સત્કાર્ય કરવાનાં સાધનોના અભાવથી અથવા ન્યાયી-પણાથી આપણને નિષ્ફળતા મળતી નથી તેમજ આપણી ઉદારતાને અંતરાય આવતો નથી, પરંતુ આપણી અનિચ્છા જ હમેશાં મ્હોટી મુશીબત છે. જ્યારે આપણે તેને જીતીશું ત્યારે બાકીનું સર્વ સરળ અને સ્પષ્ટ થશે.

સી. એચ. હુંગર.

માણસના આગળ ત્હેના પોતાના દોષ, ત્હેની ખામીઓ અને ત્હેની બૂલો વિષે હમેશાં વાત કરીને તે બાજતો ત્હેની નજર આગળ પડી કર્યા કરવાથી કાંઇ તે ઉચ્ચતર અને વધારે સાફ જીવન ગાળશે નહિ; પરંતુ ત્હેમનામાં જે ઉન્નત, ઉમદા, દિવ્ય અને ઇશ્વરી અંશ રહેલો છે ત્હેને ઝોળખવાથી અને ત્હેના આત્માનાં બંધ પડી રહેલાં દ્વારો ખોલવાથી અને આ પ્રમાણે ત્હેને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ કરાવવાથીજ તેમ થઇ શકે છે. તેથી કરીને તે આત્માના સાદને વધારે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળશે અને આ સૃષ્ટિમાં જન્મનાં દરેક માણસને જે પ્રકાશ અજવાળે છે તે પ્રકાશને અનુસરશે. મનુષ્યને જેટલા પ્રમાણમાં આંતર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેનું બાહ્ય જીવન અને

વર્તન તેને અનુકૂલ બનશે, તેથી જરા પણ વધારે નહિ.

આર. ડબ્લ્યુ. ટ્રાઉન.

જ્યાં ઈશ્વર પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હોય છે ત્યાંજ સાચામાં સાચી અને વધારેમાં વધારે દયા હોય છે. સધી.

અપકારીપર ઉપકાર કરવો એ સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદારતા છે.

બર્કમિન્સ્ટર.

માણસને સ્વાશ્રયી બનવામાં મદદ કરવી એજ શ્રેષ્ઠ ઉદારતા છે. માણસને સ્વાશ્રયને રસ્તે વાળવાથી નવું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે, યુવાવસ્થા ફરી આવતી હોય એમ લહેને લાગે છે; કારણ કે ધણીવાર રોગી માણસો પોતાને સંપૂર્ણ આરોગ્ય પાછું મળે એમ ઇચ્છે છે.

ડૉક્ટર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હૉલ.

ગરીબ માણસો પોતે પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે એવી શક્તિ હોમને આપવામાંજ ખરી સેવા રહેલી છે. આર્યબિશપ સૂમ્નર.

સાચામાં સાચા પરોપકારી એ જ માણસો છે કે જેઓ દુઃખ, પરાધીનતા અને નિરાશ્રિતપણાને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને ખાસ કરીને તેઓ જ છે કે જેઓ ગરીબોને સ્વાશ્રયી થવામાં ખતથી મદદ કરી રહ્યા છે. સ્માઈલ્સ.

સાચી ઉદારતાવાળો માણસ પોતાની સહાય વધારેમાં વધારે ફળપ્રદ કેવી રીતે નિવડે તેનો અભ્યાસ પણ જરૂર કરશે. એલ્મોથ.

જે ગરીબને આપે છે તે પ્રભુને ધીરે છે. સોલોમન.

જેઓ જીવનનાં વિકટમાં વિકટ માર્ગે ભારે દુઃખથી દયાએલા નિર્બળ બંધુને આનંદ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે; અને જેઓ પોતાનું કુટુંબ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે પોતાની સ્થિતિ ભેદએ તેટલી સારી હોતી નથી તે છતાં પણ એક નિરાધાર મનુષ્યને પોતાનું હૃદય અને ભોજન આપે છે; જેઓ પોતાને અર્ધા ભૂખમરો હોવા

છતાં દુઃખમાં પીડાતા બ્રૂખ્યાને અન્ન આપે છે; જેઓ પોતાના થોડા-
માંથી થોડું બચાવીને જેમની પાસે થોડું પણ ન હોય તેવાઓને
આપે છે; જેઓ પોતાને જરૂર હોવા છતાં ખીજની જરૂરીઆત વધારે
જેમને દયાથી દ્રવી હોય છે તેઓજ કિદારતાના સાચા અનુયાયી છે,
દયાના સાચા પુત્રો છે, સાચા પરોપકારી છે અને ખરા ધાર્મિક તથા
આસ્તિક છે.

એલીઝા કૂક.

આપણે દુઃખીને સુખી કરવાના છે; બૂઝા પડી ગયેલાને રસ્તે
ચકાવવાના છે, બ્રૂખ્યાની સાથે આપણો રોટરો વહેંચી ખાવાનો છે.
આ અધી આપણા પોતા પ્રત્યેની જ સેવા છે; કારણ કે આપણે એક
મોટા સમાજના છૂટક છૂટક સભાસદોજ છીએ.

સેનેકા.

દયાળુ માણસપર નસીબદેવી પ્રસન્ન થઈને જો સોનાનો વરસાદ
વરસાવે છે તો તે છૂટે હાથે ગરીબોને દાન આપે છે, અને નિરા-
ધારોને પોષે છે. સ્વભાવથીજ જે સદાચારી, ન્યાયી અને પરોપકારી
હોય છે તે એવી રીતે ઊવનહેતુને સિદ્ધ કરે છે. ત્હોને સુપ્રત થયેલું
દ્રવ્ય સારામાં સારી રીતે વપરાય છે. તે દુઃખી માણસનું ઘર દેખીને
નાસી જતો નથી, પરંતુ ત્હોને ત્હોના ઝુંપડામાં જ જઈને મળે છે. તે
કેદીને કેદખાનામાં મળે છે, તે વિધવાના પ્રેમાળ હૃદયના ઉભરા અને
ત્હોની ઊંડી વેદનાઓ સાંભળવા થોમે છે, તે તેણીના દુઃખમાં સકાય
આપવા પ્રયત્ન કરે છે, પરલોકના સુખનું તેને ભાન કરાવે છે, તે
નિરાધાર બાળકને, મિત્રહીનને, કમનસીબને, અથવા ગરીબને તિર-
સ્કારની દૃષ્ટિથી કદી જોતો નથી, તે ત્હોમનો પોતાના ઘરમાં, અંતઃ-
કરણપૂર્વક સત્કાર કરે છે. સર્વ મનુષ્યોને તે પોતાનાં સગાં માને છે,
આખી પૃથ્વીને પોતાનો દેશ માને છે, ઉચ્ચ ચારિત્રને તે અમૂલ્ય
અગાધિર માને છે, અને સત્યને પોતાનો સુંદર ઝંખો માને છે.

એલિઝા કૂક.

સદ્વરતુર્મા સારાપણું રહેલું જ છે. સમ્યારિત્ર એ જ ત્હેનું પારિ-
તોષિક છે, અને વખાણુની ત્હેને ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી.

મારકસ ઓરેલીયસ.

માણસોમાં જે ધૈર્ય, સહનશક્તિ અને ક્ષમાના ગુણો રહેલા છે.
ત્હેને લીધેજ સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિમાં આટલી બધી સુન્દરતા દેખાય છે.

ઓર્થર હેબ્ટસ.

જ્યારે એક પરોપકારી માણસ મરણ પામે છે ત્યારે તે જે
પ્રકાશ મૂકી જાય છે, તે ત્હેના કુટુંબથી પણ દૂર દૂર વર્ષોના વર્ષો
સુધી માણસોના માર્ગ અજવાળે છે.

લોન્ગફેલો.

સેવાનો આવાર પૈસાપર નથી, પરંતુ હૃદય અને ઇચ્છાપર છે.

હાના માર.

મહાત્માઓ ઈશ્વરની પેઠે પરોપકાર કરવામાં જ મગ્ન રહે છે,
જે કે જે કૃતજ્ઞનીપર તેઓ ઉપકાર કરે છે તેઓ કંઈ ફળ આપતા
નથી.

રોવે.

જડ પદાર્થોમાં પોતામાં કંઈ મહત્તા નથી, તેમ હોઇ પણ શકે
નહિ. ત્હેમનો જે કાંઈ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્હેને લીધે તેમાં
મહત્તાનો આરોપ જ માત્ર કરાય છે. જગતમાં સર્વોત્તમ અને સાચામાં
સાચા મહત્તા તો માનવ બંધુઓ પ્રત્યેના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, સેવા અને
આત્મત્યાગમાં જ છે.

આર. ડબ્લ્યુ. ટ્રાર્ઝન.

જેઓ સાચા મનથી પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ અન્યના કલ્યા-
ણાર્થે કરે છે તેઓ જ ત્હેને પાત્ર છે, અને તેમ છતાં ત્હેની તેઓ
ઇચ્છા કરતાં નથી; અને જેઓ ત્હેના સ્વાર્થ પુરતો ઉપયોગ કરે છે
તેઓ ત્હેની ઇચ્છા કરવા છતાં પણ ત્હેને પાત્ર નથી.

કૉલ્ટન.

માતાના ઉદરમાં જન્મીએ છીએ ત્યારથી તે મરવાની ઘડી
સુધી આપણે પરસ્પર સહાય સિવાય જીવી શકતાં જ નથી; તેથી

કરીને જેમને સહાયની જરૂર છે તેમને પોતાના માનવ બંધુઓ પાસેથી તે માગવાનો હક્ક છે; અને જે શક્તિ છતાં તે આપવાની ના પાડે છે તે પાપજ કરે છે. **ડબ્લ્યુ. સ્કૉટ.**

ત્હારું પોતાનું પૂરું થાય તેટલું કમાવાથી સંતેષ માનીશ નહિ; પરંતુ અન્યનું પણ પોપણુ થાય તેટલું પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરજે. વળ્લ એવું તો કદી પણ નજ બનવા દમ્પશ કે ત્હારાથી આપી શકાય તેવો આધાર નહિ મળવાથી કોઇ મનુષ્ય મરણ પામ્યો. **સ્ટર્મ.**

“ત્હારી પોતાની જાતને છેલ્લી રહાજે.” જે આ અલ્પ સૂત્રનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરીશ તો દુનિયા ત્હારી સેવાથી જરૂર સારી બનશેજ; માટે જા, અને એ સૂત્રને શબ્દથી તથા આચારથી અનુસર. માણસને જે સત્ય ધર્મની આવશ્યકતા છે તે આ જ છે.

એલ. વિલર વિલ્કોકસ.

જે કોઇ મનુષ્યો પ્રત્યે સાચો છે તેજ ઈશ્વર પ્રત્યે સાચો છે, આ સૃષ્ટિમાં હલકામાં હલકાને અથવા દુર્બળમાં દુર્બળને જે કંઈ અન્યાય થાય છે તે અન્યાય આપણનેજ થાય છે. જે પોતાનાજ હક્કની ચિન્તા કરે છે અને જનસમાજનો કંઈ વિચારજ કરતા નથી તેઓ નીચમાં નીચ ગુલામ છે. **લાવેલ.**

દયા કાંઈ વસ્તુ આપવામાંજ સમાયેલી નથી, પરંતુ હૃદયની નમ્રતા અને ઉદારતામાં રહેલી છે. કેટલીક વાર માણસો કોથળીમાંથી પૈસા આપે છે, પણ સહાનુભૂતિ અથવા આશ્વાસન આપી શકતા નથી. માત્ર પૈસાનાજ દાનનું બહુ મૂલ્ય નથી અને કેટલીકવાર તો રહેનાથી નુકસાન પણ થાય છે; પરંતુ સાચી દિવસોહમાંથી ઉદ્ભવતી દયા અને વિચારપૂર્વક આપેલી સહાયમાંથી હંમેશાં સારાં પરિણામ આવે છે. **સ્માઈલ્સ.**

દયાળુ હૃદય જેની જેની પાસે જઈ શકે છે તે સર્વને માટે તે આનંદના ઝરારૂપ અને જીવનની મુશ્કેલીઓમાં વિશ્રાંતિના કુવારા-રૂપ બધ પડે છે.

માયાળુ શબ્દો પવનની લહેરમાં ઉડતાં સૂક્ષ્મ બાજકોની માફક ઘણે દૂર ઉડે છે, અને જે સ્થળે બીલકુલ આશા રાખા ન હોય તેવા સ્થળને તેઓ ફળદ્રુપ બનાવે છે. **ચાર્લ્સ એચ. હૅન્ગર.**

જ્ઞાનનો દેવ ઉદાપણુને પકવ કરવાનો, ચારિત્ર્યને સુધારવાનો, આપણને વધારે સારા, વધારે સુખી, વધારે ઉપયોગી અને જીવનના દરેક શુભ કાર્યમાં વધારે ઉદાર, વધારે ઉત્સાહી અને વધારે ખંતીલા બનાવવાનો છે. **સ્માઇલ્સ.**

શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો દયા, દિલસોજી અને સ્નેહથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે. આજ લાગણીઓ ખરેખર સુંદર છે, અને તંદિમનાથીજ મનુષ્યો અધો દેવી બને છે. **ડાઉપર.**

સહાય, દયા અને સેવા એ સ્નેહનીજ વાણી છે. તે કૃતિમાં ઉતરેલો સ્નેહજ છે. **આર. ડબ્લ્યુ. ટ્રાઇન.**

આ જગતમાં પેદા થનાર દરેક મનુષ્ય પોતાના જમાનાનાંજ નહિ, પરંતુ તે પછીના દરેક જમાનાના સુખસામગ્રીમાં પણ વધારો ઘટાડો કરે છેજ. **એલિહુ ખરિટ.**

જે મનુષ્ય બીજાના બલા માટે પોતાનાં સુખ, વૈભવ અને શક્તિનો થોડોક ભાગ પણ આપતો નથી તે ઠંડોગાર કૃપણ મનુષ્ય છે. **જોના બેઇલિ.**

જેમ જેમ મનુષ્ય ઈશ્વરની વધારે નજીક જાય છે તેમ તેમ તે બીજાં મનુષ્યોનું વધારે કલ્યાણ કરી શકે છે અને કરે છે.

ખરબુર.

આપણાં કાર્યો કાંઈ આપણા શરીરની સાથે નાશ પામતાં નથી; કારણકે દરેક સત્કાર્ય શાશ્વત્ જીવનના બીજનો કણ છે.

સેઈન્ટ બર્નાર્ડ.

જે પરજીવનમાં આનન્દ રહે છે તેઓ પોતાનામાં તો તે જરૂર જ રહે છે.

જે. એમ. બૅરિ.

સાચા સ્વદેશાભિમાની થવા માટે માણસે પોતાના દેશબાન્ધવોને ઈશ્વરના પેદા કરેલા જીવો ગણવા જોઈએ, અને પોતાની જાતને ત્હેમના પ્રત્યેનાં પોતાનાં કાર્ય બદલ જવાબદાર ગણવી જોઈએ.

બિશપ બર્કલી.

સાચી સેવાનો અર્થ દાન, સમય અથવા શોખનો ત્યાગ, અન્યની ખાતર સ્વતંત્ર અર્પણ, અને પાછી ન મેળવી શકાય તેવી બક્ષીસ થાય છે.

કૅનન બાર્નેટ.

સત્કાર્યનો કદી નાશ થતો નથી; વિનય દર્શાવનાર વિનય પ્રાપ્ત કરે છે; દયા બતાવનાર સ્નેહ મેળવે છે; બીજને આપેલો આનન્દ કદી વ્યર્થ જતો નથી.

એઝિલ.

“અનુકરણથી” આપણે બીજનાં કાર્યોમાં ભાગ લઈ શકીએ છીએ અને ત્હેમના જેવીજ આપણને લાગણી થઈને ત્હેમને ભોગવવાં પડતાં દુઃખમાં ભાગીદાર બનીએ છીએ.

બર્ક.

જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે હસો; તે એક સસ્તું ઔષધ છે. હાસ્ય એવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન છે કે જે હજી આપણને બરાબર સ્હમજાયું નથી; તે જીવનની ઉજવણ બાજુ છે.

બાયરન.

તું જે કોઈ સત્કાર્ય કરવાનો આરંભ કરે ત્હેની શરૂમાં ખરા અન્તઃકરણપૂર્વક ઈશ્વરની પ્રાર્થના કર કે તે સંપૂર્ણ રીતે પાર પડે.

સેઈન્ટ બેનેડિક.

જીવનને અંતે આપણને એમ નહિ પૂછવામાં આવે કે ત્હે

કેટલાં સુખ ભોગવ્યાં, પરન્તુ તહમે કેટલી સેવા કરી તે પૂછાશે. નહિ કે તહેમાં કેટલી સફળતા મળી, પરન્તુ તહેમાં કેટલું સ્વાર્પણ હતું તે પૂછાશે. આપણે કેવા સુખી હતા તે નહિ પૂછાય, પરન્તુ આપણે કેવા સહાય કરનાર હતા તે પૂછાશે. તહમારી તૃષ્ણાઓ પૂરી થઇ કે નહિ તે માટે કોઇ પ્રશ્ન નહિ ઉઠાવે, પરન્તુ તહમારી સ્નેહવૃત્તિને કેવી રીતે પોષી તે પૂછાશે. જીવનનું મૂલ્ય સ્નેહથી અંકાશે; અને સ્નેહ તહેનાં કાર્યોથી જણાશે.

એચ. બ્લેક.

દોષ કરનાર પ્રત્યે નમ્રતાથી બોલો; પવિત્ર શબ્દો અને સ્નેહયુક્ત અવાજથી તહમે તહેને સત્ય માર્ગપર પાછા લાવી શકશો. ભૂલતા નહિ કે તહમે પોતે પણ પાપ કર્યા છે, અને કદાચ હજુ પણ કરતા હશો; તેથી જેમ પરમેશ્વર તહમારી સાથે વર્તે છે તેવી રીતે તહમે પણ તહમારા પાપમાં પડેલા બંધુ પ્રત્યે વર્તો.

બેટ્સ.

સમય ટૂંકો છે અને બદલાતો રહે છે, તેથી કોઇ પણ કાર્યમાં તહારી સહાય ઇચ્છનાર સુપાત્ર પ્રત્યે થવાય તેટલો ઉદાર થજો; કેમકે કદાચ થોડાજ સમયમાં તહેને બીજાની સહાયતાની જરૂર પડશે.

એમ. બટરવર્થ.

પૈસાદાર ગરીબને પોષે છે કે ગરીબ પૈસાદારને સહાય કરે છે એ પ્રશ્ન એવા માણસો સચે છે કે જેમને ખબર નથી કે જે કોઇ પોતપોતાની સ્થિતિને અનુસરીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે તે દરેક એક બીજા માટે સહાયક અને ઉપકારક છે.

સર્વ મનુષ્યો એક સુવ્યવસ્થિત વિશ્વના ભાગરૂપ હોવાથી જે માણસ ફક્ત ઈશ્વર પ્રત્યેનુંજ પોતાનું ઋણ પાછું આપવા પ્રયત્ન કરે અને સેવાવૃત્તિથી પોતાના તેમજ પોતાના જાતિભાઈઓના સુખમાં વધારો કરે તો તે જગતની સુખસામગ્રીમાં પોતાનો ઉત્તમ હિસ્સો આપે છે એમજ ગણાય.

સર ટોમસ બર્નાર્ડ.

કોઇ પણ દયાનું કાર્ય સાચામાં સાચા અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અર્થમાં જોતાં કદી નાશ પામતું નથી, અને નાશ પામી શકતું પણ નથી; કારણકે દેવદૂતો ત્હેને થોડાજ સમયમાં આપણા શાશ્વત પિતા પાસે પહોંચાડે છે.

આ જગતમાં ઘણાં દયાનાં અને વીરત્વનાં કર્મો એવાં થાય છે કે જે કોઇની પણ જાણમાં આવતાં નથી, અથવા જોતો કરનારને કંઇજ બદલો મળતો નથી. આનું કારણ શું? કારણ કે સર્વોત્કૃષ્ટ દયાનાં અને બહાદુરીનાં કાર્યો ગુપ્ત રીતે, આનન્દથી અને બહારના આડંબર સિવાયજ કરાય છે.

કેટલાક લોકો પોતાની ઉદારતા બહાર જણાવવાને બાટ જેવાં માણસોને ચારે બાજુ મોકલે છે, અને એ રીતે ઇચ્છિત વસ્તુ-ખૂમ વખાણ-ને પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે બીજા કેટલાકો પરાપકારને માર્ગે ચૂપ-કીર્તી ચાહ્યા જાય છે, અને ઘણી વાર કોઇ ત્હેમને જોતું પણ નથી.

ઘણા વીર પુરુષોએ વિકટોરિયા ક્રોસ મેળવવા જેવાં પરાક્રમે કર્યા હશે, છતાં ત્હેમને તે નહિ મળ્યો હોય. ઘણા સેવકોએ જન-સમૂહની એવી સેવા કરી હશે કે જેને માટે બજારમાં ત્હેમનાં પૂતળાં ઉભાં કરવાં જોઇએ, છતાં ત્હેમને માટે તેમ કરવામાં આવ્યું નથી. હંમેશાં આમજ બને છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી; કેટલીક વાર આ દુનિયામાં પણ સ્ત્રી પુરુષો કરેલી સેવાનો અણધાર્યો બદલો પ્રાપ્ત કરે છે; પરન્તુ કેટલીક વાર આ પારિતોષિક એટલું મોડું આવે છે કે સ્તુતિના શબ્દો તેઓ કદી સાંભળતાં નથી, અને કીર્તિની માળા તેમના શબ્દને કે ઘેરને કે સમાધિનેજ પહેરાવવામાં આવે છે. અમારું માનવું છે કે આ ઠીક નિર્દય અને અન્યાયયુક્ત છે; પરન્તુ આપણા જીવનમાંજ ઘણી સખ્તાઇ અને દેખીતો અન્યાય છે, તોપણ તેથી શું? કોઇ દિવસ એ સખ્તાઇને સ્થાને મૃદુતા આવશે, અને કોઇ

દિવસ થયેલા અન્યાયને દૂર કરાશેજ. જે આ રહસ્ય આપણને ન રહમજીયું હોય તો ઈશ્વર આપણને એ સત્ય રહમજીવામાં સહાય આપે.

મહત્તે આજે શું થયું છે એવા નહિ, પરંતુ મહારે લીધે ખીજાને શું ખમવું પડ્યું છે, એવાજ વિચાર નિરંતર મહત્તે આવે.

અંક. ડી. બેલક.

હે સત્તારી ! સત્કાર્ય કરવાના, દુઃખ સહન કરવાના, રોગીને સાન્તવન આપવાના, સદ્વર્તન શીખવવાના અને અખંડિત આશાયુક્ત વૈર્યથી દષ્ટ અનિદને મિશ્ર બનાવવાના ત્હારા પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ પદ તરફ હૃદય. ત્હારો સ્નેહ ત્હેના પોતાના સ્વભાવાનુસાર મુક્તિનાં ગીત ગાશે. જ્યારે તું સંગીત લલકારતી હશે ત્યારે ન્હાના બાળકે ત્હને કરેલા ચુમ્બનથી ત્હને બહુ આનન્દ થશે; ગરીબ માણસને અર્પેલી ત્હારી સેવા ત્હને અધિક દિવ્ય બનાવશે; રોગી માણસને તું જે સહાય આપીશ તેથી ત્હને આંતર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થશે; અને તું જે જે સેવા કરીશ ત્હેના બાનથી તું ત્હારી પોતાનીજ સેવા કરીશ.

ધ. બિ. આઉનિંગ.

ત્હમે કોઈ મહાન કાર્ય કરવાની તક માટે રાહ જોઈ રહ્યા હશો; કોઈ મહાન અનિદને નાશ કરવાની તક ઇચ્છી રહ્યા હશો; પણ એમ ખોટી ન થતાં ન્હાનાં ન્હાનાં અને ગુપ્ત સેવાનાં કાર્યો કરવાં શરૂ કરી દો. આમ કરવાથીજ તમારે માટે મ્હોટાં કાર્યો એની મેળે મેળે આવીને ખડાં થશે, અને તે ત્હમે બહુ વધારે સારી રીતે બજાવી શકશો, એ નક્કી રહમજીજો.

દેશને માટે જીવન આપનાર માણસોની માગણી કરે તો ત્હમા-રામાંથી દેશને માટે પોતાનું લોહી રેડી મરવાને તૈયાર થનારાઓનું એક મોટું લક્ષ્મી તૈયાર થશે; પરંતુ નાગરિક તરીકેના ધર્મ બજાવવામાં આવા મ્હોટા ભોગની જરૂર નથી. ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યો કરો.

જે જે પ્રથમ હાથમાં આવે તે તે પ્રથમ કરે, અને તેમ થતાં ખીલું કાર્ય તુરતજ ખડું થશે. **જ્ઞાન આદર્શ.**

બની શકે તેટલાં બધાં માણસોને અને પ્રાણીઓને મ્હાઓ. “સ્નેહ” એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેના એકલા બળથી જ ત્હમે નીતિવાન દુનિયામાં સંપત્તિવાન બની શકો. ખાસ કરીને સર્વ નિર્દોષ, ભલી અને સુંદર વસ્તુઓને ચાહો, પુષ્પોને ચાહો, ન્હાનાં બાળકોને ચાહો, અને સર્વ કરતાં વધારે પવિત્ર સન્નારીઓને ચાહો; ત્હમને ચાહવામાં ત્હમારો પ્રેમ કદી મર્યાદા ઓળંગી શકશેજ નહિ, ત્હમને પ્રેમ હંમેશાં ત્હમને લાભ જ કરશે, અને કદી પણ તુકસાન તો નહિ જ કરે. **જે. એસ. બ્લેકી.**

માણસોને ફક્ત ત્હમના દ્રવ્યની ખાતર કદી પણ માન આપશે નહિ, પરંતુ ત્હમના સદ્ગુણને ખાતરજ માન આપજો; આપણે સૂર્યને ત્હની ઉંચાઈની ખાતર નહિ પરંતુ ત્હના તરફથી મળતા લાભની ખાતર જ પૂજ્યો છીએ.

આપણામાંના ઘણાકો તો કીર્તિને ખાતરજ નિસ્વાર્થી કાર્યો કરે છે; અન્યની ખાતર મહાન આત્મભોગ આપવા છતાં ત્હને હરેક રીતે ખુષાવવાની કાળજી તો સરળ અને પ્રભુમય જીવન ગાળનાર સન્ત-પુરુષોજ રાખે છે. **જે. સિ. બેઝલિ.**

માત્ર વિચારોનાં સ્વપ્નમાંજ પડી રહેનારો માણસ કહે છે કે: “જો હું ગરીબની દુઃખદ ચિન્તાઓ દૂર કરી શકું; ત્હમને જે સુખ નથી મળતું તે મેળવી આપું; ત્હમને સહન કરવાં પડતાં દુઃખો ઓછાં કરી શકું; અનાથ અને નિરાશ થયેલા જનોના અજ્ઞાનના પડદાને ચીરી શકું અને ત્હમના જીવનને ફૂરતા અને અન્યાયમાંથી મુક્ત કરી શકું તો મને બહુજ સારું લાગે; પરંતુ અદ્વિસોસ છે કે તે ઇચ્છા પાર પાડવાને જોઈએ તેટલી મ્હારામાં શક્તિ નથી.” આ પ્રમાણે

સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં તહેનું જીવન વહી જાય છે; પરંતુ થઈ શકે તહેવાં કાર્યો કરવાનાં રહી ગયાં તેનું તો તહેને જ્ઞાન જ થતું નથી. તે ચિન્તાના ભારથી દબાઈ ગયેલાને સહજ પણ સહાય આપીને ચિન્તામુક્ત કરી શક્યો હોત. જે અનાથ બાળકની ક્ષુધા તે શાન્ત કરી શક્યો હોત અથવા દુઃખી વૃદ્ધ માણસને માયાળુ શબ્દો કહી શાન્તવન આપી શક્યો હોત તે વાતનો તો તહેને ખ્યાલજ આવતો નથી. ખરેખર આવો મનુષ્ય પણ બીજા અગ્ર અથવા દુઃખીજનો જેટલોજ દયાને પાત્ર છે. કેમકે અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નો જેવા અથવા બક્યા કરવાને બદલે સહજે થાય એવાં સાદાં સીધાં કાર્યોથી તેને કેટલો બધો આનન્દ અને સંતોષ મળત ? (એટલું જ નહિ પણ તેનાં મોટાં સ્વપ્ન પાર પાડવાની શક્યતા અને સાધન પણ તેને એમાંથી મળત.)

મરિ એડ્લી.

જે દયા, સત્કાર્ય કરવામાં પડતી અડચણોને તથા ગરીબોને વિષય માર્ગે દોરી જતી લાલચોને દૂર કરી તહેમને સ્વાશ્રયી બનવામાં ઉત્સાહ આપે, તે દયા જ સૌથી વધુ ફળપ્રદ છે.

માણસોને કુદરત તરફથી જે હક્ક મળ્યા છે તે સર્વનો એકમાં સમાવેશ થાય છે કે માણસે પોતાની શક્તિઓને, તહેના પોતાના તેમજ બીજાના સુખ અને સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે વાપરવી. આ જ તહેના જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે; આ માટે જ ઈશ્વરે તહેને શક્તિઓ આપી છે અને એ કાર્યમાં જ તેને વાપરવાને તે બંધાયેલો છે. તહેને તેના દુરુપયોગ વા નાશને માટે જવાબ આપવો પડશે.

ડબ્લ્યુ. ઇ. ચેનીંગ.

જે સાધનોવડે જીંદગી ટકાવી શકાય છે તે સાધનોનો ત્યાગ કે નાશ થયા પછી પણ સ્વાર્પણનાં નિઃસ્વાર્થ કાર્યો કરવાથી માનવ આત્મા મોક્ષ મેળવી શકે છે.

ધધિરની સૃષ્ટિના કોઇ ભાગને જરા વધારે ફળદ્રુપ, જરા વધારે સારો, વધારે ધધિર પરાયણ બનાવવો; કોઇ માણસને વધારે ડાહ્યો, વધારે મનુષ્યત્વવાળો, વધારે સુખી, વધારે ધધિરપ્રિય અને વધારે પવિત્ર બનાવવો; એ દિવ્ય આત્માનું જ કાર્ય છે. ટી. કલ્પાધિપતિ.

મહને એવું સાંભળવાનું મન થાય છે કે મહારી આજીવનથી કોઇ માણસે પોતાના શત્રુને ભેટી પડીને અશ્રુ આપ્યાં હોય અને શત્રુ ગમે તો પથર જેવો વા હેવાન પણ જેવો હશે તો તે પણ આવી સ્નેહ-ભરી દયાથી જરૂર નમ્ર બનશે.

ત્હમે ધધિરને ત્હમારો ઋણી બનાવો અને પછી ત્હેની પાસે ત્હમારા લેણાની ઉધરાણી કરો, અને અઢળક વ્યાજ સાથે તે પાછું મેળવો. આપણા હાથને ફક્ત ઉંચા કરવાથી આપણને કોઇ સાંભળનાર નથી. ત્હમારા હાથને ફક્ત સ્વર્ગજ તરફ નહિ પરંતુ ગરીબ તરફ પણ લંબાવો. જે ત્હમે ગરીબને સહાય આપશે તો ત્હમે છેલ્લા સ્વર્ગને સ્પર્શ કરી શકશો; કારણ કે ત્યાં જે વિરાજી રહ્યો છે તે ત્હમારી આપેલી ભિક્ષાને સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ જે ત્હમે ખાલી હાથ જેડશે તો તેથી કંઈ લાભ થવાનો નથી.

આ સેવા ભલમનસાઇ અને નિરભિમાનપણે થવી જોઇએ; તેની સાથે આશાભર્યા વચનો ઉચ્ચારવાં જોઇએ; કારણકે ભિક્ષા શબ્દોથી પણ આપી શકાય છે. કહેવત છે કે “અક્ષિસ કરતાં સુત્રાક્ય વધારે સારું છે.”

કાર્યથી કરેલી સેવાએ પૈસા કરતાં પણ વધારે સારાં પરિણામ નિપજાવ્યાં છે.

“હલકડી સ્થિતિના માણસ પ્રત્યે દયા રાખો.” ત્હેમની સ્થિતિ-પર ત્હમે જાતે મૂકાઇ જાઓ, ત્હેમની સાથે ચાલો અને બાપ છોકરાની

કાળજી લેતો હોય તે પ્રમાણે ત્હમારો હાથ ત્હેમના હાથમાં મિલાવો. આનું નામ કિમ્બ પ્રકારનું વર્તન છે.

જેને પૈસાદાર થવાની ઇચ્છા હોય તેણે ગરીબ થવું જોઈએ કે જેથી તે પૈસાદાર બને; તેણે ખર્ચવું જોઈએ કે જેથી તે બેચું કરી શકે; તેણે સારા ક્ષેત્રમાં વાવવું (સુપાત્રે દાન કરવું) જોઈએ કે જેથી તે લણી શકે. આ બધું લોકવ્યવહારથી વિરુદ્ધ જેવું બાસશે; પરંતુ વાવનાર તરફ દષ્ટિ કરો અને વિચાર કરો કે તે પોતાની પાસે હોય તેને વાવ્યા સિવાય અને જે હાથમાં હોય તે પડવા દીધા સિવાય બીજી કોઈ રીતે લણી શકે છે ? માટે ચાલો, આપણે પણ સ્વર્ગને ખેડીને વાવીએ કે જેથી આપણે ભવિષ્યમાં જમાનાના જમાના સુધી પુષ્કળ પાક પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

સ્નેહ મહાન શુરુ છે અને માણસોને દોષમાંથી બચાવાને, તેમનું ચારિત્ર સુધારવાને, તેમને સ્વાર્પણ તરફ દોરવાને અને પથ્થરમાંથી માણસ બનાવવાને શક્તિમાન છે.

સત્કાર્ય ન કરવું એજ એક પ્રકારનું પાપ છે. જો તમે એક નોકરને જુઓ કે જે ચોરી અથવા તો ત્હમારું અપમાન ન કરતો હોય; જે વળી દારૂ તેમજ બીજા કોઈ પણ પ્રકારના વ્યસનથી મુક્ત હોય અને તેમ છતાં નિરંતર આજસમાં રહી તેના શેઠ પ્રત્યેની તેની ફરજો અદા ન કરતો હોય તો તેને ત્હમે સજા નહિ કરો ? ખરેખર ત્હમે કહેશો કે આપણે ત્હેને સજા કરવી જોઈએ. જો કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે કંઈ પણ દોષ કર્યો નથી, પરંતુ “ કર્તવ્ય તરફ દુર્લક્ષ ” એ પણ એક પ્રકારનું પાપજ છે. એસ. કાઈસો સ્ટૉમ.

જે માણસો પોતાના જીવન દરમિયાન કંઈ આપતા નથી અને વારસો સોંપતી વખતે મરણ પછી દાન કરવાનું લખે છે તેઓ પણ એક રીતે સ્વાર્થીજ છે.

જે માણસ જીવતાં જ બીજાઓનું બહુ કરવામાં પોતાનો પૈસો વાપરતો નથી તેને મુવા પછી પણ તે કંઈ પણ કામમાં આવતો નથી. આત્મઘાતક અને બે ધારવાળી મમતાશી તલવાર તેને આ આ દુનિયાના સર્વોત્કૃષ્ટ સુખથી અને પરલોકના સર્વોત્કૃષ્ટ અન્નદથી વિમુખ કરે છે.

સ્વર્ગના ફિરસ્તાઓને પણ જેને માટે અદેખાઈ થાય તેવો કોઈ આનંદ આ પૃથ્વી ઉપર હોય તો તે પરદુઃખભંજનપણાનો છે. જેમનામાં તેમ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરતા નથી ત્યેમને મરણપથારી વખતે તે બદલ જે વિચારો આવે છે તે દુઃખ થાય છે તે જોઈને પિશ્તાઓને પણ દયા આવે છે.

સુખી બનવાને ત્રણ અગત્યની વસ્તુઓ આ છે-કરવા યોગ્ય કાર્ય, સ્નેહ રાખવા યોગ્ય વસ્તુ અને આશ્વા રાખવાનું સ્થાન. કૉલ્ટન.

ખરી ઉદારતા સારાસારનો વિચાર કરી આપવામાં જ રહેલી છે. અપાત્રે બતાવેલી દયા શાપ અને પાપ સમાન છે.

માણસ જ્યારે પોતાના જાતબાઈઓની સેવા કરે છે ત્યારેજ તે દેવના જેવો થાય છે. સિસેરો.

માણસ અને પશુપક્ષીને જે સારી રીતે મ્હાય છે તેજ સારી રીતે પ્રાર્થના કરી શકે છે.

મ્હેરા ઉપર કંઈ પણ લાગણી દર્શાવ્યા સિવાયજ જે મનુષ્ય મ્હારું બહુ કરે છે તે મ્હારું અર્ધુજ કાર્ય કરે છે; તે મ્હને સહાય આપવા છતાં પણ મ્હને નિરાશ કરે છે; તે મ્હારો ઉપકાર કર્તા છે પરંતુ તે મ્હારો માનવખન્ધુ નથી. સી. જે. કાલેરીજ.

દરેક માણસ પોતે ઇચ્છતો હોય વા ન ઇચ્છતો હોય અને યોજનાપૂર્વક ચાલતો હોય વા નહિ તો પણ તે સદ્ અને અસદ્

વસ્તુનો હાલ અને હમેશાં ઉપદેશક છે. તે પોતાના વર્તનને લીધે સમાજ ઉપર કાં તો અનિષ્ટ અસર પ્રસારતો હશે, અથવા તો સારી અસર ફેલાવતો હશે; પરંતુ નિર્લેપ તો તે રહી શકેજ નહિ. માટે તહમે પણ તહમારા જીવનને કોઈ પણ હેતુપૂર્વકજ યોજો. સત્કાર્ય કરો, અને તહમારી પાછળ સદાચારની એવી યાદગીરી મૂકી જાઓ કે કાળના ઘસારાથી તે કદી નાશ પામે નહિ. વર્ષોવર્ષ તહમારા સંસર્ગમાં આવતા હજારો કે લાખો માણસના હૃદયપર ભલમનસાઇ, દયા અને સ્નેહવડે તહમારાં નામ એવી રીતે લખતા જાઓ કે જેથી જગત તહમને કદી વિસ્મરી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પરંતુ તહમારું નામ, તહમારાં કાર્યો તહમારી પાછળ રહેનારાં માણસોનાં હૃદયો ઉપર સંધ્યા સમયના તારાની માફક સ્પષ્ટ રીતે દેખાય.

ચામર્સ.

આપણા જીવન પ્રવાસમાં જ્યારે અનેક પ્રવાસીઓની સાથે આપણે થોડીવારના સંસર્ગમાં આવીએ ત્યારે પણ આપણે ક્ષેત્ર અને બીજના સહકાર્યની માફક એક બીજની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી જોઈએ, અને એક બીજને સુખ આપી સુખ મેળવવું જોઈએ. સેઇન્ટ ક્રુલિજ.

સાધન હોય ત્યારે પૂર્ણ છૂટથી સહાય કરો અને દાન આપો તે માટે ફૂલાશો નહિ; અને જ્યારે તહમારી પાસે બીજું કંઈ ન હોવાને લીધે માત્ર શીતળ જળનો પ્યાલોજ આપી શકો ત્યારે તહમારી જાલને માટે ઓછું લાવશો નહિ.

કલાડીએનસ.

દરરોજ કંઈક શુભ કાર્ય કરવુંજ જોઈએ. દાખલા તરીકે હાસ્ય-એમાં કાંઈ આપણને બહુ મહેનત પડવાની નથી. જીવનની એવી નજવી બુદ્ધિસોથી પણ આપણું આયુષ્ય મધુર બનશે. આપણે સુખ અને આનંદી કહી શકીએ તેવાં અન્ય પણ કંટાળેલાં દુઃખી માણસો આ દુનિયામાં ઘણાં છે કે જેઓ દરરોજના એવા આનંદથી આખા વર્ષને આનંદી બનાવી શકે છે.

દરરોજ કંઈક કરવું જોઈએ—દાખલા તરીકે એક આશાજનક શબ્દ—આપણે તેનું સામર્થ્ય જાણી શકતા નથી, પરંતુ તે મૃદુ પુષ્પના વિકાસની પેઠે ફલપ્રદ નિવડે છે. જ્યાં સર્વત્ર અંધકાર અને ઉદાસીનતા વ્યાપી રહ્યાં હોય ત્યાં એકાદ શબ્દ માત્રથી પણ કેટલું બધું સુખ મળી શકશે! એક મનુષ્ય પ્રત્યેના એક માયાળુ શબ્દથી તેનું આત્મ પરસ કદાચ આનંદી બનશે.

દરરોજનું કંઈક કાર્ય—દાખલા તરીકે માત્ર એકાદ નિઃસ્વાર્થી, ભલો અને સાચો વિચાર—એ પણ કોઈ એકના જીવન પ્રવાસમાં ખીજની જરૂરીઆત પૂરી પાડશે, તેના હૃદયપરનો ભાર હલકો કરશે, તેને સરલ રસ્તે દોરશે; આમ દરરોજની સેવાના વિચારથી આત્મ વર્ષ સુખી નિવડશે.

દરરોજનું કંઈક કાર્ય—દાખલા તરીકે દયાના રોજના એકાદ સત્કાર્યથી માનવ બન્ધુઓ આપણા વધારે નિકટ સંબંધમાં આવશે, અને આ પ્રમાણે પણ આપણે આપણા રોજના એક સત્કાર્યથી આત્મ વર્ષ સુખદાયક બનાવી શકીશું.

૭. કૃપર.

જેવી રીતે ઝાડ ફળથી ઓળખાય છે, સોનું કસોટીથી પરખાય છે અને ઘંટની કિંમત ત્હેના રણકારાથી અંકાય છે તેવી રીતે માણસનું કુળ ત્હેના સત્કાર્યથી, ત્હેની આખર ત્હેની નમ્રતાથી અને ત્હેના ધર્મ તેના વિવેકથી નક્કી થાય છે.

કોડે.

માયાળુ શબ્દ શીતળ જળ સમાન છે કે જે પાર્થિવ વસ્તુઓના બચંકર દુકાળમાંથી કોઈ સુંદર આત્માના વિકાસને મરણ શરણે ચતાં અટકાવે છે, ત્હેને ત્હેના દેહરૂપી વિષમય ઘરમાંથી મુક્ત કરે છે, ત્હેની મુગ્ધાને શુદ્ધ બનાવવાને ત્હેને સ્વર્ગમાં મોકલે છે.

૮. બી. કેસ્ટરલાઇન.

સાચો સ્નેહ નમ્ર છે, તે સેવાને માટે તૈયાર હોય તેવો જણાય

છે, તે ત્હેનો પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો નથી, તે પોતાનાં વખાણુ કરતો નથી, પરંતુ પોતાને હલકો પાડે તેવી રીતે બોલે છે.

એ. બ્રાહ્મ. કોલ્સ.

દયા એકલીજ આપણને દેવોના સમોવડીઆ બનાવે છે. સ્વીકારેલી સેવા ઉચ્ચ છે, પરંતુ અપેલી સેવા વધારે સુંદર છે. **કલ્હાઈ.**

દુઃખીને દુઃખમાં સહાય ન આપવી તેના કરતાં આપણા તરફ કૃતગ્રતા બતાવવામાં આવે તે વધારે સારું છે. **ડુ. કોકર.**

જે સદ્જીવન ગાળે છે તેજ શ્રેષ્ઠ ધર્મોપદેશક છે. **સરવેન્દ્રીસ.** ત્હમારાથી જેટલું બચાવી શકાય તેટલું આપો અને ત્હમે ખાતરી રાખજો કે જે ગરીબને સહાય આપે છે તેજ આપણા કર્તાની ખરી સેવા ઉઠાવે છે.

અલીઝા કૂક.

આપણા માનવબંધુઓની સેવા કરવાનો ઉત્તમ અને સાચામાં સાચો માર્ગ તેમને માટે કંઈક કરવા કરતાં, આપણાથી થવાય તેટલા સાચામાં સાચા અને શુદ્ધ તથા સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન ગાળનારા બનવામાં રહેલો છે.

મીસ કાપ્પે.

એક પ્રાચીન કહેવત એવી છે કે માણસે પ્રથમ ધર આગળ-થીજ ઉદારતા શરૂ કરવી જોઈએ; પરંતુ આ કહેવાનો એવો હેતુ નથી કે આપણે ઉદારતામાં આગળ વધવુંજ નહિ. દરેક માણસે જગતના નાગરિક તરીકે દુનિયામાં રહેવું જોઈએ. તેને બંને પોતે રહેતો હોય તે ખાસ ભાગ, ગામ વા પ્રદેશને માટે ખાસ પ્રેમ હોય, પરંતુ સમગ્ર દુનિયાના સુખને માટે પણ તેણે ઉદારતાથી કાળજી રાખવી જોઈએ.

કમ્પરલેન્ડ.

એક માયાળુ શબ્દ, એક દિલસોજી ભરેલી દષ્ટિ, એક ઉદ્વાસથી આપેલી પાઠ, એક વિનયયુક્ત, સાદું કાર્ય, એનાવડે ચોતરફ ફેલાવેલું દયાનું વાતાવરણ ધણા આત્માઓના દુઃખના ભાર હલકા

કરી નાખે છે. આવાં મહાન અને સુંદર દૈવી કાર્યો, ક્ષુબ્ધિત સમુદ્ર-પરની છોળોની પેઠે ઝવનનાં દુઃખોને દૂર કરે છે અને જગતમાં શાશ્વત સ્થળ પ્રાપ્ત કરે છે.

પી. ક્લેટન.

કાઉપર એક બલીઆઇ વિષે કેવું સુંદર લખે છે! તે લખે છે કે—તેણીનો હાથ પવિત્ર છે, સ્વભાવમાં મૃદુતા છે, ત્હેનું હૃદયપણ આજકની નિર્બળતા જેવું લાગે છે, જ્યાં તે ઠપકો આપી શકે તેમ હોય ત્યાં પણ બચાવ કરે છે, ત્હેનો તિરસ્કાર કરનારાઓ ત્હેને ઠપકો આપે છે છતાં ત્હેમને માટે પણ તે તો પ્રાર્થનાજ કરે છે. ત્હેના નિષ્કપટી હૃદયમાં શંકાને તો સ્થાનજ મળતું નથી; ખરાબમાં ખરાબ સૂચવવામાં આવ્યું હોય છતાં પણ તેમાંથી સારામાં સારો અર્થ તે લે છે. ત્હેનું ગમે તેટલું અપમાન કરવામાં આવે અથવા તેને ચીડવવામાં આવે તોપણ તેણી એકાએક ગુસ્સે થતી નથી અને જો કદાચ થાય તોપણ તુર્તજ શાન્ત પડી જાય છે. પોતાના હક્કને માટે તે તકરાર કરવા કરતાં તેને છોડી દે છે અને નુકસાન પામવા છતાં ક્ષમા આપવામાં જ આનંદ માને છે.

કાઉપર.

આટલું તો માનજો જ કે જો તમે ખીજઓ પ્રત્યે ભલા ન હો તો તમારી બલમનસાધનો કંઈ પણ ઉપયોગ નથી. બલમનસાધનો ઉપયોગ એ છે કે તમે તેનાથી ખીજઓનું રક્ષણ કરી શકો. તે મોટા ઝખ્ખા જેવી હોવી જોઈએ કે જેથી ત્હમારા પાડોસી પાસે કંઈ પણ ન હોવાથી શિયાળાની રાત્રે તે ધ્રૂજતો હોય તે વખતે તમે તે ઝખ્ખાવડે ત્હેને ઢાંકી શકો. જો ત્હમે આવી રીતે ત્હમારી બલમનસાધનો ઉપયોગ ન કરી શકો તો તેથી તમને લાભ શો ?

મીસીસ કલીફર્ડ.

સરનેહો આપેલા દાનની ખુશી મહાન અને વિરલ છે. તેમ કરવામાં મધુર અવાજની ખાસ જરૂર છે; નહિ તો તેમાંથી લાભ

પ્રાપ્ત કરવાને બદલે આપણે કંઈક ગુમાવીએ છીએ. મધુર શબ્દો સાથે આપનારો એવી સરસ રીતે આપે છે કે જેથી લેનારને પોતાના પર બિદાર થયેલો જણાય નહિ. દાન કરતાં દાન આપવાની રીત વધારે મહત્ત્વની છે. કોઈ ઉદારતા તો આપવાની ચીજ હોડમાં સૂઈ હેતુપૂર્વક જ હારી જાય છે અને એ રીતે પોતાની જાતને દાતા-પણાના દેખાવમાંથી છૂપાવે છે. કોઈ તો દાન તરીકે ન સ્વીકારાય એવું એકાદ ઉમદા રત્ન જ બીજાને ઘેર વીસરી જાય છે.

કારનીલી.

સત્કાર્ય કરવાના પ્રસંગોને માટે આપણે કેટલી બધી વાર વલખાં મારીએ છીએ ! અને તેમ છતાં નજીવી બાબતોમાં ઈશ્વરે આપણને આપેલા પ્રસંગો તો આપણે વિસારી જ દબાવે છીએ કે જેનો લાભ લેવાથી આપણે ધણીવાર સર્વોત્કૃષ્ટ સેવાનું જીવન ગાળી શકીએ તેમ હોય છે.

કેબ.

ખરી મહત્તા અંદરથી બલા થવામાં છે, બહારથી બલા દેખાવામાં નહિ; દરરોજ કંઈક-નાનું પણ સત્કાર્ય કરવામાં ખરી મહત્તા છે; મહાન કાર્યો ધીરે ધીરે કરવાનાં સ્વપ્નો લાવવામાં નહિ. માણસો અર્જુનતાથી અથવા યુવાવસ્થાના જોમને લીધે કલ્પનામાં આવે તેમ જોલે છતાં દયાના જેટલું ઉચ્ચ કશું નથી અને સત્યના જેટલું મહાન કશું નથી.

એલાઈસ કેરી.

આપણે અતિશય કંજુસાઈ અથવા ભપકો છોડી દઈને ઉદારતાથી આપણું દ્રવ્ય આપતું જોઈએ. આપણે સુંદરતા પ્રતિના આપણા રૂનેહને સ્વાર્થ અથવા ઉડાઉપણામાં રૂપાન્તર થવા દેવો જોઈએ નહિ; નહિ તો આપણા સંબંધમાં લોકો એમ કહેશે કે—“તહેનો ઘોરો, તહેનું ક્ષેત્ર, તહેનો નોકર અથવા તહેની થાળી પંદર સુવર્ણ

મદેરો જોટલી કિંમતની છે; પરંતુ હેની પોતાની કિંમત તો ફક્ત
ત્રણ પાઇ જોટલી જ છે.” સેન્ટ કલેમન્ટ.

આપણે ભક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગના મહાન કાર્યો કરીએ તોના
કરતાં હિંદ્રશોધક ને નિન્દા કરવાની વૃત્તિ ન રાખાએ અને અંત
માણસો પાસે આપણા વિચાર સ્વીકારાવવાને અઢ્યે હૈમનાં વિચાર
તથા લાગણીઓ પ્રત્યે દિલસોજી ધરાવીએ તો તેથી હૈમને વધારે
સુખ આપી શકીએ. જે. એફ. કલાર્ક.

આનંદરૂપી તેજ ધણું સસ્તું છે, અને જે તદમે દરેક ગરીબ
માણસને હિસાહનાં કપડાં ધારણ કરાવશે તો તેથી હૈમને ગરમ ઓહ-
વાનાં કપડાં કરતાં પણ વધારે સારું લાગશે.

શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્ત અને ઉત્તમ હેતુપૂર્વક સેવાનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત
થયેલાં માણસોનો સમાજ એ ઈશ્વરનું રાજ્ય છે.

તદમારા મ્હોતે શીવી હ્યો અને તદમે જે કર્યું હોય તે ભૂલી
જાઓ. દયા દર્શાવ્યા પછી અને સ્નેહથી શુભ રીતે જગતમાં સુંદર
કાર્યો કર્યા પછી પડદા પાછળ સંતાઇ જાઓ અને કરેલા કાર્ય વિષે
કંઈ બોલતા નહિ. સ્નેહ પોતે પોતાની જાતથી પણ શુભ રહે છે.

જ્યાં જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં ઈશ્વર છે. જે સ્નેહમાં વસે છે તે
ઈશ્વરમાંજ વસે છે. સ્નેહ એ ઈશ્વર પોતેજ છે તેથી કરીને સ્હાઓ.
કંઈ પણ ભેદભાવ વિના, કંઈ પણ ગણતરી કર્યા વિના, જરા પણ
ચોખ્યા વિના સ્હાઓ, સ્હાઓ.

સ્નેહનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં નવ તત્ત્વો જણાય છે. ધૈર્ય,
માયાળુપણું, ઉદારતા, નમ્રતા, વિનય, નિઃસ્વાર્થ, સદ્વૃત્તિ, પ્રામાણિ-
કતા અને નિષ્કપટપણું, આ નવ તત્ત્વોમાં ઈશ્વરની સર્વોત્કૃષ્ટ અક્ષિસ-
સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ ઉદ્ભવે છે.

અર્ધુ જગત સુખની શોધમાં ખોટે રસ્તે પ્રયાણ ક રહે.પાએ

માને છે કે પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી પોતા પાસે રાખી મૂકવાથી અને ખીજાઓ પાસે સેવા કરાવવાથીજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ સત્ય રીતે તો તે દાનથી (ત્યાગથી) અને ખીજાઓની સેવા કરવાથીજ મળે છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે કોઈ પણ માણસ પરમપિતા-પરમેશ્વરની ખાતર કોઈ પણ સારામાં સાફ કાર્ય કરી શકે તો તે તેનાં ખીજાં બાળકો પ્રત્યે માયાળુ થવાનું છે. મને નવાઈ લાગે છે કે આપણે છીએ તેના કરતાં વધારે માયાળુ આપણે કેમ થઈ શકતા નથી? દુનિયાને એની કેટલી બધી જરૂર છે? દયાનું કાર્ય કેટલું બધું સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે? તે કેટલું બધું જલદીથી પોતાની અસર ફેલાવી શકે છે? કેવું તે કદી વિસારે પડતું નથી? તેમાંથી કેવાં મહાન પરિણામો નિપજે છે? કારણ કે સ્નેહના જેટલો દુનિયામાં ખીજો કોઈ પ્રામાણિક અને ઉચ્ચ કોટીનો દેખાદાર નથી.

હેત્રી ફ્રોમન્ડ.

કેટલાક માણસો ધારે છે કે સત્કાર્ય કરવામાં ઘણા પૈસાની જરૂર છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્યની નહિ પરંતુ સાનુકંપ હૃદયની જરૂર છે.

ખરી “પ્રાર્થના” એ કાંઈ માત્ર શબ્દોવડેજ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવતી નથી, પરંતુ આપણા જીવનનાં દરેક કાર્યોમાં તેની ઇચ્છાનું-તેના માર્ગનું અને તેના વિચારોનું આપણને સ્મરણ-અનુસરણ કરાવે છે. સત્કાર્ય કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા એ બંને વસ્તુઓ સત્કાર્ય કરતાં કરતાંજ વધે છે.

જ્યોર્જ ડોસન.

મૂર્ખાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહ, બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ, નિરાધાર અને અશક્ત પ્રત્યે દયા, વૃદ્ધ અને પીડિતો પ્રત્યે લાગણી અને જીલ્લમથી ત્રાસેલાં પ્રત્યે અનુકંપા, આ સર્વ ગુણો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિકપણે રહેલા હોય છે.

“અનુક્રમ્પા” એ એવી સુંદર વૃત્તિ છે કે જેને લીધે આપણે બીજાઓનાં કાર્યોમાં સહભાગી બનીએ છીએ અને તહેમના સુખ-દુઃખમાં રસ લેતા થઈએ છીએ.

આર. પી. ડાઉન્સ.

જીવનનો બની શકે તેટલો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાનું શીખજો; એક પણ સુખી દિવસ માત્ર સ્વાર્થપિણામાં ડૂબી રહીને વૃથા ગુમાવશો નહિ; એક વખત ગયેલા પ્રસંગો તમને કદી પાછા મળવાના નથી; વહી ગયેલા પાણીથી જળચક્ત્રી કંઈ પણ કામ કરી શકતી નથી.

સેઈન્ટ ડાઉડની.

જ્યારે જીવનની મુશીબતો ઘણી વિકટ હોય છે ત્યારે એક પણ નમ્ર આશ્વાસન કે હાસ્યથી આપણને ઉત્સાહ મળે છે. જ્યારે ગુસ્સાનો દેખાવ આપણને રોવડાવે છે ત્યારે એક પણ માયાળુ શબ્દથી આપણને ઘણી સહાય મળે છે.

ઈ. ડીલી.

આપણી સ્થિતિનું અને આપણા જાતબાઈઓ તથા આપણા સ્ત્રી પ્રત્યેની આપણી ફરજોનું બરાબર જ્ઞાન રાખીને આપણું સમગ્ર જીવન અને આપણું દરેક કાર્ય યોજવાં એનુંજ નામ “ધર્મ” છે.

મહારી માન્યતા દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતી જાય છે કે ગરીબોને શારીરિક સહાય આપવી એ દોષ છે અને ખરી વાત તો એ છે કે તહેમને તહેમની મેળેજ કામ કરવા દેવા. તહેમને બીજા આપવાથી આપણે તહેમને કાયમના નીચ રાખીએ છીએ. શાળાનાં મકાનો બાંધો, શિક્ષકોને પગાર આપો; ઇનામ આપો; મજૂરોનાં મંડળો સ્થાપો; તહેમને સ્વાસ્થ્ય બનવામાં સહાય આપો; તહેમારા વિચારો આપો; પરંતુ એવાં કાર્યોમાં જોઈએ તે સિવાય તહેમને સીધી બક્ષીસ તરીકે કંઈ પણ દ્રવ્ય આપશો નહિ.

એડવર્ડ ડેનીસન.

ધનિકોનાં ઘરેણાંઓમાં શોભી રહેતાં પાણીદાર મોતી, સુંદર સ્ત્રીઓને કાને લટકતાં ઝળહળી રહેલાં રત્નો, રાત્રે સ્વચ્છ આકાશને

શોભાવનાર તેજસ્વી તારાઓ, વસંતમાં નિર્મળ પ્રાતઃકાળને સુવર્ણમય બનાવનાર ઉગતો સૂર્ય; એ સર્વ કરતાં અન્યના દુઃખને માટે સદાચારી સમર્થ મનુષ્યોના ગાલપર વહેતાં અશ્રુઓ. અત્યંત વધારે ચળકાટ અને મહત્વ ધરાવે છે. ઇરેઝમસ ડાર્વિન.

જેના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તેણે આખા જીવન સુધી તે યાદ રાખવો જોઈએ; પરંતુ ઉપકાર કરનાર જો નીચ અને અનુદાર બનવા માગે તો ન હોય તો તેણે તો કરેલો ઉપકાર તરતજ ભૂલી જવો જોઈએ. કોઈપર કરેલા ઉપકારનું ત્હેને સ્મરણ કરાવવું અથવા તે વિષે આડકતરી રીતે બોલ બોલ કરવું એના જેવી નીચતા ખીજ એકે નથી. ડિમ્બાસ્થનીસ.

ખીજઓ પ્રત્યે દયાની ખાતર પોતાના સર્વસ્વનો ઉપયોગ કરવો એજ જેને આપણે “શાશ્વત જીવન” કહીએ છીએ તેનું ખરૂં તત્ત્વ છે, કારણકે ઈશ્વરના જીવનમાં પણ આજ ગુણ છે.

ચાર્લસ એફ. ડોલ.

અપકાર કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવો એના જેવો માણસને વશ કરવાનો ખીજો માનપ્રદ રસ્તો નથી. ડોલ.

જીવન મહોટાં સ્વાર્થત્યાગી કર્મો કરતાં ન્હાનાં ન્હાનાં સત્કાર્યોનું વધારે બનેલું છે. હારય, દયા અને નિયમિતપણાપૂર્વક કરેલા ન્હાના ન્હાના ઉપકારો હૃદયને જીતે છે અને ત્હેની સદૃષ્ટિઓને સતેજ રાખે છે.

સર હમ્ફ્રે ડેવી.

એક માણસને આપવું ને ત્હેનું કલ્યાણ કરવું તે સાઈ છે, પરંતુ ઘણાના ઉપર ઉપકાર કરવો, ઘણાને સહાય કરવી એ વધારે સાઈ છે; કારણકે આખા વિશ્વનું કલ્યાણ કરનાર ઈશ્વરના ઉપકારોને તે વધારે મળતું આવે છે.

ડાન્ટે.

નિર્બળને સહાય આપવી, મિત્ર વગરનાના મિત્ર બનવું અને

માયાળુ શબ્દો-કે જે ઉચ્ચારતાં બિલકુલ શ્રમ પડતો નથી, છતાં જેનો પ્રતિધ્વનિ અનંત હોય છે-ખોલવા; આ વાત ન્દાની-નહિ જેવી હશે તો પણ તે સર્વસ્વ છે.

ડબ્બરુ. સિ. ઝનેટ.

જ્યારે ! બીજાઓના સુખમાં ભાગ લેવો અને તહેમના દુઃખમાં રડવું એમાંથી મળતો કયો આનંદ આપણાં દિલસોજ હૃદયો મેળવે તો કેવું સાહે !

પી. ડાહરીજ.

જો હું એક માણસને નિરાશામાંથી બચાવી શકું તો મ્હારું જીવન વ્યર્થ નહિ ગણાય; જો હું એકજ માણસના દુઃખને નિવૃત્ત કરું અથવા પીડાને શાન્ત કરું અથવા એકાદ તરફડતા પક્ષીને તંડના માળામાં મૂકી શકું તો મ્હારું જીવન એજે ગયું નથી.

એમીલી ડીકીન્સન.

જ્યારે આપણે પૃથ્વીને નહીં બનાવી હોય, જ્યારે આપણે આપણા અસ્તિત્વનોજ સ્વીકાર નહિ કરીને શાશ્વત જીવનના સત્યને નકામું કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય ત્યારે સ્વર્ગ આપણી પાસે આવતું નથી. જ્યારે આપણને રહમન્ય છે કે પૃથ્વી એ માયા માત્ર નથી, પરંતુ એક એવું સ્થળ છે કે જ્યાં આપણે સ્વર્ગને ઓળખતાં શીખીએ છીએ અને ઈશ્વરે સર્જેલાં પ્રાણીઓને ચલાવાના રૂપમાં ઈશ્વરને પોતા-નેજ ન્દાતાં શીખીએ છીએ, ત્યારેજ સ્વર્ગ આપણી પાસે આવે છે.

ડેવિડ ડાનાસી.

જો ઈશ્વરી કાયદાને આપણે માન આપવાનું છે-જે કાયદાથી આપણો ન્યાય થવાનો છે તે કાયદો કાંઈ બીજા મનુષ્યકૃત કાયદાની પેઠે એકસ શબ્દોમાં એમ નથી કહેતો કે કયાં વાક્યો ન ઉચ્ચારવાં અને કયાં કાર્ય ન કરવાં. એ કાયદો કાંઈ એવી રીતે આપણી વાણી અને બાહ્ય વર્તન ઉપરજ આધાર રાખતો નથી, પરંતુ એ કાયદો તો હૃદયની સ્વતંત્ર ઇચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે અને તેને પ્રોત્સાહન આપે

છે. જેને આપણે ઇશ્વરી નિયમ કહીએ છીએ તે તો પાપની મના કરવા કરતાં પાપને તદ્દન અટકાવવાને માટે જોઈતા સદ્ગુણો મેળવવાનો આપણને ઉપદેશ આપે છે. આપણે મનુષ્યો સામે અસત્ય સાક્ષી આપવી નહિ, એટલું કહીને તે સંતોષ માનતો નથી; પણ તે તો આપણને ત્હેમને ચ્હાવાનું કહે છે અને તેમ કરવાથીજ આપણે બીજાના સંબંધે ખોટો અભિપ્રાય બાંધતાં અટકીશું અને ત્હેમના વિષે અનિષ્ટ બોલવાનો તો અવકાશજ રહેશે નહિ. આપણે ચોરી કરવી જોઈએ નહિ એટલું કહી તે ઇશ્વરી કાયદો બંધ રહેતો નથી, પરંતુ આપણે મનુષ્યોને ચ્હાવા જોઈએ એમ કહે છે; કે જેમ થતાંની સાથે આપણે ત્હેમના હક્ક ખુંચવી લેવાને બદલે ત્હેમના હક્ક-હિરસા કરતાં પણ વધારે ત્હેમને આપીશું. મનુષ્યોને આપણે ઇજ્જત કરવી જોઈએ નહિ, એમ કહીનેજ તે નિયમ વિરામતો નથી; પરંતુ તે આપણને ત્હેમને ચ્હાવાનું કહે છે; કે જેમ થતાં આપણે આપોઆપજ ત્હેમને ઇજ્જત કરતાં કમ્પીશું અને ત્હેમનું બલું કરવાને આતુર બનીશું.

ડૉક્ટર ડેલ.

આપણી પાસે હંમેશાં તૈયાર હોઈ શકે, એવું દયાનું એકાદ ટીપું પણ ગાડેગાડાં કોરા ડહાપણ કરતાં વધારે છે.

ગરીબને સહાય કરવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે ત્હેમને પોતાને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતા કરવા.

જો આપણા જીવવાથી બીજાંઓનાં જીવન વધારે સરળ ન બનાવી શકાય તો પછી એવા જીવવાથી શો લાભ?

એકે ખોટું દાર્ય એવા પ્રકારનું નથી કે જેની શિક્ષા તે કરનાર એકલાનેજ સહન કરવી પડે; ત્હેમે ત્હમારી જાતને અલગ દર્શાવીને એમ કહી શકે એમ નથી કે ત્હમારામાં જે દુર્ગુણ છે તે પ્રસરશે નહિ. મનુષ્યોનાં જીવન શ્વાસોચ્છ્વાસની હવા પેઠે એક બીજા સાથે

સંપૂર્ણ રીતે મિશ્ર થયેલાં છે; અને તેથી કરીને અનિષ્ટ વાણી, વિચાર અને કૃતિ પણ એપીરોગની માફક જરૂર બીજા અનેકોમાં પ્રસરે છે.

અરે! મહને એવા સ્વર્ગસ્થ થયેલા અમર મહાત્માઓના અદૃશ્ય મંડળમાં જોડાઈ જવાની ઇચ્છા થાય છે, કે જેઓ વિદેહ થવા છતાં પણ પોતાની હયાતિ દરમ્યાન ત્હેમણે ઉત્તત બનાવેલાં મનુષ્યોના રૂપમાં અત્યારે પણ જીવે છે, એટલે કે જેઓ અનેક મનુષ્યોના હૃદયમાં ઉદારતારૂપે, સાહસરૂપે, નિઃસ્વાર્થતારૂપે, નીચ ઇચ્છાઓ તરફના ધિક્કારરૂપે, અને ઉત્તત વિચારોરૂપે રાત્રિના તારાની પેઠે પ્રકાશી રહ્યા છે!

જગતમાં એવું જીવનજ સ્વર્ગ સમાન છે કે જે જીવનથી પૃથ્વી-પર અમર સંગીત ઉદ્ભવે અને જે જીવન મનુષ્યોના જીવનપર દિન પ્રતિદિન વધતી જતી સત્તાથી અધિકાર ચલાવી શકે એવી સુંદર આગાઓ બહાર લાવે.

દક્ષિણ મહને એવા શુદ્ધતમ સ્વર્ગમાં લઈ જાય કે જ્યાં કેટલાક બન્ધુઓ મહા વ્યથાને પ્રસંગે મહારાદારા બળ મેળવે અને ત્હેમનામાં રહેલી ઉદાર ભાવનાઓને, શુદ્ધ સ્નેહને મહારાદારા પોષે; મહારા મ્હેરાપર મૃદુ સ્નેહાળ હાસ્યની લાલી દેખાય, મહારી હાજરી માત્રથી પણ સત્કાર્ય ચારે બાજુ પ્રસરી રહે અને એવાં કાર્યોમાં હું પોતે પણ લીન થઈ જાઉં.

નર્ચર્જ એલિયટ.

ઉદાર હૃદય સિવાયનો પૈસો એ કદરૂપો ભિક્ષુક છે. માણસ સંપત્તિને માટે જન્મ્યો નથી, પરંતુ જેમ શેરડી મનુષ્યોના બલ્લાને માટે પીલાઈ જઈને પોતાનો સર્વ રસ આપે છે તેવી રીતે ત્હેણે પણ બીજાને માટે કષ્ટો વેડી ત્હેમને સુખ આપવું જોઈએ.

હુઃખને સ્થાને આનન્દ અને સુખ વેરવાથી મ્હેરો જેવો સુંદર બને છે તેવો બીજા કશાથી બનતો નથી.

નાશ કરવાનું કાર્ય સહેલું અને સોલું છે, પરંતુ યુવાન આત્માને સહાય આપવી, શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવી, આશા આપવી, સેવાર્થ વપરાતી શક્તિમાં બળ આપવું, નવવિચાર અને દૃઢ કાર્યથી પરાજયને દૂર કરવો, આ સર્વ સહેલું નથી; એ તો દેવી આત્માઓનું કાર્ય છે.

આર. હમ્મદયુ. એમસન.

શાન્તવત આપતાં વચનો અને દયાયુક્ત વર્તનથી યુવકોને ઘણી-વાર કલ્પિત દુઃખમાં આશ્વાસન મળે છે. મંદુર દયા જ ન્હાતાનાં ન્હાતા બાળકની પાસે જઈ શકે છે, અને તહેને ન બળે તેવી રીતે પોતા તરફ આકર્ષે છે.

દિલસોજીથી ઘણીવાર વિપથગામીને ખરે રસ્તે પાછા લવાય છે. એક એવું માનવ હૃદય છે કે જે અન્યની માનુષિક નિર્બળતા પ્રતિ દિલસોજી ધરાવે છે, જે પોતાને તહેમની ભૂલોને માટે જવાબદાર ગણે છે, અને જીવનકલાદ કેટલો ચિદ્દ છે તે સદ્મજે છે. એનું જ્ઞાન ધવાથીજ મનુષ્યો શાન્ત અને સદ્ગુણી જીવનના માર્ગે પાછા ફરશે, અને જીવનયાત્રા ફરીથી યોગ્ય રીતે શરૂ કરશે.

ભાઈ બહેનનો સ્નેહ આ પૃથ્વીપર સર્વથી વધુ નિઃસ્વાર્થ હોય છે. તેઓ પરસ્પર સ્નેહમાંથી પ્રાપ્ત થતા આનંદ સિવાય બીજા કશાની પણ અપેક્ષા કર્યા સિવાય એક બીજાને ચ્હાએ છે; અને સ્વાર્પણના જુસ્સો તેમનામાં એટલો બધો વેગવાળો હોય છે કે બીજાના સુખમાં વૃદ્ધિ થતી હોય તો પોતાની જાતને તહેને ખાતાર હોમી દે છે.

રોગીનો ઓરડો અંધારો હોતો, અને રોગી અવર્ણ્ય દુઃખથી પીડાતો હોતો. તે સમયે બારણું ધીમેથી ઉઘડ્યું, અને એક મિત્રે પ્રવેશ કર્યો. એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો નહોતો, પરંતુ શબ્દો કરતાં વધારે સામર્થ્યવાન સ્નેહથી રોગીના હાથને પકડવામાં આવ્યો અને

તેજ સમયે રોગીની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. આજ ખરી દિલસોજ છે.

આર. એલિસ.

જ્યારે આખાદી દૂર થઇ જઇ હુઃખ સહાયને માટે પોકાર કરી રહું હોય ત્યારેજ દયાભરી લાગણીઓ દર્શાવવાની ખરી તક છે; સારી સ્થિતિવાળા પ્રત્યે માયાળુ થવામાં કશુંજ મહત્ત્વ નથી.

મટેલિકસ.

સેવાપ્રતવાળો પુરૂષ જમીનને ભીંજવનાર અને ફળદ્રુપ બનાવનાર ઝરાના જેવો છે.

સહાય લેવા કરતાં સહાય આપવામાંજ વધારે માન અને વધારે આનંદ સમાયેલો છે.

એપિક્યુરસ.

સ્નેહ કદી વ્યર્થ જતો નથી. જે બીજને સ્નેહ બદલામાં ન મળે તો તે પાછો વહી મૂળ સ્થાનાર હૃદયને વધારે મૃદુ અને પવિત્ર બનાવશે.

ધર્વિંગ.

માનવ બન્ધુની અવનતિ સમયે દયાભરી દૃષ્ટિ નાખજે, પરન્તુ તું ત્હેના દોષપર કદી પણ બહુ ગુસ્સાથી વિવેચન કરતો ના. ઈશ્વરની કૃપાત્મકે તેમજ સર્વને નિભાવી રહી છે. જે તે લઈ લેવામાં આવે તો તું પણ ડોલી જાય અને ત્હારી પણ અવનતિ થાય.

એડમેસ્ટન.

આ માનવ દેહમાંથી મ્હારે એકજવાર પસાર થવાનું છે, તો પછી એવા દુર્લભ પ્રવાસ દરમિયાન જે કંઈ બહુ મ્હારાથી થાય તેમ હોય તથા મનુષ્ય પ્રત્યે હું જે કંઈ માયાળુપણું બતાવી શકું તેમ હોઈ તે મ્હને હમણાંજ કરવા દો; મ્હને ત્હેમાં વિલંબ કરવા દેતા નહિ, અથવા વિસ્મૃતિ કરાવશે નહિ; કારણ કે મ્હને આજ દેહ ફરી ફરીથી મળવાનો નથી.

એડિસન.

સત્કાર્યમાં કદી પણ સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા મળતી નથી. જે કે આપણી આશાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ, આપણું હેતુઓ અને આપણું

અનંતમ લક્ષ્યો ઈશ્વરના જેવાંજ તદન નિર્દોષ નથી હોતાં; તોપણ આપણે જે કાર્ય પ્રત્યે ભક્તિ ધરાવતા હોઈએ, અને આશિર્વાદને માટે ત્હેના પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતા હોઈએ તો આપણા પ્રયત્નોનું સારૂંજ પરિણામ આવવું જોઈએ. તાપ અને વૃષ્ટિ વ્યર્થ જતાં નથી. જેમ દેવતાએ બળવુંજ જોઈએ, અને પ્રકાશે અજવાળું તથા સૌન્દર્ય આપવુંજ જોઈએ; તેવીજ રીતે હલકામાં હલકા મનુષ્યના હૃદયમાં પણ વસી રહેલી સ્નેહ, સત્ય અને પ્રામાણિકતાની શક્તિઓએ અમર સત્કાર્યને માટે પ્રવર્તવુંજ જોઈએ. આજ શક્તિઓવડે દુનિયા ઘડાઈ છે, આજ બળો તારાઓને ત્હેમને રસ્તે દોરે છે, તેજ સર્વ જીવન, સૌન્દર્ય અને આનન્દને ટકાવી રાખે છે. આ શક્તિઓવડે કામ કરવાથી આપણે ઈશ્વરને માટે કામ કરીએ છીએ, અને 'જે ઈશ્વરના પક્ષમાં છે તેજ અન્તે વિજય પામે છે,' કારણકે ઈશ્વરને કદી નિષ્ફળતા મળતીજ નથી.

(ડિ. ઇ. આયર્સ.)

માણસ ભલે લાગવગ, ઉચ્ચ સ્થિતિ, દ્રવ્ય અને તંદુરસ્તી ગુમાવે, પરંતુ તે છતાં પણ જે તે નિઃસ્વાર્થી જીવન ગાળે તો તે સુખમાં રહે છે; પરંતુ એક એવી વસ્તુ છે કે જેના સિવાય માનવ-જીવન ભારરૂપ બને છે અને તે મનુષ્યના હૃદયની અનુકમ્પા છે.

સત્કાર્યોમાં જેટલા પ્રમાણમાં સ્નેહ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે સારાં છે.

પૈસો એ સારી વસ્તુ છે, પરંતુ ઘણે ઠેકાણે બને છે તેમ મનુષ્યો ત્હેના માલીક બનવાને બદલે ત્હેના નોકર ન થાય, અને લોભી બન્યા વિના ત્હેને પ્રાપ્ત કરે, અને કચવાયા સિવાય ત્હેને વાપરી શકે તોજ તે ધન આશીર્વાદ સમાન છે.

જ્યાં સુધી દરેક સજ્જન અથવા સન્નારી જનસમૂહના કલ્યાણ સંબંધમાં પોતપોતાની જુમ્મેદારી રહમજે નહિ, અને અટકાવી શકાય

તેવાં અનિષ્ટાને લીધે જેઓ દુઃખ પામતા હોય તેમને બચાવવાને માટે ચોક્કસ, પ્રત્યક્ષ અને નિઃસ્વાર્થ રીતે પ્રયત્ન કરે નહિ; ત્યાં સુધી માનવજાતિપર ઝઝૂમી રહેલાં ભયોમાંથી આપણે સર્વાંશે મુક્ત થઈ શકીશું નહિ.

થઈ શકે તેટલો બધો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ સમય પ્રતિકૂળ હોય, સર્વ અવળે રસ્તે જતું જણાય અને ત્હારાથી કંઈ કદ્યાણ ન સધાય તો તું કદી પણ મુંઝાઈશ નહિ. વિશ્વ ઈશ્વરે બનાવ્યું છે, તે નહિ. તેને ધીરજ છે, તો ત્હને ધીરજ હોવી જોઈએ નહિ ? ત્હારાં અદ્ય સત્કાર્યો પણ કદીએ નાશ પામશેજ નહિ. હાલ તેઓ કંઈ પણ ફળ આપતાં ન જણાય તોપણ તે કમરની નીચે દટાયલાં બીજના જેવાં છે, અને જ્યારે પણ સમય તેને બહાર કાઢશે ત્યારે તે સોનેરી દાણાની પેઠે સપાટાબંધ ઉગી નીકળશે. ભલે તે અદ્ય હોય કે મહાન હોય, પણ ઈશ્વર ત્હારી થોડી છતાં પ્રામાણિક સામગ્રીનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરશેજ.

કોઈ પણ સત્કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી; પછી ભલે તે ઉમરાતી નદી જેટલું વિશાળ હોય કે માનવ ઉદારતાની ન્હાની સેર જેટલું હોય. જે તે પવિત્ર અને સ્વચ્છ હશે તો તે કદી પણ ઝેરી ખાઓચિયામાં ભળી જશે નહિ અથવા તો કાદવવાળી જગ્યામાં ગુંગળાશે નહિ. તે જગતના જીવન પ્રવાહના મહાનદમાં અવસ્ય ભળે છે અને ઈશ્વરના શાશ્વત સ્તેહના નિઃસીમ સાગરમાંજ ભળી જાય છે.

એફ. ડબ્લ્યુ. ફેરાર.

કોઈ પણ સત્કાર્ય કરનારે એમ વિચારી દુઃખી બનવું જોઈએ નહિ કે બીજાઓ તેવું અનિષ્ટ કરે છે. જે કોઈ માણસે ભલું કર્યું હોય તો તે એકલો હશે તોપણ તેણે ખરુંજ કર્યું છે એમ કહેવાશે;

અને જો દુષ્કૃત્ય કર્યું હશે તો સમગ્ર માનવજાતિની સંમતિ પણ
તેને સુકૃત્ય બનાવી શકશે નહિ.

દાન વિનાનો પૈસો કંઈ પણ કામનો નથી. જે તહેને અન્યને
સુખી કરવા પાછળ વાપરે છે તેજ તહેનાથી સુખી થાય છે.

જે નમ્ર અને દિલસોજ વૃત્તિથી માણસો દયા તરફ વળે છે,
અને બીજાનાં દુઃખમાં સહભાગી બને છે, અને જેને લઈને માણસ
પોતાની ખાતર બીજાં દુઃખ વા નુકસાનમાં ઉતારતો નથી તે વૃત્તિજ
બીજી સર્વ વૃત્તિઓમાં વધુ સરસ છે, અને જો કે તહેને સૌથી
ઓછામાં ઓછું માન મળે છે, છતાં પણ તે સર્વથી ઉંચામાં ઉંચા
માનને પાત્ર છે.

પ્રભુનાં બાળકોની સર્વોત્તમ સેવાદ્વારા ઈશ્વરને પ્રિય કેવી રીતે
બને તે વિચારમાં માનવી લીન રહે અને પરોપકારમાં મગ્ન રહે એજ
સૃષ્ટિ સજવાનો સર્વોત્કૃષ્ટ હેતુ છે.

પીડા સમયે સુખ આપવા માટે કેવી રીતે સાંત્વન આપવું, કેવી
રીતે દલીલ કરવી, કેવી રીતે હસી કાઢવું એની આવડત અને અનુ-
ભવ સાથે માનવ મનના ઊંડાણ ભાગમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિની
ખાસ જરૂર છે; અને આ કળાઓનો અયોગ્ય ઉપયોગ ન થાય તહેને
માટે બની શકે તેટલી બધી કાળજી લેવી જોઈએ.

આપણે જેમને મ્હાઇએ છીએ તહેમના પ્રત્યે કર્કશ શબ્દો વા
નિર્દય કાર્યો અટકાવવાની સાવચેતી રાખીએ તો આપણે ઘણાં હ્રદ-
યનાં દુઃખ દૂર કરી શકીએ. એવો સમય પણ એક વાર આવવાનોજ
કે જ્યારે જે હ્રદયને હું દુઃખ આપું છું તે મ્હારી પાસેથી હંમેશને
માટે દૂર થશે, અને પશ્ચાત્તાપની મ્હારી બૂમો તે કદી સાંભળી
શકશે નહિ.

ઉત્સાહ, ભાષણ વા યાન કરતાં માયાળુપણાથી ધણા પાપીઓ સુધરી ગયા છે.

માયાળુ શબ્દો જગતનું સંગીત છે. કુદરતી કારણોથી થતાં દુઃખોને નિવારવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે.

માયાળુપણું દરેક વસ્તુમાં માધુર્ય રેડે છે, જીવનની શક્તિઓને ખિલવે છે, આનન્દપ્રદ રંગોથી ત્હેમને રંગે છે, અને ત્હેમનામાં નવ-જીવન પ્રેરક શક્તિ આણે છે.

આપણું જીવન શા માટે છે ? જઈ શકાય તે દરેક ખૂણામાં જઈને દુઃખી પ્રાણીઓને ઈશ્વરી સુખને માટે ઈશ્વરની સમક્ષ ફરીથી લઈ જવાના ધર્મકાર્ય માટે છે; માયાળુપણાનો સુંદર ધર્મોપદેશ આપવા દ્વારા દૈવી સુખમાં આપણી પોતાની જાતને મિશ્ર કરી દેવાને માટે છે.

એફ. ડબ્લ્યુ. ફેબર.

જ્યારે સ્નેહ શ્રમનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે મરણ પામે છે; જ્યારે સ્નેહ પોતાની જાતને અર્પણ કરવા છતાં વિસરી જાય છે ત્યારે તે ઉંચે ચઢતો જઈને સ્વર્ગમાં વિરાજતા ઈશ્વરને પહોંચે છે.

આ ઈશ્વરી સત્ય છે કે માણસનું સત્ય સુખ સ્વાર્પણનો આનંદ છે. કારણકે આનંદનો નિયમ એજ સ્નેહનો નિયમ છે. સ્વસ્નેહ એ સાચો સ્નેહ નથી, પરંતુ બિન્નતા છે. સ્વસ્નેહ પોતાની જાતને સાચવી રાખવા મથે છે, પણ તેમ કરવા જતાં તે સર્વ ગુમાવે છે. સ્વસ્નેહ દ્વેષ છે, અને દ્વેષ એ પીડા છે. સ્નેહ એ હંમેશાં વૃદ્ધિ પામતો અને નિરંતર વિસ્તરતો આનંદ છે. જેમ જેમ વધારે સ્નેહ તેમ તેમ વધારે આનંદ અને જેમ જેમ વધારે આનંદ તેમ તેમ વધારે સ્નેહ; પરંતુ સાચો સ્નેહ એવો હોવો જોઈએ કે જે બીજાને દુઃખી કર્યા સિવાય પોતાની જાતને વિસરી જાય.

ફેડરિક પી. ફેરરીહડ.

મિત્રતા કાયમ રાખવાને મિત્રનું બહુ કર અને શત્રુને મિત્ર બનાવવાને માટે શત્રુનું પણ બહુ કર.

હું ધારું છું કે ગરીબને ગરીબાઇમાં સુખી બનાવવા કરતાં ત્હેમને તે સ્થિતિમાંથી બહાર આણવામાં સહાય કરવી એજ ત્હેમનું કલ્યાણ કરવાનો વધારે સારો રસ્તો છે.

એન્જામિન ફ્રાન્કલિન.

અપાત્રે દર્શાવેલી ઉદારતા દુર્ગુણ બને છે.

કુલર.

ત્હમારું જીવનજ ઉપદેશમય બનેા.

જર્જ ડૉકસ.

આપણે બની શકે તેટલા માણસોપર ઉપકાર કરવો જોઇએ; આપણને પણ આપણા કરતાં હલકા માણસોની સહાયની ધણી વાર જરૂર પડે છે.

લા ફ્રાન્કલિન.

કુદરત કહે છે કે “ત્હારી પોતાની જાતનેજ ન્હા.” ગૃહકેળવણી કહે છે કે “ત્હારા કુટુંબપર સ્નેહ રાખ.” દેશજન કહે છે કે “ત્હારા દેશપર પ્રેમ રાખ.” પરંતુ ધર્મ કહે છે કે “સર્વ મનુષ્યોને બેદરબાવ વિના ન્હા.”

ફેલ્ટહામ.

શ્રદ્ધા રાખવાથી નવું ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; આશા રાખવાથી આશિર્વાદ પ્રાપ્ત કરાય છે; સ્નેહ રાખવાથી અદ્ભુત કાર્યો કરી શકાય છે.

માઇકેલ ફેરલેસ.

આપણે જાતે અપમાન સહન કરીને પણ જ્યારે આપણે આપણા બંધુઓને દુઃખમાંથી મુક્ત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને બમણી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સેઈન્ટ જોન ફ્રાન્સિસ.

ઉદાર હૃદયથી શરૂ કરો. ત્હમે અન્યની કેવી રીતે સેવા કરી શકો ત્હેનો વિચાર કરશે! ત્યારે ત્હમને જણાશે કે ત્હમારાં સાધનો વધ્યાં છે અને ત્હમારો પોતાનો ભાગ ઉજ્જડ નહિ રહે; પરંતુ ત્હમારાં દ્વારા બળ સર્વત્ર વેરાશે. ત્હમારી પાસે જે હોય તેનાથી થાય તેટલું કરો, અને ત્હેની અસર બહુ જબરી થશે. જે. બી. ફ્રાંચિંગહામ.

અુશનુમા પ્રભાત થતાંની સાથેજ ખેતરમાં બેઠૂત બી વેરે છે અને તે ક્યાં ક્યાં વેરાય છે તે જોવાની પરવા નહિ કરતાં બાકીનું કામ ઈશ્વરને સોંપે છે કે જે ઈશ્વર વરસાદ અને સૂર્યનાં ચળકતાં કિરણો મોકલે છે અને પાક વખતે સોમણું આપે છે. એજ પ્રમાણે માયાળુ શબ્દો અને માયાળુ કાર્યો પણ ભૂલા પડેલા, એકલા અને દુઃખી પ્રાણીઓ પ્રત્યે જરૂરિયાતને પ્રસંગે ખરેખરા પવિત્ર હૃદયથી મોલવામાં તથા કરવામાં આવે છે તો વખત જતાં પુષ્કળ માયાળુ કાર્યો અને માયાળુ શબ્દો જગતમાં ફેલાતાં જણાશે. **જોન ફુલર્ટન.**

શરીરને સૂર્યની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ આત્માને દિલસોજીની છે. જ્યાં જ્યાં ત્હમે મનુષ્યને દિલસોજીની અનુકૂળ અસરમાંથી દૂર ગએલો જોશો ત્યાં ત્યાં ત્હમને નિર્ભયતા અને ગમગીનીનાં ચિહ્નો જણાશે; દિલસોજીના અમાવથી માનવ જીવન ઉપર એવી છાયા પથરાય છે કે જેને લીધે તે આતંત્રી ગુલામી સુરખી ગુમાવે છે અને કેટલીકવાર માનસિક નિર્ભયતાથી ત્હેની સર્વ વૃત્તિઓ અવળે માર્ગે જાય છે. જે આ લીંટીઓ વાંચીને વાચક પોતાના દૈનિક જીવનમાં દિલસોજીનો બુરસો ઉમેરશે તો ત્હેના રહેઠાણના એક માઇલના ઘેરાવાનો પ્રદેશ કેટલો બધો ફેરો થઈ રહેશે ! આ દુનીઆના સુખમાં કેટલી વૃદ્ધિ થશે ! અને પરસ્પર સહભાગી બનવાના સારા ઉપાયથી આપણા જીવનનો આર કેટલો બધો હલકો થશે !

આર્થર ફીન્લેસન.

માત્ર ઉપદેશ આપવાને ખાતરજ્ઞ જ્ઞાન મેળવવું એ તો આત્મ-શ્લાઘાનું ખરાબમાં ખરાબ રૂપ છે. અન્યની સેવા અર્થે પોતાની જાતને તૈયાર કરવા માટે જે જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે તે જ્ઞાનજ અમીનના પાકની પેટું અનેક આત્માઓને ખરી શાંતિ આપી શકે છે.

ગાર્ડીનર.

જે માણસો સહવારમાં સત્કાર્યો કરે છે એમને દિવસનો દરેક કલાક મળ આપે છે, અને તહેમની આસપાસની દરેક વસ્તુમાંથી તહેમને માટે શાંતિ અને ઉદ્ધાસ જન્મે છે. **ગૅસનર.**

ખરેખરી ઉદારતા કાયદાથી આપણા ઉપર આવી પડેલી ફરજોના જેવી અનિવાર્ય ફરજ છે. તે આપણને બુદ્ધિએ કરી આપેલો નિયમ છે અને તેજ મનુષ્યનો મુખ્ય નિયમ હોવો જોઈએ. **ગોલ્ડસ્મિથ.**

દિલસોજ હૃદય એક નાણુક વાદિત્ર જેવું છે કે જે તેના ઉપર થઈ વાતા પવનના દરેક સપાટાથી સૂર કાઢી ઉઠે છે. **ગારબેટ.**

મ્હાવાથી હૃદય ખાલી થતું નથી અને દાન આપવાથી પૈસાની કોથળી ખાલી થતી નથી. **ડબ્લ્યુ બ્રીનવેલ.**

જે હું ખીજના હૃદયમાં સહેજ આનંદ રેડી શકું; જે હું મ્હારા જીવનથીજ કોઈ ખીજ માણસમાં આત્માવની લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકું; જે હું સાંભળવા લાયક અને દુઃખ નિવારક એકજ વાર્તા કહી શકું તો મ્હારું જીવન મહાન નહિ હોવા છતાં અને ઘણા માણસની જાણમાં તે નહિ આવ્યું હોય તે છતાં પણ તે વ્યર્થ ગયું છે એમ નહિ ગણું. **રેવરન્ડ પી. ગેસ્ટર.**

જગતને આનંદી હૃદયથી જુઓ. સર્વ સ્થળે દુઃખી હૃદયો છે; ત્હમણ હસવાથી કોઈને પણ જીવનમાં સહાય મળશેજ. કોઈના પણ જીવનનો ભાર ઓછો થશે. **ફ્રાન્સિસ એલ બ્રીન.**

મિત્રોની ખરી જરૂરિયાતોનો અભ્યાસ કરો, દુઃખી પ્રત્યે દિલ-સોજી રાખતાં શીખો, કામ નથી મળતું એવા ગરીબને માટે શ્રમ સ્થો, ખીજઓની સેવા માટે ખરેખર દુઃખ વેડો, અને ત્હમને તુરતજ લાગશે કે ત્હમે સેવાની શરૂઆત કરી દીધી છે અને તેથી ત્હમણ આરિત્રમાં વિચારવંત બનવાની દેવ વડાશે અથવા તેથી ત્હમણમાં આધ્યાત્મિક વિચારણા તરફ વલણ ઉત્પન્ન થશે કે જેથી કરીને ત્હમણ

સંબંધમાં આવતા વિધવિધ જાતના ઘણા માણસો પ્રત્યે દિલસોજી ધરાવતા થશે. કેનન ગેર.

સામાના દોષને માટે દુષ્ટો આપવા કરતાં તેનામાં જે સદ્-ગુણનો અંશ હોય ત્હેને ઉત્તેજવાથી આપણે ત્હેને વધારે સારી સહાય આપી શકીશું.

ખીજના પ્રત્યે આપણે જે પ્રેમ રાખીએ છીએ તેદ્વારાજ આપણે આપણી જાતને ઓળખતાં શીખીએ છીએ. ખીજને માટે આપણે જે આશીર્વાચનોની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે આશીર્વાદો અતે આપણા ઉપર પણ ઉતરે છે.

ઈ. ગી. સુન્દર.

લોકો સત્કાર્ય કરે છે અને બદલામાં મળતા વખાણથી ફલાજ જઈને કાર્ય કરવામાં મળતી તાલીમનો લાભ ગુમાવે છે.

જ્યારે ઓલિવ ઉપર ફૂલ બેસે છે ત્યારે તેના ઉપર જે અતિ-શય ધૂમ્મસ પડે તો તેને વધારે ફળ આવતાં નથી; એવીજ રીતે જ્યારે સત્કાર્ય કરવાની શરૂઆતમાંજ લોકો તેમને જેનાર માણસોના વખાણુ સાંભળે છે અને પોતાની સ્તુતિમાં તેઓ રસ લેતા થાય છે ત્યારે ત્હેમના વિચારોમાં અહંકારથી ધૂમ્મસ એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે તે ત્હેમના મૂળ હેતુને બૂલાવી દઈને સત્કાર્યની ખીલવણી અને ફળ-દૂપતાનો નાશ કરે છે.

સેઈન્ટ ગ્રેગરી ધી ગ્રેટ.

હમેશાં જીવનના ત્રણ માર્ગ છે. ઉંચે, આન્તર અને બાહ્ય. ઉંચે ઈશ્વર તરફ, આન્તર આત્મા પ્રતિ, અને બાહ્ય દુનિયા પ્રતિ. જેમ જેમ માણસ ઈશ્વરને ઓળખે છે તેમ તેમ ત્હેના પોતાનાજ આત્મા પ્રતિ વળવાની ઈચ્છા વધારે ને વધારે તીવ્ર બને છે, શુદ્ધ થવાની આતુરતા વધારે ઉડી થાય છે અને ગમે તે ભોગે ખીજને સદાય આપવાની વૃત્તિ વધારે બળવાન થાય છે.

આ દુનિયામાં માણસને ત્રણ પ્રકારનું જીવન ગાળવાનું છે. એક-

નતમાં ભક્તિમય જીવન, જાહેરમાં પવિત્ર જીવન, અને સેવામાં પ્રવૃત્તિ-મય જીવન. આમાંનું એક નહિ, બીજું નહિ, કોઈ પણ બે સાથે નહિ, પરંતુ ત્રણે જાતનાં જીવન એક સાથે ગાળવા ગોચર છે. અને એનું નામજ ખરેખરે સંપૂર્ણ જીવન છે. અને ખસુસ યાદ રાખજો કે સેવાનો ખરો ચિતાર આવું સંપૂર્ણ જીવનજ આપી શકે છે. સેવાનું વ્રત બીજાં બેમાંથી પ્રગટે છે. તેનાં મૂળ ભક્તિ અને પવિત્રતામાં રહેલાં છે. આથીજ આપણને સ્હમજાય છે કે અનંદાની આટલી બધી સેવા કેમ વ્યર્થ જાય છે ? કારણ એજ કે પ્રથમનાં બે પ્રકારનાં જીવનરૂપી પાયોજ તેમાં હોતો નથી અથવા હુલો હોય છે. એસ. ડી. ગોર્ડન.

ત્હમને કંઈ અવકાશ મળે છે ? અને જો તેમ હોય તો ત્હમે ત્હને સદુપયોગ કરો છો ? પરમાર્થો કાર્યોમાં વપરાયેલો સદજ પણ સમય ઘણા પૈસા કરતાં વધુ ઉપકારક થઈ પડે છે. શું આપણે કદી અવકાશનો સમય એવી રીતે ગાળીએ છીએ ? ત્હમારી સાંસારિક સ્થિતિથી અને ત્હમારા સમાજના સ્થાનથી બીજાઓની સેવા કરવાની ત્હમને તક મળે છે ? જો તેમ હોય તો ત્હમે પોતે એ પ્રસંગનો લાભ લ્યો છો ? જો ત્હમે ત્હમારા માનવ બંધુઓને માટે બીજું કંઈ કરી શકતા ન હો તો ત્હમની પાસે જઈ ત્હમારી હાજરીથી અને ત્હમારી દિલસોજીની સામાન્ય માહિતીથી ત્હમને આશ્વાસન નહિ આપે ? ત્હમે માયાળુ અથવા પ્રોત્સાહક શબ્દો ન કહી શકો ? વિખુટા પડેલા મિત્રોમાં ઐક્ય ન લાવી શકો ? અથવા ઈશ્વરે સશક્ત માણસને માટે જે કામ નિર્માણ કરેલું છે તે કામ કરવાને ત્હમને સમજાવી ન શકો ?

ગુદમર્ન.

બલમનસાધરૂપી સોનેરી સાંકળવડેજ સમાજ એકત્રિત ગુથા-યલો છે. દરેક દિવસ એક એવી જાતનું વાસણ છે કે જે આપણે ત્હને ખરેખર સારી વસ્તુવડે ભરી નાખવા માગતા હોઈએ તો તેમાં

તેવું ઘણું રેડી શકાય. જેમકે આપણાથી જેટલી પણ ઉત્તત અને સ્નેહાળ સ્થિતિએ પહોંચી શકાય તેટલા ઉત્તત વિચારો-લાગણીઓ અને હેમને અનુરૂપ કાર્યો કરી શકીએ. ગટે.

માણસો ધણીવાર ધારે છે કે ધાર્મિક જીવન ગાળવાને દુનિયાંની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાંથી ખસી જવાની આવશ્યકતા છે, પરંતુ ખરેખર તેમ નથી. ધાર્મિક જીવન જંગલ કરતાં સમાજમાં વધારે સારી રીતે પળાય છે. પવિત્રતાનો સિદ્ધાન્ત તો કહે છે કે દુનિયાનો સદુપયોગ કરો.

માણસને કાર્ય કરવાનું જ કહેવામાં આવ્યું છે, કાર્યના ફળનો અધિકાર હેમને નથી; તે તો ઈશ્વર આપણી દષ્ટિ બહાર રાખે છે. આપણે મધમાખીઓની માફક બની શકે તેટલું બધું મધ એકઠું કરવાને કાર્યશીલ રહેવું જોઈએ, પરંતુ તેનો શો ઉપયોગ થશે તે તો ઈશ્વરને જ સોંપવું જોઈએ. આપણા પ્રયત્નોથી જે કંઈ કહ્યાણ સાધી શકાય છે તે કવચિત્ જ આપણી નજરે પડે છે.

જીવનનો દુરુપયોગ સિવાય બીજી રીતે પણ અયોગ્ય વ્યય થઈ જાય છે. જે તેનો જે ઉપયોગ થવો જોઈએ એટલે કે તેમાં મળતા સર્વ પ્રસંગોનો વધુમાં વધુ લાભ લેવો જોઈએ, તે ન બને તો તેનો અયોગ્ય વ્યય થયો એમજ ગણાય.

જેમ જેમ વધારે ઉત્સાહથી આપણે શુભ કાર્યો કરીએ તેમ તેમ આપણને દિવ્ય જીવન અર્પવા માટે પ્રભુની ખરેખરી ખાત્રી થશે અને જીવનનું મધ બનાવવાની આપણી ઇચ્છા વધારેને વધારે વેગવાળી થશે.

એલ. ડબ્લ્યુ. માન્ડન.

જે મહારી પાસે મહારા પોતાના અને મહારા કુટુંબના નિર્વાહ પૂરતું જ હોય તો હું મહારી જાતનો જ નોકર છું; જે મહારી પાસે તેથી વિશેષ હોય તો તે બ્રહ્મ હું બીજાઓનો સેવક છું.

તું જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં સેવા કર કે જેથી લોકોને ત્હારી સુખદાયક સોજતની વધુમાં વધુ જરૂર જણાય અને ઇચ્છા થાય. બલ-મનસાધ, સદાચાર, સદ્ભાવના એ આ હેતુ સાધવાના રસ્તા છે. માણસોની જરૂરિયાત અને ઇચ્છા જાણી લેો અને ત્હેમને પહોંચી વળો. પરમાર્થનાં કાર્ય કરવાથી મળતા આનંદ આગળ બધાં ઐહિક સુખ કશા હિસાબમાં નથી.

જ્યૌર્જ હર્બર્ટ.

મોટાં મોટાં બળવાન યંત્રો વાપરવામાં માણસ બહુ કુશળ હોય છે; પવન અને નદીપર માણસ અદ્ભૂત સત્તા ધરાવે છે તથા ઐન્જનો અને વિચારો ઉપર તેની સત્તા મહાન છે; કેમ કે માણસ પોતે તેનાં શોધી કાઢેલાં યંત્રો કરતાં વધારે મહાન છે. માણસને તેના બાન્ધવો ઉપર નિયમન ચલાવવાને તથા અસર કરવાને એવું સામર્થ્ય આપવામાં આવ્યું છે કે જેવડે તે ત્હેમનાં દુઃખમાં સુખ આપી શકે, ત્હેમના કલહ ઓછા કરી શકે, ત્હેમની ચિંતાઓનો ભાર ઓછો કરી શકે અને ત્હેમની આસપાસ આશા તથા દિલસોજીનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકે. જેટલા પ્રમાણમાં માણસને શક્તિ, બુદ્ધિ અને હક્કપણ આપવામાં આવ્યાં છે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ ગરીબ અજ્ઞાન અને દુર્બળ પ્રત્યે મૃદુતા અને દિલસોજીથી વર્તીને તેમના શિક્ષક, વાલી અને રોગ પરિચારક થવાને બંધાયેલા છે.

સુખ સેવાદારા મળે છે. દર સ્થવારે આપણે જીવનના વિકટ દુઃખમાંથી કોઈ એક માણસનું રક્ષણ કરવાને છાપડું તૈયાર કરવું જોઈએ. દર મધ્યાહને તૃપાતુર માણસોને માટે જીવન ઝરો તૈયાર કરવો જોઈએ. દર રાત્રે આપણે પોતે ભૂખ્યાઓનું અને નાગા તથા ટાઢે મૂળતા માણસોનું આશ્રયસ્થાન બનવું જોઈએ.

માણસ પોતાની વૃદ્ધિ અને સુખને માટે જેટલો જવાબદાર છે તેટલોજ જવાબદાર તેની આસપાસનાં બીજાં માણસોનાં સુખ અને

આખાદીને માટે છે. જેટલા પ્રમાણમાં તેણે પોતાની જાતની આખાદી પ્રાપ્ત કરી હોય તેટલાજ પ્રમાણમાં તે ત્હેના બંધુઓને આખાદી અને સામાજિક લાભ મેળવી આપવાને બંધાએલો છે. પોતાના જાત બાધ-ઓના ભોગે પોતાની જાતને ચલાવી તે તો જાતનો સંહાર કરવા જેવું છે.

જીવનનું કાર્ય આપણા બંધુઓ સાથે સલાહશાન્તિ અને ન્યાયથી રહેવાની કળામાં પ્રવીણતા મેળવવાનું અને આપણી આસ-પાસના માણસોના શ્રેષ્ઠ ગુણોને ખીલવવાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

ખીજ માણસોને રોદ અને આશાની પ્રેરણાઓ આપી શકાય અને નીચમાં નીચ અને લુચ્યામાં લુચ્યા માણસો પાસે પણ જે કંઈ સાઈ હોય તે તારવી શકાય એવી જાતનું વર્તન ચલાવવામાં પ્રાપ્ત થએલી નિપુણતાથી મનુષ્યનું ખરૂં મૂલ્ય અંકાય છે.

જીવન પર્યંત મનુષ્યનું કર્તવ્ય સુખ ઉત્પન્ન કરવાનું અને આનંદ ફેલાવવાનું છે. અજાણમાં પણ મોગરાનાં પુષ્પો ચોતરફ સુગંધી પ્રસારે છે; ઇચ્છા વિના પણ લોહચુંબક લોહના તારને પોતા તરફ આકર્ષે છે; કંઈ પણ હેતુ સિવાય મીણખતી અંધકારમાં પ્રકાશનાં કિરણો પાથરે છે. દરેક માણસમાં રહેલી બલમનસાઈનું એટલું બધું વજન પડે છે અને માત્ર તેની હાજરીથી પણ સારી અસર થાય છે, કારણ કે આત્મા સુખ તેમ જ દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

એન. ડી. હીલીસ.

અનિષ્ટ વસ્તુઓથી તું વેગળો રહેજે અને દુષ્કૃત્ય કરતો નહિ, પરંતુ સત્કાર્યથી તું વિમુખ થઈશ નહિ; કારણ કે જો તું સત્કાર્યથી અલગ રહીશ તો તું પાપ કરીશ.

ત્હારે કરવાનાં સારાં કાર્યોમાં શો મહિમા રહેલો છે તે સાંમળ. સૌથી પ્રથમ વિશ્વાસ, ઈશ્વરની બીતિ, ઉદારતા, સમાનતા, સત્ય, ધૈર્ય અને પવિત્રતા છે. મનુષ્યના જીવનની આ કરતાં ખીજ કોઈ સારી

વસ્તુ નથી. બાની પછી શું આવે છે તે સાંભળ. વિધવાઓની સેવા કરવી, અનાથ અને ગરીબને ધિક્કારવાં નહિ; ઇશ્વરના સેવકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવી; મહેમાનોનો સત્કાર કરવો; કંકાસીઆ નહિ પણ શાન્ત બનવું; નમ્ર બનવું; વૃદ્ધોને માન આપવું; બ્રાત્રમાણ રાખવો; દુઃખ સહન કરવું, સદ્ધર્મથી વિમુખ થયેલાઓનો લાગ કરવો નહિ પરંતુ ત્હેમને ફરીથી સદ્ધર્મમાં લાવવા અને પાપીઓને નરમાશથી ઠપકો આપવો અને સુધારવા. દેણદારોપર જીવન કરવો નહિ; અને આ જાતનાં જ બીજાં કાર્યો કરવાં. જે આ આગાઓ પ્રમાણે ચાલશે તે ઇશ્વરમાં જીવન ગાળશે.

સેન્ટ હરમાસ.

ઇશ્વરે ત્હેમને કામ કરવાની જે શક્તિ આપી છે ત્હેનો જ હિસાબ તે ત્હેમારી પાસેથી માગશે.

આપણે ગરીબો પ્રત્યે જાણે કે તેઓ કિન્ન્યતર વર્ગનાં માણસો હોય તેવી રીતે સન્માન અને કોમળતાથી વર્તન રાખવું જોઈએ.

વોલ્શામ હાઉ.

સેવાની ખરી ખૂબી ઉત્તેજન આપવામાં છે. મદને ખાત્રી થઈ છે કે ગરીબોને માટે જે ધણું કરવામાં આવે છે તેનાં અનિષ્ટોમાંનું એક ત્હેમના પ્રત્યે કોમળતા અને વિવેકના અભાવમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને આપણા કરતાં વધારે સારી સ્થિતિવાળાને જેવા ભાવથી મદદ આપી શકીએ તે કરતાં કોઈ પણ જૂદા કે ઓછા ભાવથી અપાયેલી મદદથી આપણે ત્હેમનું કલ્યાણ કરી શકવાના નથી.

ઝાકટેવીઆ હીલ.

આપણે દુઃખ અને અજ્ઞાનપૂર્ણ દુનિયામાં રહીએ છીએ અને આપણુ દરેકની ફરજ છે કે સંસારમાં પ્રવેશ થવા પહેલાં સંસારમાં જે જે દુઃખ અને અજ્ઞાન હોય તેમાં કંઈ પણ ઘટાડો કરવાનો તેણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

ખીજઓની લાગણી માટે વિચાર, ઉદારતા, વિનય અને સ્વ-માન, એ ખરેખરા સદ્ગુહસ્થ અથવા સન્નારી બનાવનાર સદ્ગુણો છે.

હિંમત આશા અને ધૈર્યનો હર રાખો અને તદ્દમારે જો કરવું જોઈએ તેમાંથી જેટલું પણ બની શકે તેટલું કરો.

સમાજનો આદર્શ શાન્તિ અને પરસ્પર રક્ષણ છે કે જેથી દરેકે દરેક વ્યક્તિ મનુષ્યજાતિથી બની શકે તેટલું સંપૂર્ણ અને હિંમત જીવન ગાળે.

નૈતિક કર્તવ્ય વર્તનના એવા નિયમો સાચવવામાં સમાજેલું છે કે જે નિયમો સમાજનું એટલે કે (ગર્ભિત રીતે) તેમાં વસતી વ્યક્તિઓનું સુખ વધારે છે.

કરકસર પૈસો બચાવવામાં રહેલી નથી, પરંતુ તેને હાથપણથી ખર્ચવામાં રહેલી છે.

ચોક્કસરીતે કામ કરવાનો અને નિષ્ફળતા મળે તો તેને પણ વેડી લેવાનો નિશ્ચય કરો. શંકાશીલ માણસોએ આ દુનિયામાં કશું બહુ કર્યું નથી. ધૈર્યનો ચોપડો હર પળે ચોક્કસ રાખવામાં આવે છે અને આપણામાંના દરેકને પોતાના જીવનની દરેક પળને અંતે તેના કાર્યનો હિસાબ ચૂકવી દેવામાં આવે છે.

આપણે જેને બલમનસાઈ અથવા સદ્ગુણ કહીએ છીએ એટલે કે નીતિની દ્રષ્ટિએ સારામાં સારું આચરણ કહીએ છીએ તેમાં એવા પ્રકારનું વર્તન સમાજેલું છે કે સાંસારિક જીવન ક્ષેત્રે અપાવનાર વસ્તુઓથી તદ્દન ભિન્ન છે. નિર્દય આપ વડાધને બદલે તે વર્તન આત્મ સંયમની અપેક્ષા રાખે છે; સર્વ સ્પર્ધા કરનારાઓને બાળુપર ધકેલી મૂકવા અથવા તેમને દાંખી દેવાને બદલે તે એવી અપેક્ષા રાખે છે કે દરેક વ્યક્તિએ પોતાના બંધુઓને માન આપવું જોઈએ; એટલુંજ નહિ પરંતુ જોઈએ સહાય આપવી જોઈએ. “બળિયાના બે

ભાગ” એ કહેવતને અનુસરવા તે પોતાની લાગવગ વાપરતું નથી, પરંતુ ધણું મનુષ્યોને જીવવા યોગ્ય કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. તે જીવનકલહના સિદ્ધાન્તને તુચ્છકારે છે. તે અપેક્ષા રાખે છે કે જે દરેક માણસ સમાજમાં રહી લાભ મેળવે છે તહેણે તે પ્રાપ્ત કરાવવામાં શ્રમ લેનાર મનુષ્યો પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ હંમેશ માટે યાદ રાખવું જોઈએ અને તેમણે સાવચેત રહેવું જોઈએ કે પોતાના કોઈ પણ કાર્યથી પોતાના સમાજના સુઅચિત તારને હાનિ પહોંચે નહિ.

કાયદા કાનુનો અને નીતિના ઉપદેશો અધાધુનીને દાખી દેવાને માટે છે. વળી તે જે સમાજના રક્ષણ નીચે મનુષ્ય જીવે છે અને પાશવ કરતાં વધારે સારું જીવન ગાળે છે તે સમાજ પ્રત્યેની દરેક વ્યક્તિની ફરજ યાદ દેવરાવવાને માટે છે. ટી. એચ. હકિસ્લ.

માયાળુ શબ્દ ધણીવાર સોનાના દાન કરતાં પણ વધારે કિંમતી નિવડે છે; એક હાસ્યથી જ ધણા સમય સુધી દુઃખ સહી રહેલા હૃદયને હુક્ત કરી શકાય. એલ. એમ. હોલ્ઝ.

પ્રવૃત્તિશીલ જગતમાં પ્રવેશ કર, તહેનાપર રનેહ રાખ, અને તહેમાં રસ લે; માયાળુપણે તહેના સુખ દુઃખમાં ભાગ લે, અને માણસો પાસે તહારી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરાવવાને બદલે તહેમને માટેજ કાર્ય કર. એમ કરવાથી માણસો ઉપર તેમના રાજ્ય કરતાં પણ તહારી સત્તા વધારે ચાલતી તું અનુભવીશ. બ્રૂક હર્ટ્સફીલ્ડ.

સત્કાર્ય કરવાની ધણી ખરી શક્તિ તેમ કરવાની વૃત્તિમાંજ રહેલી છે. પરોપકારી હૃદયમાંથી નીકળતો શ્વાસ પણ એક પ્રકારનું સત્કાર્ય છે. હોર્વે.

“પ્રકુલ્લતા” એ પરોપકારાર્થે વાપરવાના એક મહત્વના પદાર્થ સમાન છે; અને જેમ જેમ આપણે તહેને વાપરીએ છીએ તેમ તેમ આપણે વધારે દ્રવ્યવાન થઈએ છીએ. વી. યુગો.

સંગીન કાર્યદક્ષતાના ભોગે દિલ્લસોજી રાખવી જોઈએ નહિ. જો તેમ થશે તો લાભ કરતાં આપણે હાનિ વધારે કરીશું.

સ્નેહપૂર્વક સત્ય કહેવું, હાપણ અને કોમળતાપૂર્વક ઠપકો આપવો, એ એક એવો ગુણ છે કે જે ગુણ સારી રીતે મેળવવાં પાછળ આપું જીવન વ્યતીત થાય તોપણ થવા દેવું જોઈએ. જો આપણે હાપણ અને લાગણીનાં ત્રાજવાં સમતોલ રાખવાં હોય તો એ ગુણ ખિલવવા સતત પ્રયાસ કરવોજ જોઈએ. **એલિસ હાન્કીન્સ.**

તમારા સાધન પ્રમાણે ઉદાર થાઓ, નહિ તો ઈશ્વર ઉદારતા પ્રમાણેજ સાધનો આપશે. **જૉન હૉલ.**

જેવી રીતે ઝાડને પાન આવશ્યક છે, તેવી રીતે લાગણી દર્શાવવાને માટે એક વા અન્ય પ્રકારના બાહ્ય ચિહ્નની પણ જરૂર છે. જો ત્હેનો સદંતર અટકાવ કરવામાં આવે તો સ્નેહ મૂળમાંથીજ નષ્ટ થાય. **હૉથોર્ન.**

એક પણ પરહિતના નિષ્કામ શુભકાર્યથી ત્હારા જીવનનો ઝરો સ્નેહની મધુરતા અનુભવશે. વળી તે એક એવા પ્રકારનું કર્મ છે કે તેનું શુભ પરિણામ ત્હારામાં જીવનભર ટકી રહેશે. **હૉલ્મ્સ.**

આપણો સ્વાર્થ સાચવીને ખીજાઓના પ્રિય બનવું એ તો બાણું સહેલું છે, પણ ખીજાની ખાતર આપણો સ્વાર્થ ત્યજવો એજ મુશ્કેલ છે, અને તેજ આપણા ઉદ્દેશ અને આદર્શની ખરી કસોટી છે.

ઓ. પ્રેસ્કૉટ હિલર.

જે સ્ત્રી પુરૂષો નિન્દા કરવાને બદલે પ્રોત્સાહન આપે છે તેજ જગતને ઉન્નતપંથે દોરે છે. **એલિઝાબેથ હૅરિસન.**

જે ખીજાઓ પ્રત્યે ખરેખરો ઉદાર છે તેજ ખરેખરો ડાહ્યા અને સુખી છે; જે ખીજાઓ પ્રત્યે ઉદાર અને લાગણીવાળો નથી તે મૂર્ખ અને દુઃખી જીવન ગાળે છે. **હોમ.**

તહારાથી અપાય તો બિક્ષા આપ; અને જો તેવું સાધન ન હોય તો ત્હેની સાથે મિષ્ટ શબ્દોમાં વાતચીત તો જરૂર કર. હેરિકં.

ખરો વિશ્વપ્રેમી તો એજ છે કે જે ધનદાન કરવા માટે ધન એકઠું કરવાનું પસંદ કરવા કરતાં, દુઃખ માત્રના ઉપાયરૂપ જે “સદ્ગુણ” તેતોજ ભંડાર પોતાના હૃદયમાં ભેગો કરવા મથે છે; અને તેના અનુસરણ દ્વારા અનેક હૃદયોમાં ગુપ્તપણે તે દિવ્ય ભંડાર ઈસવ્યો જાય છે. હાલે.

સુખ અને આનન્દ આપવો, દુઃખમાં આશ્વાસન આપવું, મિત્ર-હીનને અને અનાથને આશ્રય આપવો, જે સર્વ કાર્ય આ પૃથ્વીપર પરાપકારી મનુષ્યો રાત્રિ દિવસ કરી રહ્યા છે.

૭૭૮૫. ૭૭૮૫. હાઉ.

સત્કાર્ય નમે તેવું ન્હાતું હોય તોપણ તે કરો, ગમે તેવી નજીવી આશાને માટે પણ કાર્ય કરો, કાર્ય કરો, કારણકે સર્વ સત્કાર્ય કિંમત અને પવિત્ર છે.

ન્યૂમેન હાલ.

ત્હમે બલા થવા ઇચ્છો છો. તે બલમનસાઈ એ શું છે ? તે એક એવી દિવ્યતા છે કે જે ખુદ પ્રજ્વળતું દેવું રૂપ છે—અંશ છે—અંશ છે. તેટલા માટે બલા થવું તે ઈશ્વરના જેવા થવું છે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે ઈશ્વર જેવા હોઈએ છીએ તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણે બલા હોઈએ છીએ, અને જેટલા પ્રમાણમાં આપણે વધુ બલા થઈશું તેટલા પ્રમાણમાં આપણે વધુ ઈશ્વર બનીશું. આહા! કેવી સરસ વાત !

હું પ્રાઇસ લુઇઝ.

ખરો વિનયી મનુષ્ય સ્વાર્પણનાં ન્હાનાં ન્હાનાં અનેક સત્કાર્યો કરવામાં આનંદ માને છે. મ્હોટાં કાર્યો કરી બીજાં માણસોપર ઉપકારનું કાણુ ચઢાવવાનો અને જાહેરમાં આવી “મ્હોટા બા” બનવાનો તેને અનખરો હોતો નથી.

પિ. જી. હર્મટન.

સામાજિક સેવાનો નિયમ દરેક મનુષ્ય પાસે એવા વર્તનની અપેક્ષા રાખે છે કે જેથી ખીજાં મનુષ્યો સુખી થાય, નહિ કે દુઃખી અને; તેઓ સુધરે, નહિ કે કુમાર્ગે જાય. એન. ડિ. હિસિસ.

હંમેશાં માયાળુ શબ્દો કહેજો. જો તે ખરે અણીતિ પ્રસંગે બોલાયા હશે તો દુઃખી મનુષ્યના દુઃખપૂર્ણ હૃદયમાં તેજસ્વી આગી-આની માફક તે પ્રવેશ કરશે અને તેથી મળતા સુખથી સર્વ પીડાઓ તે ભૂલી જશે. આર્થર હેદરસ.

જે ડાહ્યો મનુષ્ય પોતાનું જીવન પોતાની જાતને તથા અન્યને માટે ઉપયોગી અને આનંદદાયક બનાવવા માગતો હોય તેણે દરેક સ્થળેથી ઉપયોગી માહિતી મેળવવી; પોતાના બંધુઓને પ્રિય વચનો કહેવાં; અને મદદની જરૂરવાળા પ્રત્યે માયા ભરેલાં કાર્યો કરવાં. જો તે તેમ કરશે તો જેમ નદી સમુદ્ર તરફ વહેતાં પહોળી અને પહોળી થતી જાય છે અને અંતે તહેમાં ભળી જાય છે, તેમ તે મનુષ્યનું જીવન પણ આગળ વધતું જશે તેમ તેમ વધારે ને વધારે જ વિવ્રત અને વધારે સુંદર બનતું જશે, અને શાશ્વત સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં સર્વ સારા માણસોના સ્નેહને અને હેમની શુભ લાગણીને પોતા તરફ આકર્ષશે. નૈયમુક્ત હુજીસેન.

આપણાં દયાનાં કાર્યો કાંઈ પણ ડોળ સવાય થવાં જોઈએ. “તારા જમણા હાથે કરેલું કાર્ય ડાબા હાથને જાણવા દેતો નહિ.” આ ખીરતી વચનનો અર્થ એ થાય છે કે આપણે કરેલા પરાપકારનાં કાર્યો અન્યથી શુભ રાખવાં જોઈએ, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણને પોતાને પણ હેમનું સ્મરણ રહેવું જોઈએ નહિ.

આર. એફ. હાર્ટન.

બહુજ દયા લાવવા જેવાં માણસો તો એ છે કે જેઓ પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખી શકતાં નથી, જેઓ ધન્ય પ્રમાણે

કાર્ય કરી શકતાં નથી; અને જેઓ સત્કાર્ય કરે છે તે પણ સ્વાર્થના હેતુપૂર્વક અથવા ભવિષ્યની સજા કે પાપનાં ફળ ન ભોગવવાં પડે એટલા માટે અથવા તો હૃદયમાંથી મળતા ઇષ્ટકામાંથી બચવાને માટેજ કરે છે.

સદ્ગુણુ જ્યારે શુદ્ધ કર્તૃવ્ય ભાવનાથી એટલે કે માત્ર સદ્ગુણુને ખાતરજ આચરણમાં મૂકાય છે ત્યારેજ ખરી ઉચ્ચતા અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ પ્રકારજ મહાન અને ઉદાત્ત બનવાની વૃત્તિને દર્શાવનારો છે અને આ પ્રકારજ અન્યના વર્તનપર અસર નિપજવી શકે છે.

વિદહેદમ વાન હમ્બોદટ.

“સ્નેહ” એ ખરૂં કહેતાં “ત્યાગ” જ છે. ત્હેનો અર્થ “અન્યને માટે વિચાર કરવો” એ થાય છે. તે સ્વાર્થને બદલે પરાર્થનેજ આગળ રાખે છે. બેશક “સ્નેહ” એ પ્રેરણા છે; પરંતુ “શુદ્ધ સ્નેહ” એ યોગ્ય રસે કાર્ય કરી રહેલી પ્રેરણા છે.

એચ. આર. હાઅર્સ.

આ વાત આપણે ખાસ કરીને સહમજી રાખવાની જરૂર છે કે દરેક વ્યક્તિનું સુખ, દુઃખ વા જીવનના દરેક પ્રસંગો, અન્ય મનુષ્યોના અને તેમાં પણ ખાસ કરીને એકજ ઘરમાં રહેનારાં મનુષ્યોના સુખપર થોડી વા ધાણી અસર કરે છેજ.

આપણું જીવન મોટા પ્રસંગોનું નહિ પરંતુ ન્હાની ન્હાની ક્ષણોનું બનેલું છે, તેથી કરીને આ દરેક ક્ષણોમાં આપણે દર્શાવેલી શાન્તિ, આનંદ અને સ્વાસ્થ્યવડે માનવ જાતિની સુખસામગ્રીમાં વધારો થાય છે; માટે શાન્ત થાઓ, આનન્દી થાઓ, પ્રામાણિક બનો.

લી. હન્ડ.

હેતુજ ખાસ કરીને કાર્યને સારૂં વા નરસું બનાવે છે. કાર્ય ખ્હા-રથી ગમે તેવું સુંદર દેખાતું હોય, પરંતુ જે ત્હેમાં શુદ્ધ હેતુની

ખામી હશે તો તે પોલપોલજ નિવડશે. જે હેતુ દુષ્ટ હશે તો કાર્ય પણ સર્વોગ્રે દુષ્ટજ છે. જે હૃદયમાં પ્રેમભાવ ઉછળી રહ્યો ન હોય તો પછી બહારના દેખાવની કાણુ દરકાર કરે છે? આગસ્ટસ હેર.

દરેક મનુષ્ય પોતાની શક્તિ અનુસારજ સત્કાર્ય કરવાને માટે જવાબદાર છે; તેથી વધારે કરવાને માટે નહિ. જી. હેમિલ્ટન.

દુનિયામાં મહાન થવાનો એકજ રસ્તો છે કે ત્હેની અંદર રહી જેટલી સેવા થાય તેટલી કરવી.

આપણા મનમાં આવતો દરેક સહવિચાર, આપણા સહવાસમાં આવતો અથવા ઇતિહાસમાં જેના વિષે વાંચીએ છીએ તેવો દરેક મહાપુરુષ, દરેક મહાવાક્ય અથવા મહાકાર્ય, એ સર્વ ઈશ્વરના ઈશ્વરી અસ્તિત્વનીજ સાક્ષી પૂરી રહ્યાં છે. બેન્જામિન જૉવેટ.

જ્યારે ત્હમે આપો ત્યારે આનન્દ અને ઉત્સાહથી આપો.

જ્યારે જ્યારે આપણાથી બને ત્યારે ત્યારે આપણે સત્કાર્ય કરવાં જોઈએ, અને આપણે હંમેશાં સત્કાર્ય કરવાં જોઈએ, કારણકે આપણે હંમેશાં તેમ કરી શકીએ તેમ છીએ.

માણસને માણસ સાથે વધારે ગાઢ સંબંધમાં લાવનાર કાર્યો જે કોઈ કરે છે તે સર્વ ત્હેમને વધારે સુખી અને વધારે ચારિત્રવાન બનાવે છે. જી. બર્ડ.

દ્રવ્યની પ્રાપ્તિમાંજ મનુષ્યનાં સર્વ કર્તવ્યો સમાપ્ત જતાં નથી. “સહૃદયિતાં ખિલવવી” એ માનવજીવનનું સર્વથી અગત્યનું કર્તવ્ય છે.

દયા થણા દુઃખીને નિરાશા અને પીડાના પ્રસંગોએ સુખદાયક છે, કારણકે તેથી ત્હેમને સહમજ્જય છે કે ત્હેમના પોતાના કમનસીબ વખતે પણ બીજા માણસોની ત્હેમના પ્રત્યેની લાગણી નાશ પામી નથી. સ્વર્ગ આપણને એવી શુદ્ધ દયા રાખવા સૂચવે છે કે જેથી આપણાથી બીજાં કંઈ પણ ન થઈ શકતું હોય તો રડનારની સાથે આપણે રડીને પણ તેમના દુઃખમાં સમભાગી બની શકીએ.

“સહવૃત્તિને કૃણવતી” એ જીવન કર્તાઓનો સર્વથી વધારે અમ-
ત્યનો ભાગ છે. જૉન્સન.

જો કોઈ માણસે ખીજને નુકસાન કર્યું હોય અને હોતો પ્રત્યક્ષ
અદ્દલો હોતો આપતા પહેલાં જો તે મરણ પામ્યો હોય તો નુકસાન
કર્તાએ સમગ્ર વિશ્વને તે મરનારના વારસ તરીકે ગણીને કરેલા
અન્યાયનું હરકોઈ રીતે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. પોતાના મંસર્ગમાં આવતા
હરેક પ્રત્યે તેણે માયાળુ અને લાગણીભર્યા વચનો ઉચ્ચારવાં જોઈએ.
તેણે સ્નેહ અને સેવાનાં ધાર્યો કરવાં જોઈએ, અને એ રીતે પોતા
ઉપરનું ઋણ વિશ્વ પ્રત્યે તેણે વાળી આપવું જોઈએ.

ખીજના સંબંધમાં દીકા કરવાની વૃત્તિને અર્ધીન થવા અગાઉ
બહુજ સાવચેતી અને ઉદારતા રાખવી જોઈએ. ખીજના ગુપ્ત દોષો
કરતાં સદ્ગુણો શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ખીજને કરેલા નહાનામાં નહાના સત્કાર્યને મહોદું રૂપ આપવું
એ મહાત્માનો ગુણ છે. જો આપણે ખરા મનુષ્યત્વને-સાચી મહત્તાને
પ્રાપ્ત કરવા માગતા હોઈએ તો આપણે ખીજના “કાચ” નાદ
બનવાનું પ્રત ખાસ કરીને પાળવું જોઈએ.

જો આપણે જગતમાં કંઈ સત્કાર્ય કરવા માગતા હોઈએ તો
આપણે માનવજાતિને ચલાવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. મનુષ્ય મનુ-
ષ્યની પ્રકૃતિમાં રહેલી વિવિધતા છતાં તેઓમાં જે એકતાનો મહાન
તાર રહેલો છે તેને ઓળખવો જોઈએ; અને એક ખીજને અનુ-
તાની લાગણીથી એક કરનાર જે સંકલ્પના છે તેનું ચંદણ કરવું
જોઈએ. આ પ્રમાણે થતાં અદેખાઈ, દેખ, કટાર શબ્દો અને નિર્દય
અન્યાય સ્નેહના પ્રકાશમાં અદૃશ્ય થઈ જશે.

ખરી ઉદારતા ધર્માદની પેટી ફેરવવાથી દર્શાવાતી નથી. વળી
અમુક રકમનો ચેક લખી આપવા માત્રથીજ કોઈ માનવજાતિની સર્વ

જરૂરીઆતો પૂરી પડી જતી નથી. ગરીબોને અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અને દ્રવ્યદાન આપવું એ તો માત્ર સાચો પરાપંકાર શીખવાની શરૂઆતજ છે. ખરી ઉદારતા તો એ કરતાં વધારે ઉચ્ચતર પ્રકારોમાં રહેલી છે. તે ઉદારતા પામર અને અજ્ઞાન મનુષ્યોના જીવનમાં નીતિ અને જ્ઞાનની પ્રેરણા કરે છે; જીવનના વિકટ પ્રસંગોને સરળ બનાવે છે; મનુષ્યમાં પાપકર્મને દોષનાં નહિ પણ મૂર્ખતાનાં કામ ગણે છે; સ્નેહનાં બુદ્ધ્યાને યોષણ આપે છે; જીવનકલહમાં પ્રયાસ કરી રહેલાઓને મદદ આપે છે; માનવ નિર્ભયતા પ્રત્યે કામળ બને છે; અને આ સર્વનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે **તું બીજાને “કાજ” બનાવતો નહિ.**

વિદ્યસઃ જ્યૌર્જ જ્ઞેહન.

માનવજીવનપર ધુષ્ણો વર્ષાવ ! તરેક પગ આનંદદાયક બનાવ ! આત્માને ઉત્તત કર ! હૃદયની લાગણ્યોને વિસ્તૃત બનાવ ! સ્નેહીને સાચું સુખ આપ !

રીચર્ડ જેફરીઝ

જે મૃદ્યવાન બક્ષીસ ગરીબમાં ગરીબના હાથમાં મૂકાયલી જોઈને પ્રભુ અતિશય રાજી થાય છે તે તેઓને ગાયાણપણે એકદમ અને બીનશરતે આપેલી સદાય છે. અને એની સાથે દર્શાવાયેલો સ્નેહ સુવર્ણ કરતાં પણ વધારે મૃદ્યવાન છે. કોઈ દુઃખી પ્રત્યેના એકાદ હાસ્યથી તેનો આખો દિવસ આનંદમય બની શકે; નિરાશ પ્રત્યેના એકાદ રાખ્દથી તેનામાં નવી આશાઓ જન્મી શકે; અને તેટલા માટે જે હૃદયમાં ખરો સ્નેહ ઉભરાતો હોય તો ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યે પણ કોઈ પ્રત્યે એમ નહિ કહેવું જોઈએ કે મહારી ખાસ આપવાને ક્યુંજ નથી.

ઝેરી રોલ્સ જર્વાસ.

એક સત્કાર્ય જરા પણ નજરે પડ્યા સિવાય ઉગી નીકળે એવા બીજા રૂપ છે. યાદ રાખો કે જ્યારે તેવા તરફ કોઈ ધ્યાન આપવું નથી ત્યારે તે તાબડું લીધું દેખાય છે.

મહાન લેખકોના અમૂલ્ય ગ્રંથોથી ભરપૂર મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયોમાંથી અથવા નિપુણ પંડિતોના મુખથી જે કંઈ ઉપદેશ મળી શકે તેના કરતાં સ્નેહભરી દૃષ્ટિ ઉપદેશને માટે વધારે સાફ સાધન છે. ખરો અંતઃકરણપૂર્વક આપેલી ગરીબના કરતી સ્વલ્પ અને લુપ્ત ભિક્ષા પણ હૃદયથી આપેલી હોવાને લીધે અંદાજે પાંચો પાંચો જેવી છે; કારણકે તે ઉડીને સ્વર્ગના દરવાજા આગળ ઉભી સ્વરે સંગીત લલકારે છે.

એ. એચ. જી.પ.

સ્નેહ કરતાં વધારે મધુર, વધારે હિંમતવાન, વધારે ઉચ્ચતર, વધારે આનંદદાયક, વધારે સંપૂર્ણ અથવા વધારે સારી બીજી એક પણ વસ્તુ આલોક અને પરલોકમાં નથી કારણકે તે ઈશ્વરમાંથી જન્મેલો છે અને ઈશ્વર સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્થાને તે ટકતો નથી.

ચાલુસ પરિણામનો વિચાર કરે જો પરંતુ ઈશ્વર હેતુનો વિચાર કરે છે.

ઈશ્વરે આપણને એક બીજાના માને મહેવાના ત્રણ પ્રસંગ આપ્યા છે. કોઈ પણ જીવતો મનુષ્ય તેને ગૃહિત નથી અને કોઈ પણ મનુષ્ય એટલો બધો સંપૂર્ણ નથી કે જેથી તે સલાકાગ સુખીજ રહી શકે; કોઈ પણ મનુષ્ય સુસામનની સ્ત્રી વિનાનો નથી; કોઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેને બીજાની સલાયતી કદી જરૂર પડે નહિ; કોઈ પણ મનુષ્ય એટલો બધો શક્તિશાળી નથી કે બીજાની સલાહ લેને કોઈ પણ વખતે કામમાં ન આવે; અને તેથી કરીને આપણે પરસ્પરને સુખ આપવાને, દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને, સલાહ તથા ઠપકો આપવાને અને દુઃખમાં ભાગ લેવાને અંધાચલાજ છીએ. આપણે એમજ માનવું જોઈએ.

એમસ. એ. કેમ્પીસ.

જે ધનનો ઢગલો એકઠો કરવાનું સૂચી બળ છે તેજ જીવતાં શીખ્યો છે. જ્યારે તમે દિલગીરીયા કરકાવ થયા હો ત્યારે આનંદી

થવાનો સારામાં સારો રસ્તો બહાર જઈ ખીજ કાઢવું કલ્યાણ કરવાનો છે. જે. કેબલ.

મધુર કન્યકા ! જેમની ઇચ્છા હોય તેમને બહે “ હાંશીયાર ” બનવા દે; પણ તું તો “ સદાયરણી ” જ થા. આખો દિવસ સત્કર્મ-યોગનાં સ્વપ્નાંજ લાગ્યા કરીશ નહિ; પણ તે સ્વપ્નોને આચરણમાં મૂકજે; અને એમ કલ્પીતીજ તું તારા ઐહિક જીવન, મૃત્યુ અને આ-શ્વત જીવન વચ્ચેના સંવાદને એક મધુરા દિવ્યગાનરૂપે બનાવી શકીશ.

ત્હમારી નજરમાં આવે ત્યારે ગમે ત્હેની ગમે તે રથજે મુક્ત-કાત હોય; પરંતુ ત્હમારી મુલાકાતો સ્ત્રીઓની સ્ત્રી પ્રત્યેની મુલાકાત જેવી હોવી જોઈએ. ગરીબ સ્ત્રીઓને ત્હેમની બહેનપણીના ભાવથી મંજો-સ્નેહથી, ધીરજથી અને માનપૂર્વક ત્હેમની મુશ્કેલીઓ સહમજતાં શીખે. એટલે તેઓ ત્હમારી સલાહ, ઉપાય અને સેવાને સહમજતાં શીખશે.

પરોપકાર સારો વ્યર્થ (કીર્તિ, દ્રવ્ય, જાહેરાત) ના બેવડા હેતુપૂર્વક કોઈ એક મહાત્મ જાહેર કાર્યમાં પડવું તેના કરતાં સામાન્ય કાર્ય પણ કાર્યને ખાતરજી ઘરમાં બેસીને કરવું એ વધારે ઉમદા છે. ખરી નિઃસ્વાર્થતા હોદ્દિ બદલાને ઇચ્છતીજ નથી.

‘ આજે મહે’ એક મનુષ્યને જરા વધારે ડાહ્યો, જરા વધારે સુખી, અથવા જરા વધારે સારો બનાવ્યો છે ’ એવું કયાં સિવાય સૂવું નહિ એવો નિયમ કરો અને તે નિયમ સાચવવામાં પ્રભુ મદદ કરે એવી ત્હેની પાસે પ્રાર્થના કરો. આ ધોરણ ત્હમે ધારતા હશે ત્હેના કરતાં ખરેખર વધારે સહેલું અને આનંદપ્રદ લાગશે.

ખરો મનુષ્ય શાન આપે છે, પણ લેતો નથી; સેવા કરે છે, પણ હુકમ ચલાવતો નથી; રક્ષણ કરે છે, પણ ભક્ષણ કરતો નથી; સહાય આપે છે પણ અભિમાની બનતો નથી, અને જરૂર જણાતાં જીવવા કરતાં મરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. આર્દસ કિન્ગ્સલી.

પરોપકાર કરવો એ કર્તવ્ય છે. જે એને આચારમાં મૂકે છે અને પોતાના શુભ હેતુને સફળ થતા જુએ છે તે અન્તે જેનાપર ઉપકાર કરવામાં આવ્યો હોય છે તેને ચાહે છે. કુન્દ.

કોઇ પણ માણસ પોતાના સંસર્ગમાં આવનારનું મન તેમજ સહીયી કેટલું બધું કલ્યાણ કરી શકે અને કરે છે! આપણે આપણા સંસર્ગમાં આવનારના પ્રત્યે તેમજ તેના દેખતાં જે કંઈ સારું નરસું અનોક પ્રસંગે કરીએ છીએ તેમજ ખોલીએ છીએ, તે દરેકને માટે-દરેક મેળાપ, દરેક છૂટા પડવાનો પ્રસંગ, દરેક અભિનંદન અપવાનો પ્રસંગ. એ સર્વને માટે આપણે ઈશ્વરના આગળ જવાબદાર છીએ. એફ. એ. કેમ્બલ.

આપણે હંમેશાં એક બીજાને અન્ન, વસ્ત્ર, પૈસો, રત્નો, પુસ્તકો અથવા સલાહ આપતા હોવા જોઈએ, અને તેમ થાય તોજ આપણે માની શકીએ કે આપણે કંઈક કર્યું છે. પણ એ સર્વ વસ્તુઓ કરતાં “સ્નેહ” એ સર્વથી મૂલ્યવાન ગણીસ છે, બીજી કોઇ પણ વસ્તુ તેને સ્થાને આવી શકે તેમ નથી, તે બીજી સર્વ વસ્તુનું સ્થાન હવે શકે તેમ છે. એમ. કન્ડોલ.

ગરીબ માણસોના કંઠાણો આપે તેવા, વેરાન અને ભયભરેલા બંના મહેસ્લાઓમાં જન્મને ત્યાં પસાર કરતાં લુખ્યાં, રાતરહિત અને દુઃખી જીવનોમાં આનંદ રેડવાને માટે લાગણી ભરેલા શબ્દો કહેવા માટે તેમનાં ઘરો આગળ ફરવામાં હંમેશાં અભિમાન ધરજો.

“સ્નેહ” વ્યર્થ ગયો છે એમ કહેશો નહિ-સ્નેહ કદિ વ્યર્થ જતો નથી. તેનાથી બીજાનું હૃદય પ્રકુલિત નહિ અને તો પછી તેનાં પાણી વૃષ્ટિની માફક મૂળ તરફ પાછાં ફરીને તહમને પોતાને તો આનંદ આપશે. દુવારામાંથી જે ઉંચે ઉડે છે તે દુવારા તરફ પાછું ફરે છે. દિવસ આથમતો જણાય છે, અને હે ઈશ્વર !

તેના ઉદયથી તે અત્યાર સુધીમાં મ્હેં ક્યાં સહાર્યોથી તહારી પૂજા કરી છે ?

“સ્નેહ” એ ગરમ જખ્ખા કરતાં પણ ઠંડીને વધારે સારી રીતે દૂર રાખે છે, તે અત્ર જળની ગરજ પણ પૂરી પાડે છે.

જે માણસાના શબ્દો આપણને આપણી દરેજની જરૂરીયાતોમાં સહાય કરે છે અને આપણને નીચતામાંથી બચાવી ઉચ્ચ માર્ગે દોરી જાય છે તેમને માન આપો.

વિશ્વમાં જેમ પર્વતમાંથી વહેતાં ન્દાનાં ઝરણાં એમ કહી શકે નહિ કે પોતે નદી નહિ હોવાને લીધે સમુદ્રને કંઈ આપી શકે તેમ નથી, તેમ ગમે તેવો ગરીબ મનુષ્ય પણ એમ કહી શકે નહિ કે ત્હેની પાસે અન્યને આપવાનું કશુંજ નથી ! એક કોડીની પણ પુંજ વિનાના અનેક સાધુ પુરોનાં જીવન ખુલ્લી રીતે બોધે છે કે નિર્ધન પણ આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે એટલી બધી મદદ જનસમાજને આપી શકે છે.

પ્રભુ તરફ રાખ્યાં જોઈએ તેટલો પ્રેમ ત્હમે રાખતા હો તો ત્હમારા બંધુઓ તરફ પણ ત્હમે તેવો પ્રેમ રાખ્યા વિના રહી શકોજ નહિ. દરેક માનવી પ્રભુનું જ બાળક છે એમ શું ત્હમને નથી લાગતું ? મનુષ્યોના ચહેરા ઉપરથી ત્હમારો અને ત્હમનો પિતા એકજ પ્રભુ છે એમ શું નથી લાગતું ? શું જે તારા ત્હમને માર્ગ બતાવે છે તેઓજ ત્હને પણ માર્ગ બતાવતા નથી ? જે આ સત્ય હજી ત્હમને ન સમજાયું હોય તો પ્રભુના ખરા પ્રેમી ત્હમે હજી થયા નથી.

ત્હમારા દોષપાત્ર બંધુઓનું અનિષ્ટ ન ઇચ્છો; ત્હમના દોષ બીજા આગળ ન કરો, —ત્હમને પોતાનેજ કહો અને તે પણ સેવકના જેટલી નમ્રતાથી અને માતાના જેવા સ્નેહપૂર્વકજ કહો. સ્નેહમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ રહેલાં છે અને તેમ છે તેથીજ આપણે સ્નેહને સર્વથી મહાન વસ્તુ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને બીજાઓ પાસેથી ઇચ્છીએ છીએ.

દુનિયાનો મહેને જે થોડો ધણો અનુભવ છે ત્હેને લીધે મનુષ્યના દોષો જોઈને મહેને ક્રોધ થતો નથી, પરંતુ દિલગીરીજ થાય છે. જ્યારે હું એક પાપથી પીડાતા દુઃખી હૃદયનું જીવન જોઉં છું, અને આનંદના ક્ષણિક ઉભરા, આશા અને ભયથી ઉપજતી ઉગ્ર અશાંતિ, તેમજ દારિદ્ર્યનું દયાણુ, મિત્રોનો ત્યાગ, વગેરે જે મંથનો અને પ્રલોભનોમાંથી તે પસાર થયો છે તેનો ચિત્તાર મહારા મન આગળ ખડો કરું છું; ત્યારે જે ઈશ્વરે ત્હેને આ દુનિયામાં મોકલ્યો છે તેનો મહિમા મનમાં તાજે થઈને પરાંપકારીપણાનું બહુજ અભિમાન ગણી જાય છે; અને તે સર્વના સદાના સર્વ શ્રેષ્ઠ સુહૃદૃષ્ય પ્રભુના હાથમાં ત્હેને, મહેને અને સર્વને રહેલા જોઈ અતિ આનંદ થાય છે.

એમ. ૬૫૬૫. લોન્ગ ફેલો.

પુખ્ત વયના મનુષ્યોને અનીતિમાંથી બચાવવાને માટે ત્હેમની આલ્યાવસ્થામાં અને કૌમારાવસ્થામાં ત્હેમને આપણે નીતિને રક્તે કાળજીપૂર્વક વાળવા જોઈએ. તેઓજ આપણી આશા છે; તેથી કરીને વધુ નહિ તો તેઓ આપણે માટે નિરાશાના કારણરૂપ થઈ ન પડે એટલી કાળજી તો આપણે અવશ્યજ રાખવી જોઈએ. જે ત્હેમને મનુષ્ય અને ઈશ્વર પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્ય સંબંધી ખરા વિચારો આલ્યાવસ્થામાંથીજ નહિ મળે તો નક્કીજ સમજવું કે ત્હેના જીવનથી આપણને જરૂર દુઃખ થવાનું.

મનુષ્યનો ઉદ્ધાર તેની બાહ્ય પરિસ્થિતિ બદલવાથી નહિ પરંતુ ત્હેનું મન અને હૃદય પવિત્ર બનાવવાથીજ થશે. ત્હેના મનને શિક્ષણ મળવું જોઈએ; ત્હેની ઇચ્છા દૃઢ થવી જોઈએ; ત્હેનું હૃદય સતેજ બનવું જોઈએ; ત્હેની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ ખીલવી જોઈએ; અને ત્હેના જીવનની દરેક શક્તિ સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તેવી રીતે કેળવાવી જોઈએ. આવાં પરિણામો નૈતિક સાધનોથી એટલે કે જાહેર શિક્ષણ,

ગૃહ સંસ્કાર અને ધર્મથીજ લાવી શકાય એ ખુલુંજ છે.

પ્રામાણિક શેઠ, પ્રામાણિક વ્યવહાર અને મનુરીના વાજખી દરથી દુનિયાનાં દુઃખ બિહાદાન કરતાં વધારે ઓછાં થઈ શકશે.

ઉદારતાથી નિરાશ થએલાને આશા મળે છે, નવસ્થાને વસ્ત્ર મળે છે, ક્ષુધિતને અન્ન મળે છે અને ધરખાર વગરનાને ધર મળે છે, એ ખરી વાત છે; પરંતુ ન્યાયથી પણ નિરાશા અટકાવી શકાય છે, અને ભૂખ, નય દશા, અને ટાઢ તાપથી બચાવી શકાય છે; કેમકે ન્યાય રહિત ઉદારતામાં જેટલી સત્ય ઉદારતા રહેલી છે તેના કરતાં ખરા ન્યાયમાં ખરી ઉદારતા વધારે રહેલી છે.

સહેજ હાપણના ઉપયોગથી દાનની જરૂર રહેશે નહિ અને આજસુ કોકો પોતાનું મ્હોં બતાવતાં તરત શરમાઈ જશે. નિરાશ્રિત કોકોના પોષણને માટે ઉદ્યોગની યોજના કરવામાં બહુ પૈસાની જરૂર નથી અને તેથી ઘણી ચિંતાઓ ઓછી થશે અને ગરીબ વધારે સુખી અને સંતુષ્ટ બનશે.

માનવ જાતિનો પુરતો સહવાસ સેવીને સમભાવપૂર્વક સામાન્ય તેમજ નીચલા વર્ગના માનવઅંધુઓની જરૂરીયાતો તેમજ ત્હેમના વ્યક્તિગત જીવનની ઉપયોગીતા આપણે સર્વેએ શીખવી નેહએ. આપણામાં એ લાગણી પણ ખીલવવી નેહએ કે આપણા અંધુઓની સેવા કર્યા સિવાય ચાલે તેમજ નથી, અને આપણામાંથી કોઈ પણ એટલો બધો ગરીબ નથી કે જે ત્હેમની સ્વતંત્રતા સાચવવામાં અને ત્હેની આખાદી વધારવામાં કશીજ સહાય ન આપી શકે.

છ. સી. લોરીમર.

દરરોજ ઓછામાં ઓછું એક પણ પરોપકારનું કાર્ય કરવું નેહએ.

જે નજીવી વસ્તુ પણ કચવાતા મનથીજ આપે છે તે તે વસ્તુ કરતાં પણ વધારે હલકો છે.

જેને ખીજનાં સત્કાર્યોનો વિચાર કરવામાં આનંદ પડતો નથી તે ખરેખર્ સત્કાર્ય કરવાને તદ્દન નાલાયક છે.

ત્હમારા સારામાં સારા મિત્રો ત્હમને ધારે ત્હેના કરતાં ત્હમે જે વધારે સારા ન હો તો ત્હમે બહુ સારા માણુસ નથી.

બક્ષિસની જાત, કિંમત, દેખાવ, તે આપતી વખતનું મૌન, અથવા દબદબો અને જે રીતે ત્હમને તે વસ્તુ મળી હોય તે સર્વ ઉપરથી આપનારની મહત્તા અથવા નીચતા નક્કી થાય છે.

ત્હમારા માનવબંધુઓનો આનંદ જોઈને જે આનંદ ત્હમને થાય છે અને દુઃખ જોઈને જે દુઃખ ત્હમને થાય છે તે ઉપરથી ત્હમે પોતેજ તમારી સહૃદયતાનું પ્રમાણ કાઢી શકશો.

દાનની વસ્તુ કરતાં દાન આપવાની રીત આપનારની કૃત્તિને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. દાન આપવાની અને સ્વીકારવાની કેટલીક રીતો બહુ સારી હોય છે.

આત્માની ઉન્નતિ શામાં છે ? સુંદર અને ભવ્ય સ્વરૂપો તરફ વિશુદ્ધ રસવૃત્તિમાં અને ઓછાં સાધનોથી વધારેમાં વધારે દિત કરવાની બળવાન અને નમ્રતાયુક્ત પરોપકાર વૃત્તિમાં તે રહેલી છે. લેવેટર.

માત્ર આપવાથી નહિ પણ સુખ દુઃખમાં ભાગીઆ થવાથીજ ખરી લાગણી પ્રદર્શિત થાય છે. જે દાનમાં દાતા પોતે સામેલ હોતો નથી તે દાન શુદ્ધ છે.

સુખનાં બી કેટલાં બધાં સસ્તાં છે તેની આપણને ખબર નથી, નહિતો આપણે તમને બહુ પ્રમાણમાં વેચ્યાં હોત.

જે દુઃખ આપણા અસંખ્ય બંધુઓ સહી રહ્યા છે તે દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાથી અને તેઓને તેમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયાસમાં તનમનથી લીન બનવાથી આપણને પણ ખરી મુક્તિ મળે છે.

હાથથી મઠી શકાય તેવી સ્થૂલ વસ્તુનું દાન તે કાંઈ ખર્ચ

દાન નથી; જે માણસ “ આપત્તુંજ પડશે ” એમ માનીને આપે છે તે નકામા સુવર્ણ સિવાય બીજું કંઈ આપી શકતો નથી; પરંતુ જે માણસ પોતાનો નજીવો દુકડો પણ પ્રભુ પ્રીત્યર્થ આપે છે તો તે દાન કંઈ માત્ર હાથ લાંબો કરવામાંજ અટકી રહેતું નથી. તો તે ઉત્તમ હૃદય તો દાનશીલ હાથ કરતાં આગળ વધે છે. જે. આર. લોવેલ.

સત્કાર્ય કરવાં એજ બસ નથી પરંતુ આપણે તે સારી રીતે કરવાં જોઈએ, એટલે કે ઈશ્વરને રાજી કરવાના હેતુથીજ તે કરવાં જોઈએ. સર્વજ્ઞ પ્રભુ ઉપલક્ષણે થતા કાર્યથી અંનતે નથી.

વૈદ્ય રોગને ધિક્કારે છે પણ રોગીને ચાહે છે; ત્હમે પણ જે દિકાર હો તે હમેશાં પાપનેજ ધિક્કારજો; અને પાપી પ્રત્યે તે સ્નેહજ દર્શાવજો.

જો ત્હમને ત્હમારા કરેલા સત્કાર્ય માટે દુઃખી થવું પડે તો પૂર્ણાનંદનાં રહેજો, કેમકે તેના પરિણામે પરમાત્માના રાજ્યમાં ત્હમે સર્વ રીતે સુખી થનાર છો.

સત્કાર્ય કરવામાં જેમ જેમ આપણે આપણી જાતને વધારે બૂલી જઈએ છીએ તેમ તેમ ઈશ્વર આપણને વધારે યાદ કરે છે અને આપણા ઉપર પોતાની કૃપા અધિક વર્ધાવે છે.

જ્યાં વિશ્વપ્રેમનું સામ્રાજ્ય નથી ત્યાં ચિત્તવૃત્તિ પણ સ્થિર અને શાન્ત હોતી નથી અને ત્યાં ઈશ્વર પણ નથી. તે તો શયતાનની મુકાબલ છે.

સેઇન્ટ એલ્ફ્રેડ્સસ હાઇગોરી.

સ્નેહ પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્નેહ રાખવો એ માનુષિક કાર્ય છે અને સ્નેહ સ્નેહની ખાતરજ સ્નેહ રાખવો તે દૈવી લક્ષણ છે.

માયાળુપણું એજ સદ્ગુણ છે. હે માનવી ! માણસ તારો બાપ છે અને ઈશ્વર તારો પિતા છે.

લેમર ઇર્ધન.

અમે તેવો નીચ દોષિત વા દુઃખી આત્મા હોય તોપણ ત્હને

ધિક્કારશો નહિ, કારણકે એવો આત્મા પણ પરમાત્માનોજ અંશ છે. અણુકણ માણુસોમાં પણ પુષ્કળ દૈવી સંપત્તિ ગુપ્ત રહેલી હોય છે કે જેને બહાર લાવવાને માટે દૈવી આત્માનીજ જરૂર છે. એ કળાનું પ્રથમ પગથીયું સદ્વૃત્તિમાં વિશ્વાસ છે: બીજું સદ્વૃત્તિ તરફ પ્રેમ અને ત્રીજું સ્વર્ગીય આયુધો-જેનું નામ બલમનસાઇ, સંસ્કાર અને પ્રાર્થના-તેનો ઉપયોગ છે.

નાહસ હીટલ.

ક્યવાતે મને કરેલા કાર્ય કરતાં ઉદાર મનપડે કરાયેલી સત્કાર્યની ઇચ્છા માત્ર પણ વધારે સારી છે. એક બીજાની શરમને ખાતર અપાતા લાખો રૂપિયા કરતાં “નિર્ધન છતાં દયાળુ” દિલના મનુષ્યે હૃદયના ભાવપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થનાઓ અને શુભેચ્છાઓ વધારે કલ્યાણ કરી શકે છે. પરોપકાર કરવા ઇચ્છનાર હરકોઇને આ ઉત્તમ સાધનનો ટોટો પડે તેમ નથી.

હી.

જે દુનિયામાં અચ્ચુની ધારાજ પડતી હોય તો એટલે સુધી આનંદ-આનંદ વેરો કે વરસાદ પડી દેખાતા મેઘધનુષ્યની પેઠે દુનિયાનો રંગ પણ સુંદર લાગે. જીવન પ્રિય લાગે તેવો સ્નેહ પ્રકટાવે કે જેથી દુઃખનાં વાદળાં દૂર થાય. નિરાશારૂપી ટાઢથી થરથરતા આત્માઓમાં કિસાહ રેડો અને શોકતાં કાળાં પાણી આશાનાં અરુદ સમાન ચળકતા પાણીમાં કેવાં ઢંકાઈ જાય છે તે જોમને ખતાવે.

એલ. લારકેમ.

સેવાનું કાર્ય ગુપ્ત રીતે થાય અને અણુધારી રીતે તે લોકોને જણાય એમાંજ શ્રેષ્ઠ આનંદ રહ્યો છે એમ મ્હારું માનવું છે. લેમ્બ.

જેવી રીતે પુષ્પમાં રહેલા મધથી જમરના ડંખની વેદના થતી નથી, તેવી રીતે આપણામાં રહેલી દયાથી સામાની નિર્દયતા આપણને ડંખી શકતી નથી.

લેન્ડાર.

જો ઈશ્વર આપણે સર્વ પ્રત્યે આટલો બધો ઉદાર દેખાય છે તો બીજા પ્રત્યે અનુદાર બનવાનું આપણને બીલકુલ છાજતું નથી.

સેઈન્ટ ઇન્નેશીયસ લેયોલા.

કર્કષ અને ગર્વયુક્ત વચનોથી મહાનુભાવ હૃદયોમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે માયાળુ શબ્દોથી દૂર થાય છે. **લોક.**

ત્હમારા બંધુઓ પ્રત્યેનો સ્નેહ તમારી અંદર જ્વલંત અગ્નિ જેવો હોવો જોઈએ કે જેથી સ્નેહના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં અંતરાયરૂપ થઇ પડનારી મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્વાર્થવૃત્તિ ભસ્મ થઇ જાય અને બીજાઓની સેવા કેવી રીતે કરી શકાય તેનો અભ્યાસ કરવાના વિચારો ઉદ્ભવે. વળી ત્હમારો સ્નેહ ત્હમારામાં એટલો બધો સતત વહેવો જોઈએ કે જેથી ત્હમારા બંધુઓના દેહ અને આત્માની જરૂરીઆતો ત્હમારી શક્તિ અનુસાર પૂરી પડી શકે. **લીટન.**

જો આપણે મનુષ્ય જાતને ચહાવા માગતા હોઈએ તો આપણે ત્હેમની પાસેથી ઓછામાં ઓછી અપેક્ષા રાખવી જોઈએ. જો આપણે ત્હેમના દોષથી ગુસ્સે ન થવું હોય તો આપણે ત્હેમને ક્ષમાદષ્ટિથી જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; અને આપણે સહમજવું જોઈએ કે નિર્બળ મનુષ્યોને ડાહ્યા પુરૂષો પાસેથી ક્ષમા પ્રાપ્ત કરવાનો હક્ક છે. આપણાં હૃદય દેશરહિત અને તથા ન્યાય અને નીતિના સિદ્ધાંતોને મહત્ત્વ તથા દયાથી અનુસરે. એ વાત બીજા માનવ હૃદયોના સંપૂર્ણ જ્ઞાન સિવાય બની શકે તેમ નહિ હોવાથી ડાહ્યા પુરૂષો હંમેશાં બહુ ક્ષમાશીલ હોય છે. **લોર્ડ (લિટન).**

દુઃખના ઢોંગથી તું અનુદાર બનીશ નહિ. કોઇ કોઇ વાર ઉદાર બન. જ્યારે કોઇ બહારથી જણાતો ગરીબ માણસ ત્હારી પાસે સહાયની યાચના કરે ત્યારે તું ત્હેનું કહેવું ચથાર્ય છે કે નહિ ત્હેની તપાસ કરવામાં વિલંબ કરીશ નહિ. એ પૈસા બચાવવાની ખાતર અપ્રિય

સત્ય શોધવાની કડાકૂટ કરીશ નહિ. ત્હેનાં વચનપર શ્રદ્ધા રાખવી એજ સાઈ છે. લેખક.

મનુષ્યનેા ધર્મ શો છે? પોતાના બાન્ધવોને સહાય આપવી, પોતાની દૈવી સંપત્તિને ખોલવવી, દરેક રીતે થાય તેટલું લોક કલ્યાણ કરવું, કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, અને ઈશ્વરની ઇચ્છાને અનુસરવું. ઓલિવર લૉન્ગ.

સહાયતાને માટે જ્યાં ત્યાં નિરંતર ખૂબો સંભળાયા કરે તે તે જોતાં હુઃખને ઓછું કરવું; સુખની વૃદ્ધિ કરવી; સાચા શબ્દોથી આશ્વાસન અને ઉત્સાહ આપવો; શ્રમ લાઘ ત્હેમને મદદ કરવી; શુદ્ધ અને અજ્ઞાનનાં ભોગ થઈ પડેલાંને મુક્ત કરવાં; નુકસાનથી ત્હેમનું રક્ષણ કરવું; અને જે આત્માઓ અંતઃકરણના અવર્ણનીય ઉચ્ચ હાલ તાપથી પીડાતા હોય ત્હેમને અચળ સત્યના શીતલ અખુટ ઝરાનાંથી નિર્મળ જ્ઞાનામૃત આપવું; એના કરતાં વધારે સાઈ કાર્ય કયું છે? લિન્ચ.

દાતા તેના “દાન”થી નહિ પણ ભાવશ્રીજ ઓળખાય છે. લેસિંગ.

જે સુખોવડે જગત વધારે સ્વચ્છ, મધુર અને ઉન્નત બને છે તે કોઈ જીવનનાં અમુક યોગ્ય મહાન કાર્યોથી નહિ, પરંતુ હૃમ્મેશની અસંખ્ય ન્હાની મોટી સેવાઓ અને લાંબા વખત સુધી રાખેલી શ્રદ્ધાથીજ બને છે.

સમય વીતી જાય ત્યાં સુધી પરોપકારનાં કાર્યો કરવાનું સુખ ત્વી રાખવું ત્હેના કરતાં જે પ્રસંગે તે આનંદ અને ઉત્સાહદાયક થઈ પડે તેમ હોય તેજ પ્રસંગે તે કરવાં એ વધારે સાઈ છે.

જેઓનાં હૃદય હૃમ્મેશાં આશા અને આનંદથી ભરપૂર હોય છે અને જેઓ પોતાની સંસારયાત્રા દરમીયાન જે કોઈ મજે તેમના જીવનમાં આશા અને આનંદ રેડવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓજ જગતને ખરી સહાય અને આશ્વાસન આપે છે.

આપત્તિના સમયમાં માણસોને ખરી જરૂર “ત્હેમનો ભાર

ખીજઓ ઉચ્છ્રી લે ” એવી નથી હોતી, પણ નવીન આશા અને ઉત્સાહવડે તહેમના હૃદયને બળ આપવામાં આવે એવી હોય છે કે જેથી તેઓ પોતાના માથાપરનો ભાર સરલતાથી ઉઠાવી શકે.

બધા લોકો તેઓના મિત્રોના મૃત્યુ સુધી પણ પોતાના સ્તેહની સુવાસ ફેલાવતા નથી. આપણી સાથે રહેનાર મિત્ર અથવા પડોશી થોડાજ સમયમાં આપણાથી દૂર થશે અને આપણા હૃદયની શુભ વાંચનાઓ પૂરી પાડવાનો અવસર ચીતી જશે, એ વાત આપણે અનેકવાર વિસરી જઈએ છીએ; માટે જે પુણ્યોને ત્હમે ત્હમારા મિત્ર અથવા પડોશીની શય શય્યા ઉપર વેરવા માગો છો તે પુણ્યો ત્હેના જીવન દરમીયાનજ ત્હેના વિકટ પંથને ઉજળવા અને ત્હેની ગમગીન અવસ્થામાં આનંદ રેડવા માટે પ્રથમથીજ અર્પણ કરો. માણસના મૃત્યુ પાછળ શોકનાં મર્મભેદક આંસુ પાડવા કરતાં ત્હેના જીવન દરમીયાન માયાળુ થવું એજ બહેતર છે.

જ્યારથી આપણે ખીજની સેવા કરવાના જીવનનો આરંભ કરીએ છીએ ત્યારથીજ આપણું ખરૂં જીવન શરૂ થાય છે.

સર્વ દિશામાંથી સેવાનો પોકાર આવે છે. કેટલાક ગરીબ અને રોગીની મુક્તાકાત લેવા જેવી હોય છે. કેટલાંય રોનારાંઓને આશ્વાસન આપવા જેવું હોય છે. વિપથગામીઓને સહાય આપવાની હોય છે અને ગુલામગીરીમાં પડેલાંઓને મુક્ત કરી રક્ષણ કરવાનું હોય છે. આમાંથી ત્હમને જે કાંઈ મળે તે દરેકને ત્હમારે આશીર્વાદ રૂપ બનવાનું છે.

ઝાકળ જેમ પોતાનું કાર્ય શુભ રીતે કરે છે તેમ ત્હમે પણ પોતાનું કામ શુભ રીતે કરો. લોકોનું લક્ષ ત્હમારા વરદ આર્કર્ષવા માટે પ્રયત્ન કરશો નહિ.

જ્યારે ત્હમે ઈશ્વરની ખાતર કંઈ કામ કરવા જતા હો ત્યારે

તહારાં બાણુમાં ફૂંકશે નહિ. પુષ્પની સુગંધ અથવા તારાના પ્રકાશની માફક તહારી અસર એની મેળેજ થવા દેજો.

હુનીઆના ઝગઝગાટથી દૂર રહેજો. હાથા હાથથી થતું કાર્ય જમણા હાથને જાણવા દેશે નહિ. ચિત્રકારો જેમ પોતાનાં ચિત્રો ઉપર નામ લખે છે તેવી રીતે તહમે તહમાં નામ તહારાં કાર્યો ઉપર લખશે નહિ.

તહારા વતીનું માન બીજો કોઇ ખાટી જશે એવા વિચારથી દૂર રહે નહિ. માણસને બતાવવાને માટે નહિ પણ ઈશ્વરની પ્રસન્નતાને ખાતરજ કામ કરો.

તહારો સર્વોત્તમ સ્નેહ, તહારી અમૂલ્ય સેવાઓ અને બક્ષિસો, જેમને સુખની જરૂર છે તહેમનાપર છુટથી વરસાવો.

તહારી સેવાથી બીજાનું કંઈ પણ બહુ થાય તે સિવાય કોઈ પણ જાતના બદલાની કે કદરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તહમે જેમને મદદ કરવા માગતા હો તહેમના જીવનમાં તહારા જીવનને એક થઇ જવા દો. જેમ ઝાકળનું બિંદુ ચીમળાતા ગુલાબને શોષી લેતી પાંખડીઓમાં ભરાઇ જઇને પોતે અદૃશ્ય થાય છે; પરંતુ ચીમળાતા પુષ્પને તો તે તાજુંજ કરે છે; તેવી રીતે તહમે પણ તહારી સેવાની જરૂરવાળાને સુખી કરવામાં અને તહારાં કૃત્યોથીજ યાદ રહેવામાં સંતોષ માને. તન ધન તો કોઇનું સદા રહ્યુંએ નથી ને રહેનાર પણ નથી.

જીવન એટલું બધું ટૂંકું છે અને કરવાનું એટલું બધું છે કે જે વસ્તુ ખરી અને ઉપયોગી સેવાને માટે આપણું બગ ટકાવી રાખે છે તે વસ્તુ આપણા જીવનનું મૂલ્ય ધણું વધારી દે છે.

સેવાનું મૂળ સ્નેહ છે; અને સ્નેહની ઉત્પત્તિ પ્રભુમાંથી છે. જે સેવા સ્નેહથી પ્રેરાયલી નથી તે ખરો આનંદ આપતીજ નથી. જે સ્નેહ સેવા કરતો નથી તે સ્નેહજ નથી.

જેટલા પ્રમાણમાં સહન કરવાને માટે ત્યાગ વૃત્તિ અંતરમાં રહેલી છે તેટલાજ પ્રમાણમાં હૃદયમાં સ્નેહ છે એમ નક્કી સમજવું. જે સ્નેહ ત્યાગને માટે તૈયાર નથી તે ફક્ત ક્ષણિક ઉર્મિજ છે, અથવા તો કંઈ ફળ ન આપે તેવું સુંદર પુષ્પ છે.

સૌથી વધુ મૂલ્યવાન, સર્વોત્કૃષ્ટ, સાચામાં સાચો અને ઊંડામાં ઊંડો આશીર્વાદ તો સહાય પાત્રો માટે સ્નેહપૂર્વક દાન કરવાથી, કાર્ય કરવાથી, સહન કરવાથી, ત્યાગ કરવાથી અને સેવા કરવાથીજ મળે છે.

જીવનજ અન્યને આપવા યોગ્ય છે. ખીજાને માટે કરેલા કાર્યમાં અથવા આપેલા દાનમાં જે આપણને જરા પણ શ્રમ લેવો પડતો ન હોય તો તેથી હૃદયને થોડુંજ સુખ વા થોડીજ સહાય મળશે. જે કોઈ મહાન વક્તા ફક્ત શબ્દોજ પઠી જાય તો તે સાંભળવાથી આપણને જરા પણ લાભ થવાનો નથી. જે આપણે સ્નેહપૂર્વક સેવા કરીએ, સેવામાં જીવનજ આપી દઈએ, તોજ આપણે વધારે સુખી થઈ શકીએ, અથવા અન્યને વધારે સુખી અને ઈશ્વરપ્રિય બનાવી શકીએ.

દયા ન્હાનાં ન્હાનાં નજીવાં દેખાતાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહેલો સ્નેહ છે, પરંતુ જેમને માટે તે કરવામાં આવે છે હૃદયને તેથી અતિશય લાભ થાય છે. ભારથી થાકી ગયેલાને દયા સહાય આપે છે; નિરાશ થયેલાના હૃદયમાં કિત્સાહ રેડે છે; તૃષાતૂરને શીતળ જળનો ખ્યાલો આપે છે; તે હંમેશાં સર્વ કોઈની સેવા કરી રહેલી હોય છે; તે સુખ-કારક સેવાઓ લગભગ અચ્છાતપણે બજાવતી વિચરે છે; તે સર્વ સ્થળે ન્હાની ગુપ્ત અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે. જ્યાં સુધી આપણે હૃદયે ખાસ વિચાર કરતા નથી ત્યાં સુધી દયા આ જગતના માનવીઓને માટે કેટલી બધી ઉપકારક અને સહાયક છે હૃદયે ખ્યાલ પણ આપણને આવી શકતો નથી. ખીજા યોગજ સદ્ગુણો જીવનને દયાના ગુણ જેટલું સુંદર અને તેજસ્વી બનાવી શકે તેમ છે.

તહમારી સેવાની સુવાસથી મધુર બનાવવાનું પ્રથમ સ્થળ તહમારું પોતાનું ગૃહજ છે. તહમારો પ્રેત્સાહક સ્નેહ અને તહમારી વિચારશીલ નિઃસ્વાર્થ સેવા તહમારી શ્રમિત માતા પ્રત્યે, તહમારા ચિન્તાથી દયા-યલા પિતા પ્રત્યે, વિપથ ગયેલા ભ્રાતા પ્રત્યે, ગૃહનાં બાળકો પ્રત્યે, ઘેર આવતા મહેમાનો પ્રત્યે અને ગૃહકાર્યમાં રોકાયેલા નોકર પ્રત્યે હો.

અહીં તહમારી મુલાકાતથી આશ્વાસન મેળવી શકે તેવો એક પડોશી છે. એક વિધવા એવી છે કે જેને પૈસા કરતાં તહેના શ્રમમાં અને તહેની ચિન્તામાં સહાય તથા ઉત્સાહ આપે તેવાં ન્હાનાં ન્હાનાં દયાનાં કાર્યોથી વિશેષ લાભ થાય તેમ છે. અહીં એક અંધ સ્ત્રી એવી છે કે જેના આગળ અઠવાડિયામાં એક બે કલાક વાંચી સંભળાવવાથી તથા તહેની દૃષ્ટિએ નહિ પડતી સુંદર સૃષ્ટિ વિષે વાત-ચીત કરવાથી અત્યન્ત આનંદ તહેને મળે તેમ છે.

સ્નેહ આપણને અત્યન્ત ભાર વહેવાનું ફરમાવે છે, અને આ કાર્ય આપણે વિનયથી મળતું આનંદપૂર્ણ જીવન ગાળીએ તોજ સારી રીતે થઈ શકે તેમ છે.

જે માણસ આનંદી હૃદય અને પ્રેત્સાહક સ્નેહો રાખી રસ્તે મળતા દરેકને પ્રેત્સાહક વચનો સંભળાવતો અને ઉત્તતિના માર્ગનો ઉપદેશ આપતો વિચરે છે, તેજ ખરેખરો મનુષ્યોમાં બળ, ધૈર્ય અને આશા પ્રેરનાર છે. તે અન્યને દૈવી સુખ આપે છે. તે દરેક મનુષ્યને વધારે બળવાન અને ધૈર્યશીલ બનાવે છે. ધૂળવાળા રસ્તામાં ચાલવાથી થાકી ગયેલા પ્રવાસીઓ તહેને જોવાથી નવજીવન પ્રાપ્ત કરે છે. ખરાશાથી હારી ખેડેલા મનુષ્યો તહેના આશાજનક શબ્દો શ્રવણ કરીને નવું ધૈર્ય ધારણ કરે છે. આવા પ્રેત્સાહક પુરૂષની અસર કદી પણ માપી શકાય તેમ નથી. આવું જીવન ગાળવું એ બહુજ ઉમદા કાર્ય છે. કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે તહેમના મિત્રો તહેમની જરૂ-

રીયાતો પૂરી પાડતા હોય છે—હેમની વાંછનાઓને સંતોષતા હોય છે; પરંતુ તેવા મિત્રોને માટે તેઓ પોતે શું કરી શકે છે તેનો વિચાર કરતા નથી ! આ પ્રકારના મિત્રો કરવા કરતાં મિત્ર બનવું, સહાય લેવા કરતાં સહાય આપવી, આપણને શું મળશે તે નહિ, પરંતુ આપણે શું આપીશું, તેજ વધારે અગત્યનું છે.

આટલું તો નિયમ તરીકે સ્વિકારી શકાય કે જીવનની ખરી કસોટી બીજાથી સુખ રીતે કરેલાં કાર્યોમાં રહેલી છે. જીવન પર્વતમાં બળવાયત્તાં દશ હજાર ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યો, શબ્દો અને વૃત્તિઓ, લોકોમાં ખ્યાતિને પામેલાં એ ત્રણ મ્હોટાં કાર્યો કરતાં ચારિત્રને વધારે ઉંચું દર્શાવે છે.

દરેક મનુષ્ય એ જાતની સેવા કરે છે. કેટલીક વસ્તુઓ માણસ હેતુસર અને યોજનાપૂર્વક (ખાસ વિચાર તથા ધ્યાનપૂર્વક) કરે છે અને તે કરવાની ટેવ પાડે છે. બીજી કેટલીક વસ્તુઓ, પ્રથમથી મનસર કર્યા સિવાયજ નહીં કરેલાં કામો કરવા ઉપરાંત અવકાશને સમયે કરે છે. આવાં અનિર્ણીત કાર્યોમાં અસંખ્ય નાનાં નાનાં વિનય અને દયાનાં કાર્યો, અણખેતે વળતે કરેલાં કાર્યો, અને એક બીજાને મળતી વખતે ઉચ્ચારાયેલાં કિત્સાહ, સન્તવન અને ધીરજનાં શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે ઘણી વાર આવી જાતની સેવાની બહુ કિંમત આંકતા નથી અને જે કાર્યો યોજનાપૂર્વક કરીએ છીએ તેની કિંમત વધારે આંકીએ છીએ; પરંતુ ઘણી વાર ઈશ્વર મ્હોટાં કાર્યો કરતાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યોની કિંમત વધારે આંકે છે, કારણકે ન્હાનાં કાર્યોમાં માણસ અભિમાન અને જટલાની તેમજ બીજા માણસોને બતાવવાની ઇચ્છા કરતો નથી અને હૃદયના સ્નેહનો પ્રાદુર્ભાવ તેમાં વિશેષ હોય છે.

બીજાને સહાય આપવાને પોતે કેટલું બધું થોડું કરી શકે એમ છે, એવો વિચાર કેટલાકે કરે છે; ત્યારે તેઓ પોતાના જીવનને તહન

બર્થ માની નિરાશ થાય છે. તેઓ દુનીઆમાં પોતાની પાછળ સુખનો વારસો મૂકી શકતા નથી; ખીજાને આજી નાખે તેવા શબ્દો બોલી શકતા નથી; કોઈનામાં ઉત્સાહ, આશ્વાસન અને આશા પ્રેરે તેવા પુસ્તકો લખી શકતા નથી; અને સ્વર્ગીય યશોગાનમાં દેવદૂતો તહેમતું નામ નોંધવાને લલચાય તેવા પરાપકારનાં કાર્ય તેઓ કરી શકતા નથી; પરંતુ ન્હાનામાં ન્હાનાં કાર્યો, નજીવા લાગતા શબ્દો અથવા સ્નેહી હૃદયમાંથી ઉભરાતા સ્મિતની પણ પ્રભુ દુનીઆને વધારે સુખી અને વધારે મધુર બનાવવામાં ઉપયોગ કરાવી શકે છે અને જેમાં પ્રેમનો વાસ છે તેનો વિનાશ થતો નથી કે તે નિરૂપયોગી નિવડતું નથી, એ વાત તેઓ જૂલી જાય છે.

આપણને ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યો કરવાના પ્રસંગો મળે તેને માટે કદિ નિરાશ થવું નહિ, પરંતુ જે જે પ્રસંગો આપણને આપવામાં આવે તેનો ઉપયોગ કરવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે. એકાદ માયાળુ શબ્દ અથવા એકાદ હયાતું કાર્ય અથવા ક્ષણિક ઉત્સાહ પ્રેરે તેવી દૃષ્ટિ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અસર કરશે; માટે હલકામાં હલકો સેવામાં પણ આપણી શક્તિને વાપરતાં તેમજ તેવાજ પ્રકારની સેવાઓમાં આપણું આખું જીવન વ્યતીત કરતાં આપણે અચકાવું જોઈએ નહિ.

ખીજાઓને ખરેખર અને ઉપકારક રીતે સહાય કરવામાં પણ હલાપણુ તેમજ કળની જરૂર છે. જરૂર કરતાં વધારે મદદ કરવામાં પણ ભય છે. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જેમને ખીજાના તરફથી મળતી મદદની ના પાડવાનું મનજ થતું નથી. બાળકો તહેમને આપવામાં આવતી દરેક વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે સ્વિકારે છે; વૃદ્ધો ખીજાની મદદની હમ્મૈશાં અપેક્ષા રાખે છે; આગસુ અને એદી લોકો પણ પોતાનું કામ કર્યા કરનારને કદિ ના પાડતા નથી. તેઓ બક્ષીસ સ્વિકારવાને તથા પોતાનો ભાર ઓછો થવા દેવાને અને તહેમનાં મુશ્કેલ કામ

ખીજ પાસે કરાવી લેવાને દરેક વખતે તૈયારજ હોય છે; પરંતુ આવા શોકોને અપાયલી મદદ તેમના પ્રત્યે કરવામાં આવેલી કૂરતાજ છે. હાલમાં કરવામાં આવતું રૂઢિ પ્રમાણેનું દાન ઘણે ભાગે આવીજ જતનું છે. આ ડહાપણુબયું નથી. ત્હેનાથી ત્હેના લાભ લેનારને પોતાની જાંઘગી થોડો વખત વધારે સરળ લાગે છે; પરંતુ તેથી ત્હેનું ભાવી જીવન વધારે દુઃખી અને વધારે નિર્જન અને છે.

અત્યંત જરૂરવાળાને પૈસા કે અન્ન આપવા કરતાં ત્હેને માટે કામ શોધી આપવું કે જેથી કરીને ત્હેને પૈસાના દાનની અપેક્ષા રહે નહિ; અથવા ત્હેને પૈસા કમાવામાં મદદ કરવાને માટે ત્હેના હૃદયમાં આપણે વૈર્ય અને ઉત્સાહ રેડવો એજ ખરો ઉપકાર અને મદદ છે. આ ખન્ને રીતો પૈસાના દાન કરતાં ઘણુંજ વધારે સાદું પરિણામ લાવે છે. તેથી કરીને માણુસની સ્વતંત્રતા પ્રત્યેની પ્રીતિ સચવાય છે; તે સ્વાવલંબી અને છે; તેના સ્વમાનને ધોક્કો પહોંચતો નથી અને બિવિધના જીવન કલહને માટે જે વધારે બળવાન અને છે.

અતિશય મદદ એ સહમજ વગરની મદદ છે, કારણકે ત્હેનાથી સામાને લાભ કરતાં નુકસાન વધારે થાય છે. જે માણુસ આપણે માટે જાંઘગી વધારે સરળ બનાવે છે તે નહિ, પરંતુ જે આપણાથી ખતી શકે તેટલું અધું કરવા માટે આપણામાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે, આપણને પ્રવૃત્ત કરે છે અથવા ફરજ પાડે છે તેજ આપણો શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે.

ખીજને સહાય આપવામાં અથવા ત્હેની સેવા કરવામાં આપણે ઘણું ડહાપણુ વાપરવાની જરૂર છે. ઘણી તાજ અને વૃદ્ધિ પામતી મિત્રતામાં ઉપયોગી થઈ પડવાની અત્યંત આતુરતાને લીધે વિઘ્ન આવી પડે છે. ખરા ભાવથી પણ વિનય વિરૂદ્ધ આગ્રહથી ઉપકાર કરવામાં આવે તો પરિણામ એ આવે કે ત્હમારો મિત્ર ત્હમારો ગાઢ પરિચયથી દૂર રહે છે. બધા પ્રકારની દયા બતાવવામાં ડહાપણુ-

યુક્ત નિગ્રહ રાખવો જોઈએ. આપણે બેદર આતુર બનવું જોઈએ નહિ. એવી આતુરતા દોડડહાપણુ જેવી નિવડશે. આપણે અકાળે મદદ કરવી જોઈએ નહિ. હદ ઉપરાંત કરવું એ ઓછું કરવા કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. આપણે આપણા મિત્રના વ્યક્તિત્વને માન આપવું જોઈએ અને તેના ઉપર આભારનું ઝાલુ ચઢાવવું જોઈએ નહિ. ત્હોને સહાયની જરૂર હોય ત્યારે પણ આપણે ત્હોને મદદ આપવાને દુસગ્રહ કરવો જોઈએ નહિ. મદદ આપવાના અને સેવા કરવાના સંબંધો પરસ્પર સરખા હોવા જોઈએ અને આપણે ઘ્યાના કામમાં આપણા મિત્રને હરાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ નહિ. નહિ તો મિત્રતાના સમતોલનનો નાશ થશે, અને તેથી જન મિત્રતાના સંબંધો સારી રીતે સાચવવા હોય તો આમ ન બને તે માટે ખાસ કાળજી સંખવી જોઈએ.

આપણે પ્રામાણિક, સત્યવાદી, ઉદ્યોગશીલ અને ચર્મિષ્ઠ હોઈએ એટલું જ જરૂરનું નથી, પરંતુ પગલે પગલે રેતે જો જો કરજો આપણને સોંપે છે તે આપણે બળવીએ છીએ કે નથી બળવતા તે પણ બહુ જ જરૂરની આવડત છે.

આપણો ન્યાય થતો વખતે “આપણે ખરાબ કામો નથી કર્યા” એટલું જ જોવાશે નહિ; પરંતુ આપણાથી થાય તેવાં જે જે કામો આપણે “નથી કર્યા” તે તરફ પણ ખાસ ધ્યાન અપાશે.

લોકો ધારે છે કે તેમણે કેટલાંક દુષ્ટ કાર્યો કર્યા નથી, તેથી તેઓ ધણા સારા છે; પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાનો હાથ ઉંચો કરીને એમ કહી શકશે કે “મહે” મહારે હાથે કોઈ પણ પાપ કર્યું નથી!” કદાચ તેને કોઈ ગંભીર આપ પણ લાગ્યો હોય; કારણ કે ત્હોણે કરવા જેવાં કાર્યો કરેલાં હોતાં નથી. પાપનો અર્થ લક્ષ્ય ચૂકવું એવો થાય છે. જ્યારે આપણે રેતેથી નક્કી થએલાં કર્તવ્યો કરવામાં

નિષ્કળ નિવડીએ છીએ ત્યારે પણ આપણે પાપજ કરીએ છીએ.

નિરૂપયોગી રહેનારને “ ઉપયોગી બનવાની શક્તિનો નાશ ”

એ સજ છે.

આપણે ઘર આગળ એક ખીજને પરસ્પર ચાહીએ છીએ—
અલગત આપણે ચાહીએ છીએ. આપણે એક ખીજને માટે મરી પણ
જઈએ, પરંતુ આપણામાંથી ઘણાને પોતાના સ્નેહમાં અન્યને સમ-
ભાગી બનાવતાં પૂરેપૂરું આવડતું નથી.

આપણે જીંદગી દરમ્યાન એક ખીજને માટે જીવતાં શીખ્યા હોત
તો વધારે સારું; પરંતુ આપણે એક ખીજને માટે શ્વામાટે મરવું તેનું
ખાસ કારણ જણાતું નથી.

કેટલાંક કુટુંબો ઉજ્જડ વેરાન જેવાં હોય છે. જે તેમાંની
વ્યક્તિઓ પ્રેમાળ અને હૃદયની લાગણીઓનો, સરળ સ્વાભાવિક
વૃત્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થવા દે તો તેઓ થોડાજ સમયમાં પરસ્પર
સ્નેહના સિંચનથી હરિયાળી કુંજ જેવાં થઈ રહે.

આપણે પોતે બલા થવું તેમાંજ બહું આવી રહેતું નથી; પરંતુ
આપણે યોગ્ય દિલસોજીથી, યોગ્ય સમભાવથી, પ્રોત્સાહક વચનોથી,
ખીજોની સાથે જીવનમાં સમભાગી બનવાથી, અને સર્વ પ્રકારની
નિઃસ્વાર્થ સેવાથી ખીજને પણ બલાઈ અને સહાય આપવી જોઈએ.
વળી પ્રાર્થનાદ્વારા પણ આપણે હૈમને મદદ કરવા બુલવું જોઈએ નહિ.
આપણી પ્રેમાળ આગ્રહી આજીજીથી ઇશ્વરની કેટલી બધી દયા આપણે
હૈમના ઉપર વરસાવી શકીએ તે વાત હજી આપણને માલૂમ નથી.

આપણે બાહ્ય અપ્રિયતાના આવરણ નીચે હૃદયના સ્નેહનો ઉજ્જી
પ્રકાશ ઢાંકી દેવો જોઈએ નહિ, પરંતુ હૈની એવી રીતે યોજના
કરવી જોઈએ કે જેથી આપણા સંબંધમાં આવતા દરેકના ઉપર હૈની
અસર થાય.

આપણે આપણા જીવનદીપને અહંકારના આવરણ નીચે ઢાંચી દેવો જોઈએ નહિ, પરંતુ ત્હેને બીજાના કલ્યાણને માટે નિઃસ્વાર્થ સેવાની દીવી ઉપર મૂકવો જોઈએ.

જે મનુષ્યે સેવાની દીક્ષા લીધી નથી તે ખરેખરો મંન્યાસી નથી. સેવા એજ જીવનનું ખરેખરું માપ છે.

આપણે આપણા હૃદયપૂર્વકની બક્ષિસો આપવામાં અતિશય કંજુસાઈ કરીએ છીએ; પરંતુ ઈશ્વરે આપણને સ્નેહ આપ્યો છે તે એટલાજ માટે કે આપણે બીજાનું જીવન વધારે મધુર, વધારે સુખી, વધારે સરળ, વધારે પ્રામાણિક અને વધારે વિજયવંત બનાવી શકીએ. જ્યારે પણ આપણે બીજાને આપવાના સ્નેહમાં ઉલ્પ રાખીએ છીએ; જ્યારે પણ આપણે આપણા હૃદયમાંથી ઉમરાતા ઉત્સાહ, કદર, ધીરજ, પ્રેમ અને સાન્ત્વનના શબ્દોને ખાળી રાખીએ છીએ; અથવા જ્યારે પણ દયાનાં કાર્યોથી બીજાનાં જીવનને આપણે સહેલાઈથી વધારે સુખી અને વધારે મધુર બનાવી શકીએ તેમ હોવા છતાં તેવાં કાર્ય આપણે નથી કરતા; ત્યારે આપણે અન્યાયજ કરીએ છીએ.

બાર ઓછો કરે એવાં કાર્યોથી, ધૈર્ય અને બળ આપે તેવા શબ્દોથી, અને દુઃખ અર્ધું કરે તેવા સમભાવથી એકબીજાને સહાય કરવાની ઈશ્વરે આપણને શક્તિ આપી છે; પરંતુ બીજાને માટે પ્રાર્થના કરવાથી ત્હેમના જેવી સારી, સંગીન અને દિવ્ય સેવા કરી શકાય છે તેવી બીજી કોઈ પણ રીતે કરી શકાતી નથી.

એક રીતે આપણા હાથ ખરાબ છે; કેમકે કેટલીકવાર એ હાથોવડે આપણે જોમને સુખી કરી શકીએ અથવા બળ આપીને બળવાન બનાવી શકીએ તેમ હોય છે ત્હેમને એ હાથો ઉલટા ઇજા પહોંચાડે છે; પરંતુ જ્યારે પ્રાર્થનારૂપે ઈશ્વરદ્વારા આપણે આપણા મિત્રને સહાય મોકલીએ છીએ ત્યારે તે સહાય પહોંચાડનારો ઈશ્વરનો

હાથ એટલો બધો કોમળ અને પવિત્ર છે કે જે હાથવડે કદિ પણ કોઈનું અહિત તો ક્યાંથીજ થયું હોય, પણ અનંત કોટી પ્રાણીઓનું હિતજ થયું છે, થાય છે ને થશે.

નીચમાં નીચ પતિત જાતિના મનુષ્યને ત્યાં પણ જે ત્હમે ત્હનું કદ્યાણુ કરવાનો હેતુ અને દિવ્ય સ્નેહ રાખીને જશો તો તેથી ત્હમે ભ્રષ્ટ થવાના નથી. રક્તપીતીઆના દવાખાનામાં દાન આપનાર મનુષ્યની પેઠે દૂર ઉભા રહીને તેમના તરફ રોટલાનો ટુકડો ફેંકશો નહિ, અને કરેલા કાર્યથી જાણે શરમાતા હો તેવી રીતે ત્યાંથી ઉતાવળા ઉતાવળા નાસી જશો નહિ. દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણુસને ઘેર પણ જાગે. ત્હમના હાથ સાથે ત્હમારા હાથનું મિલન કરજો. ત્હમને અડકવાથી ત્હમારો હાથ દોષિત બનશે નહિ. આ પ્રમાણે કરવાથી અત્યાર સુધી કોમળતા નહિ અનુભવેલી છતાં અનુકર્યાને માટે તલસતાં હૃદયોમાં નવજીવનનો કેવો સંચાર થાય છે તે ત્હમે સ્હમજી શકશો નહિ. ત્હમારા દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ અને સહૃદયતા રેડો. એથી નિઃસ્વાહી અને કંટાળેલા હૃદયમાં કેટલી બધી આશા અને જીવનનો સંચાર થશે તે ત્હમે જાણી શકશો નહિ.

જેમનાં હૃદયોમાં દયાનો જીરુસો ઉછળી રહ્યો છે ત્હમને શાન્ત અને ચોક્કસ હેતુ વિનાની સેવા કરવાના ધણા પ્રસંગ મળે છે. તારાના પ્રકાશ અથવા પુષ્પની સુવાસની માદ્રક દેખાવ, શબ્દ, કાર્ય અને પદ્ધતિમાં અજાણપણે મૂર્તિમંત થએલી ઉંઘ અને સાચા હૃદયની લાગણીનીજ એમાં આવશ્યકતા છે. અમુક વસ્તુઓ કહેવી, અમુક સુખ આપવું, અમુક અસર મૂકી જવી, એવા એવા હેતુથી બહાર જાય છે તેને નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ છે; પરંતુ જેનો આત્મા સ્વભાવથીજ સદ્વૃત્તિ, પવિત્રતા, અને સ્નેહથી ભરપૂર છે, જેનું હૃદય સર્વ સ્થળે સુખ વેરવાને ખરેખર ઉત્સુક છે, જેની બાપામાં મૃદુતા, દયા અને

શાન્તિની સુવાસ છે, તે જ્યારે પણ ઘેર ઘેર વિચરે છે ત્યારે જરૂર પેત્રની પાછળ દિવ્ય અસર દરેક ધરમાં મૂકી જાય છે.

આપણે આ દુનિયામાં લેવા અને સંગ્રહ કરવા આવ્યા નથી, પરંતુ આપવા અને વાવવા આવ્યા છીએ. બીજાની પાસેથી સેવા અને મહેમાનગીરી સ્વિકારવા નહિ, પરંતુ માણસના ચારિત્ર અથવા આપણા પ્રત્યેના વર્તનની દરકાર કર્યા સિવાય સેવા કરવા આવ્યા છીએ. આથી દરેક માનવ જીવન અદ્ભુત પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે; આપણું અભિમાન દૂર થઈ પગ નીચે કચરાઈ જાય છે; ધિક્કારને સ્થાને અનુકંપા આવે છે; આપણા ઉગ્ર અને શાસક સ્વભાવને સ્થાને મૃદુતા દેખાય છે; મનુષ્યની અનીતિ તરફ ધિક્કાર થવાને બદલે આપણામાં દયા સ્ફુરે છે અને આપણું હૃદય તહેમને સુધારવાને અને સુખી કરવાને આતુર બને છે; તેથી આપણે મનુષ્યની નિર્દયતા અને અવિનયથી નહિ ઉશ્કેરાતાં તહેમના દોષો શાન્તિથી સહન કરીએ છીએ. તહેમનું બહું કરવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ, તહેમના કોઈ પણ કાર્યથી આપણો પ્રેમ તિરસ્કારરૂપ બનતો નથી અને તહેમની અવગણના, અપમાન અને નિર્દયતાને ગણકાર્યા સિવાય તહેમના હિતમાં આપણે પ્રવૃત્ત રહીએ છીએ.

જીવન પ્રવાસના શ્રમથી થાકી ગયેલાં અસંખ્ય સ્ત્રી પુરૂષો મૃત્યુ પ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યાં છે, અને આપણી શક્તિ અનુસાર પ્રોત્સાહક વચનો અને બળ આપે તેવી સેવાઓની તહેમને હમણાંજ આવશ્યકતા છે. તહેમના મૃત્યુ પાછળ વેરવાનાં સુવાસિત પુષ્પોનો સંગ્રહ આપણે કરીએ છીએ, તો પછી આજે તહેમના જીવનકાળમાંજ તે પુષ્પો શા માટે વેરતા નથી ?

મનુષ્યના હૃદયમાં અમોલ પડી રહેલા અને જીમના ટેરવાપર બોલું બોલું કરી રહેલા માયાળુ સખ્તો શ્રમિત પ્રવાસીઓના મૃત્યુ

પાછળ તો તે જરૂર બોલશેજ; તો પછી આજે જ્યારે તે શબ્દોની તે પ્રવાસીઓને જરૂર છે અને હૈમનું શ્રવણ હૈમને માટે આનન્દ-જનક અને ઉપકારક થાય તેમ છે ત્યારે હૈમને શા માટે બહાર ન આવવા દેવા ?

દિવ્ય સેવાનો આદર્શ આપણે માટે વસ્તુસ્થિતિઓને સરળ બનાવવાનો નથી, પરંતુ આપણને જ હૈમને માટે યોગ્ય બનાવવાનો છે. અન્યની સેવા કરવામાં આ દૈવી સિદ્ધાન્ત યાદ રાખવાની જરૂર છે.

ખીજને શક્તિમાન બનાવવા કરતાં તહેતુ દુઃખ ઓછું કરવાનું કામ વધારે રહેલું છે; પરંતુ ઘણી વાર “દુઃખમાંથી મુક્તિ અપાવવા-રૂપ સેવા”, એ આપણે કરી શકીએ તેવી ખીજ સેવાઓ કરતાં વધત નજીવી છે. માણસ વધારે પવિત્ર, વધારે બળવાન, વધારે સદ્-ગુણી અને વધારે દિગ્ભતવાન બને તેમજ મુશ્કેલીઓને ઓળંગી શકે તે માટે “આન્તર સેવા” એજ શ્રેષ્ઠ છે.

કાંઈએ કહ્યું છે કે, ખીજને સહાય કરવી તે આપણા સૌથી વધુ પવિત્ર હક્ક છે. પરંતુ ઘણાંખરાં મનુષ્યો માત્ર ભૌતિક બાબતોમાં સહાય આપી શકે તેમ છે; થોડાંક આપણી બાહ્ય ફરજોમાં સહાય આપી શકે તેમ છે; અને અપણા આન્તર જીવનનાં અત્યન્ત પવિત્ર કર્તવ્યોમાં સહાય કરી શકે તેવાં મનુષ્યો તો વિરલજ હોય છે.

સ્નેહ હંમેશાં દાતા છે. જે દાતા ન હોય તે સ્નેહી નથી. દાનથીજ સ્નેહ મપાય છે, અને તેથી અન્યની જરૂરોઆતો આપણે માટે ઈશ્વરી આજ્ઞાઓ છે, અને હૈમનો આપણે નાકર-માન બન્યા વિના અનાદર કરી શકીએ તેમ નથી.

જીવનકલહમાં સૌથી વધુ જરૂરની વસ્તુ પ્રત્યક્ષ સહાય નથી, પરંતુ પ્રોત્સાહન છે. એક બળતા ધરની ઉંચી ખૂરીએ એક બાળક જોવામાં આવ્યું હતું. વીર બંબાવાળાએ તહેને બચાવવા માટે એક

નીસરણી ગોઠવી ત્હેનાપર તે ચઢ્યો. તે સગમળ બારીએ પહોંચ્યે ત્યારે એટલી બધી ગરમી લાગી કે ત્હેને ચઢી આવવાથી પાછું ફરવાનું મન થયું. એટલામાં નીચે ઉભા રહેલા ટોળામાંથી એક જણે ત્હેને પ્રોત્સાહન આપવા ખૂબ પાડવા સૂચના કરી. તુરતજ મ્હોટો પ્રોત્સાહક અવાજ સંભળાયો અને એક પળમાં બયમાં આવી પડેલા બાળકને બયંકર મૃત્યુના પંજામાંથી પોતાના હાથમાં બચાવી લીધું. ધણું મનુષ્યો મહાન પ્રયાસમાં મુંઝાઈ જઈ નિષ્ફળ થયા છે. ત્હેમને જે એકજ પ્રોત્સાહક શબ્દ કહેવામાં આવ્યો હતો તો ત્હેમને મુશ્કેલી વટાવવાની શક્તિ મળી હોત. ત્હમારો મિત્ર મરણ પામે ત્યાં સુધી ત્હમારી કોમળતાની લાગણીને દબાવી રાખશો નહિ. ત્હેમના જીવનમાંજ માધુર્ય રેડો. ત્હેમના કાન સાંભળતા હોય ત્યારેજ પ્રોત્સાહક અને કદર કરનારા શબ્દો બોલો. ત્હેમના મૃત્યુ પછી ત્હમે જે કહેવા માગતા હો તે ત્હેમના જીવતાંજ કહો. જે કોઈના ઉપદેશથી ત્હમને ફાયદો થયો હોય તો તે ઉપદેશકને તે વાત કરવાથી ત્હેને ફાયદો થશે. જે કોઈ તંત્રીએ ત્હમને પ્રિય લાગે તેવો સારો લેખ લખ્યો હોય તો ત્હેને આભાર દર્શક પત્ર લખશો તો બીજે અકવાંચિયે તે તેથી વધારે સારો લેખ લખી શકશે. જે ત્હમારા વાંચવામાં આવેલા પુસ્તકથી ત્હમને લાભ થયો હોય તો ત્હેના કર્તાને ઉપકારની લાગણી દર્શાવવાની ત્હમારી ફરજ નથી ? જે કોઈ થાકેલા, ત્યજાયેલા અથવા કાર્યથી ક્ષીણ થયેલાની માહિતી ત્હમને મળે તો દેવદૂતો કરે છે તેવી રીતે ત્હેના જીવનમાં ઉત્સાહ અને તેજ રેડવાનો, ત્હેના તરફ સમભાવ દર્શાવવાનો, અને ત્હેના શિથિલ હસ્તમાં માનુષિક સ્નેહનો ખ્યાલો મૂકવાનો પ્રયાસ કરવાનું કાર્ય ત્હમે નહિ કરો ?

આર્થિક સહાયથી આપણા જીવનને સરળ બનાવનારાએ આપણા શ્રેષ્ઠ મિત્રો નથી, પરંતુ આપણાં હૃદયમાં હિંમત, શક્તિ અને દૃઢતા

પ્રેરનારાઓજ આપણા ઉત્તમ મિત્રો છે. બહારના લાલન પાલનથી હજારો મનુષ્યોનાં જીવન ખીલતાં અટકી પડ્યાં છે. માતા પિતા ઘણી-વાર પ્રેમના ઉમળકાથી દોરાઈ પોતાનાં બચ્ચાંઓને જોઈએ તે કરતાં વધારે સહાય આપવામાં ઘણું અહિત કરે છે. ત્હેમણે બાળકોને પોતાની મેજેજ પોતાનાં કાર્યો કરવા દેવાં જોઈએ. ત્હેમની મુશ્કેલીઓ, સ્વાર્પણ અને વિટંબનાઓને દૂર કરવાને બદલે બાળકોને ત્હેમની સહાયા થતાં શીખવવું જોઈએ.

મિત્રો હંમેશાં હદ કરતાં વધારે સહાય આપવાનું ઇચ્છે છે, જ્યારે કોઈ મિત્ર મુશ્કેલીનો માર્ગો આપણી પાસે આવે છે ત્યારે મિત્રભાવ એકદમ ત્હેની મુશ્કેલીને દૂર કરવાને આપણને પ્રેરે છે, પરંતુ આપણી જાતેજ તે દૂર કરવાને બદલે આપણા મિત્રને દૂર કરતાં શીખવીએ તો હજારોગણું સાફ છે.

જ્યારે આપણે સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યે સાચા સ્નેહનું જીવન જીવીએ છીએ ત્યારેજ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે. આપણા સંબંધમાં આવતા દરેક મનુષ્ય માટે આપણી પાસે કંઈક સંદેશો છે. આપણને કોઈ કોઈ વાર મળનારને પણ આપણા મેળાપથી લાભ થવો જોઈએ. આપણી અસર પહોંચી શકે એવા દરેક મનુષ્યને આપણાથી કંઈક શાયદો થવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે ઈશ્વર ગરીબ માણસને આપણી પાસે મોકલે છે ત્યારે ત્યારે તે આપણું કર્તવ્ય આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે અને સૂચવે છે કે ત્હેનું દુઃખ ઓછું કરવાને માટે આપણે શું કરી શકીએ તેમ છીએ. દુનિયા દુઃખથી ભરપૂર છે, અને આપણને આશ્વાસન આપવાને માટે અહીં મોકલ્યા છે. બીજી સર્વ કળાઓ કરતાં આશ્વાસન આપવાની કળા આપણે અતિશય ગંભીરતાથી શીખવી જોઈએ.

જો કે દાન, અનુગ્રહ અથવા સત્કાર્ય એકનું એકજ હોવા છતાં

લોકોની દાન આપવાની પદ્ધતિમાંજ ફેર છે. એક જણ ફક્ત દાન જ આપે છે, બીજો (ઉચ્ચ ભાવના અને મિષ્ટ વાણીરૂપે) પોતાની જાતને પણ દાનમાં સાથે આપે છે. કેટલાંક પુષ્પો સુંદર હોય છે, પણ સુગન્ધી હોતી નથી; પરન્તુ જે પુષ્પોમાં સૌન્દર્ય અને સુગન્ધ હોય છે તે વધારે સારાં છે. આપણે દાનની સાથે આપણી પોતાની જાતને પણ આપવી જોઈએ. આપણા દરેક પરોપકારી કાર્યમાં આપણા જીવનનો પણ કેટલોઈ ભાગ ખર્ચાવો જોઈએ.

હસ્તમિલાપમાં, આવકાર દેવામાં, સાધારણ વાતચીતમાં, રસ્તે જતાં આપણા મુખપર ધારણ કરેલા ભાવમાં અને થાકથી ઢળી પડેલાંને પ્રોત્સાહન આપવામાં પણ પ્રબળ સેવા સમાયલી છે. તોફાની દરિયા-પર ઝળહળી રહેલી ચાંદની જોડે તોફાનને અટકાવી નથી શકતી, પરન્તુ રહેને સુંદર તો બનાવે છે. રસ્તે કોઈ માણસને મળવું, રહેની સાથે ચાલવું અને આનંદી ચહેરે કેમ છે? એમ કહેવું, એ સંમિળનાથ! કોઈ માણસનો આખો દિવસ આનંદમાં જાય છે. બીજાના વિરોધી બનવું, એ શય લઈ જવાના પ્રસંગે રડતા ક્રુરતા માણસોને મળવા જેટલું ખેદજનક છે. આનંદી માણસ ગાનના મુર પેટે આનંદ દેલાવું છે. આ પ્રમાણે આપણ દરેકને માટે પરોપકારનો કેવો અહમુત માર્ગ ખુલ્લો બની જાય છે !

જે. આર. મિલર.

પૃથ્વીપર જે દુઃખ છે તેમાંનું ઘણું ખર્ચે તો માનવ કૃતમ છે. માટે માણસો જો એક બીજાના હિતને માટે કામ કરે તો એમાંનું કેટલું બધું કષ્ટ તેમનાથી દૂર થઈ શકે ?

જો આપણા દરરોજના વ્યવહારમાં અને વાતચીતમાં આપણે આપણાં મિત્રોને છેવટની શય્યા ઉપર સૂતેલા ધારતા હોઈએ તો આપણે કેટલો મિષ્ટ અભિપ્રાય રહેમના વિષે તે વખતે બાંધીએ અને

તહેમના પ્રત્યે કેવું રહું વર્તન રાખીએ ! તે વખતે તહેની થઈ ગયેલી બધી ભૂલો મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે આપણા મનમાંથી વિસારે પડે છે, અને આપણી દૃષ્ટિ આગળ માત્ર તે મનુષ્યની ભલાઈ, નિઃસ્વાર્થતા અને પ્રેમજ ખડાં થાય છે, અને આપણને પશ્ચાતાપ થાય છે કે તહેના પ્રેમનો બદલો આપવાને આપણાથી કેટલું બધું વધારે કરી શકાત ? મૃત્યુને આપણે હર ઘડીએ ભૂલી જઈએ છીએ એ વિચિત્ર છે. આપણે દરરોજ મરતા જઈએ છીએ અને જેને આપણે આયુષ્ય કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે મૃત્યુજ છે. મૃત્યુ તે ઉચ્ચતર જીવનની શરૂઆતજ છે; એ સંબંધી આપણે કેટલો બધો ઓછો વિચાર કરીએ છીએ ? આવા વિચારથી આપણી જીંદગી નિસ્તેજ નહિ પરંતુ વધારે સ્તેજ બનવી જોઈએ. જેને આપણે સર્વસ્વ માની બેઠા છીએ તે બધી બાબતો કેટલી નજીવી અને છેવટે જ્યાંની ત્યાં રહેવાવાળી છે તેના વિચાર આવવા જોઈએ. જે આપણે એટલુંજ વિચારીએ કે સવારે આપણા મિત્રોને કે આપણને, કંઈ નહિ તે થોડા વખત માટે પણ આ જગમાંથી દૂર કરવામાં આવે, તો જેને આપણે અસહ્ય દુઃખ ગણીએ છીએ તે કેટલાં બધાં સહી શકીએ ? તમારે મૃત્યુ સંબંધી ચિંતન કરવું જોઈએ. જેને તહમે તમારું 'પોતાનું' ગણો છો તે તહમને માત્ર ઉછીનુંજ આપવામાં આવ્યું છે; એમ તહમને લાગવું જોઈએ; અને આ ટુંકી સફરમાં જે બહુ કાર્ય કર્યું હોય તે તથા પ્રભુએ આપણને મહાન હેતુસર આપેલાં અને આપણા સંબંધમાં આણેલાં માણસો તરફ નિઃસ્વાર્થ આચારો સ્નેહ, એજ આપણને ખરું સુખ આપનાર હોઈને આપણી સાથે રહેવાનું છે.

મેક્સમુલર.

બીજાઓનાં દુઃખ દૂર કરો, એટલે તહમારું પોતાનાં દૂર થશે. બીજાઓની ચિંતા તહમારા હૃદયમાં રાખો અને

તહામરી અંગત ચિંતા પ્રભુ યાતે રાખશે.

જો તહારો બંધુ વિપથ ગયો હોય તો પર્વતની ટોચ જોઈ તહારી ઉચ્ચ સ્થિતિએ રહી તહેની સાથે વાત કરતો નહિ, પરંતુ તહેની યોતાની ખીણમાં તેને મળવા તું નીચે ઉતર અને નીચે જઈને તહેને કહે કે તું અને હું બન્ને એકજ છીએ અને તહારા પતનવડે હું ઉપરી બન્યો નથી. ઉદ્ધાર કરવાને નીચે ઉતર અને નમ્રભાવથી તહેનો ઉદ્ધાર કર. ઉન્નતિના શિખરપરથી નહિ પણ સામાન્ય અને પરિચિત નિર્જળતાની સપાટી ઉપર રહી તેનો ઉદ્ધાર કર.

લોભ, એ સ્વસ્નેહ છે, અને તહેનું રહસ્ય “ સંગ્રહ ” છે. પ્રભુ સર્વત્ર દયા વેરે છે અને લોભ સુવર્ણ સંધરે છે. પ્રભુનું જીવન પોતાને માટે નથી ને લોભનું ખીળને માટે નથી. જ્યોર્જ મેથેસન.

કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરૂષના જીવનને, આનંદની સુરખીનો સ્પર્શ હું કરાવી શકું તો મહેં પ્રભુ સાથે કામ કર્યું છે એમ મહેને લાગશે.

અખિલ વિશ્વ એ પ્રભુનું મંદિર છે. સેવા એ તહેની પૂજા છે. અત્યંત સામાન્ય સેવા એ પણ દિવ્ય પૂજા છે.

રત્ન અથવા પુષ્પને બદલે મિત્રના હૃદયને સુંદર વિચારની ભેટ ધરજો.

લોકોને પૈસા, અન્ન વગેરે પુષ્કળ આપવું એ તહેમને ખરાબ કરવાનોજ એક રસ્તો છે. તહેમને ભલા બનાવવાનો ઉત્તમ તો એકજ રસ્તો છે અને તે જાતે ભલા થવું એજ છે.

માણસ માણસને સહાય આપી શકે. માણસ સિવાયના માત્ર પૈસા કાંઈ પણ કરી શકે નહિ. ઉલટું તેથી અહિત થવાનો સંભવ વધારે છે. જ્યોર્જ મેકડોનલ્ડ.

અજ્ઞાન પુરૂષો ભલે આરોપ મૂકે અથવા દેખીઓ ભલે તિરસ્કાર કરે, પરંતુ મનુષ્ય જાતિ તરફ રોહ ધરનારાઓ તહેમનાથી કદિ ડરશે

નહિ. જેઓના આત્મામાં સ્નેહ છે અને તે દિન પ્રતિદિન બળવત્તર અને છે ત્હેમને વધુ સમય સહન કરવું પડશે નહિ.

જેઓ ખીજના કલ્યાણને માટે દુઃખ સહન કરે છે અને અંતે પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે છે તેઓ ઈશ્વર સમાન છે. લુઈ મારીસ.

ખીજની મુક્તિને માટે શ્રમ લીધા સિવાય ખીજ કોઈ રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય મુક્તિ મેળવી શકશે નહિ.

ગમે તે પ્રયત્ને કોઈ પણ સદ્વિચાર અથવા શુભેચ્છાને કાર્યમાં વિતારવા પ્રયાસ કરીએ નહિ તો આપણે પાપી બનીએ છીએ. મેઝીની.

મહાનું કાર્ય કરવાની તક શોધતા એસી રહેશે નહિ, તદ્માર્થ બધુંએ જીવન તે પ્રસંગની રાહ જેવામાં વ્યતીત થઈ જશે અને છતાં તે તક નહિ આવે. ઈશ્વરની પ્રસન્નતા સંપાદન કરવાને અને મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવાને માટે જે ન્હાની ન્હાની તકો મળી આવે ત્હેનો પણ લાભ લ્યો. મોટા માણસ બનીને તેવીજ કોટીના અનેક પ્રતિસ્પર્ધીઓની વચ્ચે મહા પરાક્રમનાં જાહેર કાર્યો કરવાં ત્હેના કરતાં ગુપ્તપણે ન્હાનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહેવું એમાં વધારે મુશ્કેલી અને પરાક્રમ છે.

પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં પ્રમાણિકપણે કર્તવ્યો બજાવવાં; પ્રાપ્ત સાધનોનો સેવામાં સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરવો; ધર્મવીરો પેઠે અતિશય પીડા અને શોષ સહન કરવાં; ત્હેમને પીડતા પુરૂષોના ઉચ્ચ ગુણ શોધી કાઢવા; નિર્દય કાર્યો અને શબ્દોનો પણ સારામાં સારો સાર લેવો; કૃતમ્ન અને દુષ્ટ પુરૂષોને ચ્હાવું અને આ બધું માણસની પ્રજ્ઞાના માટે નહિ, પરંતુ ઈશ્વરની ખાતર હિંમેશાં કરવું એજ મહાનું જીવન છે.

એફ. બી. મેયર.

સમભાવની દષ્ટિ, દેવદૂતોજ સાંભળી શકે એટલે ધીમેથી બોલા.

મલાં દયાનાં વચનો, અને માણસોથી ગુમ, પણ દેવદૂતોની આંખે નિહાળેલાં શુદ્ધ સ્વાર્પણનાં કાર્યો કદિ પણ વ્યર્થ જતાં નથી.

પરમાર્થને ખાતર યોજેલી કોઇ પણ દયાની યોજના અને કોઇ વિપથગામીને પાપના રસ્તામાંથી પુણ્ય માર્ગે વાળવા નાખેલી સાનુકંપ દષ્ટિ વ્યર્થ જતી નથી.

હે ઈશ્વર! ઉપરોક્ત વસ્તુઓ કદિ વ્યર્થ જતી નથી, કારણ કે અમે પોતેજ ભૂતકાળને સ્વર્ગીય દુનીયામાં વધારે તેજસ્વી જોઇશું; અને આ દુનીયામાં લાંબા વખત સુધી અમારી દષ્ટિએ નહિ પડેલી વસ્તુઓ તું અમને દર્શાવીશ અને અમે ખરેખર ત્હેમને જોઇશું, તેથી અમને શ્રદ્ધા છે કે કોઇ પણ સત્કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી. મેટકાફ.

માનવજીવન હ્રદ દેખાતી વસ્તુઓનુંજ બનેલું છે, અને આપણા દોષોથીજ આપણાં અર્ધા દુઃખ ઉદ્ભવેલાં છે; કારણ કે જીવનના શ્રેષ્ઠ આનંદો શાન્તિ અને સદ્ગુણમાંજ રહેલા છે. ધન વૈભવમાં નહિ. ઉદ્ધાર અથવા સેવા યોગ્યોજ કરી શકે છે, પણ સામાને ખુશી તો સર્વ કોઇ કરી શકે તેમ છે; માટે કદોર સ્વભાવવાળાએ પ્રથમથીજ શીખવું જોઇએ કે સહજ પણ નિર્દયતા એ મહાન અપરાધ છે, અને મોટા મોટા ધનદાન કરવાની ઇચ્છા વ્યર્થ છે.

ખીજાઓને દુઃખ દેવાના અપરાધમાંથી સર્વ બચી શકે તેમ છે. મનુષ્યજાતિને પૈસાના વર્ષાદથી સ્ટૂપી કરવાનું, ત્હેમને સત્તા અથવા આરોગ્યથી વિભૂષિત કરવાનું આપણા દુંકા ભાગ્યમાં નથી; પરંતુ ઈશ્વરે સર્વને ખુશ કરવાની શક્તિ આપી છે.

ખીજાના દોષો પ્રતિ ક્ષમા દષ્ટિ રાખવાને અને દુઃખકારક શબ્દ મનમાં ઉદ્ભવતાંનીજ સાથે દયાવવાને આગ્રા કરવામાં આવી છે.

એચ. મોર.

નૈતિક આરોગ્ય અને વ્યાધિ, બંનેના જંતુઓ આપણામાંથી નિરંતર નીકળતા રહીને આપણી આસપાસનાં મનુષ્યોને સારો અથવા નરસો એવે લગાડતા રહે છે.

કેનન મેકકોલ.

જીવન ક્ષણભંગુર છે, અને કર્તવ્યોની સીમા નથી, પરંતુ ત્હમે ત્હમારાં કુટુંબને નિયમિત બનાવેલાં છે ? ત્હમારાં બાળકોને શિક્ષણ આપ્યું છે ? દુઃખીને સુખી કર્યાં છે ? ગરીબની મુલાકાત લીધી છે ? અને પ્રાર્થનાતું કામ કરી લીધું છે ?

જે દયા પૂર્ણ તપાસ કર્યા સિવાય કદિ સહાય આપતી નથી અને જે ખરી જરૂરીઆતોનો પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી તેને હું જરા પણ ઇચ્છતો નથી.

મેસીડેન.

જગતમાં જે જે કંઈ ઉચ્ચ છે, જે કંઈ સાદું છે, ઉપયોગી છે, અને બ્રૂણરૂપ છે, તે સર્વ સ્વાર્પણથીજ થયું છે.

વહાઈટ મેલવિલ.

સહાય ન મેળવી શકાય એવા કેટલાક પ્રસંગો હોય છે પરંતુ સહાય ન આપી શકાય તેવો નો એકે પ્રસંગ નથી.

જ્યોર્જ એસ. મેરીઅમ.

કોઈ દુઃખી હોય ત્યાં સુધી સ્નેહને સંતોષ નથી અને કોઈ પાપ કરતું હોય ત્યાં સુધી સ્નેહ નિવૃત્ત થતો નથી.

એ. મેકેનલ.

પોતાની જાતને ખાતરજ જીવવું એ ખરૂં જીવન નથી, પરસ્પર સહાય આપવીજ જોઈએ.

મીનેન્ડર.

જ્યારે ત્હમે કોઈને સહાય આપવા ઇચ્છતા હોવો છો ત્હમે ત્હની સાથે વાત કરતાં યાદ રાખજો કે જેટલા પ્રમાણમાં ત્હમે ત્હમારી જાતને વિસરશો તેટલા પ્રમાણમાં ત્હમે ત્હને વધારે સારી રીતે સહાય કરી શકશો.

એન્સેલ.

આપણને જીવન આપવામાં આજ્યું છે તે આપણ અને નિર-

એક વિચારોને માટે નહિ, પરંતુ શુભ કાર્યોને માટે છે. આપણને આવતા મહોટા મહોટા સારા સારા વિચારોથી નહિ, પણ આપણે કરેલા સત્કાર્યથીજ આપણી કિંમત જગતમાં તેમ પ્રભુને ત્યાં અંકવાની છે. ઈશ્વર ફક્ત પ્રાર્થનાનોજ દરકાર કરે છે એમ માનનારા મહોટો ભૂલ કરે છે.

ઈ. એલ. મેયુન.

દરેક માણસ પોતાના ધારવા કરતાં દુનિયાના કાર્યને વધારે મદદ આપી શકે. આપણામાં આપણું કર્તવ્ય પારખવાની શક્તિ અને તે કર્તવ્ય ગમે તેવું હલકું જણાય તોપણ તેને ઉપાડી લેવાની નમ્રતા, ઈશ્વરની ખાતર તે કાર્ય કરવાની શ્રદ્ધા અને મૃત્યુ પર્યંત તહેને વળગી રહેવાની ખંત હોવી જોઈએ.

નોરમન મેક ક્લાઉડ.

આપણી સર્વ ચિંતા આપણા મિત્રો પ્રત્યેના સ્નેહને વધારે વહેતો બનાવવાની હોવી જોઈએ. ઉચ્ચ પર્વતપરથી વહેતા ઝરણામાંથી લીધેલો આવા સ્નેહનો એક પ્યાલો સામાન્ય ઉદારતાના ચોતરફથી બંધાઈ રહેલા કુંડના સો પ્યાલા જેટલો મૂલ્યવાન છે.

મેટરલીન્ક.

જીવન વા મૃત્યુમાં “સેવા” એજ આપણો ઉદ્દેશ છે, તેથી જીવનમાં જીવતાઓની સેવા કરવી અને આનંદથી સહન કરવું એજ મહત્ત્વ પ્રિય હોવું જોઈએ. જ્યાં મહત્ત્વ સેવા કરવાની તક હોય ત્યાં મહત્ત્વ મહાર્ પોતાનું ધર લાગશે.

જ્યોર્જ મેરીડીથ.

જેને આપણે મહાન કાર્યો કહીએ છીએ તહેનેજ ઈશ્વરના દરબારમાં ઉચ્ચપદ મળતું હોય એમ નથી. રત્નજડિત સુવર્ણના પ્યાલામાં રહેલા થોડાક સુમધી જળ કરતાં શીતળ જળથી છલકાતા સામાન્ય પ્યાલાની ત્યાં વધારે કિંમત અંકાશે.

મેકલેરન.

આ દુનિયામાં સેવા કરવાના પ્રસંગોની ખોટ નથી, પરંતુ આપણા મોહને લીધેજ મધ મેળવવાને ફૂલને અડકવા જતાં આપણને કાંટા ભોંકાય છે.

મેસી.

વિરલ વસ્તુઓના દાનથીજ મનુષ્યો સુખી થાય છે એમ નથી; સામાન્ય સાદું અને સર્વ સાધારણ દાન, આરોગ્ય, પ્રભાતના સૂર્યની ઝાંખી, તાજી હવા, મિત્ર, સ્નેહી, રસ્તે આપણા પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવતું માયાળુપણું, એક શબ્દ, એક હાસ્ય અને એક સ્નેહભરી દૃષ્ટિ, એજ મનુષ્યોને સુખી બનાવવાના ગુપ્ત માર્ગ છે; અને નહિ કે કોઈ વિરલ વસ્તુનું દાન.

જી. એસ. મોરીસન.

જીવન વર્ષોથી મર્યાદિત નથી. ખાવું, પીવું, ઉધવું, અધકાર અથવા પ્રકાશમાં પડી રહેવું, પ્રવૃત્તિની ધરેડમાં ફરી દ્રવ્યનાં ચક્રો ફેરવવાં, બુદ્ધિને ફક્ત હીસાબમાંજ રોકવી, અને વ્યાપારની વૃદ્ધિનાજ વિચારો કરવા, એ કાંઈ જીવન નથી. આ સર્વમાં એકજ પ્રકારની માનુષિક ભાવના જગૃત હોય છે, અને જીવનને સર્વથી વધારે મૂલ્યવાન બનાવનાર વૃત્તિઓ ત્યાં સુધી નિદ્રિત હોય છે. જ્ઞાન, સત્ય, સ્નેહ, સૌંદર્ય, સદ્વૃત્તિ, ઈશ્વર ઉપર આસ્થા, આજ સર્વ જીવનચત્રમાં શક્તિ પ્રેરે છે.

મીસ માર્ટિનો.

જેમ જેમ જનસમૂહની વધારે સેવા કરીએ છીએ તેમ તેમ રહેનાં વધારે મિષ્ટ ફળ આવે છે.

મિલ્ટન.

સાચો સમભાવ હમ્મેશાં પવિત્ર કરે છે, તે ઉત્સાહ રેડે છે, તેની મદદવડે આપણે સત્ય વસ્તુઓ જોઈ શકીએ છીએ, તે શાન્તિ આપે છે, બળ આપે છે, અને મનુષ્યને ઉન્નત બનાવી ઈશ્વરની વધારે નજીક લઈ જાય છે. તે દુષ્ટ વૃત્તિઓને નિદ્રાવસ્થામાં નાખી પવિત્ર લાગણીઓને જગૃત કરે છે. તે મનુષ્યમાં રહેલી કુવૃત્તિઓને બદલે સુવૃત્તિઓનેજ ઉત્તેજિત કરે છે. તેની અંદર સ્વર્ગીય સ્નેહનો પ્રવાહ વહે છે, તેનાથી કદિ અપલક્ષણની વૃદ્ધિ થતી નથી, તેનાથી નીચ માર્ગને ઉત્તેજન મળતું નથી, તે ક્રોધને શાન્ત કરે છે, દુઃખી હૃદયને વિશ્રાન્તિ આપે છે અને દુઃખ દૂર કરે છે, તેનાથી મનુષ્ય

નીચતાને ધિક્કારે છે અને ઉચ્ચ સહવસ્તુઓને ચાહે છે, તે મનુષ્યને પરસ્પર મિત્રો બનાવે છે કે જે પદ આકાશના તારા કરતાં પણ ઉચ્ચતર છે. અન્ન કરતાં તે વધારે સ્વાદિષ્ટ છે, પ્રકાશ કરતાં તે વધારે આસ્વાદ્ય છે, પુષ્પો કરતાં તે વધારે સુવાસિત છે અને સંગીત કરતાં તે વધારે મધુર છે.

એફ. એ. નાબલ.

માનવહૃદય એવું બનાવેલું છે કે તહેનો બચ કરવાથીજ તે સંપૂર્ણ બને છે. સેવા કરવાથી આપણે અધિકાર ચલાવીએ છીએ. જે આપણે જાનમાં આપીએ છીએ તે આપણી પાસેજ છે. આપણે બીજાના સેવક બનવાથીજ તેમના ઉપર વિજયી બનીએ છીએ. સ્વાર્થને વિસરવાની સાથેજ આપણે ઉન્નતપદ પામીએ છીએ.

જે. એચ. ન્યૂમેન.

એકતું વાવેલું બીજે લાગે છે, આપણે વાવીએ છીએ અને આપણા વંશજો ફળ ભોગવે છે. આ કહેવત કેટલેક અંશે ઠીક છે, પરંતુ તે સર્વોંશે સત્ય નથી. જરા ઉંડાણથી જોતાં આપણને જણાશે કે આપણે વધારે શ્રમ લાગાવ્યું નહિ માટેજ આપણા સુખમાં ન્યૂનતા છે.

ડબ્લ્યુ. રૉબર્ટ્સન નિકોલ.

દયાના આવરણ નીચે ગુપ્ત રહેલા સ્વાર્થથી આપણે માનીએ છીએ કે આપણે ઈશ્વરની સેવા કરીએ છીએ; પરંતુ ખરી રીતે આપણા પોતાનાજ કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

જેઓ જીવન દરમિયાન ગરીબ પ્રત્યે સ્નેહ રાખે છે તેમને મૃત્યુનો ડર નથી.

પ્રભુ ગરીબને ચાહે છે, અને તેથી ગરીબ પ્રત્યે સ્નેહ રાખનારને પણ ચાહે છે. જ્યારે આપણે કાંઈને બહુ ચાહીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના મિત્રો અને અનુચરોને પણ ચાહીએ છીએ.

ઈશ્વર ઇચ્છે છે કે આપણે સત્કાર્યો કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે

નહિ, પરંતુ તે કાર્યથી આવતાં પરિણામોને ખાતરજ કરવાં જોઈએ; વળી આપણા ખડોશીને બંધુભાવથી સુધારવાની શક્તિ મળે તે માટે આપણે તદ્દન પ્રભુમય થવું જોઈએ; ખાસ કરીને જ્યારે તે લાંબા વખતથી પડી ગયેલી ટેવને લીધે વારંવાર પાપમાં પડતો હોય. ત્યારે “તે ટેવને લીધે આપણે ત્હેને સુધારી શકવાના નથી” એમ માનીને આપણા કર્તવ્યથી અલગ થવું જોઈએ નહિ; કારણ કે પાપનું કારણ ગમે તે હોય તોપણ ત્હેને દૂર કરવાને આપણે મંડ્યા રહેવું જોઈએ.

સેકન્ડ. વિન્સેન્ટ ડ પૉલ.

અપકારને ભૂલી જઈ ઉપકારને હૃદયપર કોતરી રાખો. ર્લેટો.

એક ન્હાની વાદળી પણ સૂર્યને ઢાંકી શકે છે, એકજ સેર તૂટવાથી તેમાં પેરોવાયલાં બધાંજ અમૂલ્ય મોતી વિખરાઈ જાય છે, એક જ વિચારથી આત્મા બ્રહ્મ થઈ જાય છે અને એકજ વચનથી હૃદયને સખ્ત આઘાત લાગે છે; માટે ત્હારા હૃદયની શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓનું દાન કર, સુંદર કુદરતમાંથી શિક્ષણ લઈને ત્હારામાં રહેલી શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ આપ, અને તેના બદલાની આશા રાખ નહિ. ત્હારા અલ્પ સંચયમાંથી જેટલું પણ વધારે આપીશ, તેથી અનેકગણું ધધિર ત્હેને આપશે.

એ. એ. પ્રોક્ટર.

ગુપ્ત સેવા કર અને તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી લજ્જા પામ. એક પણ ગરીબ મિત્ર આપત્તિમાં હોવા છતાં જે હું મ્હારું સ્મારક બાંધવાને માટે જોઈતા પૈસા મરતી વખતે મૂકી જઈ તો તે મ્હને લજ્જાસ્પદ છે, અને તેથી કરીને જીવતાં અન્યને આપી ત્હેનો ત્હેને લાભ લેતાં જોઈ મ્હને બહુ આનંદ થાય છે.

બીજાના દુઃખથી દુઃખી થતાં અને ત્હેના દોષ ગુપ્ત રાખતાં મ્હને શીખવો કે જેથી હું ત્હેમના પ્રત્યે દયા બતાવી શકું અને એ રીતે હું પણ દયા પામી શકું.

ઠટાયલી લક્ષ્મી પક્ષીના અગ્ન્યાની માફક પાંખોની રાહ જુએ છે, અને યોગ્ય જગતમાં અવશ્ય ઉડી જાય છે. બહા અને ન્યાયી સિવાય બીજા કોઈને પણ દ્રવ્યથી કીર્તિ, વિશ્વાસ, સંતોષ અથવા સુખ મળતું નથી.

દુનિયામાં ધર્મ અને પરલોક પરત્વે તો મતમતાંતર રહેવાનાજ, પરંતુ ધ્યાના સિદ્ધાન્તમાં સર્વ મનુષ્યો એકમત છે. **પોપ.**

સ્નેહપૂર્વક આપેલું ન્હાનામાં ન્હાતું દાન ખરેખર મ્હોટું છે. જે કંજુસ અતડો રહીને પોતાનું નિરપયોગી દ્રવ્ય જગતના કલ્યાણ માટે વાપરતો નથી તે ધિક્કારને પાત્ર છે. ઉદાર મનુષ્યોજ લક્ષ્મીનો ઉપ-ભોગ કરે છે; ત્હમનું દ્રવ્ય પરોપકારાર્થે વપરાયાથી તેઓ મિત્રો અને કીર્તિ મેળવે છે, અને વિપત્તિના પ્રસંગે સુરક્ષિત આશ્રય પ્રાપ્ત કરે છે. **પિન્ડાર.**

સ્નેહપૂર્વક અપાયેલું ન્હાનામાં ન્હાતું દાન પણ મ્હોટું છે. ફિલેમન. સ્નેહની સેવા સત્તાથી મેળવી શકાતી નથી, અને પૈસાથી ખરીદી શકાતી નથી. **પ્રેસ્કોટ.**

આપણે માનવબંધુના સિદ્ધાન્તને માનવો જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. **પોટર.**

જુના પુરાણા ધર્મોને ચૂંધ્યા કરવા એ મૂર્ખતા છે; ત્હમારા જીવનમાં અસંખ્ય પરોપકારનાં કાર્યો કરો. સર્વથી ડાહ્યો પુરુષ પણ બાવી ઘટનાઓ સ્હમજી શકવાનો નથી, પરંતુ નિર્બળમાં નિર્બળ પણ ખરું મનુષ્યજીવન ગાળી શકે. **ફ્રેન્ક પુટનામ.**

ત્હમારાથી બને તેટલું, સર્વ રીતે, સર્વ મનુષ્યોનું, સર્વ સ્થળે, હર સમયે, સંપૂર્ણ શાન્તિથી અને ત્હમારાથી બને ત્યાં સુધી કલ્યાણ કરો. **ફ્રાન્સિસ મિગુ.**

મહારી પાસે જે કંઈ થોડું છે તેમાંથી ખીજને આપું છું, અને આનન્દપૂર્વક ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે મહેને આવતી કાલે વધારે મળે કે જેથી હું વધારે આપી શકું. જે. પિ. બિર્ચોડિ.

માયાળુ શબ્દો બોલવામાં પૈસા ખર્ચવા પડતા નથી. તેમનાથી જીભે કે હોઠે ફાલ્સા ઉઠતા નથી. આને લીધે માનસિક વ્યથા થઈ હોય એમ અમે કદિ સાંભળ્યું નથી. જે કે તેમની કિંમત ખેસતી નથી, પરંતુ તે ઘણું કાર્ય કરે છે. તેમને લીધે ખીજનું મનુષ્યોનો સ્વભાવ સારો થાય છે. તેઓ મનુષ્યના આત્મા પર પોતાની છાપ પાડે છે, અને તે છાપ ઘણી સુંદર હોય છે. બિ. પાસ્કલ.

મહેને ત્યારા જેવું શ્રદ્ધાળુ હૃદય આપ કે જેથી આજથી દર-રોજ મહારાથી સેવાનું કાર્ય શરૂ થાય, કંઈક દયાનું કાર્ય કરી શકાય, અને કોઈ અનિષ્ટ માર્ગે ગમેલાને શોધી કઢાડી ત્યારા શુભ માર્ગે પાછો લાવી શકાય. એસ. ડિ. ફ્રેડરિક્સ.

દ્રવ્યનું નહિ તો હૃદયનું પણ કંઈક દાન આપવું જોઈએ.

પેસ્કવીઅર કવેસ્નલ.

દાન કરવામાં માણસના કરતાં તેની જરૂરીયાતોની વધારે તપાસ કરજો. ઈશ્વર જરૂરીયાતવાળા માણસની પાત્રતા કરતાં તે પૂરી પાડનારની પદ્ધતિ તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે.

મહાન કાર્યો કરવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા માણસો હોય છે; પણ મહાન પ્રસંગોની રાહ જોવામાંજ તેમનું જીવન વ્યતીત થાય છે, અને સ્નેહનાં કાર્યો ખીલકુલ થતાં નથી.

દયાળુ, નમ્ર અને પ્રામાણિક બનો, નહાનાં સેવાનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત બનો, ખીજઓનું કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન કરો અને ત્યારા કર્તવ્યમાં અડગ રહો; ખીજનું મને તે અનિશ્ચિત હોય પરંતુ આ તો નિશ્ચિતજ છે.

દુર્બળમાં દુર્બળ અને મરીબમાં મરીબે પણ યાદ રાખવું જોઈએ

કે ઇચ્છા હોય તો દૈનિક જીવનમાં પણ તે પોતાની આસપાસ સ્વર્ગ બનાવી શકે. માયાળુ શબ્દો, સાનુકમ્પ દષ્ટિ, માણસની લાગણી નહિ દુઃખાવાની સાવચેતી, એ સર્વની કંઈ કિંમત એસતી નથી. તે બાબતો અતિ અમૂલ્ય છે. શું તેઓ આપણા દરરોજના સુખનું સાધન નથી? શું ઘડીએ ઘડીએ અને પળે પળે આપણે પ્રભુનાં અને મનુષ્યોનાં ન્હાનાં ન્હાનાં દયાનાં કાર્યોથી સુખી નથી થતા? મહાન કાર્યો કરવાના પ્રસંગો ક્વચિત્ જ આવે છે, કારણકે આપણું જીવન ન્હાના ન્હાના અણુઓનું બનેલું છે. જો ત્હમે કોઈ પણ દિવસના સુખનો સરવાળો કરશો તો ત્હમને જણાશે કે માનવજાતિ પ્રતિ દ્વેષ-બુદ્ધિનાં પડ, કે જે પોતાના જાતિ ભાઈઓથી અલગ રહેનારાઓનાં હૃદયમાં વાસ કરે છે, અને ત્યાં ઠરી જઈને ત્હેમના આન્તર જીવનના પ્રવાહને અટકાવે છે; તે દ્વેષ બુદ્ધિને દૂર કરવા માટે લીધેલી સહેજ સાવચેતી અને દયાભરી દૃષ્ટિનું જ તે (સુખ) બનેલું છે.

એકલા સ્વાર્થત્યાગથી કંઈજ કહ્યાણુ થતું નથી. સ્નેહપ્રેરિત સ્વાર્થત્યાગ એજ ખરો ત્યાગ, ખરું જીવન, ખરું સુખ અને ખરું મનુષ્યત્વ છે.

સમભાવથી એકાન્ત પણ જનસમૂહથી ઉભરાઈ જાય છે. રાત્રિએ દરિયામાં રહેલો એકલો પડેલો માછી ત્હેના રક્ષણને માટે ઘર આગળ ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરનાર પોતાનાં કુટુંબીઓને યાદ કરતાંની સાથેજ એકલો મટી જાય છે. એકલા પડેલા પ્રવાસીને મુસાફરી દરમ્યાન, ઘર આગળ પહોંચતાં ત્હેને આવકાર દેનાર મનુષ્યોને યાદ કરવાથી એકલાપણું ભૂલી જાય છે. જ્યારે એકાકી અબ્યાસીને “પોતે શોધી કાઢેલાં સત્યો જનસમૂહને સંબળાવી ત્હેમનાં હૃદયને કેવાં પ્રકુલ્લ કરશે” એ વિચાર આવે છે ત્યારે તેનું એકાન્ત દૂર થાય છે.

ભલમનસાઈથી હૃદય ખીણે છે અને નષ્ટ બને છે. જેટલા

પ્રમાણમાં ત્હમણે હૃદય વધારે વિજ્ઞાન, વધારે પવિત્ર, અને વધારે ઉન્નત બનશે તેટલા પ્રમાણમાં ત્હમે બીજાને માટે સહન કરવાને વધારે તૈયાર થશો. અને ત્હમે ત્હમારા હૃદયમાં કહેશો કે હે પ્રભુ ! મહારા જેવા પાપીપર દયા કર.

એફ. ડબ્લ્યુ. રોબર્ટસન.

જો ત્હમે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે બલા થવાની કાળજી નહિ રાખો તો ત્હમે ક્રૂર બની જશો. જે માણસ હાથવડે દાન કરતો નથી; જેના હૃદયમાં લાગણી થતી નથી; જેને ખરાબ ટેવો પડી ગઈ છે; અને જેની સદ્ અસદ્ વિચાર કરવાની શક્તિ નિર્બળ પડી ગઈ છે તે નીચ છે. જેટલા પ્રમાણમાં ત્હમને બીજાને માટે લાગણી થતી નથી તેટલાજ પ્રમાણમાં તેઓ નીચ રહે છે.

જે માણસ પોતાના જીવનનાં કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે કરી બીજાના જીવનને તન, મન, ધનવડે બની શકતી સર્વ પ્રકારની સહાય આપી રહ્યા છે તેજ સર્વથી વધારે પૈસાદાર છે.

દરેક પ્રભાતને જીવનના આરંભરૂપ અને દરેક સંધ્યાને તેનો અંત ગણવો જોઈએ. આવા ટુંકા જીવનમાં બીજાને માટે કંઈ પણ સેવાનું કાર્ય કરવું જોઈએ અથવા પોતાની જાતને માટે શક્તિ અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાં જોઈએ.

જે જે સ્થળે રહેવાનું થાય ત્યાં જાણે કામનું રહેવાનું છે, એમ માની સત્કાર્ય કરવાનો અથવા સહવચન બોલવાનો અથવા મિત્ર બનવાનો એક પણ પ્રસંગ ન ગુમાવવો, એ સારું અને સુખદાયક વ્રત છે.

રસ્કિન્.

એકજ મનુષ્યને ખરેખરા અને પવિત્ર સ્નેહથી ચાહો અને એથી ત્હમે દુનીઆને ચહાશો. સ્નેહના દિવ્ય ક્ષેત્રમાં વિચરતું હૃદય ગતિમાન સૂર્ય સમાન છે.

કઠણ હૃદયના માણસ તરફ કોમળ બનવું; વૈરભાવ રાખનાર.

પ્રત્યે ક્ષમા રાખવી; લાગણી વગરના મનુષ્ય પ્રત્યે લાગણી રાખવી અને માનવદેષી તરફ સ્નેહ રાખવો; એ અતિશય દયાળુ પુરુષોમાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લું અને સારામાં સારું ફળ છે, અને તહેને પકવ થતાં ઘણો સમય લાગે છે. **રિષ્ટર.**

આ વિશાળ જગતમાં જે બીજાની ખાતર જીવતો નથી તહેનેજ એકલા પડી ગયા જેવું લાગે છે.

મનુષ્ય માત્રને શાન્તિદાયક સંસ્કારોની જરૂર હોવાથી તેમણે દરેકે પરસ્પર વધારે સ્નેહ રાખવો જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ સેવાજ જગતને સ્વર્ગ સમાન બનાવશે. **નથેનીઅલ પીઓડી રોજર્સ.**

આપણે જેને ઉદારતા કહીએ છીએ તહેનો ખરો અર્થ “વિચાર-પૂર્વક આપેલું દાન” છે; પરંતુ આપણે કાર્યની મહત્તા કરતાં ઉપર ઉપરના ડોળને વધારે પસંદ કરીએ છીએ.

બીજાના દુઃખને આપણાં દુઃખ માનવાં એનું નામજ દયા છે. આપણે જ્યાં સુધી પ્રભુ પ્રીત્યર્થ એ દયા કરતાં શીખ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે બીજાને મદદ કરીએ છીએ, તે એટલાજ માટે કે તેઓ આપણને તેવાજ પ્રસંગે સહાય આપે. **રોશફોર્ડોડ.**

આપણે કરેલી સેવાની સામાને વારંવાર યાદ દેવરાવવી એ સેવાનો બદલો લેવા બરાબરજ છે. **રેક્લીન.**

દયામાં અનિવાર્ય જાદુઈ શક્તિ છે; બીજી સર્વ યોગ્યતાઓ દયા કરતાં ઓછા બળવાળી છે. દયા ઉઘ્ર કોપને નિવારે છે. ચંચળ સ્નેહને સ્થિર બનાવે છે. સૌન્દર્યથી હૃદય મોહ પામે છે પરંતુ દયા સ્નેહીની પશુવૃત્તિને ઉન્નત બનાવે છે. **રોચેસ્ટર.**

બીજાને સુખી કરવાના પ્રસંગો આપણે બારીએ છીએ તહેના કરતાં ઘણા ઓછા છે; અને તેવા જે પ્રસંગ હાથમાંથી જતા રહે છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત થતા નથી એજ એને સુમાવ્યા બદલની ખાસ

શિક્ષા છે. એવા પ્રસંગોના સદુપયોગથી શાશ્વત સતોષ અને અનુ-
પયોગથી હર્મેશનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે. **ક્રેસો.**

સાચો સ્નેહ કદિ ળંધનમાં રહેતો નથી. તેની કદિ અવગણના
કરી શકાતી નથી. તેનો સ્વભાવજ ખિલવાનો છે. ત્હમે ત્હેને ત્હમા-
રામાંજ રોકી રાખી શકશો નહિ. સ્નેહ માનવ હૃદયમાં રોકાઈ રહી
શકશે નહિ. સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને પહોંચવા તેનાથી બનતું સર્વ
તે કરશેજ. તે હર્મેશનાં દયાનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

ક્રેડરિક એ રીઝ.

સ્નેહ અને સમભાવને ખીલવવાનો રસ્તો સર્વને માટે ખુલ્લો છે.
ત્હમને તેમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવા માટે જાણી રાખી નથી, અથવા
તો ત્યાં જવા માટે ત્હમને કોઈ હેરાન કરી શકશે નહિ. સર્વ કોઈને
તેમાં પ્રવેશ કરવાનો હક્ક છે. સ્મિતભર્યું મુખ અને દયાળુ હૃદય એ
ત્હેની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ નિશાની છે. જેમ સૂર્યના તેજથી પુષ્પ
ખીલે છે તેમ હાસ્યપૂર્ણ વદન દરેક મનુષ્યના હૃદયને પ્રકુલ બનાવે
છે. જેવી રીતે વૃદ્ધિથી જમીન ભીંજાય છે અને અન્ન વગેરે પાકે છે,
તેવી રીતે દયાળુ હૃદયની સહાયતાથી હૃદયનો ભાર હલકો થાય છે.

ડબ્લ્યુ સ્ટુઅર્ટ રોયસ્ટન.

નહિ ઉચ્ચારાયલા શબ્દો ખાણમાં પડી રહેલા ખજાનાની પેઠે
જ્યાં સુધી આપણે ત્હેમને ભાષામાં ઉતારીએ નહિ ત્યાં સુધી નિરર્થક
છે. ઇશ્વરે એમને પૃથ્વીને સુશોભિત અને સુખી બનાવવાને માટે
બનાવ્યા છે, પરંતુ જ્યાં સુધી એ ગુપ્ત રહે છે ત્યાં સુધી તે માત્ર
ખાણમાં રહેલા સુવર્ણ જેવાજ છે. સુંદર રીણાને છેડવા છતાં
તેમાંથી ખીલકુલ સૂર ન નીકળે એ કેવો ખેદજનક દેખાવ છે ! માયાળુ
હૃદયના તાર છેડાયા છતાં મૌન ધારણ કરી રાખે એ ત્હેના કરતાં
પણ વધારે દુઃખજનક છે; માટે આત્મામાંથી ઉપડતા મધુર ગાનને-

સ્નેહ બધાં સમભાવને-ગુપ્ત રાખીશ નહિ; પરંતુ ત્હેને વહેતી નદીની પેઠે શુષ્ક અને દુઃખી હૃદયો પ્રતિ વહેવા દે. અરે, માયાળુ શબ્દો ગરીબ, મિત્રવિનાના, અને નિર્બળ પ્રત્યે ઉચ્ચાર. ઈશ્વર ત્હેને સુખી બનાવશે, અને જેવી રીતે ત્હારા હૃદયના તારોને ત્હેણે ખીળ્યોના સુખ માટે છેડ્યા છે, તેવીજ રીતે ત્હેને જરૂર પડ્યે ખીળના હૃદયના મધુર તારોને પણ તે ત્હારે માટે છેડશે. **જે. ઓરીલી.**

સ્ત્રીઓના સુંદર ચહેરા કરતાં ત્હેમનામાં રહેલી દયા મ્હારા સ્નેહને ત્હેમના પ્રતિ વધારે આકર્ષે છે. ઉદારતા સ્નેહને સફળ કરે છે, અને કોઈ સ્નેહને ઉદારતાથી બિન્ન કરી શકે તેમ નથી. આપણે સેવા કરવાને માટેજ જન્મ્યા છીએ. જ્યારે દાતાઓ દયાળુ નથી હોતા ત્યારે તેમની મૂલ્યવાન અક્ષિસો પણ ક્ષુદ્રવત્ દેખાય છે.

નિર્બળને એકજ વખત સહાય આપવી એ બસ નથી, પરંતુ પાછળથી તે સુસ્થિતિમાં રહી શકે તેવી યોજના કરવી જોઈએ. દુઃખને પ્રસંગે દુઃખમાં ભાગ લેવાથી દુઃખ ઓછું થાય છે. અનિષ્ટ વસ્તુમાં પણ કંઈક સારું સમાયલું હોય છે, અને માણસોએ ધ્યાનપૂર્વક ત્હેને બહાર લાવવું જોઈએ. માયાળુ વચનો કહેવાં એ પણ એક પ્રકારનું સત્કાર્ય છે, અને છતાં શબ્દો એ કાર્યો નથી. જેવી રીતે આપણે મંજાલ આપણા પોતાને માટે સળગાવતા નથી, તેવી રીતે ઈશ્વરે પણ આપણને આપણા સ્વાર્થના માટે બનાવ્યા નથી; કારણકે જે આપણા સહગુણનો પ્રકાશ આપણાથી આગળ વધે નહિ તો તે આપણી પાસે ન હોત ત્હેના જેવું છે. મનુષ્યની સુંદર વિભૂતિઓ સારાં કાર્યો માટેજ બક્ષવામાં આવી છે. કુદરત પોતાની શ્રેષ્ઠતાનો અદ્વ્ય અંશ આપે છે, તોપણ કરકસરની દેવીની પેઠે તે લેણદાર બનીને ત્હેનો હિસાબ રાખે છે. **શૅક્સપીઅર.**

જેમ આપણે લેવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ તેમ આનંદપૂર્વક,

એકદમ અને વિના સકાર્યે આપવું પણ જોઈએ. જે દાન આંગળીએ ચોટી રહે છે તેમાં મહત્તા નથી.

મહારાથી જો કોઈની સેવા ન થઈ શકે તો મહારે કોઈની સેવાનો સ્વીકાર પણ કરવો જોઈએ નહિ. સેવાનો બદલો ન વાગવો એ મહોદું પાપ છે અને સેવા ન કરવી એ શરૂઆતનું પાપ છે.

જે ગર્વ અને ડોળપૂર્વક આપવામાં આવે છે તે દાન નથી, પણ લોભ છે.

જે ખીજનું કસ્યાણુ કરે છે તે કાર્ય એકલાથીજ નહિ પરંતુ પરિણામથી પોતાનું પણ કસ્યાણુ કરે છે, કારણકે સત્કાર્યથી થતો સંતોષ એ પણ એક જાતનો બદલો છે.

ખીજને માટે કરેલા કાર્યથી પ્રાપ્ત થતા આનંદનો એવો નિયમ છે કે કાર્ય કરનાર કર્યા-થઈ ગયા પછી તરતજ તે વિસરી જાય છે, અને જેના પ્રતિ તે કરવામાં આવ્યું છે તે તેને નિરંતર યાદ રાખે છે.

હાલો ધનવાન પુરૂષ જ્ઞાનસની ચિમની પછવાડેના પ્રતિબિમ્બ આપનાર કાચ જેવો છે, અને તેનું દ્રવ્ય તે દિવાની જ્યોતિ જેવું છે. તે પોતાને માટે નહિ પરંતુ ખીજને માટે દ્રવ્ય મેળવે છે.

દાનનો મહિમા દાન આપવામાં નહિ, પણ તે આપવાની પદ્ધતિથી જ તે મધુર અને સુંદર બને છે. ઉપકારની ખરી ખુબી અને શ્રાવણ તે કરવાની રીતમાંજ છે.

સેનેકા.

નીચ સ્વાર્થથી આપણી ઉદારતા સંકુચિત બને છે અને તેથી સર્પની માફક આપણામાં રહેલી શક્તિઓને આપણું હિત સાધવામાંજ વાપરીએ છીએ, અને ઝેર બહારની દુનીયાને આપીએ છીએ.

માનસિક વા શારીરિક વિપત્તિને પ્રસંગે અથવા મરીબ તેમજ તવગરને લેવા આવતા મૃત્યુને પ્રસંગે, આપણે આપણા સ્વાર્થને માટે જે કર્યું હોય તે સંબંધી નહિ, પરંતુ ખીજને માટે કરેલાં કાર્યો

સંબંધી વિચાર કરતાં આપણને અતિશય આનંદ આવે છે.

જે પોતાના કરતાં પારકાના કલ્યાણ માટે વિચારે અને પ્રયાસો કરી રહ્યો છે; જે હૃદય નિયમોને અનુસરી પોતાના કાર્યોનો હેતુ સાચવે છે અને બનતા સર્વ પ્રકારે તેને સફળ કરવા પ્રયત્ન કરે છે; તેજ માનને પાત્ર છે. તે બહારથી સુંદર દેખાતા શબ્દોથી પરોક્ષ લાભ લેવા માગતો નથી અથવા તો શુભ કાર્ય સાધવાને દુષ્ટ માર્ગને અનુસરતો નથી.

ગુપ્ત અનુકર્યા મને મન અને હૃદયે હૃદયને જોડનાર રેશમી દોરી અથવા રૂપેરી સાંકળી સમાન છે. વોલ્ટર સ્કૉટ.

આપણો પડોશી કોણ કહેવાય ? દુઃખી માણસ આપણો ખરો પડોશી છે. પછી તે ગમે ત્યાં હોય, ગમે તેવો હોય અથવા ગમે તે જાતનો હોય. જ્યાં જ્યાં દુઃખની યૂમ સંભળાય; જ્યાં જ્યાં અન્યાય, બળાત્કાર, દુરાચરણ, અથવા સ્વાર્થને લીધે કોઈને સહન કરવું પડતું હોય; જ્યાં જ્યાં જીવંતીના પ્રસંગોને લીધે અથવા કમનસીબને લીધે કોઈ કંગાળ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું હોય; ત્યાં ત્યાંના સર્વ દુઃખી માણસો, પછી બહેને તેઓ શત્રુ અથવા પરદેશી હોય તોપણ ઈશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે દરેક શક્તિમાન પુરૂષના તેઓ પડોશી ગણાય છે.

આપણામાંથી દરેક પોતાના નહાના મંડળને વધારે સુખી અને સારું બનાવવાને બંધાયેલો છે. એવા નહાના મંડળમાંથી વધારેમાં વધારે સત્કાર્યોનો પ્રવાહ વહે, એકજ કુટુંબમાંથી સમગ્ર રાજ્યને અથવા સમગ્ર દુનિયાને પ્રોત્સાહન આપતી દૂરગામી અસરો વહે, એમ કરવાનું દરેકનું કર્તવ્ય છે.

અનિષ્ટનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેકે તહેને સ્થાને સદ્-વસ્તુ દાખલ કરવી જોઈએ. આપણા પોતાના હૃદયમાંની નીચતા દૂર કરવાના બેશક ધણા રસ્તા છે; પરંતુ સરળમાં સરળ, સાદામાં સાદો,

અને સર્વ સાધારણ રસ્તો એ છે કે આપણે ત્હેને સહવિચાર અથવા સહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવું. એ. વિ. સ્ટેન્લિ.

‘અનુકરણા જીંદગીની ખરી ખૂબી છે. તે અનિષ્ટને દૂર કરી સહ-વૃત્તિને પોષે છે, તે વિરોધને દૂર કરે છે, સખ્તમાં સખ્ત હૃદયને પીગળાવે છે, અને માનવ સ્વભાવના સારા અંશોને ખિત્તવે છે.

દયા દયાને મેળવે છે, અને સત્ય તથા વિશ્વાસ સત્ય અને વિશ્વાસનાં સુંદર ફળ મેળવશે. અનિશ્ચિત શબ્દો કરતાં દયાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યોથી માનવચારિત્ર વધારે સારી રીતે સ્થમન્ય છે.

“વિનય” એ સહકાર્યનું બૂધણ છે, અને માયાળુ શબ્દો બોલવાની અને માયાળુ કાર્યો કરવાની અમુક રીતિથી તેનું મૂલ્ય વધે છે. અનિચ્છાએ અથવા મહેરબાનીની રાહ કરેલું કાર્ય ઉપકાર તરીકે ભાગ્યેજ સ્વિકારાય છે. સેમ્યુઅલ સ્માર્થલેસ.

સામાજિક જીવનના વ્યવહારમાં દરરોજ અને દર પળે મળતા પ્રસંગોએ કરેલાં દયાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યોથી સ્નેહ મેળવાય છે અને સાચવી રખાય છે. જો એવા પ્રસંગો શોધવામાં આવે તો તે શબ્દો, અવાજ અથવા દૃષ્ટિમાં હરધડીએ તૈયાર હોય છે. જે આવા ન્હાના પ્રસંગોને ગુમાવી અભિમાનથી એમ કહે છે કે મહાન સ્વાર્થ-ત્યાગના પ્રસંગે જરૂર પોતે તૈયાર થશે, તે ભાગ્યેજ પ્રેમ મેળવી શકે છે. સંભવ તો એવો છે કે તે મહાન ભોગ આપીજ શકશે નહિ, અને જો આપશે તોપણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટેજ.

મનુષ્ય પોતાને માટેજ સર્જાયો છે એ માન્યતા બૂલભરેલી છે. તે પોતાની સ્ત્રીને માટે, બાળકોને માટે, સંબંધીઓને માટે, લેણદારોને માટે અને એક વાળીજી રીતે સમાજને માટે કાર્ય કરવાને બંધાયેલો છે. ત્હેમનાજ કદ્યાણુને ખાતર તે જીવે છે અને કાર્ય કરે છે; અને પોતાની કમાણીનો થોડો ભાગ ત્હેના પોતાના સુખને માટે વાપરે છે

તે ફક્ત હેમની કૃપાને લીધેજ છે. હેની તો ફક્ત કાયાજ છે, અને તેટલા પૂરતો પણ તે સમાજનો ઝણ્ણી છે. દુઃખમાં સમાજ શેઠ. અને વ્યક્તિ સેવક છે; અને વ્યક્તિ સારી અથવા નરસી જેવી સેવા બળવશે તે પ્રમાણે સમાજ હેનાપર અમલ ચલાવશે.

૭. એ. સાલા.

દરેક સ્ત્રી પુરૂષે આત્મશિક્ષણમાં સદ્વૃત્તિથી ત્યાગ કરવાની કળા શીખવી જોઈએ. સબ્ય સમાજનું ખરું મહત્વ તેમાં વસતી સર્વ વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા અને અનુકૂળતાથી ઘડાયલું હોય છે, કારણકે એ સ્વતંત્ર અને અનુકૂળતાના પ્રમાણમાંજ તેઓ બીજાના સંસ્કાર સ્વિકારવાને તૈયાર હોય છે.

માણસો એક બીજા સાથે સંબંધથી જોડાયેલા છે એટલાજ માટે હેમણે પરસ્પર પ્રેમ રાખવો એવું ધારી લેવું બૂઝમરેલું છે. જેમ કુશળ માણીને હાથે બમણાં ફળ મેસે છે તેમ પોષાતા નગરી ઝાડપર પણ વિવેકભર્યા સંસ્કારથી પ્રેમની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે અને તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે, અને જેમ સુંદર ફૂલ ઝાડનાં બી ખરાબ જમીનમાં વાવવાથી આછાં ઉગે છે અથવા નાશ પામે છે તેમ સ્નેહ દુર્લભથી ઓછો થઈ છેવટે નષ્ટ થાય છે.

જો સ્નેહનો દરેક ગુપ્ત વિચાર કાર્યમાં પરિણમે તો આપણે આપણા કુટુંબને માટે અને આપણા મિત્રોને માટે કેટલું બધું કરી શકીએ ?

મીસીસ એચ. બી. સ્ટો.

કોઈ પણ મનુષ્ય કવચિત્ કવચિત્ સંકાર્ય કરી શકે; પરંતુ તે નિરંતર કર્યા કરવાં એ તો તે પ્રકારના સ્વભાવથીજ થઈ શકે.

જો તું પૈસાદાર હોય તો ત્હારી સ્થિતિની મહત્તા અથવા ત્હારા આત્માની મહત્તા, નમ્રતાથી વાતચિત્ કરવામાં, હલકી પંક્તિના મનુષ્યો પ્રત્યે દયા રાખવામાં, દુઃખીની માવજતમાં અને નિરાધારને

આશ્રય આપવામાંજ દર્શાવજે. આ રીતે તું મહાન થઈશ. સ્ટેન્ડી.
જેવી રીતે એકજ નિયમથી સર્વ તારાઓ આકાશમાં ચળકે છે
અને ફરે છે તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓ જે એકજ પ્રભુના સામ્રાજ્યનાં
વાસ કરે છે, તે વિશ્વાળ રાજ્યનાં સર્વથી અગત્યનો અને શાશ્વત
નિયમ “સ્નેહયુક્ત દયા”નોજ છે. ડેવિડ સ્વીંગ.

એક એવી દંતકથા છે કે એક મનુષ્યને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે
“તું કેને માટે વધારેમાં વધારે શ્રમ લે છે ?” તેણે જવાબ આપ્યો કે
“આરા મિત્રોને માટે.” ફરીથી ત્હેને પૂછવામાં આવ્યું કે તે ઓછામાં
ઓછી કેને માટે મહેનત કરતો હતો ? ત્હેણે જવાબ આપ્યો કે
“કરેલા ઉપકાર ભૂલવાને માટે” સારાંશ કે સ્નેહ વધારેમાં વધારે
કામ કરે છે છતાં તેમાંનું ઓછામાં ઓછું યાદ રાખે છે. સેકર.

જેટલા પ્રમાણમાં આપણે દાન કરીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં
આપણે ધનવાન છીએ, અને જેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપતા નથી
તેટલા પ્રમાણમાં આપણે મરીએ છીએ. મેઠમ સ્વેટશિન.

આપણે જો જગતને વધારે ડાહ્યું અને વધારે સાફ આપણી
પાછળ મૂકી જઈશું તો તે વધારે સુખી બનશે. એમ દલીલ કરવામાં
આવે કે સામાજિક જીવનમાં ઉદ્ભવતાં માનવ પાપના પ્રબળ પૂરને
આપણા એકલાના પ્રયાસથી શી રીતે રોકી શકાય ? હું જવાબ આપું
છું કે જો દરેક વ્યક્તિ “ખીબાઓ પ્રયાસમાં જોડાશે કે કેમ” એ
વિચારવામાં વ્યર્થ સમય નહિ ગુમાવતાં પોતાનું કર્તવ્ય સર્વશક્તિ
વાપરીને ક્યો બચે તોજ સામાજિક સુધારણાને માટે કરવામાં આવતા
મહાન પ્રયત્નો સફળ થાય. શાર્લ્સવર્થ.

સ્નેહ રાખો. ફક્ત પોતાની જાતનેજ ખાતર નહિ; પરંતુ
માણસ માત્રને ત્હમસા ભાઈ ગણીને આકાશમાં ફરતા સૂર્યની પેઠે
સર્વની સેવા કરો. સિલર.

યથાશક્તિ જનસમૂહપર સ્નેહ રાખવો, સર્વના કલ્યાણના માર્ગનો અભ્યાસ કરવો, અને મનુષ્યજાતિના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી, એજ પરાપકારની પરાકાષ્ઠા છે, અને જેને આપણે દિવ્ય શક્તિ કહીએ છીએ તે આનાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

સૉફ્ટસખરી.

સ્વાર્થ તરફ દષ્ટિ રાખીનેજ કોણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે ?

ખીજને સુખ આપવાથી આપણે સુખી થઈએ છીએ, ખીજને માટે શ્રમ લેવામાંજ આપણો વિરામ છે. જે આપણે તન મન ધનથી જગતના કલ્યાણ માટે પ્રયાસ કરીએ નહિ તો આપણું જીવન એજે જાય છે.

સિ. સીમર.

કોઈ પણ સ્થિતિ એવી નીચ અથવા ક્ષુદ્ર નથી કે જેમાં રહીને આપણને સત્કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ ન મળે. ઈશ્વરે આપેલી શક્તિનો જે સદુપયોગ કરવામાં આવે તો માણસ તેમજ સ્ત્રી, જીવાન તેમજ વૃદ્ધ, નિર્વૈન વા ધનવાન, ઉચ્ચ વા નીચ, શિક્ષિત કે અશિક્ષિત દરેક પોતાની પરિસ્થિતિમાં રહીને ખીજઓને ધણી સહાય આપી શકે અને પોતાના જમાનામાં કલ્યાણનાં સાધન બની શકે.

શાર્પ.

એક દિવસ એવો આવનાર છે કે જ્યારે આપણામાંથી ઘણાને, આપણે જેટલા પૈસાનું ગરીબને દાન કર્યું છે તે પૈસા તેટલા રૂપીઆ આપ્યા બરાબર જણાશે, અને અજ્ઞાત અથવા દુઃખી મનુષ્યોને માટે આપણી પાસે વારંવાર માગવા આવીને પશ્ચવનાશઓ આપણા મોટા ઉપકારક જણાશે અને ધનવાનોને ત્યાં અનેક પાનીઓવાળાં ઘણા દિવસનાં જમણો કરતાં ગરીબની કુંપડીમાં ગાળેલી ઘડીઓ વધારે કિંમતી જણાશે.

જે. સ્ટૉકર.

માણસનું ખરૂં જીવન અને સુખ ઈશ્વરે રહેલું જેવો કરવા ધાર્યો હોય તેવો થવામાં, જે ઉચ્ચ જીવનને માટે તેને જન્મ આપ્યો હોય તે પ્રમાણે જીવવામાં, દુઃખમાં ઈશ્વરના બલિદાન તરીકે હોમાવામાં,

ધાર્મિક અને પારમાર્થિક કાર્યો કરવામાંજ રહેલું છે. સ્નેહ એજ ઈશ્વરી નિયમનું પાલન છે અને પ્રાણિ માત્રનું જીવનકાર્ય છે.

જે. સર્વિસ.

માણસો કહે છે કે તેઓ પોતાના જાતિબંધુઓના સર્વ કાર્યને માટે જવાબદાર નથી; પરંતુ પોતાના દષ્ટાંતથી જેટલા પ્રમાણમાં રહેમને (જનવર્ગને) દુઃખ વા હાનિ થઈ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ દોષિતજ છે. જે આ મહાન સત્ય રાષ્ટ્રના અર્ધા ભાગને સંપૂર્ણ રીતે સમજાય તો બાકીનો અર્ધો ભાગ જલદીથી સુધરશે; જે અમીર અને મધ્યમ વર્ગ આ મહાન સત્યને સ્વિકારી તે પ્રમાણે વર્તે તો અર્ધો વિજય મળી રહે.

જેમ્સ સ્મિથ.

પ્રભાતમાં ઉઠતાંની સાથે એક જાતબંધુને સુખી કરવાનો નિશ્ચય કરો. આ કામ સહેલું છે. જીનું વસ્ત્ર જરૂરવાળા માણસને આપી શકાય, ઉદોગવાળા મનુષ્ય પ્રત્યે મધુર શબ્દ બોલવામાં આવે, પ્રયત્ન કરનારને પ્રોત્સાહક વચન કહેવામાં આવે, આ વસ્તુઓ હવે જેવી હલકી લાગે છે છતાં ચોવીસે કલાક કરી શકાય તેવી અને તેટલી છે. સહેલામાં સહેલા ગણિતના હિસાબ પ્રમાણે આનું પરિણામ તપાસીએ. જે દરરોજ એક માણસને સુખી કરી શકાય તો વર્ષના ૩૬૫ દિવસ પ્રમાણે ૩૬૫ ગણના સેવા જીવન દરમિયાન થોડા વખત પુરતા પણ ૧૪૬૦૦ મનુષ્યોને તમે સુખી કરી શકો.

સીડની સ્મિથ.

મનુષ્યની સંપૂર્ણતા ઈશ્વરની પૂજા કરવામાં અને નીતિના નિયમોનું અનુસરણ કરવામાંજ રહેલી નથી, પરંતુ દયામાં છે. જેનામાં દયા છે તેજ મુક્તિ માટેની આવશ્યક વસ્તુ મેળવી શક્યો છે. સેવોનરોહી.

ખરે માણસ પોતે એકલો સુખ ભોગવી શકતો નથી. બીજને

સુખ આપવામાં તે આનંદ માને છે, અને ત્હેમને ચાહે છે, કાશ્ય કે ત્હેના સુખનો સર્વ આધાર ખીજના સુખ પર છે. રૂઝ માણસના નામ અને દર્શનથીજ સદ્વૃત્તિ જન્મે છે અને આપણુ બધાને તે પ્રમાણે જીવન ગાળવામાં સહાય મળે છે. આર. એલ. સ્ટીવન્સન.

માનવ હૃદયમાં અનુભવાતા ઉત્તમ આનંદને હમે અનુભવવા માગો છો ? ત્હમારા હૃદયમાં અધારે પડી રહેલા તે આત્મ મૂલ્યવાન ખજાનાને પ્રકાશીત કરી ભોગવવાની ઇચ્છા છે ? તો ખીજનોજ વિચાર કરો અને ત્હેમને માટેજ કામ કરો અને ત્હમારી જાતને છેક પાછળ રાખો. મનુષ્ય જાતને બાધખંડેન સમાન ગણો અને તેમના પ્રત્યે ઉદાર અને માયાળુ થાઓ. ડબ્લ્યુ સ્નેડ.

ત્હમારી અંદરના દયાના ખજાનાનું રક્ષણ કરો. જરા પણ શંકા વગર કેવી રીતે આપવું; દિલગીરી સિવાય કેવી રીતે ગુમાવવું; અત નીચતા સિવાય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું; તે શીખો. ત્હમાસ સ્નેહીઓના સુખદારા ત્હમારા પોતાના અપૂર્ણ સુખને સંપૂર્ણ સુખ બનાવતાં શીખો. ભાવિ જીવનમાં શ્રદ્ધા રાખો. પ્રભુનાં સર્વ બાળકો તરફ સ્નેહ રાખો.

બ્યોર્ન સેન્ડ.

મનુષ્ય માત્રનાં હૃદય અનુકંપાને માટે પોકારી રહ્યાં છે. જેવી રીતે હરણ પાણીના ઝરણને માટે તલપે છે તેવી રીતે આત્મા અનુકંપાને માટે તૃપ્તાતુર રહે છે. ઉચ્ચ અને નીચ, પૈસાદાર અને ગરીબ, જીવાન તેમજ વૃદ્ધ તેની ઇચ્છા કરે છે. તે જીવનની ગુપ્ત ચાવી છે. એટલાજ માટે નહિ, પરંતુ ત્હેમના સ્વભાવથીજ તેઓ ત્હેને માટે ભૂખ્યા છે. ગરીબ બીખારી પૈસાદાર માણસ પાસે અત્રની ભિક્ષા માગે છે, પરંતુ અન્દરથી તો તે દાતાના સાતુકંપ સ્મિતથીજ વધારે રાજી થાય છે. દ્રવ્યનો અપૂટ ભંડાર અનુકંપાના અણુની તોલે આવતો નથી. અર્વિંદ માણસ પણ કૃતસન્ની હેતુભરી પૂંછડી હાલવાથી

રાજ થાય છે. પુષ્પ ઉષ્મા સિવાય ટકી શકતું નથી. અનુકંપા વિના જીવન પણ અશક્ય છે. અનુકંપા વિના ઉદ્યોગગૃહમાં ગરીબ માણસને રોજ માટે રોકવાં એ રહેમને બીજા મનુષ્યોના સહવાસથી અલગ અધારી ખોમાં કેદ રાખવા સમાન છે. સૂર્યને વિશ્વમાંથી લપ્ત દ્યો, પરંતુ અનુકંપા રહેવા દો. કાનની સાંભળવાની શક્તિ અને આંખની જોવાની શક્તિ બંને જતી રહે, પરંતુ અનુકંપા સિવાય ચાલી શકશે નહિ. અનુકંપા સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ જતી રહે તેની ચિન્તા નથી. અનુકંપા વિનાનું જીવન વ્યર્થજ છે. નિરાશ થએલા મનુષ્ય પણ અનુકંપાનો સ્પર્શ થતાં પોતાનું ઢળી પડેલું શિર ઉઠ્યું કરીને આનંદ કરશે. અનુકંપા સ્નેહની પાંખોને એવો વેગ આપે છે કે તે સ્વર્ગનાં દ્વાર સુધી પહોંચી જાય છે. નિરાશ થએલા માટે તે રામચાણુ ઉપાય છે. લોભીનું તે અમૃત છે, અને બધાને બંધુભાવની લાગણીથી એક કરે છે.

ડેવીડ સીન્કલેર.

જે દયાથી સામાનું સ્વતંત્રતાનું અભિમાન અને ભિક્ષાવૃત્તિની લજ્જા નાશ પામે છે તે દયા ખરાબ છે.

સધે.

બીજાને માટે બહુ લાગણી થાય, પોતાની જાતને વિસરી જવાય, સ્વાર્થને અંકુશમાં રખાય અને ઉચ્ચ સ્નેહમાં મગ્ન થવાય, ત્યારેજ માનવ જીવન સંપૂર્ણ બને છે.

એડમ સ્મીથ.

બીજાં કાર્યો કરતાં દાન એ માણસનું ચારિત્ર વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

સાઉથ.

દુનીઆમાં વસ્તુઓના દાનરૂપે દયા ધણી બતાવાય છે, પરંતુ વિચાર અને વાણીરૂપે થોડીજ દયા બતાવવામાં આવે છે. પી. સીડની.

પ્રેમભરી ભાષા એજ ધર્મની ખરી ભાષા છે. સેએટીઅર.

બીજાની આંખમાંથી વહેતાં અશ્રુ લુંછવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ ખરી કીર્તિ છે.

હેન્રી એસ. સ્ટન.

જેમ સુવર્ણ સર્વ ધાતુઓમાં શ્રેષ્ઠ, મોઘું, સુંદર અને ટકાકે છે તથા જવલ્લેજ મળી આવે છે, તેવીજ રીતે દયા સર્વ સહગુણમાં શ્રેષ્ઠ અને સુંદર છે. તે અટકતી નથી, પરંતુ કાયમ રહે છે. સ્પેન્સર.

આપણા સ્નેહીઓ પ્રત્યે ઉચ્ચારેલાં કામળ વચનો અને કરેલાં સ્નેહપૂર્ણ કાર્યો અમર બીજ છે. તેઓ આપણા પોતાનાજ જીવનમાં નહિ, પરંતુ આપણા વંશજોનાં જીવનમાં પણ શાશ્વત સૌંદર્ય સહિત ઉગી નીકળશે.

સી. એસ. સ્પેન્સર.

જહાલા મિત્ર, ત્હમે જે કામ કર્યું હોય તે નહિ, પરંતુ ત્હમે જે કામ ન કર્યું હોય તેજ ત્હમારા હૃદયને અસ્ત પામતા સૂર્યની પેઠે દુઃખ દે છે.

વિસારે પડેલો કામળ શબ્દ, લખવાનો રહી ગએલો એક પત્ર અને મોકલવાનાં રહી ગએલાં પુષ્પો, ત્હમને રાત્રે ભૂતની માફક સ્વપ્નમાં દેખાશે.

ત્હમારા ભાગના રસ્તા ઉપર પડેલો અને અથડાતો પથ્થર ત્હમારે દૂર કરવો જોઈતો હતો. શું ત્હમે કામમાં એટલા બધા પ્રયત્ન થયા હતા કે સાચા હૃદયની સલાહ આપવાનો પણ ત્હમને અવકાશ નહોતો મળ્યો? દયાનાં આવાં આવાં ન્હાનાં કાર્યો જો કે જલ્દીથી ભૂલી જવાય છે છતાં મનુષ્યને દેવ બનવાના એજ ખરા પ્રસંગો છે.

એમ. ઈ. સેન્ડર.

બીજા ત્હમને ચહાય એવી ત્હમારી ઇચ્છા છે? તો ત્હમારે પ્રથમ ચહાવું જોઈશે. આ દુનીઆમાં બીજા કોઈ પણ જાતના દ્રવ્યથી શ્રેમ ખરીદી શકાતો નથી. સ્નેહના ઝરાને માટે પહોળા પટવાળા નહેરો તૈયાર કરો; કારણકે તે ઝરણુ એવું ભરપુર છે કે તેને ઝીલનાર દરેક સ્થળે તે ઉભરાઈ જશે.

આમ છતાં જો કોઈ પણ વેળાએ આવી નહેરો તૈયાર કરવાનું

કામ પડતું મૂકવામાં આવશે તો સ્નેહનો ઝરો પોતેજ સુકાઈને સોસાઈ જશે. જે આપણે તે સ્વર્ગીય વસ્તુને આપણી પાસે રાખવા માગતા હોઈએ તો તેને આપણે ખીજને વહેંચી આપવી જોઈએ. જે ધડીએ આપણે તે આપવાની બંધ કરીશું તેજ ધડીથી આપણી પાસેથી પણ તે જતી રહેશે, કારણ કે સ્નેહનો એવો નિયમ છે.

આર. સિ. ટ્રેનચ.

જે જીવન સર્વને સ્નેહથી સ્પર્શે છે તેજ સંપૂર્ણ, સમૃદ્ધિવાન, સુંદર શક્તિપૂર્ણ, અને નિરંતર ખીલતું હોય છે.

જગતમાં સ્નેહ રેડો, અને સર્વ શ્રેય અને પ્રભાભર્યું સ્વર્ગ દુનિયામાંજ આપણે અનુભવીશું.

સ્નેહ એજ સર્વસ્વ છે. તેજ જીવનની ચાવી છે, અને તેની સત્તાથી સમગ્ર જગત ચાલે છે.

આર. ડબ્લ્યુ. ટ્રાઉન.

જ્યારે ત્હમે કોઈ પણ વસ્તુનું દાન કરે ત્યારે જે તે આપના ખાતર કંઈ પણ ખાસ ત્યાગ ત્હમારે કરવો પડ્યો ન હોય તો તે દાનનું માન ખાટતા નહિ.

જે માણસ બળતું ધર કૃષ્ણાર્પણ કરે છે તેનામાં જરા પણ ઉદારતા નથી; કારણકે દાનનું તત્ત્વ ત્યાગ છે.

હેન્રી ટેલર.

“સ્નેહ” એ કર્તવ્ય અને તેથી પણ કંઈક વિશેષ છે. સ્નેહ કર્તવ્યરૂપી થડવાળું ભવ્ય વૃક્ષ છે.

ગમે તેવું અદ્ય જણાતું કર્તવ્ય કરવાની દરેક પ્રેરણા ઈશ્વર તરફથીજ આપણને મળે છે.

ટેમ્પલ.

ઉન્નત સ્વભાવનાં મનુષ્યો જ્યારે ખીજને પોતાના સુખમાં ભાગ લેતાં જુએ છે ત્યારેજ પોતાને સુખી ગણે છે.

જ્યારે આપણે કોઈ પણ સદ્ગુણને માટે પ્રાર્થના કરતા હોઈએ ત્યારે આપણે તેને કેળવવો જોઈએ તથા તેને માટે પ્રાર્થના કરવી

જોઈએ. પ્રાર્થનાનાં વચનો એજ ત્હમારા જીવનના નિયમો હોવા જોઈએ. ઈશ્વરને કરેલી દરેક આજીજી મનુષ્યને માટે ઉપદેશ છે, તેથી કરીને પ્રાર્થનાને કર્તવ્ય અને મુક્તિનો સરળ રસ્તો માનશો નહિ, પરંતુ કર્તવ્યનો અખંડ ઉપદેશ માનજો. આપણે ઈશ્વર પાસે જે જે માગીએ છીએ તે તે વસ્તુઓની તે આપણી પાસેથી અપેક્ષા રાખે છે; અને જે ત્હમારે ધર્મોપદેશનો સંગ્રહ જોઈતો હોય તો ત્હમારે ફક્ત પ્રાર્થનાનાં પુસ્તકોજ જોવાં જોઈશે.

જેરેમી રલર.

અપકારપર ઉપકાર કરવો એજ સહામા મનુષ્યને જીતવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

ટિલોટ્સન.

દ્રવ્યવાન પુરૂષ જીવન દરમિયાનજ દરરોજ દ્રવ્યને વાપરે એજ ત્હેનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ છે. એવો સમય પણ જરૂર આવશે કે જ્યારે ખડું દોલત મૃત્યુ પાછળ મૂકી જવી એ લગ્નસ્પદ ગણાશે.

આર. ડબ્લ્યુ. ટીવ.

સત્કાર્યની પેઠી કદિ દેવાળું કાઢતી નથી.

થોરો.

માયાળુ શબ્દોને વાતાવરણમાં ઉડવા દો. ત્હેમની અસર કેટલે પહોંચશે એની કોઈને માહિતી નથી.

ડિ. ડબ્લ્યુ. ટેલમેજ.

ત્હારા દુઃખને ભૂલી જઈ ત્હારા બંધુને સહાય કર. સુવર્ણને સેવક બનાવ, તું ત્હેનો દાસ બનીશ નહિ. ભિક્ષુકની ઝોળામાં છૂટે હાથે ભિક્ષા નાખ. આપત્તિના અન્ધકારમાં ગુંગળાતા મનુષ્યને સુખરૂપી પ્રકાશમાં લાવ. સદ્વિચાર કર્યાજ કર; કેમકે ત્હેની પાછળ સત્કાર્ય આવશેજ.

ટેનિસન.

સ્નેહ આપણુ સર્વને કેવી રીતે આશ્વાસન આપે છે, સહાય આપે છે, બળ આપે છે, અને આપણો ઉદ્ધાર કરે છે તે જો. જીવનને મધુર અને સુંદર બનાવનારા કલ્યાણકારી અસંખ્ય પ્રસંગો સ્નેહમાંથીજ આપણને મળે છે.

સેલિયા થૅન્કસ્ટર.

ખરેખર જે સેવાનાં કાર્યો કરવાની શક્તિ આપણી પાસેથી લઈ લેવામાં આવે તો આપણું જીવન ઘણું દયાપાત્ર બને. જે દયાનું ઝરણુ આપણા હૃદયમાંથી સૂકાઈ જવાનો સંભવ હોય તો પછી આપણને આનંદ અને ઉત્સાહની આશાજ ન રહે. જે માણસ દાન કરી શકે છે તે દાન લેનાર કરતાં ખરેખર વધારે પ્રાપ્ત કરે છે. અરે ! દાનથીજ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિથી ઉદ્ભવતી નિર્દયતા તથા સંયય કરી રાખવાની કૃરતા દૂર થાય છે. આપણાથી હલકી પંક્તિનાં દુઃખી મનુષ્યોને આપણા દ્રવ્યમાંથી કંઈક આપવાથીજ “ આપણે સર્વ એકજ પિતાનાં સંતાનો છીએ ” એ વાત આપણને યાદ રહી શકે છે. ટીકનું

આપણુ દરેક અનુકંપા રાખી શકીએ, પરંતુ ત્હેને પૂર્ણ રીતે સ્હમજવી એ વધારે માર્મિક વાત છે. જે માણસ નિઃસ્વાર્થપણે અનુકંપા રાખી સ્વાર્થને તદ્દન વિસરી જાય છે અને ડોળ કરતો નથી, તેજ વિરલ અને શ્રેષ્ઠ છે.

એન. થેકરે.

જે દિવસે આપણે બીજના દુઃખનો વિચાર કરીએ છીએ તેજ સર્વથી વધુ સુખકારક દિવસ છે. પોતાની જાતને ભૂલતાંની સાથેજ આપણે ખરૂં જીવન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, અને સત્કાર્યથી મળતા સુખને લીધે આપણું ભાવી જીવન વધારે સુંદર બને છે.

આર. એચ. થૉર્પ.

જે સદ્ગુણી મનુષ્યો બીજના કલ્યાણાર્થેજ પોતાના ગુણોનો ઉપયોગ કરે અને ગર્વિષ્ઠ બની બીજના દોષ માટે તિરસ્કારને બદલે સહાનુભૂતિ દર્શાવે તો કેટલાં બધાં મનુષ્યોને તેઓ સન્માર્ગે વાળી શકે ?

અશર.

જે સમયનો દુરુપયોગ કર્યો છે ત્હેને માટે કંઈ ઉપાય નથી; આજસમાં ગુમાવેલા સમયને માટે ઇલાજ નથી. આજસ પોતેજ એવી ભારે શિક્ષા છે કે જે પ્રવૃત્તિશીલ મનુષ્યોએ કદિ અનુભવી વા

કલ્પેલી પણ ન હોય. અરે ! ત્હારી જાતને તું એ શિક્ષા દેતો નહિ.

મ્હને ખબર છે કે આ મનુષ્ય જીવન મ્હને ઉન્નત કાર્યો કરવાને માટે, નહિ કે સ્વાર્ધને માટે આપવામાં આવ્યું હતું. ને નિર્-
ર્થક સ્વપ્નોમાં વ્યતીત કરવાનું નહોતું, પરન્તુ પોતાની જાતને સુધારવાને માટે અને મનુષ્ય જાતિની સેવા કરવાને માટેજ શ્રેષ્ઠ શક્તિએ આપવામાં આવી છે. માણસે પોતે બહારથી દેખાય છે ત્હેના કરતાં વધારે સારા બનવું જોઈએ; અને ત્હેણે પોતાનાં કાર્યોને એવી રીતે યોજવાં જોઈએ તથા મનને એવી રીતે કેળવવું જોઈએ કે જેથી દુનિયા સુંદર બને, અને ભવિષ્યમાં સ્વર્ગની આશા રહે.

આંખેડવર.

ત્હમારામાં સ્નેહ હોય ત્યાં સુધી ત્હેને ખિલવો અને ત્હેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરો. સત્કાર્યોના અનુકરણથી અને સહવસ્તુના દર્શનથી ત્હેને પોષો. ઈશ્વરને તે દ્વારા ત્હમારા હૃદયમાં દાખલ થવા પ્રાર્થના કરો. ત્હમારા પતિને, ત્હમારી પત્નીને, બાળકોને, નોકરોને, શેડને, બાઈ બહેનોને, પડોશીને, આપારીઓને, તેમજ ત્હમારા મિત્રોને ચ્હાઓ, અને માતો કે ત્હમને આ જગતમાં દયાનાં કાર્યો કરવા મોકલ્યા છે. આ રીતે ઈશ્વરને ઝાળખો.

વાંટસી.

દયા રાજવંશી ગુણ છે. સુખની વાતો કરો. જગત ત્હમારા દુઃખ સિવાય પણ દુઃખીજ છે. કાંઈ પણ રસ્તો તદ્દન વિષમ નથી. સપાટ અને સ્વચ્છ જગ્યા શોધી કહાડો. નિરંતર મનુષ્યોનાં અસંતોષ, દુઃખ અને દરદની વાતો સાંભળતા રહીને તેનાથી કંટાળી ગયેલાઓને સુખ આપવાને માટે ત્હેમની સાથે તે સંબંધી વાતો કરો.

જો એકજ દુઃખી કે થાકેલો મનુષ્ય આપણને રસ્તે મળતાં પોતાના દુઃખને સહજ પણ બૂલી જઈ શકે તો જીવન જરૂર સફળ થયું કહેવાય.

જો આપણે એક દુઃખી મનુષ્યને નુકસાનમાં રહેલો લાભ સહ-
મજાવી શકીએ તો આપણે જીવનના વિષમ પ્રસંગોમાં જે સહન કર્યું
તેનો બદલો આપણને મળી ચૂક્યો ગણાય.

જો આપણા કોઈ પણ કાર્યથી વા વચનથી કોઈ નિરાશ થયે-
લાને આશા મળે અથવા દુઃખી મનુષ્ય હસે તો આપણું જીવન
સફળ થયું ગણાય.

હે મિત્ર ! એક સ્નેહાળ, કોમળ અને સહૃદય પુરુષ કે જેને
આપણી મુશીબતો અને જરૂરીઆતો સહમજાય છે તે બાબત ઉપાસના,
જીવડા મતમતાંતરોના બપકા, અને ડોળા કરતાં આપણને ઈશ્વરની
વધારે નજદીક લાઇ જાય છે.

જો કે પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યો ખરી કિંમત આંકી શકતાં
નથી, છતાં સ્નેહનો બદલો આખરે સ્નેહ આપેજ છે. સ્વર્ગના મહાન
અને શાશ્વત રાજ્યમાં આંકડે આંકડાનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે
અને ત્યાં સ્નેહનો બદલો મળીજ રહે છે.

ત્યારા સ્નેહનું સંપૂર્ણ રીતે દાન કરે, ત્યારે જીવે સહન કરવા
પડતાં દુઃખને ગણતો નહિ, કારણ કે દુઃખ તો યદને મટી જવાવાળું
છે, જ્યારે સત્કાર્યરૂપી સુંદર સાશ્વત વસ્તુ કદિ નાશ પામતી નથી.

મહાન કાર્ય કરવાની ત્યારે આતુરતા હોય અને ત્યારા મનમાં
મહત્વાકાંક્ષાઓ રમી રહી હોય તો આત્મપરીક્ષા કરી તપાસ રાખ
કે દયાનાં નહાનાં કાર્યો પણ ચૂકાય નહિ.

નિરાશાવાદીને માટે સત્કાર્યોમાંજ આશ્વાસન રહેલું છે. બીજાને
માટે શ્રમ લેનાર પોતાની જરૂરીયાતો વિસરે છે.

દુનિયામાં અસંખ્ય દેવ છે, અનેક ધર્મ અને મૂંઝવણભર્યા
જેવા અનેક પંથો છે, પરંતુ દુઃખી દુનિયાને માટે ખરી જરૂરતી વસ્તુ
તો “ સત્કાર્યો કરવાની કળા ” નીજ છે.

અરે મંદ હૃદય ! સાવધાન થા; જીવનસંઘામના ક્ષેત્રમાં તું આગળ ધપ; દુઃખમય સંસારમાં પ્રવેશ કર અને ઉપયોગી જીવન ગાળ.

જામત થા, એક ઘડી પણ વિલંબ કરીશ નહિ; કારણ કે કાળ ત્હારા જીવનની ઘડીઓ ગણે છે.

જગતને હુદ્ર દ્રવ્યની શોધમાં ફરનારા મનુષ્યે કરતાં સ્વાર્થપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવનારા સાચા સેવકોની ઘણી જરૂર છે. શું હુલો માણસ પોતાના જાતિબંધુઓને દોરી શકશે ? શું અંધ અંધને રસ્તા બતાવી શકશે ? આપણા બંધુઓને સુધારવા પહેલાં આપણે પોતાની જાતને અવશ્ય સુધારવી જોઈએ.

જેમ જેમ હું વધારે આપું છું તેમ તેમ મ્હારી પાસે આપવાની વસ્તુઓ વધેજ નય છે. જેમ જેમ વૃત્તિઓપર મ્હને વિજય મળતો ચાલે છે તેમ તેમ ખીજે વધારે વિજય મેળવવાનો બાકી હોય એમ સમજાતું ચાલે છે. શાશ્વત જીવનમાંજ ત્હને સંપૂર્ણ રીતે ચાલી શકાય તેવી લાંબી જીંદગી હોઈ શકે.

ઈશ્વરની દુનિયામાં સ્નેહ આપવોએ નહિ અને તે સ્નેહ મેળવવોએ નહિ એના જેવું બીજું એકે દુઃખ નથી. સ્નેહના વિનિમયમાં જે આનંદ છે તેથીજ જીવન સ્વર્ગીય બને છે.

વિપત્તિને પ્રસંગે મનુષ્યોને આપણા હૃદયની મધુરતાથી શાન્તિ આપવાને બદલે ત્હેમના મૃત્યુ પછી ત્હેમને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીએ તો પણ શું વળે ? સર્ગા સ્નેહીઓના મરવા પછી સ્નેહપૂર્વક ત્હેમના ગુણોનું સ્મરણ કરવું અને પુણ્યો ચદાવવાં વગેરે પ્રકારે દર્શાવાતી મૃદુ લાગણીઓની ગતજીવને શી અપેક્ષા છે ? આવી લાગણીઓની જીવંત કાળમાંજ ત્હેમને ખરી અપેક્ષા હોય છે, કેમકે અનેક જીવંત મનુષ્યો આવી લાગણીઓને અભાવેજ મરણને શરણ થતાં હોય છે.

મોર વિચારને ત્હારા હૃદયમાં દબાવી દે, કારણ કે ત્હેનામાં

ક્ષમર બોલ્યે પણ નાશ કરવાની શક્તિ છે. સ્નેહનોજ વિચાર કર, કદાચ તે વાણીમાં નહિ ઉતરે તોપણ જગતને વધારે પ્રકાશ આપશે.

“વાવીએ તેવું લણીએ.” દુઃખનાં બી વેરી સુખનાં ફળ મેળવી શકાય નહિ. મ્હારી પાસે ભલેને દ્રવ્ય થોડું હોય છતાં મ્હારા માનવ બંધુઓને મદદ કરવાને મારે કાંઈ આપવું જોઈએ. જીંદગીમાં દુઃખી હૃદયોને પ્રોત્સાહક વચન અથવા સુખના વિચારથી પણ આશ્વાસન મળશે.

મ્હારું જીવન કાણુભંગુર છે, મ્હારે આ દુનિયામાં થોડો વખત રહેવાનું છે અને જ્યાં સુધી જીવું ત્યાં સુધી યથાશક્તિ આ સ્થળને વધારે સુંદર અને તેજસ્વી બનાવવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.

ત્હારી પોતાની જાતને છેલ્લામાં છેલ્લી ચલાજે. આસપાસ નજર કર અને ત્હારી સાથે સંચરતા જીવો પ્રત્યેનાં ત્હારાં કર્તવ્યો સ્હમજી લે. ન્હાનાં ન્હાનાં સુંદર કાર્યોથી તેમને સુખી કર અને જગતનાં દુઃખના ભાર સહન કરવામાં ત્હેમને સહાય આપ.

મ્હેં મ્હારી કમાણીમાંથી થોડું દ્રવ્ય એક ભિટ્ટુકને આપ્યું. તેણે તે ખેરચી નાખ્યું અને ફરી આવ્યો અને ફરી આપ્યું. છતાં પણ પાછો તે પહેલાંની પેઠે ભૂખ્યો અને હાંડીથી થરથરતો હતો. મ્હેં ત્હેને ઉપદેશ આપ્યો અને તેણે મ્હારા ઉપદેશદ્વારા પુષ્ટ વસ્ત્રોવડે આચ્છાદિત અને સુખપૂર્ણ દિવ્ય અંતરાત્માને ઓળખ્યો. ત્યારથી તેણે ભિક્ષા-વૃત્તિ ત્યજી દીધી.

અત્યંત સ્નેહ રાખ. પૃથ્વીપર દુઃખો પુષ્કળ છે. અને ત્યાં મા-ધુર્ય રેડ. કોઈ પણ મનુષ્ય એવા સમ્પત હૃદયનો નથી કે જે સ્નેહને વશ ન થાય. મનુષ્યનું મૂળજ સ્નેહ છે. ઈશ્વરની યોજનામાં દ્રેપને તો સ્થાનજ નહોતું.

અત્યંત સ્નેહ રાખ. શંકાશીલ સ્વભાવથી માનવ આત્માઓ

સંકુચિત બને છે; ત્હેમને સ્નેહની ઉખા આપ અને તેઓ ખીલશે. ધર્મના વાડા કરતાં સ્નેહ મનુષ્યોને અધમ સ્થિતિમાંથી ઉન્નત અને સુંદર પાંચે દોરી જાય છે. જગત જે આ સત્ય સ્નેહમજે તો કેવું સારું!

અત્યન્ત સ્નેહ રાખ. ઉદારતાથી દાન આપવામાં જરા પણ નુકસાન થતું નથી. દાન ગ્રહણ કરવા કરતાં દાન આપવું એજ વધારે સુખકારક છે. જેનામાં બહુ સ્નેહ હોય છે તેજ જીવનનું મૂલ્ય સ્નેહમજે છે. સુખ દુઃખના સર્વ પ્રસંગોએ સ્નેહ રાખ. જગતમાં એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે સ્નેહને વશ ન હોય.

જે સર્વતા પર સ્નેહ રાખે છે; જે અપકારપર ઉપકાર કરે છે; જે કોંઈ મનુષ્ય પ્રત્યે અમીભરી દષ્ટિ નાખે છે; જે થાકેલા મનુષ્યને નવો ઉત્સાહ આપે છે; જે આશાને બળ આપે છે, અને જે જગતમાં સુખ વેરે છે, તેજ ઈશ્વરનો પુત્ર છે.

એકાંત શુદ્ધમાં વા મઠમાં અથવા કોઈ બીજી દુનિયામાં નહિ, પરંતુ આ મૃત્યુલોકમાં આપણે સેવા કરવી અને સ્નેહ રાખવો એ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આપણા માનવ નિયમોની અંધાધુનીમાં પણ જગતનું મૂળ “સ્નેહ”જ સર્વોપરી સત્તા ભોગવે છે. ઈશ્વરનામાં સ્નેહ એટલો બધો હતો કે ત્હેના વિચારોમાંથી જ્યોતિ ઉત્પન્ન થઈ, અને આવા પવિત્ર ભાવમાંથી સૃષ્ટિનો જન્મ થયો. જે મનુષ્યનું હૃદય આવા પવિત્ર પ્રકાશથી ઉજ્જળ બન્યું છે, ત્હેને પ્રભુ, માણસ અને પશુ પક્ષી સર્વ પોતાના સગાંસહોદર લાગે છે.

આખા દિવસમાં સહવારથી સાંજ સુધીમાં કોઈ પણ મનુષ્ય વા પશુ પ્રત્યેની મહારી સેવાથી જગત વધારે સુખી બન્યું છે કે નહિ ત્હેની મહારે આત્મપરીક્ષા લેવી જોઈએ.

ક્યાથી આવ્યો અને ક્યાં જઈશ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ એટલું તો હું જાણું છું કે હું આ સુખ દુઃખથી ભરેલી દુનિયામાં વાસ કરું છું. વળી ધુમ્મસ અને અન્ધકારમાં એક બીજું સત્ય પણ મહારી દષ્ટિ સમક્ષ તરવરે છે કે મહારી શક્તિ પ્રમાણે દરરોજ અને હરપળે તે સુખ દુઃખમાં હું વધારો કે ઘટાડો કરી શકું તેમ છું.

હે મિત્ર! કોઈ કોઈ સમયે જીવનપથમાં થોભી જઈને વિપથ ગએલાઓને શોધી કાઢી તેમને સાચા માર્ગપર પાછા લાવવાને પૂરતો વખત છે. થોભીને બીજાનો ભાર ઉંચકી લેવાથી આપણો પોતાનો ભાર પણ ઓછો થાય છે અને આખરે આપણને લાભજ થાય છે.

જગત્ સાફ થાય એવી તમારી ઇચ્છા છે? તો હું કહું છું તે સાંભળો. ત્હમારાં કૃત્યો તરફ જરાજરા નજર રાખી ત્હમને હમ્મેશાં સત્ય અને સીધે રસ્તે રાખો. ત્હમારા મનમાંથી સ્વાર્થવૃત્તિને દૂર કરી, ત્હમારા વિચારોને વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ બનાવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ત્હમારા નાનકડા જીવનક્ષેત્રને સાગર જેવડું વિશાળ અને નંદનવન સમું સુંદર તથા સુખપ્રદ બનાવી શકશો.

જગત્ના વિશાળ દુઃખ ભંડારમાંથી થોડુંક દુઃખ ઓછું થાય એવું આજે મહારે કાંઈક કરવું જોઈએ કે જેથી આનંદના મહારા અદ્ય સંવયમાં થોડો ઉમેરો કરવાને હું ભાગ્યશાળી થાઉં.

બળાપો કે બડબડાટ કરવાને અને કોઈને આત્માત અથવા વાસ આપવાને માટે આપણને બહુ વખત મળશે નહિ, પરંતુ જો કોઈ બંધુને મદદ કરવાની જરૂર પડે તો આજેજ તે થઈ શકશે.

દુનિયામાં સુખ કરતાં દુઃખ બમણું સન્નિવયલું છે, અને જીવન-કલહમાં મેળવવા જેવું કાંઈ હોય તો તે કોઈ દુઃખી આત્માને સહાય કરવી જોઈ છે.

સૌકર્મ અને ગુણને એકદમ જોઈ શકે તેજ અંક સુધારક છે.

તે પોતાના ડહાપણ અને નિયમિત જીવનથી દોષિતને કપકો આપે છે.

એલા બહીલર વીલ કોકસ.

મરણ પામેલાને મૂલ્યવાન પુષ્પની લાંબી લાંબી માળાઓ અર્પવી
તેના કરતાં એક પણ ગુલાબનું પુષ્પ તેના જીવતાં આપણું તે વધારે
સાફ છે. એક બુધ્ધો આત્મા જન્મત્ લજીને જાય તે પહેલાં તેને સ્નેહ-
પૂર્વક અપાયલું એક પણ ગુલાબનું પુષ્પ પ્રેમના અગાધ સાગરમાં
વધારે ભરતી કરે છે.

શોકની વાતો શામાટે યાદ કરો છો ? ચિંતાના વાદળમાં શા
માટે ઘેરાઓ છો ? આવતી કાલના સુષ્પની શામાટે રાહ જુઓ છો ?
આજનાજ અમૂલ્ય સમયને કેમ ઉદ્ધાસમય બનાવતા નથી ?

નંદનવન તહમાઈજ છે ? તહમને ત્યાં રહેવાની ઇચ્છા છે ? તો
ચાલો અને મનુષ્યનાં દુષ્પત્તે સ્થાને ઉજ્જવલ હાસ્ય વર્ષાવો. એથી
ભવિષ્યના કલ્પિત સ્વર્ગને બદલે આજ સ્થળે તહમને અત્યારેજ
સ્વર્ગ મળશે.

માનવકૃત ધર્મઅન્યોને બદલે જ્યાં “કર્તવ્ય” એજ વિલાસ હોય
અને જ્યાં જીવન સેવાનાં કાર્યોથી ભરપૂર હોય ત્યાંજ તહમને આત્મ-
સંતોષની શ્રેષ્ઠતા જણાશે.

પરમ સુખ તહમને મળી શકે એમ છે. તહમે તેને માટે આજથી
પ્રયત્ન કરવાને ઉત્સુક છો ? જો હો તો જીવન પંથને સ્નેહથી ઉઠાવો,
અને એથી ભવિષ્યના કલ્પિત સ્વર્ગને બદલે આજ સ્થળે તહમને
અત્યારે સ્વર્ગ મળશે.

આપણે ભવિષ્યમાં અતિશય સેવા કરીશું એ તો સમજ્યા; પણ
આજે કેટલી કરી ? આપણે આગળ સોનાના ભંડાર આપીશું એ
ચીક; પણ આજે શું આપ્યું ? આપણે આગળ જતાં બીજાઓના
હૃદયના ભાર ઓછો કરી આસુ લોહીશું; બચને સ્થાને આશાને ઓઢ

શાપીશું; સ્નેહ અને હર્ષનાં વચનો બોલીશું; એ બધુંય ખરું; પરંતુ આજે આમાંનું આપણે શું કર્યું?

આપણે ભવિષ્યમાં દયાળુ થઈશું; પણ આજે કેવા છીએ? આપણે અનાથને આનંદ કરાવીશું; પણ આજે કાંઈ કર્યું? આપણે મહાન સત્ય શોધી કાઢીશું; અચળ શ્રદ્ધાનો ગૂઢ અર્થ બતાવી આપીશું અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના બૂખ્યા આત્માઓને પોષીશું; પણ આજે એમાંનું શું કર્યું? આપણે આમળ જતાં આનંદો ચાખીશું, પણ આજે વાળ્યું શું? આપણે આકાશમાં બંગલા બાંધીશું, પણ આજે શું બાંધ્યું? હે મનુષ્ય! આવાં આવાં હેતુશૂન્ય સ્વપ્નામાં દોર કરવી એ આપણને બહુ મળતું લાગે છે, પણ તે પૈકી આજે અને અહીં આપણે શું કાર્ય કરીએ છીએ? ખરેખર, આજે મહેં શું કર્યું એ પ્રશ્નથીજ આત્મપરીક્ષા થવી જોઈએ, અને ભવિષ્યના તરંગોને સ્વાર્થ-વૃત્તિની છેતરપીંડી તરીકે સમજવા જોઈએ. **નીકસન વોલરમેન.**

ઐતિક, માનસિક કે નૈતિક, ગમે તે પ્રકારની સંપત્તિ જન-સમૂહના કદયાણાર્થેજ વપરાવી જોઈએ. માત્ર ઈશ્વર એકલોજ કાંઈ પણ વસ્તુને પોતાની કહી શકે તેમ છે.

જે સ્નેહને મેળવે છે તેણે વધારેમાં વધારે ઐહિક માન મેળવ્યું છે, પરંતુ જે સ્નેહ દર્શાવે છે તે સ્વર્ગનું રહસ્ય સમજ્યો છે. બીજાને માટે જીવવું, બીજાને માટે સહન કરવું, એજ જીવનનું ખરું તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વનો હર્ષથી સ્વીકાર કરવો તેમાંજ ખરો આનંદ સમાયજો છે.

નિઃસ્વાર્થ સ્વાર્પણ એજ મનુષ્યનો પ્રબળ પ્રભાવ છે.

જેટલા પ્રમાણમાં આપણે પોતાની જાતને વિસ્તરી જેની આપણે સેવા કરીએ છીએ અને જે આપણી સેવા કરે છે, તેમના સમમ જીવન સાથે એકતા અનુભવી શકીએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણે ખરું જીવન ગાળીએ છીએ.

દોષ વિનાના માણસો સંત પુરુષો નથી, પરંતુ જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું છે તેઓજ દોષરહિત છે.

બીજાને માટે કાર્ય કરવાથી આપણી શક્તિની કસોટી થાય છે, અને બીજાને માટે સહન કરવાથી આપણા સ્નેહની કસોટી થાય છે.

પારકાના દુઃખમાં સર્વાંશે સમભાગી બનવાથી જે સુખ મળે છે તેજ જીંદગીનાં સાચામાં સાચાં સુખ છે. વેસ્ટકોટ.

દુઃખથી ઘડાએલો જે માણસ બધા તરફ દયા રાખે છે ત્યેનેજ પોતાનો બોળે ઓછો થતો લાગે છે.

ઓ બંધુ ! ત્યારા જાતિબંધુને આલિંગન આપ; જ્યાં દયાનો વાસ છે ત્યાંજ ધાર્મિક શાન્તિ હોય છે. એક બીજાપર સ્નેહ રાખવો એજ ખરી સેવા છે. દરેક સ્મિત એ સ્તોત્ર છે અને દરેક દયાનું કામ એ પ્રાર્થના છે.

કોઈ દુર્બળ આત્મા હોય તેને મદદ આપવાનું મૂળે બળ આપ; જેને માર્ગ સૂઝતો ન હોય ત્યેને ત્હારી પાસે દોરી લાવું તેમ કર.

દરેક સ્નેહી જીવન આભાર દર્શાવતા સ્તોત્ર સમું છે.

આપણી દરરોજની જરૂરીઆતોનો બોળે ઓછો કરવો એ આપણું કામ છે. એ પ્રભુએ નિર્માણ કરેલું પવિત્રમાં પવિત્ર કામ છે તથા સર્વાંગે સ્વર્ગીય સદેશ છે.

ત્હમારા માર્ગમાં અનેક દુઃખ છે. શ્રદ્ધા, આશા અને ધીરજથી આમળ વધો. દુનીઆ પાપી મનુષ્યોનાં દુઃખ ઓછાં કરવાના અનેક પ્રસંગો ત્હમને આપશે.

અહંતાનો નાશ થયા સિવાય પાપ દૂર કરવાની આશા વ્યર્થ છે. સ્નેહની સેવામાં અહંતાને તો વિસરીજ જ, અને તેમ કરીશ તો પછી દેવદૂતોએ ત્યારા પ્રત્યે બજાવેલા કાર્યનું ઝડપું તું નહિ વાળી શકે તો તેઓ પણ વિસરી જશે. જે એકલો જામ છે ત્યેને માટે

વર્જનો દરવાજો બંધ છે. કોઈ પણ આત્માનો ઉદ્ધાર કરો અને તહામરો ઉદ્ધાર થશે. **બહીરીઅર.**

કોઈ પણ જીવતા પ્રાણી માટે જેને તિરસ્કાર ઉપજે છે તેણે પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓની યોગ્ય ખીલવણી હજી કરી નથી; તહેનામાં વિચારશક્તિ હજી ખીલી નથી.

ન્હાની ન્હાની સેવા પણ ખરીજ સેવા છે. ગરીબ મિત્રોને, તેજસ્વી આત્માઓને કે કોઈને પણ ધિક્કારો નહિ. પોતાની છાયામાં દંકાઈ રહેલાં ઝાકળ બિન્દુઓને મોગરાનો છોડ તાપમાંથી બચાવે છે.

સ્નેહ માયાળુ છે, અને લાંબા કાળ સુધી સહન કરે છે; સ્નેહ નમ્ર છે, અને તેને અનિષ્ટનો વિચાર સરખો આવતો નથી; સ્નેહ પોતે મરણથી પણ વધારે બળવાન છે, તેથી અમારે સ્નેહ જોઈએ છીએ.

પોતાની જાતને શક્તિ આપે અને સુખી બનાવે તેવા દયાના પ્રસંગો મનુષ્યના જીવનપંથમાં પુષ્પોની પેડે પથરાયલા છે.

ડબ્બુ વડજવર્થ.

જેક કે જેન્ક ખીલમાંજ દાનનું સુખ સમાયલું છે એમ નથી. આથી કિચ્ચતર દાન પણ આપી શકાય. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ ધીરજ, સમભાવ, વિચાર અને સલાહનું દાન દઈ શકે.

માનવ જાતની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બળવવાને દ્રવ્યની જરૂર નથી. નિર્ધન કે ધનવાન ગમે તહેને દાન આપવાની અથવા સુખ પ્રસારવાની ઇચ્છા હોય તો તહેને! માર્ગ જડી આવશે.

એલ. બહાઈદીંગ.

ધણે સ્થળે મનુષ્યોને મળવાથી મહેને એવો અનુભવ થયો છે કે જે બીજાની વધારેમાં વધારે સેવા બળવે છે તેજ વધારેમાં વધારે સુખી છે; વધારેમાં વધારે દુઃખી તેજ હોય છે કે જે ઓછામાં ઓછી અન્યની સેવા કરે છે. **બુકર દી. વોશિંગ્ટન.**

જે વધારેમાં વધારે આપે છે તે સારામાં સાફ નથી આપતો, પણ જે સારામાં સાફ આપી શકે છે તેજ વધારેમાં વધારે આપે છે; એવું મ્હાફ માનવું છે. મ્હારાથી પુષ્કળ આપી શકાશે નહિ લ્હેની ફિકર નથી; પણ જેટલું પણ આપીશ તેટલું ભાવપૂર્વકજ આપીશ અને સાધનોની અપૂર્ણતાને લાગણીવરે દૂર કરીશ. જે ભાવથી આપે છે તેજ વધારે આપે છે. **આર્થર વોરિક.**

ખરેખરી સમભાવનામાંજ કવિતા અને સૌંદર્ય રહેલાં છે, એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંજ સત્કાર્યને સંભવ છે.

સમભાવનું ઉચ્ચ અને સખળ સ્વરૂપ માત્ર આંસુ, નિશ્વાસ કે દષ્ટિથી અનુકંપા બતાવવામાંજ નથી, પણ પ્રત્યક્ષ સહાયદ્વારા તે ભાવને મૂર્તસ્વરૂપ આપવામાં છે. **ઓક્ટોવીઅસ વિન્સલો.**

આ જગતમાં આપણે દરેક જે કંઈ બલું કરી શકીએ તે ધણુંજ થોડું હોય છે. સર્વ યુગના સર્વ મનુષ્યો બલું કરવાનું ધારે તો પુષ્કળ કરી શકે. પણ આને માટે દરેક કામ કરનારાએ પોતાના જમાનાનીજ સેવા કરવી જોઈએ અને ભાવિ પ્રજા વધારે કાર્યશીલ બને લ્હેને માટે પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. **ટી. ટી. લુદ્ઝી.**

તમારી સમભાવની શક્તિ વધારવાને, મ્હાની કે મ્હોટી હરેક બાબત તરફ તમારી લાગણીઓ વધારે તીવ્ર અને ઉડી બને તેવી પ્રજાની પ્રાર્થના કરો. માત્ર વિચારના અભાવે દયાનાં કામ કરવાના પ્રસંગ જતા રહે છે. માત્ર બેચાર આશ્વાસનનાં વાક્યોથી પણ કોઈ દરહીનો આખો દિવસ સુખમય બનાવી શકાય છે. ગાડીમાં બેસી ફરવા જવું, નવાં નવાં પુસ્તક વાંચવાં અને પુષ્પ સુંઘવાં વગેરે જેને લ્હમે જીવનની જરૂરીયાતો તરીકે ગણો છો તેવા વૈભવ અને સુખમાં ઘણા દિવસ પડે પૂરાઈ રહેલાં હોય તેમને સમભાગી બનાવી કેટલું બધું સુખ આપી શકો તેમ છો, તેનો વિચાર કરો. બીજાની સ્થિ-

તિમાં આપણી જાતને મૂકીને વિચારો કે “ જો હું અત્યંત કાર્યથી થાકી ગયો હોઉં, માંદો હોઉં કે એકલો પડી ગયો હોઉં તો મને શું ગમે ? ” માટે સમભાવની વૃત્તિ ટેવ બંધાય ત્યાં સુધી કેળવો.

સી. એચ. વિદ્મીન્સન.

ધર્મિયે જેમને અશક્ત બનાવ્યા છે, અને જેઓ મહેનત કરી પોતાનું ગુજરાન કરી શકે તેવા છે, તેમને ભિક્ષા આપવાની સર્વ યોજનાઓ સમાજને સૌથી વધારેમાં વધારે નુકસાન કર્તા છે; પછી તે બહેને સરકારે કરી હોય કે ખાનગી વ્યક્તિઓએ તૈયાર કરી હોય કે ગરીબના કાયદા અનુસાર હોય. તે મનુષ્યોની નૈતિક શક્તિનો નાશ કરે છે. એ રીતે તે આત્માનો ધાત કરે છે, અને દયાનું રૂપ ધારણ કરી અતિશય કૂર બને છે.

જે નિર્દયક આપી દે છે અથવા પોતાની લાગણીઓને ખુશ કરવા કે અપાત્રના કાલાવાલા સાંભળી દાન કરે છે તે આવી અની-તિનાં દૃષ્ટ પરિણામોને માટે પણ જોખમદાર છે. પાત્ર અપાત્ર જોયા વિના વગર વિચાર્યે જે દાન કરવામાં આવે છે તે તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ; કારણ કે તે હંમેશાં અપાત્રેજ અપાય છે. તેથી ભોકો અધમ, સ્વમાનની લાગણી વિનાના બને છે અને તેઓ સદાકાળ ભિક્ષુકવૃત્તિનાજ રહે છે. કુદરતે સ્વાવલંબી બનવા માટે સર્વને શક્તિ આપી છે, અને આ નિયમના અપવાદ એટલા બધા થોડા છે કે તેમને ગણતરીમાં લઈ અગાઉથી તેમને માટે જોગવાઈ કરવાની જરૂર નથી. જેઓ સ્વાશ્રયી છે, અથવા સ્વાશ્રયી બનવાને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમનેજ સહાય આપવાની જરૂર છે. જેઓ અપકારે અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં એવા અશક્ત થઈ ગયા હોય કે પોતાની જાતથી તે રિચતિમાં યોગ્યકૃત્ય સુધારો કરી શકે તેમ ન હોય તેમને સહાય આપવી એ સર્વ મનુષ્યોનો ધર્મ છે, પરંતુ દુષ્ટોને પોષવા

પડશે, અનાથનું રક્ષણ કરવું પડશે, રોગીની સંભાળ લેવી પડશે, એવું એવું ધારી નિયમો ધડવા એ તો જીંદગીમાં થતા સામાન્ય ફેરફારો માટે ઈશ્વરે કરેલા કાયદાને આપણી અગમખુદ્ધિથી અને ડહાપણથી નિરુપયોગી બનાવવા જેવું છે. વાકર.

હું ત્હારી પાસે વિનયયુક્ત સ્નેહની આશા રાખું છું. સુખી મનુષ્યને હાસ્યથી સત્કારવા, રોનારાંનાં આંસુ હોવા, અને ત્હમના હૃદયને સ્નેહપૂર્વક આશ્વાસન આપવા હું ત્હને વિશ્વસિ કરું છું. એ. વેરિંગ.

સત્કાર્યો માનવ હૃદયોમાં બાંધેલાં કીર્તિમન્દિરો સમાન છે.

ઝેનોફોન.

પ્રકીર્ણ લેખો.

લેખક:

સ્વ. અંબાલાલ મોતીભાઈ, પટેલ બી. એ.

શીખ સત્તાનો ઉદયાર્થ.

શીખ અને મરાઠા ઇતિહાસ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે મરાઠાઓના પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ નેતા શિવાજીએ મનની અંદર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ખ્યાલ પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો હતો. તે પ્રજાને દાખલ કરી હતી. તેના સર્વ વિજયો, સર્વ યુદ્ધો અને જૂદા જૂદા દેશોને પોતાના રાજ્ય સાથે એક કરી દેવા; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સમસ્ત હિન્દને, હિન્દુ રાજાની સત્તા નીચે લાવવાનો મહાન ઉદ્દેશ સાધવા અર્થેજ હતી.

પરંતુ શીખ પ્રજાની ઉત્પત્તિ ધાર્મિક મંડળમાંથી થઈ હતી. બાપા નાનકે જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રાજાનીય મુક્તિ નહોતી. મૂર્તિપૂજા પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિના અથવા સમસ્ત જાતિના આચાર-વિચારથી મર્યાદિત થયેલી હોય છે; તેમાં હૃદયના સ્વાતંત્ર્ય કરતાં તેને પરાધીન કેવી રીતે બનાવવું એજ ખૂબી રહેલી છે; નાનકના હૃદયે આવા સંકુચિત ધર્મમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી, અને એ આધ્યાત્મિક મુક્તિ જનસમૂહને મેળવી આપવાના મહાન કાર્ય ખાતે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું.

નાનકના ઉપદેશથી જે લોકો તેના ધર્મમાં બળ્યા તેઓ શીખ એટલે શિષ્ય કહેવાયા. નાત જાતના ભેદ વિના કોઈ પણ મનુષ્ય તે ધર્મમાં દાખલ થઈ શકે, એટલે શરૂઆતથી કોઈને એમ લાગતું નહોતું કે શીખ લોકો કદિ પણ ઇતિહાસમાં જાતિ તરીકે પ્રખ્યાત થશે. પરંતુ મુગલોના જુલમથી નાનકના શિષ્યોનું એક મંડળ બન્યું, અને તેમણે જનસમૂહને ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય ત્યજી પોતાની જાતિનું પરધર્મીઓના જુલમ અને તેથી થતા વિનાશમાંથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સ્વિકાર્યું. ખરું જોતાં આ કાર્ય ધર્મોપદેશકનું નથી, પરંતુ સેનાધિપતિ

અને રાજનીતિ નીપુણનું છે. ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એ ખીજા પ્રકારનો પુરૂષ હતો. તહેનામાં એટલી અધી ખંત હતી કે પોતાના શિષ્યોને શત્રુના જુદમની સામે કટિબદ્ધ કરવાને તે સર્વ રીતે શક્તિમાન હતો. તહેણે ધાર્મિક સમાજનાં માણસોમાંથી યોદ્ધાઓ બનાવ્યા, અને ઉપદેશકની-ધર્મ ગુરૂની જગ્યા ખાલી રાખી.

ગુરૂ નાનકે જે આધ્યાત્મિક મુક્તિને સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણી હતી તે બાવનાને ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ નિરંતર લક્ષમાં રાખી શક્યો નહિ; પાર્થિવ શત્રુઓના જુદમમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાને તહેણે અતિશય સંતોજ કરી. ખરૂં છે કે શિક્ષણના આ ફેરફારથી શીખ જુસ્સો કાણુવાર ઇતિહાસનાં પાનાંપર બહુજ ઝગઝગ્યો, ખરૂં છે કે તેથી શીખ લોકોમાં લડાયક ગુણ ખીલ્યો; પરંતુ ત્યાંજ આગળ બાબા નાનકે ઉચ્ચ માર્ગે ઉડયન કરવાને માટે જે આધ્યાત્મિક સામગ્રી આપી હતી તે ખૂટી પડી, ત્યાંજ આગળ તહેમની પ્રગતિ અટકી પડી.

ત્યારથીજ આપણને વિગ્રહ અને વિજયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ મુગલ બાગ મંદ પડતું ગયું, અને શીખ લોકો તહેમની સાથેના વિગ્રહોમાંથી વિજય મેળવતા ગયા, તેમ તેમ સ્વરક્ષણ ખાતર કરવાં પડેલાં યુદ્ધો અંધ પડતાં ગયાં, અને સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બળવત્તર થતી ગઈ. જ્યાં સુધી આપણાં શત્રુઓ પ્રગળ હોય છે ત્યાં સુધીજ સ્વરક્ષણની કલ્પના આપણાં મનમાં જન્મત રહે છે, અને સર્વનો એક શત્રુ છે એ ખ્યાલથી આપણે બધા એક તારથી જોડાએલા હોઈએ છીએ; પણ જ્યારે બાહ્ય દયાણુ દૂર થાય છે ત્યારે વિજયથી મસ્ત બનેલો જુસ્સો ખીજા કોઈ પણ રીતે અંકુશમાં રહેતો નથી. સ્વરક્ષણ માટે કરેલા વિગ્રહથી લડાયક જુસ્સો ખીલે છે, પરંતુ વિજયથી મદમસ્ત બન્યા પછી એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે પરદેશ જીતવાની વૃત્તિને દબાવીને

માત્ર પોતાના સમાજનીજ સુવ્યવસ્થા કરવામાં રોકાઈ શકે.

આ કાર્ય કરી શકે એવી એક શક્તિ હતી; પરંતુ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે જાતિની લાલિષ્ઠ જરૂરીઆત પૂરી પાડવાની અનિવાર્ય જમ્જમાના બળથી દોરવાઈ એ શક્તિને તદ્દન દાખી દીધી. શીખ લોકોને ખીજે ગુરૂ આપવાને બદલે તહેણે તરવાર વારસામાં મોંપા. હૈના મરણ પછી નાનકે ઉપદેશોનું મહાન સત્ય ‘અન્થ સાહેબ’ નામના પુસ્તકમાં બંધ કરી મૂકવામાં આવ્યું. ગુરૂઓની પરંપરાથી માનવ હૃદયને પવિત્ર બનાવતું આધ્યાત્મિક જગતું વહન સજીવ ઝરણુની પેઠે વહી રહ્યું હતું, તે જગ વહેતું હવે અટકી પડ્યું. તે એક તળાવના પાણીની માફક બદ્ધ થઈ ગયું. ત્યારથી શીખ લોકોનું બળ લોભમાં ઝપાટાબંધ વહેવા લાગ્યું, અને કોઈ તહેને અંકુશમાં રાખી શકે તેમ નહોતું. દેવતાઓ અદૃશ્ય થયા, રાક્ષસો રંગભૂમિપર ઉતરી આવ્યા, લૂંટફાટ અને પક્ષાપક્ષીનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર પ્રવર્તી રહ્યું. આવી આત્મધાતક અવ્યવસ્થા દરમિયાન રણુછતસિંહે દેખા દીધી. તહેણે શીખ લોકોને કેટલોક સમય એકત્રિત રાખ્યા, પરંતુ તે પણ બળવડેજ. તહેણે ખીજા બધાને પોતાને વશ કર્યા, કારણ કે તે સર્વથી વધારે બળવાન હતો.

જે માત્ર બળવડેજ સર્વને એકત્રિત કરે છે તે ખીજાને નિર્બળ બનાવીનેજ તેમ કરી શકે છે. અરે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એથી ખરાબ તો એ છે કે તે સાચા સંપત્તિ સાધવત મૂળ કારણ જે સ્નેહ છે તહેને દખાવી દબનેજ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાનો સ્વાર્થ હેતુ સાધવાને માટેજ રણુછતસિંહે શીખ લોકોને બળે અને કળે વશ કરી એકત્રિત કર્યા. તહેણે તહેમના હૃદયમાં એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું બળ રેડ્યું નહોતું કે તહેના મરણ પછી પણ તેઓ એક રહી શકે. અનિવાર્ય પ્રપંચ અને ખંતથી માણસ પોતાનો

સ્વાર્થી હેતુ કેવી રીતે સાધી શકે ત્હેનો એ દાખલો છે.

ત્હેના લોભને મર્યાદા નહોતી, અને ત્હેની વિષયાસક્ત વૃત્તિ-પર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. તે સ્તુતિને પાત્ર એટલો માટેજ છે કે તે પોતાની ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને કદિ ગભરાયો નહોતો. એક વાર અને એકજ વાર ત્હેણે પોતાની અનિવાર્ય ઇચ્છાને દાખમાં રાખી તે એ કે ત્હેના પ્રયત્ન લોભની વૃત્તિથી તે કદિ પણ અંગ્રેજ સરહદમાં પ્રવેશ કરવા પ્રેરાયો નહોતો, ત્યાંજ આગળ ત્હેના સ્વાર્થે હદ દીઠી.

છતાં ત્હેને વિજય પ્રાપ્ત થયો. વિજયનાં દૃષ્ટાન્તોથી માણસ મહા મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. એવાં દૃષ્ટાન્તો આપણી સમજ શક્તિને દાખી દઈ લોભવૃત્તિને સતેજ કરે છે, -તેઓ આત્મ વિનાશનો માર્ગ દર્શાવે છે.

શીખ ધર્મનો સ્થાપક નાનક ખડુ ત્યાણ અને ઉદાર હોવાથી એના વણિક પિતાએ ત્હેને ખડુ દુઃખ દીધું હતું. મીઠાના વ્યાપારમાં નાનકે કેવી જાતનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે આપણે બધા જાણીએ છીએ. તે નિર્વિન અને અબ્યાવહારિક પુરૂષે એક એવું સામર્થ્ય એકત્ર કર્યું કે જેના પ્રભાવથી જાટ ખેડૂતો મૃત્યુથી કદિ ન ડરે અને દુઃખને કદિ ન મનું ન આપે એવા ધીરવીર બન્યા.

પરંતુ મહારાજ રણજીતસિંહ, દુનિયાદારીની ક્ષતેહન! નમૂનો-જેણે શીખ લોકોના વંશપરંપરાના શત્રુઓને પૂરેપૂરા કચરી નાખ્યા, જે નિષ્ફળતાથી કદિ પણ નાહિંમત બનતો નહિ, અને જેણે મોગલ રાજ્યના સૂર્યાસ્ત સમયે તથા અંગ્રેજ પ્રજાના ઉદય કાળે સંઘ્યા-કાળના આકારને અચાનક પ્રકાશથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું-તે રણજીતસિંહે વારસામાં શું મૂક્યું ? ત્હેણે શીખ પ્રજાને કુસંપ, પરસ્પર અશ્વિવાસ, અને અરાજકતાનો વારસો સોંપ્યો.

શીખનેતાઓ રણજીતસિંહ પાસેથી એટલુંજ શીખ્યા હતા કે “બળાઆના બે ભાગ” છે. ત્હેમને સ્વાર્પણનું શિક્ષણ મળ્યુંજ નહોતું. ધર્મે જય એ સત્ય તેઓ વિસરી ગયા. બીજા શખ્તોમાં કહીએ તો ગરીબ પ્રેમાળ નાનકે જે બળથી શીખ લોકોને એકત્ર કર્યા હતા તે આ બળવાન રાજાએ તદ્દન ભસ્મ કરી નાખ્યું; તેથી શીખ લોકો ખરતા તારાની માફક ઇતિહાસમાં ક્ષણ બર પ્રકાશ્યા, અને પછી હમેશને માટે ખરી પડ્યા.

આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગતિનું ખીલકુલ બળ રહ્યું નથી. તે લોકો એક ન્હાના મંડળમાં ગંઠાય ગયા છે. તે મંડળ વિશાળ બનતું નથી. એકદો વર્ષોથી કોઇ નવો અસામાન્ય ધર્મોપદેશક ત્હેમનામાં થયો નથી. ત્હેમણે જગતના જ્ઞાન, ધર્મ વા ત્હેની પ્રવૃત્તિના સંગ્રહમાં જરા પણ વધારો કર્યો નથી.

બેશક નાનકના શિષ્યો બહુ સારી રીતે યુદ્ધ કરી શકે છે, પરંતુ આપણે કદિ પણ સ્વિકારી શકીએ નહિ કે નાનકનો આધ્યાત્મિક જીવસો વારસામાં પ્રાપ્ત કરનારા લોકો લશ્કરમાં દાખલ થઇ કોઇ વાર કાબુલ તો કોઇ વાર ચીન અને કોઇ વાર આફ્રિકામાં ફક્ત લડવાનેજ જાય એ પરિણામ સર્વોપરી માનપ્રદ છે. નાનકે પોતાનું જીવન એટલા માટે ન્હોતું હોમ્યું કે ત્હેના શિષ્યો જીંદગી-બર લશ્કરની ઊવણીમાં રહી આખી દુનિયામાં ફક્ત ક્વાયત શીખ્યા કરે.

નાનકે પોતાના શિષ્યોને સ્વાર્થ, ધર્મોષતા અને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, ત્હેમનામાં ખરૂં મનુષ્યત્વ સર્વાંશે ખીલે એજ ત્હેનો ઉદ્દેશ હતો. મુર ગોવિન્દસિંહે ક્ષણિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શીખ લોકોને બીજે રસ્તે દોર્યા, અને એ હેતુ કદિ પણ ત્હેમના ધ્યાન બહાર થાય નહિ એટલા માટે ત્હેમને

નવાં નામ, નવો પોશાક, નવાં સાહિત્યો, અને નવી ક્રિયાઓ આપી એ હેતુ હેમના હૃદયમાં બહુ ઉંડાણથી કોતર્યો. આ પ્રમાણે શીખ લોકોની સર્વ માનુષિક શક્તિ એકત્રિત કરી તેને અમુક જિશામાં તહેણે વહેવરાવી. આથી શીખ પ્રજા અમુક બીજામાં ઘટાડા અને ઘટ બની.

જ્યારે શીખ લોકો ખરા સ્વતંત્ર મનુષ્ય ન બનતાં ખાસ હેતુના સાધનજ બન્યા, ત્યારે સખળ રાજ્યએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા હેમનો ઉપયોગ કર્યો, અને અત્યારે પણ સખળના ખાસ સાધન તરીકેજ હેમનો ઉપયોગ થાય છે. હેવીજ રીતે ગ્રીસમાં સ્પાર્ટાએ પોતાના વતનીઓનું સર્વ મનુષ્યત્વ અમુક હેતુની સિદ્ધિને માટે સંકુચિત કરી દીધું તેથી તેઓ યુદ્ધમાં સારી રીતે ધુમી શકતા, પરંતુ હેમની બીજી સર્વ શક્તિઓ દબાઈ ગઈ, કારણ કે લડાયક શક્તિની પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી. આ રીતે માણસો ક્ષણિક હેતુની ખાતર શાશ્વત કલ્યાણનો ભોગ આપે છે, અને ઇતિહાસમાં એવાં ઘણાં દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે, અને હાલ પણ મંડળો આવા અદ્દરદર્શી લોભથી દોરાઈ માણસોનો-ખરા મનુષ્યત્વનો ભોગ આપે છે. આપણે જેને આવા ભોગ આપીએ છીએ તે રક્તબક્ષી રાક્ષસ મંડળી, રાજ્ય, ધર્મ અથવા ચાલતા સમયમાં પ્રિય થઈ પડેલા રાષ્ટ્ર, વગેરે શબ્દનાં રૂપ ધારણ કરે છે.

શીખ પ્રજાનો અન્ત મૂળે બહુ દયાજનક લાગે છે. જ્યારે ગગન ચુમ્મિત ધવલ શિખરપરથી વહેતી સરિતા ઉદ્ધીને મળવા વહેતાં નીરવ બની જઈ રેતાળ રણમાં અદૃશ્ય થાય છે ત્યારે એની નિષ્જાળતા જેમ દુઃખજનક દેખાવ થઈ પડે છે, હેવીજ રીતે પૃથ્વીને પવિત્ર અને ફળદ્રુપ બનાવવા ભક્તના હૃદયમાંથી નીકળતા પ્રભાવશી પવિત્ર સ્વેત સરિતા, સિપાહીઓની છાવણીરૂપી રાતા કાઠવમાંજ વિરમે છે ત્યારે મનુષ્યોને હેમાં કંઈજ ગૌરવ-કંઈજ સુખ લાગતું નથી.

એક દિવસ શીખ ઇતિહાસ વૈરની લાગણીથી વા એવાજ કોઈ
 હુદ્ર હેતુથી દોરવાઈ પોતાનું કુચ્ય ધ્યેય ભૂલી ગયો, અને માનવ
 સંપૂર્ણતાની સપાટીપરથી નીચે પડ્યો, છતાં એ નિયાણુમાં પણ તે
 ગૌરવાન્વિત કાર્ય સાધી શક્યો નહિ. રણજીતસિંહે સ્થાપેલું સામ્રાજ્ય
 રણજીતસિંહનુંજ ન રહ્યું; ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે જે વિગ્રહ કર્યા તે ફક્ત
 શીખ પ્રજનાજ વિગ્રહ ગણાયા. તહેલો પોતાના શિષ્યોથી આગળ
 વધી આખા દેશનો વિચાર કર્યો નહિ.

અહીંજ આગળ મરાઠા ઇતિહાસ શીખ ઇતિહાસથી જૂદો પડે
 છે. શિવાજીએ હિન્દુપ્રજા અને હિન્દુ ધર્મને મોગસોના જુલમમાંથી
 બચાવવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે શીખ પ્રજા અને શીખ ધર્મથી
 વધારે વિશાળ હતાં. એ તો સ્પષ્ટજ છે કે શિવાજીનો હેતુ સમગ્ર
 હિન્દ દેશનો ઇતિહાસ ફરીથી રચવાનો હતો.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ શિવાજીનો લગભગ સમકાલીન હતો. તહેમના
 સમયમાં અકબરની ઉદાર રાજનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો,
 અને તેથી હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન સિવાયના દરેક ધર્મના અને દરેક
 જાતિના લોકોમાં મુસલમાન અમલમાંથી સ્વરક્ષણનો જીસ્સો ઉછળી
 આવ્યો હતો. ખરેખર આખા હિન્દુસ્તાનમાં નવું ધાર્મિક જીવન, આન્તર
 અને બાહ્ય દબાણને લીધે સંચરી રહ્યું હતું. આ નવ ચેતનનો સંચાર
 દક્ષિણના અનેક સાધુઓએ સ્થાપેલાં ભિન્ન ભિન્ન મંડળોમાં ખસ
 કરીને દેખાઈ આવતો હતો. એ તો તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે કે આવી
 આધ્યાત્મિક જાગૃતિમાં ચારંગજેનના ધર્મોપણને પરિણામે શિવાજી
 જેવો વીર આત્મા હિન્દમાં હિન્દુધર્મને શ્રેષ્ઠપદ અપાવવાનું વ્રત લે.

વળી તેજ સમયે હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ ખૂણામાં શીખ ધર્મમાં
 પ્રવર્તી રહેલા નવા જીસ્સાના બળથી શીખ લોકોના હૃદયમાં નવો
 ઉત્સાહ આવ્યો હતો. તેથી કરીને મુગલ રાજના જીલ્મને તેઓ

વશ થયા નહિ, પરંતુ પ્રદીપ્ત અગ્નિથી તેઓ વધારે ઝનુની થયા. પરંતુ જો કે ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજી બન્નેને આન્તર બળ અને બાહ્ય દબાણ સરખું હતું, છતાં પરિણામ બન્નેની આખતમાં ભિન્ન ભિન્ન થયું. મોગલો સાથે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે કરેલા વિગ્રહો દ્વંષ્ટા છવાયા હતા, કારણકે તહેનામાં વૈર અને સ્વરક્ષણની લાગણીજ પ્રબળ હતી; પરંતુ શિવાજીના વિગ્રહો આખી નીસરણીને જડેલાં પગથીઆં જેવા હતા; તે તદ્દન હેતુશૂન્ય, ઉભરાના પરિણામરૂપ નહોતા. તે સર્વ એકજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવ્યા હતા, અને તે હેતુ સમગ્ર હિન્દને સ્વતંત્ર કરી તહેનું બાવી ઉજ્જળવાનો હતો. તેઓ એકાદ ધાર્મિક મંડળમાં પ્રવર્તી રહેલી ચળવળના ચિહ્નરૂપે નહોતા પણ તે વિશાળ યોજનાના આરંભમાં લેવાં જોઈતાં કાર્ય સમાન હતા.

પરંતુ આ સર્વ છતાં શીખ અને મરાઠા પ્રજાનો ઇતિહાસ એકજ જમાનામાં એકજ રીતે નિષ્ફળ નિવડ્યો.

આમ થવાનું કારણ શું? મ્હારો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—જે મહાન ભાવના આખા દેશનું 'કલ્યાણ' સાધવા માગતી હોય તેને જો એક અથવા થોડાજ મનુષ્યો ઉપાડી લે તો તે કદિ પણ સફળ થાય નહિ. જો ત્હમારે એક ન્હાની ચીજ-ગારીમાંથી મ્હોટો ભડકો કરવો હોય તો ત્હમારી પાસે દીવેટ અને ચોચ સાધનો એવાં તૈયાર હોવાં જોઈએ કે જે તરત ઝડપી શકે; ફક્ત ચક્રમકને લોહ સાથે જોરથી અક્ષાળવાથીજ ભડકો થઈ શકશે નહિ. શિવાજીના હૃદય સાથે તહેના દેશ બાન્ધવોમાંના બધાનાં હૃદય ભાવનાથી જોડાયાં નહોતાં, તેથી કરીને શિવાજીની ભાવના બહુ ઉચ્ચ હોવા છતાં તહેનો પ્રયાસ એ સમગ્ર દેશનો પ્રયાસ થઈ શક્યો નહિ; એને પરિણામેજ મહારાષ્ટ્રની શક્તિ અન્તે હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં લૂટફાટ કરવામાં વપરાઈ.

જે વિશ્વ કલ્યાણની કોઈ ભાવના બધાના હૃદયમાં સ્થાપિત થઈ નહોય, જે તે એકજ નેતા વા ચોડાં મનુષ્યોને સ્થબળાઈ હોય, તો તે લાભદાયક ન થતાં ઘણાં દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. શિવાજીના હૃદયની શુદ્ધ ભાવના છેવટે પેશ્વાઓમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ. જે તે ભાવનાને જનસમૂહમાં પ્રસારવાને કિપાય યોજવામાં આવ્યા હતા તો આ અધમતા અટકાવી શકાત- તેમ થતાં એ મહાન ભાવનાને વિશાળ જનસમૂહના હૃદયમાંથી ચોગ્ય સત્કાર અને પોષણ મળ્યું હોત, અને પછી એક વીર નાયકનું મરણ થતાં જેમ એક લાકડાનો કકડો બગી રહેતાં બીજું ચેતવા માંડે છે તેમ બીજે વીર પુરૂષ નેતા બની શક્યો હોત.

હિન્દના ઇતિહાસે વારંવાર આજ સત્ય બતાવ્યું છે કે જૂદે જૂદે સમયે દેશમાં મહાન પુરૂષો પેદા થયા છે, અને તહેમણે મહા-કાર્યોનો આરંભ કર્યો છે, પણ તહેમને નિરંતર ચાતુ રાખવામાં આવ્યાં નથી. મહા પુરૂષો જન્મે છે, અને સ્વર્ગસ્થ થાય છે, પરંતુ તહેમના આગમનને સત્કારવાનો, તહેમનાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાનો, તહેમને પરિપક્વ બનાવવાનો સ્વાભાવિક રસ્તો આપણને મળ્યો નથી. આપણી અજ્ઞા-નતા અને ખોટા ભેદભાવ એજ એનું કારણ છે. પોત્તી રેતાળ જમીનમાં પક્ષી વા પવનનો સપાટો સારાં બીજ વેરે છે, પરંતુ એ બીજમાંથી છોડ ફૂટતો નથી, અને જો ફૂટે છે તો એ ચાર પાન આવી ચીમળાઈ બગાય છે, કારણ કે રેતાળ જમીનમાં પાણી ચૂસાતું નથી કે જેથી વનસ્પતિના જીવનનું પોષણ થાય. તેવીજ રીતે આપણા સમાજમાં, ધર્મમાં, ધંધામાં, સામાજિક વ્યવહારમાં અને બીજી સર્વ બાબતોમાં અનેક ખોટા ભેદ છે. તેથીજ આપણા દેશમાં નવા વિચારનું વહન ઉંચેથી ઉતરી આવવા છતાં તે જલદીથી

રેતીમાંજ અદૃશ્ય થાય છે. નવ ચેતનનો સ્પર્શ આપણને થાય છે ખરો, પરંતુ તેથી આપણને વધારે અસર થતી નથી; તેથીજ એક મહાન ભાવના આપણા સમસ્ત દેશની ભાવના બનતી નથી. મહા પ્રભાવશાળી પુરુષો હિન્દના જનસમુદ્ધમાં પ્રગતિકારક ભાવનાને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નથી એમ દર્શાવીને અદૃશ્ય થાય છે.

શીખ અને મરાઠા સનાતા ઉદ્યારતનાં કારણો તપાસતાં એક એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે એક દિવસે શીખ લોકો અતિ મહાન ભાવનાને બળે એકત્ર થયા હતા-તહેમણે એક મહાન સત્ય સાંબળ્યું હતું કે જે અમુકજ રચનાના જુના રિવાજ પ્રમાણે મર્યાદિત નહોતું, જે તે જમાનાની અમુક ચળવળને લીધેજ ઉત્પન્ન થયું નહોતું, જે સર્વ માણસોને અને સર્વ કાળને માટે સત્યજ હતું, જેથી મોટા ન્હાના સર્વના આત્માને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને જેના સ્વિકારથી માણસોમાં પૂર્ણ મનુષ્યત્વ ખીલતું હતું. નાનકના એવા ઉદાર ધર્મોપદેશને લીધેજ શીખ પ્રજા અસહ્ય દુઃખો છતાં વૃદ્ધિ પામતી હતી. આ ધાર્મિક ચેતન અને દુઃખ સહન કરવાની પુણ્ય-કારક અસરથીજ શીખ પ્રજામાં એકતાનું બન્ધન અદૃશ્ય રીતે સ્થાપિત થયું હતું.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે આ આધ્યાત્મિક એકતાનો સાંસારિક ફત્તેહના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. એક ક્ષણિક જરૂરીઆત લક્ષમાં રાખી તહેણે ધાર્મિક મંડળની એકતાનો રાજદ્વારી ઉત્થાપિત સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તહેણે મંડળને સંકુચિત બનાવતાં આ એકતાને ઘટ્ટ બનાવી તહેણે શાંતિભેદ કે જે આ એકતા સાધવામાં અંતરાયરૂપ હતો તહેનો સમૂળગો ઉચ્છેદ કર્યો.

નાનકના સત્ય ધર્મના ઉપદેશને લીધે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના

કૃત્રિમ ભેદોનાં મૂળ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં, તેથીજ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એકે સપાટે શીખ સમાજમાંથી શાંતિભેદનાં બંધનોને ફર કરી શક્યો, ગુરૂ ગોવિન્દસિંહના એકજ સપાટાથી જર્જરિત થઈ ગયેલી શાંતિથી સંસ્થા ધૂળ ભેગી થઈ ગઈ. જે ક્ષેત્ર પ્રથમથીજ બેઠએ તેવી રીતે તૈયાર થયું નહોત તો જરૂરીઆત ગમે તેવી મ્હોટી હોવા છતાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનો પ્રયાસ કદિ પણ સફળ થાત નહિ. અરે એટલુંજ નહિ, પરંતુ આત્મ ધાતક શાંતિ સંસ્થાને તોડી નાખવાનો વિચાર પણ ત્હને આવ્યો નહોત.

પરંતુ ખરેખર ત્હણે શું કર્યું ? એકતા સાધવા જતાં જે આધ્યાત્મિક બળવડે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી ત્હનોજ ઉચ્છેદ થયો. (ત્હણે શીખ પ્રજાને પાર્થિવ સુખ પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરી અને ગુરૂનું આસન ખાલી રાખ્યું.)

એકતા વિચારના વહનનો એકનો એક માર્ગ છે, તેથી દરેક મહાન ભાવના એ માર્ગ તૈયાર કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ તે ખાતે વાપરે છે. જેટલો એ માર્ગ મ્હોટો તેટલી ભાવના પ્રબળ. લાગણીના ક્ષણિક ઉભરાને લીધે ક્ષણિક જરૂરીઆતને ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે મહત્ત્વ આપ્યું, પરંતુ તેથી ઉચ્ચ ભાવનાનો ભોગ આપવો પડ્યો.

પરિણામ એ આવ્યું કે તાત્કાલિક ફત્તેહ પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો જુરસો દયાઈ ગયો. શીખ પ્રજામાં એકતા સાધવાનો ઉપાય જડ્યો, પરંતુ ત્હેમની પ્રગતિનું બળ ઘટ્યું. તેથી શીખ લોકો અત્યાર સુધી ખરા મનુષ્ય તરીકે સેંકડો વરસથી વૃદ્ધિ પામતા હતા તેઓ એકદમ સિપાહીઓજ બની ગયા; અને ત્યાંજ ત્હેમનો ઇતિહાસ અટકી પડ્યો.

શિનાણએ જે ભાવના સાધવા જીવનભર પ્રયાસ કર્યો હતો તે ક્ષણિક અને સંકુચિત જરૂરીઆત પૂરતી નહોતી; વળી દક્ષિણના

સાધુ પુરુષોના ઉપદેશથી ક્ષેત્ર પણ તૈયાર થયું હતું; તેથી તહેનો ઉત્સાહ થોડા સમયમાં આખી મરાઠા પ્રજામાં વ્યાપી રહ્યો.

ચીરા પડી ગયા હોય એવા પ્યાલામાં પણ પાણી ટકોટક ભરી શકાય; પરન્તુ એ પાણી તહેમાં લાંગેો સમય ટકી શકે નહિ. તેમ ક્ષણિક ઉત્સાહનો ઉભરો પણ આખા દેશમાં પ્રસરી શકે, પરન્તુ આપણા સમાજરૂપી દેહમાં એટલા બધા ચીરા અને છિદ્રો છે કે આપણી પાસે ઉચ્ચ ભાવના દીર્ઘ સમય પર્વન્ત રહી શકતી નથી. તેથીજ કરીને હિન્દુ સમાજમાં નવું ચેતન પ્રગટાવતી દરેક ઉચ્ચ ભાવના અન્તે નિર્જીવ, શુષ્ક અને જુદમી કર્મકાંડરૂપ બની જાય છે.

શિવાજીએ મરાઠા હિન્દુઓમાં પોતાની ભાવના એટલી બધી પ્રખળ રીતે દાખલ કરી હતી કે તહેના મૃત્યુ પછી તહેણે આરંભેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. તહેણે જનસમૂહમાં એ ભાવના સ્થમનગતી નહોતી, એટલુંજ નહિ પરન્તુ એ કાર્ય માટે તહેણે પ્રયાસ પણ કર્યો નહોતો. તહેણે પોતાના વહાણના તળીઆમાં પડેલાં છિદ્રોની દરકાર કર્યા સિવાયજ તોફાની દરિયામાં પોતાનું વહાણ ઝોકાવ્યું. એવી નૌકામાં સફર કરવાની અનિવાર્ય જરૂર પણ નહોતી, તેમજ તહેને સમારવાનાં સાધનની ઉણપ પણ નહોતી; તહેણે છિદ્રો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હતી. કર્મકાંડ અને માતિભેદ જેનો આત્મા છે એવા હિન્દુ-સમાજનું મોગલોની સત્તામાંથી રક્ષણ કરવાનો શિવાજીનો હેતુ હતો. આ ભેદભાવથી ભરપૂર એવા હિન્દુસમાજને સમગ્ર શ્રેષ્ઠપદ આપવાને માટે શિવાજીએ ધારણુ રાખ્યા—તહેણે રેતીનાં દોરડાં વણ્યાં, અશક્યને શક્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

એ છિદ્રો દૂર થાય—પુરાણ જાય એવી ભાવનાનો શિવાજીએ સ્વિકાર કર્યો નહોતો. તેમ તહેનો ઉપદેશ પણ કર્યો નહોતો. એશક બહારના લોકો તરફથી આપણા ધર્મપર બળાત્કાર થાય વા અપ-

માન મળે ત્હેની સહામે થવું અને ત્હેને વિજયવંત બનાવવો એ સ્વાભાવિક છે. છતાં એ ભાવના સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતીજ નથી, કારણ કે જ્યાં ધર્મનાંજ માણસો ત્હેનાપર બળાત્કાર કરતા હોય, જ્યાં ધર્મની અંદર એવાં બંધનો હોય કે જેથી માણસો વચ્ચે ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય અને કેટલાક નીચ ગણાય, ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય તે કાર્ય પાર પાડી શકેજ નહિ. બાહ્ય શુદ્ધ અને દમાણુથી ઉભરી આવેલા ગુસ્સા અને ગર્વથીજ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વિજયી અને મહાન થઈ શકે નહિ. જ્યાં સુધી જાતિની ધાર્મિક જાગૃતીમાં એકતાને કાર્ય કરવાનો અવકાશ નથી, જ્યાં સુધી કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રદીપ્ત થયેલું ભિન્ન ભિન્ન અંગોને એક કરતું બળ આપ્યા સમાજમાં બહારથી તેમજ અંદરથી માણસોને આકર્ષતું ન હોય; ત્યાં સુધી કોઈ પણ બાહ્ય દબાણ વા મદાપુરૂષની શુદ્ધિશક્તિ એવા સમાજને એક કરી શકે નહિ અને ત્હેમાં નવજીવન અને ભાવનાનો સંચાર થઈ શકે નહિ.†

યુરોપનો અર્વાચીન ઋષિ--કાર્લ માર્ક્સ.

ગરીબોને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે--સેઈન્ટ મેથ્યુ.

જેને અર્વાચીન સમયમાં યુરોપના હજારો મનુષ્યો પૂજે છે એવા એક સાધુ પુરુષની કથા આ લેખમાં આલેખવાની ધારણા છે. એ મહાત્માના જીવનથી આપણને જણાશે કે ધાર્મિક મંત્રો ઉચ્ચારવામાં અને ભક્તિનાં ગીત ગાવામાંજ સાધુતા સમાયેલી નથી, અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તપ નગરની બહાર તડકાની અંદર ઉભા રહ્યા વિના અથવા અગ્નિની ધૂણીમાં રહ્યા સિવાય પણ તપી શકાય છે. જે આપણે માનવ સુખદુઃખના અતિશય અગત્યના પ્રશ્નો સમજી શકીશું, અને તે સંબંધી વિચાર કરતા થઈશું તો આપણને સમજાશે કે રાષ્ટ્રની માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના પ્રશ્નોના નિરાકરણને માટે ફક્ત શંકરાચાર્ય અને હણાદનાં પુસ્તકોનું વાંચન બસ નથી, પરંતુ આપણે યુરોપના સમર્થ વિચારકોનાં પુસ્તકોનું પણ અધ્યયન કરવું જોઈએ. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઇમારત મનુષ્યોના પ્રવૃત્તિશીલ નાયકોના અથાગ શ્રમનું પરિણામ છે. કાર્લ માર્ક્સ એવા સમર્થ ચિન્તકો અને કાર્યશીલ પુરુષોમાંનો એક હતો. તેહનું નામ આખા યુરોપમાં ધરગયુ થઈ પડ્યું છે. માર્ક્સના જીવનને સારી રીતે સમજવા માટે આપણે વિચારશીલ સ્થિતિમાં મૂકવું જોઈશે. તેથી કરીને આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ દેખાય એવી રીતે વિશ્વને જોઈ શકીશું. આપણામાંથી દરેક અમુક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્વને જુએ છે. ઉપદેશકને જગત પાપીઓથી ભરપૂર જણાશે, મોઘીને સુધારવા લાયક પગરખાંજ જણાશે, અને રાજાને સર્વ સ્થળે પ્રજાજ નજરે પડશે. માર્ક્સે જગતને પોતાના જે દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયું તે દૃષ્ટિબિન્દુ તેના

જીવનને તથા કાર્યને સ્થમજી શકીએ તે પહેલાં આપણે સ્થમ-
જવું જોઈએ.

કાર્લ માર્ક્સે પોતાનું સમગ્ર જીવન દારિદ્રના પ્રશ્નના નિરાકરણ-
માંજ હોયું. દરિદ્રતા આખી દુનિયાનું મ્હોટામાં મ્હોટું દુઃખ છે. તે
માનવ જાતિને શિરે એક પાપ છે. તે નૈતિક ઉન્નતિને અટકાવે છે
અને માનસિક શક્તિનો નાશ કરે છે. ગુલામગીરી અને રોગનું તે
મૂળ છે. છેક પ્રાચીનકાળથી તે સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિનો પ્રયત્ન શત્રુ
છે. દરિદ્રતાનાં ધણાં કારણ હોય છે. ગ્રીન્લૅન્ડ અને સાઇબિરીઆની પેઠે
તે ભૂગોળ વિષયક પરિસ્થિતિને કારણે ઉદ્ભવી હોય; ચીનની માફક
વસ્તીના હદ ઉપરાંત વધારાથી પણ ઉદ્ભવે; અને કેટલીક વાર હિન્દુ-
સ્થાન અને મેક્સિકોની પેઠે લોકોના અજ્ઞાનને લીધે પણ તે ઉદ્ભવે
છે. દક્ષિણ અમેરિકાનાં કેટલાંક પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં હોય છે તેવી
અરાજકતા અને ભયંકર સામાજિક અશાન્તિનું પરિણામ પણ તે
હોય; મધ્યકાળના ફ્રાન્સ અને એશિયાના કેટલાક પ્રદેશોની પેઠે તે
રાજકીય પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ પણ હોય, અથવા અર્વા-
ચીન યૂરોપની પેઠે દ્રવ્યના ઉત્પન્ન અને તેની વહેંચણીની અસમાન-
તાને લીધે પણ હોય.

દારિદ્ર્યનાં આ કારણો પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન હોતાં નથી. એકજ
દેશના લોકોને એક બાબતથી તીડ અને દુષ્કાળ પગવતાં હોય, શાહુ-
કારોના બારે બ્યાજથી ચૂસાવું પડતું હોય અને પરદેશી લૂટારઓથી
પીડાવું પડતું હોય; પરંતુ શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં દરેકે દરેક કારણનાં
સર્વાંશે પૃથક્કરણની આવશ્યકતા છે.

કાર્લ માર્ક્સે આ સર્વ કારણોનો અભ્યાસ કરવાનું સ્વિકાર્યું
નહોતું. તેને મન તો એકજ પ્રશ્ન હતો કે અર્વાચીન યૂરોપમાં હજારો
સ્ત્રીપુરુષો બૂખમરાનું કષ્ટ કેમ વેઠતાં હશે ! આથી તેણે જે દેશોમાં

મ્હોટાં મ્હોટાં કારખાનાં સ્થપાયાં હતાં તે દેશોનાં લોકો તરફ જ પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન રોક્યું.

દારિદ્ર્યનો પ્રશ્ન સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી જ ઉપસ્થિત થયેલો છે. કાર્વિન આપણને શીખવે છે કે સૃષ્ટિમાં પેદા થતા દરેક જીવને માટે તે પોષણ પૂરું પાડતી નથી. આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ આપણને શીખવે છે કે જંગલનું પોષણ પૂરું પાડવાની પદ્ધતિ દુઃખદાયક રીતે અપૂર્ણ છે. પશુઓ તો સદા ભયંકર દુષ્કાળ અને તેથી પરિણમતા આન્તર વિગ્રહમાં જ જીવન ગાળે છે.

માણસ પણ ઇતિહાસના આરંભના યુગથી એવી જ સ્થિતિમાં રહે છે. શરૂઆતમાં શિકાર એકલો જ ખોરાક મેળવવાનું સાધન હતું, અને જેમ તે અન્યનો ભોગ લેતો તેમ તે પોતે પણ હિંસક પ્રાણીનો ભોગ થઈ પડતો. પછી ગોવાળનું જીવન શરૂ થતાં વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ; અને જ્યારે કૃષિનો ટીમીયો હાથ લાગ્યો, તથા એક મૂકીમાંથી ઘણું અન્ન પકવતાં આવડ્યું, ત્યારે તો દારિદ્ર્ય ભૂતકાળની વસ્તુ થઈ પડી. સર્વસ્થાને લીલાલહેર થઈ.

પરંતુ નસીબદેવી ત્હેની આશા તરફ હસતી હતી, કારણ કે કૃષિના જાદુથી અદ્યત્ત ધાન્ય પકવવા છતાં પણ કેટલાંક મનુષ્યો અતિશય દારિદ્રાવસ્થામાં પડી રહેવા લાગ્યાં. ગ્રીસ, રોમ, ચીન, ઇરાન અને ખ્રીષ્ટ પ્રાચીન પ્રગ્નઓ એ ભયંકર દેખાવ બોધ્યા છતાં શાન્ત એસી રહી. હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વચિન્તકોએ પણ એ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેઓ ખેડૂતોના પકવેલા ધાન્યથી પોતાનું પોષણ કરતા, પરંતુ ત્હેમને ધનધાન્ય જેવી રથૂવું વસ્તુના પર આસક્તિ રાખવાને માટે ઇપકો આપતા. ત્હેમને એમ માહિતી નહોતી કે સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર ખાતરપર હતો. જે તત્ત્વજ્ઞાન અર્થ-શાસ્ત્રના ચિન્તનને સ્વીકારતું નથી તે પાયા વિનાના ઉંચા ટાવટ

સમાન છે. માણસ મોક્ષ, નિર્વાણ, વૈકુંઠ વગેરે પ્રાપ્ત કરી શકે તે પહેલાં તહેણે આ વિશ્વમાં જન્મવું જોઈએ, અને ખોરાકથી પોષાઈ વધે પહોંચવું જોઈએ. અર્વાચીન યુરોપે આ સત્ય સ્વીકાર્યું છે, અને માનવ ઇતિહાસમાં અર્થશાસ્ત્રની અગત્ય દર્શાવી કાર્લ માર્ક્સે સમગ્ર વિશ્વને પોતાનું ઋણી બનાવ્યું છે.

જેવી રીતે કૃષિની શોધ પછી પણ અનુષ્ઠા જૂખમરાના પંઝા-માંથી દૂધ થઈ ન શક્યાં તેવી રીતે આ પન્થશાસ્ત્રના યુગમાં કે બ્યારે માણસે સર્વ કુદરતી શક્તિઓને ગુલામ બનાવી પોતાની ઉત્પાદક શક્તિને હજારો ગણી વધારી દીધી છે, ત્યારે પણ તેના નસીબ-માંથી જૂખમરાનું દુઃખ દૂર કરી શકાયું નથી. જગત સમૃદ્ધિવાન થવા છતાં પણ ગરીબાઈ કેમ વાંચો કરી રહી છે? અર્વાચીન યુરોપનો આ પ્રશ્ન ઉકેલવો એ માર્ક્સના જીવનનું કાર્ય હતું. જો કે સ્વપ્ને પણ પહેલાં કોઈએ નહિ ધાર્યું હોય તહેના કરતાં કૃષિ અને અન્ય ઉદ્યોગનું ઉત્પન્ન હજારોગણું વધારી દીધાથી દારિદ્ર્યને વસવાનો ખીલ-કુલ હજી નથી. પરંતુ માર્ક્સના સમયમાં લોકો દારિદ્ર્યના સાગરમાં ડૂબેલા હતા, અને તેજ વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે પણ હયાત છે. માર્ક્સને થઈ ગયાં બહુ સમય થયો નથી. તહેનો જન્મ ૧૮૧૮ માં થયો હતો અને મૃત્યુ ૧૮૮૩માં થયું હતું.

હિન્દના શિક્ષિત વર્ગને યુરોપના જનસમૂહની બચાઉર દારિદ્રાવ-સ્થાની માહિતી નહિ હોય. દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોએ પોતાની સત્તાથી ગર્વિત થઈ પોતાના મહેલપર અહ્મત વાક્ય કોત-રાવ્યું કે: “જો પૃથ્વીપર કોઈ પણ રથને સ્વર્ગે હોય તો તે અહીં છે, અહીં છે, અહીં છે.” પારિસ અને ન્યૂયૉર્કના ગરીબ લતા-ઓમાં ફરતાં સહજ ફેરફારવાળું આજ વાક્ય યાદ આવ્યા વિના રહે નહિ કે “જો પૃથ્વીપર કોઈ પણ રથને નર્કે હોય તો

તે અહીં છે, અહીં છે, અહીં છે.” આજે અમેરિકામાં એક તરફ ઑડુ કાર્નેગી જેવા ઠરોડાધિપતિઓ કરોડો રૂપિયા ધર્માદામાં વાપરી શકે છે, ત્યારે એક વાર ન્યૂયૉર્કમાં ભટકતા દુઝ્યાઓને પકડવામાં આવ્યા હતા ત્યેમાંથી ૪૪ જણ પાસે ફક્ત કુલ્લ રૂ. ૫) નીજ બધી મિલકત હતી. ઇંગ્લંડ દુનિયામાં સર્વથી વધારેમાં વધારે સમૃદ્ધિશાલી દેશ હોવા છતાં પણ ત્યાંની પ્રજાના ત્રીજા ભાગને બારે માસ ભૂખ-મરામાં રહેવું પડે છે. ઇંગ્લંડની આયાત નિકાસ દર વર્ષે ફૂંકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે, છતાં કેટલાએક માણસો શિયાળાની અંદર ખોરાકના અભાવે પોતાનાં બાળકોને મારી નાંખે છે, અને આત્મ-હત્યા પણ કરે છે. ઇંગ્લંડના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં સૂર્ય આશ્રમતો નથી, તેવી રીતે ત્યેના ગરીબ વતનીઓના નિવાસોમાં શુધાની જવાલા પણ શમતી નથી. આ બધા પ્રશ્નો કાર્લની દષ્ટિ સમક્ષ અહોરાત્ર તર-વરતા, અને ત્યેજે યુરોપના મજૂર વર્ગની ભયંકર દારિદ્રાવસ્થા દૂર કરવાના પ્રયત્નો ખાતે પોતાનું જીવન અને ઝળહળતું ભાવિ સમર્પ્યું.

આ મહા પ્રશ્નનું આ એક જ દૃષ્ટિબિન્દુ છે:-આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે આખો દિવસ કામ કર્યા છતાં મજૂરને છ સાત આના જ કેમ મળે છે? અને કોઈ મીલનેા એકાદ ગેર ધરા-વનાર એક સ્થળે એસી રહ્યા છતાં હજારો રૂપિયા દર વર્ષે કેમ મેળવે છે? સમગ્ર વિશ્વને પાપનાર ખેડૂત પોતાનું જ પોષણ કેમ કરી શકેતા નથી? ગામડાંને નાણાવટી દુકાનમાં પગપર પગ ચઢાવી આખો દિવસ દુકાનમાં જ એસી રહી અને પ્રસંગોપાત ચોપડામાંજ લખવાની મહેનત કરીને અલ્પમસ્તા અને છે; જ્યારે તાપ, ટાઢ અને વૃષ્ટિમાં આખો દિવસ મજૂરી કર્યા છતાં ખેડૂતને કેમ જમ્યા સૂઈ રહેવું પડતું હશે, અને દેવામાંથી કેમ તે કદિ મુક્ત થતો નહિ હોય? દરિયામાં ડૂબકી મારી જીવને જોખમે મોતી બહાર કાઢનાર મજૂર એ મોતી

કદિ ધારણ કરી શકતો નથી અને સદાકાળ ઝુંપડામાંજ પડ્યો રહે છે, જ્યારે એજ મોતીને મુંગઠ અથવા કલકત્તાના બજારમાં વેચનાર વ્યાપારી ભવ્ય અને મુશોભિત બંગલામાં નિવાસ કરે છે ? આવી વિચિત્રતા કેમ જોવામાં આવે છે ? ઇંગ્લંડ અથવા હિન્દની કોલસાની ખાણમાંથી કોલસા બહાર લાવનાર મજૂરો આખી જીંદગી ગંદાં, કંગાળ અને દુઃખી રહે છે, જ્યારે એ કંપનીના ભાગીદારોએ જાતે કદિ પણ આ ખાણ જોઈ હોતી નથી, છતાં વર્ષે પ્રતિવર્ષ સમૃદ્ધિશાલી થતા જાય છે, તે એટલે સુધી કે લક્ષ્યાધિપતિમાંથી કોટ્યાધિપતિ બને છે. એનું કારણ શું હશે ? મતલબ કે સખતમાં સખત અને ભયં-કરમાં ભયંકર જગ્યાઓમાં કામ કરનારને ઓછામાં ઓછી મજૂરી કેમ મળતી હશે ? આ વિચિત્ર પ્રશ્નો ગમે તે રીતે ઉકેલવા જોઈએ.

પ્રાચીનકાળમાં આ ભૂલભૂલામણીમાંથી માર્ગ શોધી શકાયો નહિ તેથી મહાત્માઓએ ધનવાનોને ઉદાર થવાનો અને ગરીબોને વૈર્ય ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. વળી ગરીબોને દુઃખના બદલામાં સ્વર્ગ મળશે એવી આશાથી શાન્તવન આપ્યું, સાથે સાથે તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જગતનો તિરસ્કાર દર્શાવે એવો ઉચ્ચ વિરાગ તથા આત્મકષ્ટ ઉપદેશ્યાં. લક્ષ્મી ચંચળ છે; તે સરખી રીતે વહેંચી શકાય નહિ; રાજાઓના લાભમાંથી અને ચોરોની યુક્તિમાંથી ત્હેને જાળવી શકાય તેમ નથી; તેથી કરીને ત્હેમણે ત્હેનો નાશ કરવાનું ઉચ્ચ વ્રત આદર્યું. પરંતુ તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તોને સર્વાંશે આચારમાં મૂકી શક્યા નહિ. તેમ થયું હોત તો પ્રાણી માત્રનો નાશજ થાત. તેઓએ સર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કર્યો, છતાં બીજાની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ઉત્પન્નથી પોતાનો નિર્વાહ કર્યો. ત્હેમણે સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી અશ્વક્ય અને મૂર્ખ નિવૃત્તિને મહાન વિજય કહ્યો. ફક્ત એખાના થોડા દાણપરજ નિર્વાહ ચલાવનાર જોગીને પણ પ્રાણ ધારણ

કરવા અને ડાંગેર પકવનારા ખેડુતોની અવગણના કરવા થોડા પણ અના-
જની જરૂર હતી જ. આ પ્રમાણે પ્રાચીન દુનિયાએ આ રોગ દૂર
કરવાને મૂર્ખ ઉપાયો સૂચવ્યા. કેટલાકે એ રોગનું કારણ પૂર્વ જન્મનાં
કર્મો ગણ્યાં. પરંતુ અર્વાચીન દુનિયા એ વિચિત્રતાનો વધારે મજબૂત
ઉપાય શોધે છે. કોઈ પણ સાધુ પુરૂષ તત્ત્વજ્ઞાની ભાવનાઓ અથવા
દેવી પ્રાસાદપર નિર્વાહ ચલાવી શકે નહિ. કોઈ પણ મહાત્માને ઓછું
ખાવાનું મળવાથી દુર્બળતા પ્રાપ્ત થતાં તે પ્લેગ, ક્ષય કે એવા મહા-
મારીના રોગમાંથી બચી શકે નહિ. શરીરની કુદરતી આવશ્યકતાઓ
મહાત્મા તેમજ પાપીને સરખું દુઃખ દે છે, અને વેદાન્તી પણ ચોવીસ
કલાકમાં થોડોટ ખોરાક તથા થોડુંક પાણી લીધા સિવાય જીવી શકે
નહિ. અરે, શરમ છે અમને કે અમારે મુક્તિ અને ખોરાકને જોડવાં
પડે છે. પરંતુ સત્ય તે સત્યજ છે, અને હળુ સુધી એવો કોઈ મહાત્મા
જોવામાં આવ્યો નથી કે જે કેવળ હવા, ન્યાય અને એવી જાતની
વસ્તુઓપર જીવી શક્યો હોય. અર્વાચીન જગતે એ કૂર રાક્ષસ સાથે
આથ બીડના કેવી રીતે કેડ બાંધી છે; તે જાણવા માટે કાર્લ માર્ક-
સના જીવનનો અને ત્હેના વિચારોનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

કાર્લ માર્કસ ૧૮૧૮ ના પાંચમી મે ના દિવસે જર્મનીના ટ્રીબ્ઝ
શહેરમાં જન્મ્યો હતો. ત્હેનો પિતા પ્રખ્યાત વકીલ હતો, અને ત્હેણે
ચાહુદી ધર્મનો ત્યાગ કરી ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વિકાર્યો હતો. ત્હેના સર્વ
પુત્રોમાં કાર્લ સર્વથી વધારે હોંશિયાર હતો, અને ત્હેના તરફથી
પિતાએ ઘણી સારી આશાઓ રાખી હતી. કાર્લને બર્લિન અને
બોનનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા
મોકલવામાં આવ્યો હતો કે જ્યાં તે કોઈ પણ પ્રકારના શિષ્ટ ગણાતા
ધર્મામાં (Profession) પડે. આ અદ્ભુત છોકરો તો કાવ્યો રચ-
વામાં અને નવલકથાઓની યોજના કરવામાં જ મશ્ગુલ રહેતો, પરંતુ

તેને જલદીથી માલૂમ પડ્યું કે કવિ બનવાને તે સર્જનો નહોતો. તેણે વિવેચકની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન શરૂ કર્યું, પરંતુ પાછળથી નરી ભાવનાઓનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તેને માનસિક અને આધ્યાત્મિક મન્યનાવસ્થામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. એવા મન્યન પછી જ ધણી મહાપુરુષોએ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર શાન્ત જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કાલેના વિચારોથી તેના પિતાને ધણું દુઃખ થતું, અને તે વૃદ્ધ પિતાને પોતાના તત્ત્વચિન્તનમાં મશ્ગુલ રહેનાર પુત્રને સાંસારિક સુખ તથા મ્હોટાઇ તરફ દુર્લક્ષ કરવા માટે વારંવાર ઠપકાના પત્રો લખવા પડતા. સંસારવ્યવહારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર પિતા પોતાના પુત્રને પણ તેજ સ્થિતિમાં જોવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ કાલે કોઇ ઉચ્ચતર કાર્યને માટેજ સર્જનો હતો. દ્રવ્યની આવશ્યકતા સહમજાવવા માટે તેણે લખેલો નીચેનો ઉપદેશ વાંચતાં આપણાં રોમાંચ ખડાં થાય છે.

“ તદ્દન ગેરવ્યવસ્થા, વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં મૂર્ખ જામણ, બળતા દીપ વિષે અર્થહીન વિચારણા, શિક્ષણનું ઝતુન, એતો ઠીક, પરંતુ એક બાબતમાં ત્હારા વિચાર મ્હને જણાયો નથી; અને તેના સંબંધમાં મૌન ધારણ કરવાનું હકાપણ બતાવે છે. હું તે દ્રવ્ય વિષે બોલું છું કે જેની અગત્ય કુટુંબજાગા માણસને કેટલી બધી છે તે ત્હને સહમજાતી નથી.....છતાં તું ગેરવ્યાજબી રીતે કહે છે કે હું પોતે તે સહમજાતો નથી, અથવા તો હું પૂરેપૂરો સહમજા શકતો નથી.”

કાલે પોતાના આચારવિચારમાં જરા પણ ફેર કર્યો નહિ. ઉલટું તેણે એક એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે જેને લઇને કેટલાંક વર્ષથી અથાગ શ્રમ લઇ જે ઉપાધિ મેળવવાને તે પ્રયત્ન કરતો હતો તે ન મળી હોત. તેના વિલવકારી વિચારોને લીધે અમલદાર વર્ગમાં તે અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો તેથી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રૌફેસરનું પદ મળે એમ નહોતું. પોતાના પુત્રને રાજકીય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં

અમણુ કરતો જોઈને પિતાને જે નિરાશા થઈ હશે તે તો વર્ણવ્યા કરતાં કલ્પનાથી વધારે સ્હમજી શકાશે. ત્હેની માતાને પણ એનો આઘાત બારે લાગ્યો. તે તો હમેશાં રાહ જ નેતી હતી કે કાલે પોતાના અનુપમ પુદ્ધિસામર્થ્યથી ક્યારે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે. ત્હેને ખીચારીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે ત્હેના જહાલા પુત્ર કાલેને દેશવટાનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડશે, અને તેનો દેહ કુટુંબના કબરસ્તાનથી કેટલે દૂર એકાંત જગ્યાએ દટાશે ! પરંતુ માઆપની લાગણી અને યુવાવસ્થાની ભાવનાઓ વચ્ચેનો વિરોધ અસામાન્ય બનાવ નથી. દરેક યુવાન તત્ત્વજ્ઞાનીના નંસીબમાં તત્ત્વજ્ઞાની પિતા હોતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં પણ આવાં દષ્ટાન્ત બનેલાં છે કે જેમાં એક કુટુંબમાં શોક દુઃખ વસેલું હોય પણ તેથી દેશમાં ચોતરફ આનંદ આનંદ પ્રસરે છે. મહાત્મા પુદ્ધતું જીવન આ શાશ્વત વિરોધનું દષ્ટાંત જ નથી ? કાલે પણ એનાં માતપિતાનાં હૃદય શોકથી ચીરવા, પરંતુ સાથે સાથે જગતને આનંદ આપવા જન્મ્યો હતો. જે સર્વને સેવે છે તે કુટુંબનો વિચાર કરી શકતો નથી; જે કુટુંબનો જ સ્વાર્થ જુએ છે તે જગતને માટે કંઈ કરતો નથી. ઘણાં જણને આનંદ, સુખ અને સંતોષ આપવાં હોય તો કોઈક એક જણને તો રહાવવું જ જોઈએ.

૧૮૪૩ માં કાલે જેની ધૌન વેસ્ટફેલન નામની એક રૂપવતી કન્યા સાથે પરણ્યો. તે ત્હેની આજપણથી જ રમતમાં સોળતી હતી, અને ત્હેનાં કોમળ હૃદયના ભાવ સંપૂર્ણ રીતે જીલી શકે તેવી સ્નેહાળ હૃદયવાળી હતી. ત્હેણીને આ લગ્નમાં સામાન્ય સ્થિતિનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો, કારણ કે ત્હેનો પિતા ધનવાન હતો, જ્યારે કાલે પાસે વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ સિવાય શેકડ એક પાછ પણ નહોતી. પરંતુ સ્નેહ સંસારગ્યવહારથી બલવત્તર છે. આ લગ્ન સુખી નિવડ્યું, અને

૩૮ વર્ષની પરિણિત જીંદગી દરમિયાન જેની પોતાના પતિની ખરે-ખરી વિપત્તિના પ્રસંગોમાં સહભાગી થઇ હતી. કાર્લ જે કે એક વીર પુરુષ હતો, પરંતુ તેની પત્ની તેના કરતાં વધારે બડાહૂર હતી. દેશવટાનું અને અનહદ ગરીબાઇનું અવર્ણ્ય દુઃખ તેના સ્નેહાગ અને નત્ર સ્વભાવથી જ તે ખમી શકતો. આગળ આપણે જોઇશું કે જેનીને પણ કાર્લના જેટલું જ મજબૂરોનું દુઃખ લાગતું, અને તેમની ખાતર તેણે પોતાનાં બે બાળકોનો અવર્ણ્ય વીરતાથી ભોગ આપ્યો.

૧૮૪૨ માં માર્કસે આજીવિકા મેળવવાને તથા પોતાના રાજ-કીય વિચારો જનસમૂહમાં પ્રસારવાને રાજદારી વિષયો ચર્ચાતું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું. જર્મનીમાં તે સમયે પ્રશિયાના રાજાની સરદારી નીચે જુદી અધિકારીઓનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું. લોકોને જરા પણ સ્વાતંત્ર્ય હતું નહિ. જર્મનીના સર્વ સમર્થ વિચારકો સરકારની આવી જુદી અને જવાબદારી રહિત પદ્ધતિ સહામે ચળવળ ચલાવી રહ્યા હતા. માર્કસ એમનામાં ભળી ગયો, અને રેનિશ ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થતા તેના લેખો જનસમૂહમાં વધારે વંચાવા લાગ્યા. તે એ પત્રનો મુખ્ય તંત્રી બન્યો, અને તેણે પોતાનું પત્ર હિંમત અને કુશળતાથી ચલાવ્યું. સરકારપર કરેલા બહુના ધડાકાથી પોલિસનું લક્ષ તેના તરફ ખેંચાયું. ૧૮૪૩ માં તેણે પત્ર બંધ કરવામાં આવ્યું. કાર્લ પોતાના મિત્ર અને એ જ દિશામાં કાર્ય કરનાર રૂઝને લખ્યું કે, “ઉદ્દામવાદનો વાવટો ઉતારી લેવામાં આવ્યો છે, અને સર્વ શક્તિ-માન આપણુદ સત્તા સારી દુનિયામાં સ્પષ્ટ રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે.” રૂઝે ઉત્તર વાળ્યો કે “એક બે અમલદારોથી અથવા રાજા મુદ્દાંથી પણ જર્મનીનાં બધાં વર્તમાનપત્રો બંધ કરી શકાશે નહિ. જે વર્તમાનપત્રકારો પોતાના વિચારો જાહેરમાં મૂકવા માગતા હોય તો તેમણે પરદેશ વેઠવો જોઈએ.”

માર્ક્સને હવે સ્હમજાયું કે દેશમાં રહીને તે કશું કરી શકશે નહિ. તો તેણે લક્ષ ક્રેન્ય લેખકો તરફ ખેંચાયું હતું, કારણ કે તેઓ યુરોપના મજૂરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવાને સામાન્ય સ્વામિત્વ (communism) ના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરતા હતા. તોણે અર્થશાસ્ત્ર અને ક્રેન્ય સામાન્ય સ્વામિત્વવાદીઓના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. જેથી તે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીઓનું મક્કા, જ્ઞાન અને કળાનું કેંદ્રસ્થાન અને જગતની પ્રખલ નૈતિક પ્રયોગશાળા પારિસમાં ગયો. પારિસના નિવાસ પછીથી તેના જીવનનું ખીજું દૃશ્ય શરૂ થયું.

તે જર્મન રાજકીય ચળવળની પ્રગતિને અર્થે પારિસમાં પ્રકટ થતા ઉદ્દામ મતવાદી પત્રો તંત્રી થયો. તોણે પ્રશિયાની સરકાર પર સખ્ત પ્રહાર કરવા માંડ્યા. પ્રશિયાના અધિકારી વર્ગે બડકી જઈ ક્રેન્ય સરકારને તે પત્ર બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરી. આપખૂદ સત્તાધિકારીઓ પણ પરસ્પર સહાય આપવાને હમેશાં તૈયારજ હોય છે. ક્રાન્સમાં આ સમયે લુઈ ફિલિપ્પીનું અધમ શાસન ચાલતું હતું. ૧૮૪૫ ના જાન્યુઆરીમાં ત્યાંના મુખ્ય પ્રધાન ગીઝોએ માર્ક્સને અને તેના પત્રના ખીજા લેખકોને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા. માર્ક્સ પોતાની સ્ત્રી તથા બાળક સાથે બ્રિસેલ ગયો. ત્યાં તે જર્મનીના ખીજા દેશ-વટા ભોગવતાં માણસોના સહવાસમાં આવ્યો. તેના ત્રણ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન તે જર્મન સામાન્ય સ્વામિત્વવાદનાં મંડળો સાથે જોડાયો. તોણે જર્મનવર્ગનું મંડળ સ્થાપ્યું. તોણે મજૂરવર્ગ આગળ અર્થશાસ્ત્ર પર બોધવાનો આખ્યાં, અને ક્રાન્સ તથા જર્મનીના ઉદ્દામવાદના અગ્રેસરો સાથે ઘણો પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. વળી તોણે છૂટક છૂટક સામાન્ય સ્વામિત્વવાદની મંડળીઓનું એક મહામંડળ યોજ્યું. લંડનમાં જર્મન સામાન્યસ્વામિત્વવાદીઓએ સ્થાપેલા મંડળના અગ્રેસરોને બ્રિસેલમાં પોતાનું મુખ્ય સ્થળ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો કે જેથી તે પોતે પણ

તહેમને સહાયબૂત થઇ શકે, તે પછી તહેણે કોમ્યુનિસ્ટ મહામંડળની સ્થાપના કરી, અને પોતાના મત જાહેરમાં મૂક્યા, જે આજે પણ “કોમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો”ને નામે મશ્હૂર છે.

પ્રશિયન સરકારે માર્ક્સને બેદુશ્યમમાંથી પણ હાંકી કઢાવવા બેદુશ્યમની સરકારને આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તહેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. આખરે ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં સામાન્ય સ્વામિત્વવાદના સિદ્ધાન્તોના પ્રસારથી બહી જઇ બેદુશ્યમ સરકારે પણ કાર્લ માર્ક્સને પકડી પોતાની હદ બહાર કાઢી મૂક્યો.

પરંતુ નસીબદેવી આ વેળા તહેનાપર પ્રસન્ન હતી. ૧૮૪૮માં થયેલી રાજ્યક્રાન્તિથી તે પારિસમાં જઇ શક્યો. વસ્તુતઃ એક સભાસદની મારફત ક્રાન્સની નવી સરકારે વીર અને રાજ્યભક્ત માર્ક્સને તે દેશમાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. આપખુદ સત્તાને તે દેશમાંથી તદ્દન હાંકી મૂકવામાં આવી હતી, અને માનવજાતિના જાતૃભાવના પવિત્ર કાર્યને માટે કાર્યશીલ રહેલા સર્વને ત્યાં સત્કારવામાં આવતા હતા. થોડો સમય ત્યાં રહી તે જર્મનીમાં પાછો ફર્યો અને ન્યુ રેનિશ ગેઝેટ નામનું પત્ર પ્રકટ કરવા માંડ્યું. આ નવું પત્ર પણ પ્રશિયન સરકારને જુના પત્રના જેટલુંજ અકાર્ણ લાગ્યું. ૧૮૪૮ ના ગ્રીષ્મઋતુમાં લોકસત્તાવાદીઓની પરિષદ કોલોનમાં ભરાઇ. માર્ક્સે એમાં બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. આદ્યર્ટ ડ્રિસમેન નામનો એક અમેરિકન સર્વસ્વામિત્વવાદી (Socialist) તે પ્રસંગે હાજર હતો, તહેણે માર્ક્સનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખ્યું છે, તહેમાંથી નીચેનો ફકરો ઉતારવામાં આવે છે.

“મહે” ત્યાં જનસમૂહની ચળવળના નેતા કાર્લ માર્ક્સને જોયો હતો. મૂડી અને મહેનત વિષે દર્શાવેલા તહેના વિચારોની અસર સર્વસ્વામિત્વવાદીઓપર બીજા કોઈ પણ લેખક કરતાં વધારે પ્રબળ

હતી. તે તેજ સમયમાં ખ્યાતિમાં આવતો હતો. ત્હેના મ્હેરાપર અતિશય ઉત્સાહ અને શક્તિની છાપ દેખાતી હતી, અને જો કે બહારથી શરમાળ દેખાતો હતો છતાં ત્હેના દૃઢ આત્માનું ઉચ્ચ તેજ ઝળહળી રહ્યું હતું. ધનવાનોની સત્તા, ત્હેમની અનીતિ, મજૂર વર્ગને ગુલામગીરીમાં રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે તરફ સખ્ત અણુગમો, એ ત્હેની ભાવનામાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવતો હતો. જ્યારે હું તે યુવકને આપણા આધુનિક આર્થિક બંધારણ વિરુદ્ધનો પોકાર દર્શાવતા શબ્દો ઉચ્ચારતો યાદ કરું છું, ત્યારે મ્હને એમ થાય છે કે મેં થોડીજ કશ્પના કરેલી કે એ માણસના વિચારો આખા જગતમાં ફેલાઇ અત્યાર સુધી માનનીય થઇ પડેલી સાંસારિક સંસ્થાઓને તોડી નાખવાને સાધનભૂત થશે.”

પ્રશિયન સરકારે આ પત્રકાર અને રાજકીય ચળવળ કરનાર તથા ત્હેના મિત્રોપર સરકારી વકીલ તથા પોલીસ અમલદારોપર ખોટા આરોપ મૂક્યા બદલ કામ ચલાવ્યું. માર્કેસે પોતાનો બચાવ પોતેજ કર્યો, અને લગભગ એક કલાક વ્યાખ્યાન કર્યું. ત્હેના ભાષણમાં પ્રધાનમંડળપર પુષ્કળ દોષારોપણ હતું. અન્તમાં ત્હેણે નીચેના નાદમાર શબ્દો કહ્યા હતા.

“જર્મનીની સામાન્ય સ્થિતિથીજ નહિ, પરંતુ પ્રશિયાની વસ્તુ-સ્થિતિને લીધે સરકારની હરેક પ્રવૃત્તિને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ તપાસવાની અને તે પદ્ધતિના સહજ પણ અનિષ્ટ કાર્યને લોકોમાં જાહેર કરવાની ફરજ અમારે શિરે રહેલી છે. જુલાઇ માસમાંજ અમારે ત્રણ અન્યાયી કૃત્યો પ્રત્યે અમારો વાંધો દર્શાવે પડ્યો હતો. પીડિ-તોને અને ત્હેમના પ્રયત્નોને સહાય આપવા ખાતર બહાર પડવું એ પત્રકારોની પવિત્ર ફરજ છે. ગૃહસ્થો, ગુલામગીરીની ઠમિારતને જીવતા મનુષ્ય-ત્હેના ખાનગી જીવનના નિકટ સંબંધમાં આવતા

હલકા દરજ્જાના સરકારી અને સામાજિક અધિકારીઓનો આધાર છે. સામાન્ય આપત્તિ અને મોટા અમલદારો સાથેજ બાકરી બાંધવી એટલું બસ નથી. વર્તમાનપત્રોએ પોલિસ, ન્યાયાધીશ અથવા સરકારી વકીલનાં દુષ્કૃત્યો સ્થાને થવાને માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. માર્ચ માસના વિપ્લવમાં નિષ્ક્રાંત કેમ મળી? તહેનાથી ઉપરી અમલદારોમાં સુધારો થયો, પરંતુ નીચલા અધિકારીઓ તો એમને એમ રહ્યા. હવે આધુનિક રાજપદ્ધતિના ટેકાને તોડી નાખવા એ વર્તમાનપત્રકારોની પ્રથમ ફરજ છે.”

આ બચાવથી પ્રેરાઈ જ્યુરીએ માર્કસને અને તહેના સાથીઓને ગુન્હામાંથી મુક્ત કર્યા, પરંતુ જે દિવસ પછીજ રાજસત્તા સામે લોકોને હથિયાર પકડવાના આરોપસર માર્કસ અને તહેના મિત્રોપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. માર્કસના અસરકારક ભાષણથી ફરીથી પણ જ્યુરીએ તહેને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તહેણે એક સભાસદને માર્કસના ઉપદેશપૂર્ણ ભાષણ બદલ આભાર દર્શાવવા તહેની પાસે મોકલ્યો; પરંતુ ટ્રેસડનમાં કેટલાંક હુલ્લક થવાથી પ્રશ્નિયાની સરકારે હુકમ દાટી તહેના પત્રને બંધ કરાવ્યું, અને માર્કસને દેશનીકાલની સજા કરી.

માર્કસ દેશ છોડી પારિસમાં ગયો. ત્યાંની લકીકત તહેની પત્નીના શબ્દોમાંજ સારી રીતે કહી શકાય તેમ છે. તહેની નોંધપોથીમાંથી અતિ દુઃખદાયક દારિદ્ર્યને લીધે કુટુંબને વેડવાં પડેલાં દુઃખનો આખે-હુખ ચિતાર નીચેના ફકરામાંથી આપણને મળે છે.

“અમે પારિસમાં એક માસ રહ્યાં. અહીં પણ અમારે નસીબે સુખથી રહેવાનું નહોતું. એક સુંદર પ્રભાતે પોલીસે આવી અમને હુકમ બતાવ્યો કે કાર્લે પોતાની સ્ત્રી સાથે પારિસ રજ કલાકની અંદર છોડી દેવું. મેં ફરીથી મહારી પોલી વસ્તુઓ એકઠી કરીને

લાંડનમાં આશ્રય શોધવા પ્રયાણ કર્યું. કારણ તો અમારા પહેલાંજ ત્યાં જઈ રહ્યા હતા.”

માર્કસની પત્ની ૧૮૪૯ ના જુન માસમાં લાંડન પહોંચી, અને જુલાઈ માસમાં ત્હેના ચોથા બાળકનો જન્મ થયો. આ બનાવ વિષે લખતાં સ્પાર્ગો નામનો માર્કસના ચરિત્રનો લેખક જણાવે છે કે, “તે બાળક જન્મથી જ દારિદ્ર્યરૂપી રાક્ષસના પંખમાં આવી પડ્યો હતો, અને બીજાં ગરીબ બાળકોની માફક થોડાજ સમયમાં મૃત્યુવશ થયો.”

આ બાળક ૧૮૫૨ માં ગરીબાઈનો ભોગ થઈ મરણ પામ્યું. સ્પાર્ગો મહાશય ખરું જ કહે છે કે “મૃત્યુદેવે પ્રથમવારજ એ કુટુંબની મુલાકાત લીધી, અને માતા પિતાને એ ઘા સખ્ત લાગ્યો, કારણ કે તેઓ જાણતા હતાં કે ત્હેમના ન્હાના બાળકે જન્મ્યા પછી જૂએ મરતી માતાના સ્તનમાંથી ધાવણને અદ્ભુત લોહી જ ચૂસ્યું હતું, અને ખરી રીતે દારિદ્ર્ય તેનો વધ કર્યો હતો.”

લાંડનમાં નિવાસ કર્યા પછી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તે કુટુંબને અતિશય જૂખમરો વેડવો પડ્યો હતો. ઘણીવાર ભાખરી એકલી જ ખાવા મળતી અને કારણે તો પોતાનો ભાગ બાળકોને પૂરતું ખાવાનું મળે એટલા માટે આપી દેવો પડતો હતો. ક્ષુધા અને ટાઢથી પીડાતો પીડાતો તે લાંડનના સંઘરસ્થાનમાં જઈ વાંચવા બેસતો. ત્હેણે માસિકોમાં લેખ લખી આજીવિકાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. જીવનકલહ બહુ તીવ્ર હતો. એક વાર ત્હેણે રેલ્વેમાં કારકુનની જગ્યાને માટે અરજ કરી હતી, પરંતુ ખરાબ અક્ષરોને લીધે ત્હેને પસંદગી મળી નહોતી. ભવિષ્યના જમાના યાદ કરશે કે જર્મનીનો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ લેખક રેલ્વેમાં કારકુન થવાને માટે પણ નાલાયક ઈર્ષ્યો હતો ! પાછળથી તે ન્યૂયૉર્કના ટ્રીબ્યુન પત્રનો લાંડનનો ખબરપત્રી થયો, અને તે અદલ ત્હેને દર અડવાડિયે એક પાકેન્ડ મળતો હતો. કેટલાએ

માસ સુધી આજ આખા કુટુંબની સઘળી આવક હતી. આટલી નજીરી રકમમાં લાંડન શહેરમાં રહી નિર્વાહ ચલાવવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે, તે ઇંગ્લંડ જ્યાં આવેલા માણસો સારી રીતે સહમજી શકે તેમ છે. આ દંપતી એ ઓરડીમાં વસતાં હતાં. એક તહેમતું શયનગૃહ હતું અને બીજી ઓરડીમાં રસોડું, દીવાનખાતું અને અધ્યયનસ્થાન હતું. મ્હોટા મ્હોટા પુરૂષો ત્હેના પ્રતિનો પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવવા અથવા રાજકીય અને આર્થિક વિષયોમાં ત્હેની સલાહ લેવા ત્હેને આ જ મકાનમાં મળતા. માર્કસનાં પત્નીની નોંધપોથીમાંથી ત્હેમના લાંડનનાં નિવાસ સંબંધીની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

“ વર્ષો સુધી અમારે શું શું ખમવું પડ્યું હતું અને અમારે શો ભોગ આપવો પડ્યો હતો તે સંબંધી અમે જરા પણ બરબડાટ કર્યો હોય એવું કોઈ પણ કહી શકશે નહિ. અમારી અંગત સ્થિતિ અથવા અમારાં દુઃખો અમે જરા પણ બહાર પડવા દીધાં નથી.....રેનિશ ગેઝટના ત્હેના મિત્રોની ટીર્તિ સાચવવાની ખાતર કાર્લ સ્વે જોખમ પોતાને માથે વહોરી લીધું, અને પોતાની સર્વ મિલકતનો ભોગ આપ્યો. નીકળતી વખતે છાપખાનામાં કામ કરતા દરેક આદમીનો પગાર પૂરેપૂરો ચૂકવી આપવામાં આવ્યો હતો. સરકારે ત્હેને જુલમથી દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો. ત્હમે જાણો છોજ કે અમે અમારે માટે કશુંજ બચાવ્યું નહોતું. હું મ્હારાં ચાંદીનાં ધરેણાં ગીરો મૂકવા ગયો એજ અમારી મુડી હતી. કોલોનમાં અમે અમારું ઉપસ્કર વેચ્યું.....લાંડન અને ત્હેની સ્થિતિની તો ત્હમને સારી રીતે માહિતી છે. ત્રણ બાળક અને ચોથાનો જન્મ ! એકલા ભાડા પેટેજ અમારે રૂ. ૯૪૫૫ દર માસે આપવા પડતા હતા. આથી અમારી પાસે જે કંઈ થોડું ઘણું સાધન હતું તે પણ જતું રહ્યું.....મ્હારા બચ્ચાંની ખાતર ધાવ રાખવાનો તો વિચાર કરવા જેવુંજ નહોતું. મ્હારી

પીઠમાં અને છાતીમાં અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં ત્હેને ધવરાવવાનું મહેં જાતે જ રાખ્યું. પરંતુ તે ન્હાના બાળકે મ્હારી પાસેથી ચિંતા-
 ૩૫૫ જ દૂધ પીવા માંડ્યું કે જેથી તે જન્મથીજ રોગી રહ્યું.....
 આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ હું બેઠી હતી ત્યાં અમારા ઘરનું બાહુ લેનાર
 બાઈ એકદમ અંદર આવી. ત્હેને શિયાળામાંજ અમે રૂ. ૫૬૨-૮-૦
 તો આપ્યા હતા, અને ત્હેની સાથે કરાર કર્યો હતો કે બાકીની રકમ
 અમારે ઘરના મૂળ માલીકને આપવી. પરંતુ ત્હેણે આ કરારનો ઈન-
 કાર કર્યો, અને અમારી પાસેથી રૂ. ૭૫ ની માંગણી કરી. અમારી
 પાસે એટલી રકમ પણ આપવાની નહિ હોવાથી બે કૉન્સ્ટેબલો
 અમારા મકાનમાં દાખલ થયા, અને મ્હારી ન્હાની પથારીએ, કપડાં
 વગેરે સર્વ વસ્તુઓ જપ્ત કરી. અરે ! મ્હારા ન્હાના બચ્ચાનું પારણું,
 અને મ્હારી ન્હાની કન્યાઓનાં રમકડાં સુદ્ધાંએ જપ્ત કર્યાં ! મ્હારી
 કન્યાઓ પાસેજ રડતી કંકળતી ઉભી હતી. વળી ત્હેમણે ધમકી આપી કે
 એકાદ બે કલાકમાં એકેએક વસ્તુ લઈ જશે.....હું ત્યાં મ્હારાં ટાઢથી
 થરથરતાં બાળકો સાથે કંઠણુ જમીનપર પડી રહી. બીજેજ દિવસે
 અમારે ઘર બહાર નીકળવું પડ્યું. તે દિવસે ટાઢ; વરસાદ અને
 વાદળાં બહુ હતાં. મ્હારો પતિ ઘરની શોધમાં ફરતો હતો. ચાર બાળ-
 કની વાત સાંભળતાં જ સર્વ કોઈ અમને રહેવા દેવા રાજી નહોતાં.
 અંતે એક મિત્રે અમને મદદ કરી. દવાવાળાનાં, ભઠ્ઠીઆરાનાં, ખાટપીનાં
 તથા દૂધવાળાનાં નાણાં ચૂકવવા મહેં મ્હારાં પાથરાણું વેચ્યું. અમારી
 બધી મોલકત વેચી ત્યારેજ અમે સર્વનું ઝડણુ પતાવી શક્યાં. છતાં
 જરા પણ એમ ન ધારશો કે આ બધાં દુઃખોને લીધે અમારું મન
 બદલાયું હતું. હું એટલું તો સારી રીતે જાણું છું કે અમે એકલાં જ
 દુઃખ પામનાર નહોતાં. મ્હને આનંદ થાય છે કે એવા થોડાંક ભાગ્ય-
 શાળીમાંનાં અમે પણ એક હતાં. વળી મ્હારા જીવનનો આધાર, મ્હારો

પતિ હજી મ્હારી સાથે જ હતો.”

જાતેજ વર્ણવેલી અસામાન્ય સ્ત્રીની આવી વીરકથામાં કંઈ વિવેચન કરવું એ તો ધર્મમન્દિરમાં પ્રવેશ કરી પાપ કરવા સમાન છે.

૧૮૫૨ માં ત્હેમનું ન્હાનું બાળક મરણ પામ્યું. માતાની નોંધ-પોથી તે સમયની કુટુંબની બચાંકર નિરાધાર સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. અત્રે એક રકરો નોંધવામાં આવે છે, જે કોઈ દિવસ મજ્જુર વર્ગની મુક્તિના ધર્મપુસ્તકમાં ઋષિના વચનરૂપ લેખાશે.

“ ૧૮૫૨ ના ઇસ્ટરમાં અમારું ન્હાનું બાળક મરણ પામ્યું. ત્રણ દિવસ તો ત્હેને અસહ્ય દુઃખ પડ્યું હતું. ત્હેનો મૃતદેહ પાછળની ઓરડીમાં પડ્યો હતો; અમે સર્વ આગળની ઓરડીમાં ગયાં. રાત્રિ પડતાં અમે અમારી પથારી જમીનપર કરી, મ્હારાં ત્રણ બાળકો પણ સાથેજ સૂઈ ગયાં. અમારા બહાલા બાળકનું મૃત્યુ અમારી છેક કંગાળ સ્થિતિને સમયે આવી પડ્યું. અમારા જર્મન મિત્રો આ સમયે અમને સહાય કરી શકે તેમ નહોતા. ચીરાતે હૃદયે હું ફ્રાન્સથી નાસી આવીને ત્યાં રહેનાર એક મનુષ્યની પાસે ગઈ. તે અમારી પ્રત્યે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. ઘણીવાર તે અમને મળવા આવતો હતો. મ્હેં ત્હેને મ્હારું દુઃખ વર્ણવ્યું, કે તરતજ ત્હેણે મ્હને ૨ પૌંડ આપ્યા. તેવડે મ્હારા બાળકને માટે જોઈતું શબ ઢાંકવાનું કપડું આપ્યું. ”

આ વખતે એક ગીરો રાખનારની હાસ્યજનક હકીકત બની. માર્કસ પાસે ત્હેની પત્નીને પિતા પાસેથી મળેલા ચાંદીના ચમચા ગીરો મૂકવાના હતા. ત્હેનાપર આર્જંછલના કુટુંબની છાપ હતી. ગીરો રાખનારને વહેમ પડ્યો કે એવા કંગાળ જર્મન પાસે એવી સુંદર અને પુરાણી વસ્તુઓ ચોરીથીજ આવી હશે. તેથી ત્હેણે પોલિસને બોલાવી. માર્કસ મહા મુશ્કેલીએ કેદમાં જતો બચ્યો. મેઝિનીના ચરિત્રમાં પણ ગીરો રાખનાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ખરેખરી રીતે યરોપ આવા

વ્યાપારીઓનું ઘણું જાણી છે, કારણ કે અણીને પ્રસંગે સ્વાતંત્ર્યને માટે તપ કરનારાઓને એમના તરફથીજ મદદ મળેલી હતી. માર્કસને કોઇ કોઇ વાર નાણાં કરજે લાવવાં પડતાં; અને એ નાણાંપર ત્હેને ૨૦ થી ૫૦ ટકા જેટલું ભારે વ્યાજ આપવું પડતું. હુદુમ્મને ખમવું પડતું હુઃખ જોઇ એક બે વાર માર્કસે ધંધામાં પડવા વિચાર કરેલો, પરંતુ ત્હેની વીરપત્નીએ ત્હેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો હતો. જો તેમ થયું હોત તો ત્હેણે શરૂ કરેલી ચળવળને સખ્ત ફટકો લાગ્યો હોત. ત્હેણે ત્હેને લેખકના કાર્યને વળગી રહેવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યું. ૧૮૬૧ ના માર્ચની ૧૧ મી એ મિસિસ વિડિમિયરને લખેલા પત્રમાં ત્હેણે જણાવ્યું હતું કે—

“ અહીં નિવાસ કર્યા પછી શરૂઆતનાં વર્ષો ખુબ હુઃખદ સ્થિતિમાં પસાર થયાં હતાં, પરંતુ તે વિષે અથવા મ્હારા બહાલા બાળકના મૃત્યુ વિષે હું કંઇ કહેવા માગતી નથી.....એવામાંજ અમેરિકામાં આંતર વિગ્રહ જાગ્યો, અને તેથી અમારી આવક અર્ધી થઇ ગઇ. અમારું ખર્ચ ફરીથી ઘટાડવું પડ્યું, અને કેટલીક વાર તો અમારે દેવું પણ કરવું પડ્યું.....મ્હને અતિશય ઝેરી તાવ લાગુ પડ્યો, અને એક દાક્તરને બોલાવવો પડ્યો. ત્હેણે આવી મ્હારું શરીર ખુબ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી એકદમ તે બોલી ઉઠ્યો: ‘મ્હારાં બહાલાં મિસિસ માર્કસ, તમને શીતળાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. બાળકોએ તુરતજ આ ઘરનો ત્યાગ કરવો જોઇશે.’ મ્હારું એ વેળાનું હુઃખ ત્હમેજ કહી લેશો. અરે, હું પૂરેપૂરી સાજી થઇ નહોતી એટલામાં તો મ્હારો પ્રાણપ્રિય પતિ કાલે માંદો પડ્યો. દરેક પ્રકારની અતિશય ભીતિ, ચિન્તા અને અમુઝણથી ત્હેને પથારીવશ થવું પડ્યું. પરંતુ ઇશ્વરનો ઉપકાર કે એકંજ માસમાં ત્હેને આરામ થયો. દરમિયાન ટીબ્બુન પત્રે અમારી આવક અર્ધી કરી દીધી હતી.....

તહાશા પ્રત્યે મહને બહુજ બાવ છે. આ કસોટીના દિવસોમાં તહમે અડગ અને ધીર બનશો. આ જગત ધૈર્યશીલ મનુષ્યોને માટે છે. તમારા બહાલા પતિનાં સાચાં પ્રેમાળ મિત્ર બનશો, અને મન તથા હૃદયને સર્વ પ્રસંગોએ શાન્ત રાખશો. —હું છું તહમારી બહાલી જેની માર્કેસ.”

આ સાદા ચિત્રમાં એકજ દૃષ્ટિથી આપણે સર્વ પરિસ્થિતિ દારિદ્ર્ય અને રોગથી પીડાતું, ચિન્તાથી ઘેરાતું, પણ સ્નેહની જ્યોતિથી પ્રકાશિત અને પ્રેમાળ બાળકોના નિર્દોષ આનંદથી ગાળ રહેલું ન્હાતું કુટુંબ જોઈએ છીએ. તેઓ સુખી હતાં. સમર્થ વિચારક કાલે અને તહેની પત્ની કે જે પોતાનું કર્તવ્ય અડગ ધૈર્યથી બજાવી રહી હતી તે બંને ઘણીવાર હાથમાં હાથ મીલાવી એરડામાં આંટા મારતાં અને બાળપણમાં મંડપ નીચે જે સ્નેહનાં ગીત જર્મનીમાં ગાયાં હશે તે ત્યાં ગાતાં.

“અરે ઓ સ્ત્રી! અમારા ચઢતીના દિવસોમાં તું નિશ્ચય વિનાની, શરમાળ અને દુરારાધ્ય હોય છે, પરંતુ દુઃખ અને દરદ આવી પડતાં તું આશ્વાસક દેવદૂત તુલ્ય છે.”

આટલી બધી ગરીબાઈ છતાં પણ માર્કેસ મજબૂરો સમક્ષ અપેલાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિષેનાં બાપણો બદલ કદિ પણ દ્રવ્ય સ્વીકારતો નહિ. જે ગરીબ મજબૂર વર્ગનો તે સેવક બન્યો હતો તહેની ખાસેથી કંઈ પણ લેવાતો તે વિચાર સુદ્ધાં કરતો નહિ. આવી ખરી કસોટીના પ્રસંગે બિસ્માર્ટે માર્કેસને લોકોના પક્ષમાંથી છૂટો પાડી તહેમની ચળવળ મંદ કરવા પેરોક્ષ લાંબ અપવા પ્રયાસ કર્યો. બિસ્માર્ટે આ કાર્યને માટે માર્કેસના જીના મિત્ર બુચરને યોજ્યો. આ માણસે લોકોના પક્ષનો ત્યાગ કરી સરકારનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો, અને તે સમયે બિસ્માર્ટેનો તે ખાસ માનીતો થઈ પડ્યો હતો. બુચરે સરકારી નોકરી સ્વીકાર્યા પછી પણ માર્કેસની સાથે સંબંધ જારી રાખ્યો હતો. તહેણે માર્કેસને લખ્યું કે:—

“ નાણાં બજાર કેવું ચાલે છે ત્હેની માહિતી રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘ સ્ટેટ ઇન્ટેલિજન્સર ’ પત્રને માટે જોઈએ છીએ. એ લેખોની મર્યાદા બીલકુલ આંકી નથી.....આપ તે સ્વીકારવાને તૈયાર હો તો તે તથા તે બદલ શો પગાર લેશો તે જાણાવવા મહેરબાની કરશો.....પ્રગતિ ત્હેના જીવન દરમિયાન ઘણીવાર બદલાય છે, તેથી કરીને જે જીવતાં દેશસેવા કરવા માગતો હોય ત્હેણે સરકારના પક્ષમાં લાગી જવું જોઈએ. ”

પત્રમાં રહેલો દંડ પાછલા ભાગમાં છે. માર્કેસ કાળેલ પુરૂષ હતો. તે પત્રનો મર્મ સ્પર્શમજી ગયો. તે જાણતો હતો કે રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પત્રમાં સ્વતંત્ર લેખક તરીકે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાથી ત્હેના અનુયાયીઓ ત્હેનાપર અવિશ્વાસથી જોશે. તેથી કરીને જે કે પૈસાની ત્હેને ઘણી જરૂર હતી છતાં માંગણી પાછી વાળી. આરંભેલી પ્રવૃત્તિને જરા પણ હાનિ કરે એવું કાર્ય પોતાને ગમે તેટલો લાભ કરે તેવું હોય છતાં પણ તે કરવાને એ તૈયાર નહોતો. સિદ્ધાન્તની છાયાને પણ તે અંગત મુશ્કીળતો કરતાં વધારે માન આપતો. આથી લોકના નેતાને લાંચથી પોતાના પક્ષમાં લેવાની ગિરમાઈ જે બાજુ રચી હતી ત્હેમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

૧૮૬૪ માં માર્કેસે કેટેલાક મિત્રોની સહાયતાથી ઇન્ટરનેશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિએશન (દેશપરદેશના મજૂરોનું મહામંડળ) નામની સંસ્થા સ્થાપી. ૭ સાત વર્ષ સુધી તો આ મંડળ યુરોપની રાજધારી બાબતોમાં મોટી સત્તા સમાન હતું. મેક્સીકોની પણ આ મંડળમાં ઇટાલીના મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે જોડાયો હતો. પરંતુ મંડળના સર્વ સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સંમત નહિ થવાથી છુટો પડ્યો. ત્હેની વાર્ષિક સભાઓ ભરાતી, ત્હેમાં ઠરાવ પસાર કરવામાં આવતા, ત્હેમને કાર્યમાં ઉતારવા યોજનાઓ કરવામાં આવતી. વળી તેની ખરી સેવા

વિધવિધ દેશના મજૂર વર્ગની એકતા સાધવામાં હતી. માર્કસે ઉઠાવેલો પોઠાર “દેશેદેશના મજૂરો, એક થાઓ.” એ આખા યૂરોપમાં ગઈ રહ્યો. ટાઈમ્સે એ ચળવળ વિષે લખેલું કે પ્રાચીન સામ્રાજ્યની પડતી અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપનાના સમયથી મજૂરવર્ગની બળતિ જેવો બીજો કોઈ મોટો બનાવ જોયો નથી.” પરંતુ માર્કસના અને રશિયન તત્ત્વજ્ઞાની માર્કસેલ આકૃતીનના પક્ષ વચ્ચે વિરોધ પડવાથી તથા ૧૮૭૧ માં ફ્રાન્કો-પ્રશિયન વિગ્રહ શરૂ થતાં ફ્રાન્સના અગ્રેસરો ત્હેમાંથી છૂટા પડવાથી એ મંડળનો અંત આવ્યો.

માર્કસનું લેખનકાર્ય વિશાળ હતું. ત્હેણે જૂદા જૂદા વિષયોપર છૂટક લેખ, ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો, નિબંધો વગેરે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં. એમાંના કેટલાંક તો પ્રસંગને માટેજ હતાં. કેટલાંક માર્કસના નામને ન છાળે તેવાં છે. પરંતુ કેટલાંક જેવાં કે **અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન** (A Critique of Political Economy) **મૂલ્ય નફો** (Price, Value and Profit) નામનાં પુસ્તકો કાયમનાં છે. પરંતુ ત્હેની કીર્તિ જેનાપર અવલંબી રહેલી છે તે ‘**મૂડી**’ (The Capital) નામનું પુસ્તક તો સર્વસ્વામિત્વવાદની ગીતાજ છે. ત્હેનું પ્રથમ પુસ્તક પોતાના જીવન દરમિયાનજ ત્હેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. બીજો અને ત્રીજો ભાગ ત્હેના મૃત્યુ પછી ત્હેના મિત્ર, સાથી અને આતુયાથી એન્ગેલ્સે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એન્ગેલ્સ માર્કસ પ્રત્યે બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો. ત્હેની ઉદારતાથીજ માર્કસના પાછલા જીવનમાં મુશીબતો ઓછી થઈ હતી. એન્ગેલ્સનું નામ માર્કસના નામ સાથે કાયમનું જોડાયેલું છે. માર્કસનો વિચાર કરતાં એન્ગેલ્સનું નામ તરત યાદ આવે છે. મૂડી નામનું પુસ્તક તો એક શાસ્ત્ર સમાન છે. સર્વસ્વામિત્વવાદનો તે ખુદ્ધિવિષયક ભંડાર છે. મૃત્યુ પહેલાં તે ગ્રંથ સંપૂર્ણ થઈ શક્યો નહોતો તેથી માર્કસને ઘણું દુઃખ થતું.

૧૮૮૧ માં માર્કસની પત્ની સ્વર્ગસ્થ થઇ અને ૧૮૮૩ ના માર્ચની ચૌદમી તારીખે તે પણ આરામ ખુરશીમાં હસ્તો હસ્તો આ લોકમાંથી સિધાવી ગયો. છેલ્લાં તેર વર્ષમાં રોગથી તહેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. અનહદ કાર્ય, ખરાબ ખોરાક, ચિંતા અને મગજમાંની થી રહેતું શારીરિક બંધારણ ખરાબ થયું હતું. કલેજમાં થતા દુઃખથી અને આંનદ્રાના રોગથી ઘણાં વર્ષથી તહેની તખીઅત બગડી હતી. ‘નાદુસ્ત તખીઅત’ એ મહાબુદ્ધિ શક્તિનો દંડ છે. રૂસો, ડાર્વિન, હર્મન્ટ સ્પેન્સર, કૉન્ટ અને એવા મહાન તત્ત્વચિંતકો પણ તહેના ભોગ થઇ પડ્યા હતા. કેટલાંક વર્ષ તહેનું સ્મારક ઉભું કરવાની ચળવળ ચાલી હતી. તે સમયે તહેના એક અનુયાયીએ કહેલું કે માર્કસને સ્વૂલ સ્મારકની ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી. આખી દેશપરદેશની સર્વ સ્વામિત્વવાદની ચળવળ એ તહેનું સ્મારક છે, અને તે પક્ષની દરેક જાતથી તે મહાન બનતું બચ છે.

કાર્લ માર્કસની સર્વોત્તમ સેવા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોપર પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોજ નથી, અથવા તહેણે સ્થાપેલાં વિધવિધ મંડળો નથી; તહેણે ભલે માની લીધું હોય કે એ પ્રવૃત્તિને લીધેજ તહેણે દુનિયાને ઝાણી બનાવી છે; પરંતુ આપણે તહેની મહત્તા વધારે સારી રીતે સ્હમજી શકીએ તેમ છીએ. ઘણાજ થોડા પુરૂષો પોતાને જાણી શક્યા છે. માર્કસ મનુષ્ય જાતનો કલ્યાણ કર્તા છે. અર્વાચીન યૂરોપનો તે પ્રથમ વિચારક હતો, અને તહેને મજુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા હતી. તહેના પહેલાં થઇ ગયેલા સર્વસ્વામિત્વવાદીઓ એમ માનતા કે ‘સામાન્ય સ્વામિત્વ’ શિષ્ટ અને શિક્ષિત તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ગરીબ અજ્ઞાન મજુર વર્ગ પર વરસાવવાનો આશીર્વાદ હતો. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે એ સુધારો ઉચ્ચ વર્ગમાંથી શરૂ થવો જોઇએ. મજુર વર્ગની મુક્તિ તહેમના પોતાનાજ બળથી થવી જોઇએ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રથમ પ્રચાર કરનાર માર્કસજ હતો.

“ પોતાના બન્ધનો તોડવાની ઇચ્છાવાળાએ જાતેજ પ્રથમ ધા કરવો જોઈએ. ” હેનો મહાન ઉપદેશ મળુર વર્ગનાં હૃદયોને, હેમને માલુમ નહિ એવા હેમનામાં સુષુપ્ત રહેલા મનુષ્ય-ત્વને ઉદ્દેશીને હતો. ” સર્વ દેશના મળુરભાઈઓ એક થાઓ. તેથી તહમારાં બન્ધનો સિવાય કશુંજ જવાનું નથી અને તહમને વિજયમાં સારી દુનિયા મળશે. ” આ વચનો ઉચ્ચ-રાયાને વર્ષો વહી ગયાં છે; ત્યાર પછી અનેક મનુષ્યો આવ્યાં અને ગયાં છે; પરંતુ અજ્ઞાન અને મેલા મળુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખનાર નેતાની આવેગભરી હાક હજી પણ હેમને ઉત્તિ તરફ-ખરા મનુષ્ય-ત્વ તરફ દોરે છે. આવી ઉંડી દૃષ્ટિ કોઈ પણ મહાન કાર્યની ખાતર સ્વાર્પણ કરનારનેજ મળેલી હોય છે. આરામ ખુરશીમાં પડ્યા રહેનાર સુધારકોને અથવા વાંચવાનીજ લહેરમાં જીવન ગાળનાર અધ્યાપકોને એ બક્ષિસ મળેલી હોતી નથી. દુઃખ અને દારિદ્ર્યની પ્રજ્વલિત ભઠ્ઠીમાં પ્રખર તપ તપ્યા પછીજ સહમજ્જયું કે રસ્તાઓમાં ચીંથરેહાલ રખડતા ગરીબ માણસનામાં પણ ઉચ્ચ નીતિનાં બીજ ઢંકાયેલાં હોય છે. સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના દરેક યુગમાં માનવસમા-જના નેતાએ આજ મહાન સેવા કરી છે. હેને પોતાને હેમની શક્તિમાં શ્રદ્ધા છે, એટલે તે “આત્મશ્રદ્ધા રાખવી” એવું હેમને શીખવે છે. જે માણસો પોતાને દુર્બળ માને છે હેમને તે પોતાને સશક્ત માનતાં શીખવે છે. સર્વનૈતિક પ્રગતિની આજ ચાવી છે. જ્યારે ઇસુ ખ્રીસ્તે એક રોગીને સાજો કર્યો ત્યારે હેણે હેને પૂછ્યું કે “ મહારામાં તહને શ્રદ્ધા છે ? ” પરંતુ જ્યારે હેણે પાપીને પાપના કાદવમાંથી બહાર આણ્યો ત્યારે હેણે કહેલું કે “ તહને તહારામાં શ્રદ્ધા છે ? ” બુદ્ધ મહા-ત્માએ હજમને કહ્યું હતું કે-“ હા, તું મહારી સાથે ચાલ. ” તે હજમનું હૃદય એટલી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું તે એટલાજ

કારણથી કે ગુરૂદેવે ત્હેને પાત્ર ગણ્યો. રસોએ અરાધની સદીના અજ્ઞાન, બીકણ, પીડિત એવા ક્રાન્સના ગુલામોને કહ્યું કે 'ત્હમેજ ખરખર રાજા છો.' આ શબ્દો હાસ્યપાત્ર જણાયા. પરંતુ એ શબ્દોએ એમની અંદર ગુપ્ત રહેલું મનુષ્યત્વ બહાર આણ્યું; અને એ અજ્ઞાન, જડ, ભૂખે પીડાતા અમીર વર્ગના ગુલામો એકજ જમાનામાં વીર, સ્વમાન, સહમજનારા ખરા નાગરિક બન્યા. મહામદે આરબ લોકોને કહ્યું કે 'ત્હમે આખી દુનિયાને જીતી શકશો.' અને ત્હેમણે તે કાર્ય કર્યું. જે મહાત્મા એમ જોઈ શકે છે કે ગરીબમાં ગરીબ અને અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન પણ ઉન્નત નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે તેજ સમાજનો ખરો ઉદ્ધારક છે. તેજ માનવ સ્વભાવનું ખરું રહસ્ય સમજે છે. તે દુર્ગંજ દેખાતા પુરૂષોમાં વીરત્વ પ્રકટાવે છે; તે ધૂળમાંથી સોનું બનાવે છે; અને તેથીજ દરીને ધસુ ખિસ્ત ગરીબનો, પાપીનો, પતિતનો મિત્ર અને માછી-મારોનો, યાત્રિ બહાર થયેલાઓનો અને દોષિત બગિનીઓનો નેતા હોતો. આજ કારણથી ખુદ ભગવાને પ્રાકૃતમાં ઉપદેશ કર્યો અને તત્ત્વચિન્તકોએ જેમનો સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો તરીકે ઉપહાસ કર્યો હતો ત્હેમને પોતાના મંડળમાં દાખલ કર્યા. આથીજ આ મહાવાક્ય ઉચ્ચ-સ્વામાં આવ્યું છે કે "કડીઆઓએ મકાન ચણતી જે પરશ્વરને બાબુ-ખર નાખી દીધો હતો તે ખુશાનો મુકુટ બન્યો." "ધર્મિરે સમજાને મર્યાદામાં રાખવા નિર્બળનો પક્ષ લીધો છે, અને ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષોને યોગ્ય રસ્તે દોરવા મૂર્ખ માણસોને પસંદ કર્યા છે."

રસોએ અરાધમા સૈદ્ધમાં યૂરોપને માટે જે કાર્ય કર્યું તે નાર્કેસે ઓગણીસમી સદીમાં કર્યું. ત્હેની દીર્ઘદષ્ટિ એ ત્હેની ઉચ્ચ નીતિ દર્શાવે છે, તે વિદ્વાન અને ધનવ્રાનને ત્યાં જન્મ્યો હતો, તેથી ત્હેણે હલકા જડ જેવા ગરીબ મજૂર વર્ગનો ત્યાગ કર્યો હોત, એમ

ધારીને કે ઉચ્ચ અને શિષ્ટ વર્ગને સ્હમજવવાથી સર્વ વાનાં સારાં થશે; પરન્તુ તે નીતિનો બળથી હોતો, અને સ્હમજતો હોતો કે સામાન્ય મહાજનોને, બંધુભાવ, વીરત્વ એશઆરામમાં પડ્યા રહેનાર દંભી શિક્ષિત વર્ગ કરતાં વધારે સારી રીતે સ્હમજે છે. સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા સ્નેહ અને ભક્તિથી જન્મે છે. નહિ કે દંભ અને ભાષણથી. માર્કસે પીડિત અને અવગણના પામેલા મજૂર વર્ગને મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરતો આપ્યું. તેના પ્રયાસથી અર્વાચીન સામાજિક પ્રજ્ઞસતા જન્મી. આ પ્રમાણે જ સદુપદેશ ગરીબ વર્ગને કરવામાં આવ્યો હતો.

માર્કસનાં વચનો અને કાર્યો વિષે ટીકા કરતાં, આપણે ડૉક્ટર જોન્સને ગોઠડીમાંથી વિષે બોલતાં કહેલા શબ્દો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે:—“તેના દાષ યાદ કરશો નહિ, તે મહા-પુરુષ હતો.” માર્કસનું નામ ભાવિ જમાનાઓ યાદ કરશે. તેની સ્ત્રી તથા તેનાં બાળકો તેની કીર્તિમાં ભાગ પડાવશે. જ્યારે આખી દુનિયામાંથી દારિદ્ર્ય અને સુલામગીરી દૂર થશે, જ્યારે મૂડી ભૂત-દાળના ઇતિહાસના પાનામાં જ લખાશે, ત્યારે માનવ જાતિ યાદ કરશે કે જેમના પરિશ્રમથી આ અદ્ભુત પરિણામ આવ્યાં છે તેમને પેટપુરતું ખાવાનું પણ મળ્યું નહોતું. માતાઓ પોતાના બાળકોને એ વીર માતાની કથા કહેશે કે જેણે જગતનાં ભાવિ બાળકોનું જીવન આનંદમાં જાય અને તેઓ જોઈતો પૌષ્ટિક ખોરાક મેળવી શકે એટલા ખાતર પોતાનાં પ્રિય બાળકોનો ગરીબાઈની વેદિપર ભોગ આપ્યો હતો. સારી દુનિયાને જો મુખ આપવું હોય તો કોઈકે તો રડવું જ જોઈએ. વાંચક, તું એમાંનો એક થઈશ?*

* ૧૯૧૨ ના માર્ચ માસના મોડર્ન રિવ્યુ પરથી અનુવાદ.

જનરલ આર્મસ્ટ્રાંગ.*

તહેમણે સ્થાપેલી હેમ્પટન સંસ્થામાં તહેમની એક વાર્ષિક
તિથી ઉપર અપાયલું વ્યાખ્યાન.

આ દિવસ આપણે આપણી સંસ્થાના પિતાનું જીવન યાદ કર-
વાને અને તહેના ઉપદેશના પાઠ ફરીથી સંભાળી જવાને માટે ઘણા
પૂજ્યભાવથી ઉજવીએ છીએ. આ બાબત આપણને પરિચિત છે અને
દરવર્ષે આપણે તે એકબીજાને સંભળાવીએ છીએ; પરંતુ એ સ્થાપ-
કને પસંદ પડે તેવી વિનીતભાષામાં એ વાત કહેવી એ મુશ્કેલ કાર્ય
છે. તહેણે સ્પષ્ટ રીતે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે તહેના
પોતાના સંબંધી કંઈ પણ સ્તુતિવાક્યો ઉચ્ચારવાં નહિ. તહેણે લખ્યું
છે કે “જીવનનું તત્ત્વ ઘણા ઉંડાણમાં રહેલું છે.” તહેનાં
અપગ નેત્રો જે કોઈ અતિશયોક્તિ ભરેલી ચાણીથી તહેના સંબંધમાં
બોલે, તહેના તરફ ટપકા ભરી નજરે જોશે; જ્યારે બીજી બાજુએ
જનરલ આર્મસ્ટ્રાંગના જીવનથી અપરિચિત માણસને આપણું કથન
અતિશયોક્તિ ભરેલું પણ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. જેણે જેણે એ
જીવન જાતે નિહાળ્યું છે તહેના હૃદયમાં હેને યાદ કરતાંની સાથેજ
પૂજ્યભાવ ઉભરાયા સિવાય રહેશે નહિ. કંઈ પણ શક્યતા અશક્ય-
તાનો વિચાર કર્યા સિવાય એટલું તો કહી શકાયજ કે તે તહેના
જમાનામાં અમેરિકાના મહાન ગણાતા છ પુરૂષોમાંનો એક તો હતો
જ. તહેની યોજનાઓ, તહેની આશાઓ, તહેની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ,

* આ સંસ્થા વરફથી નિકળેલા બુકર ટી વોશિંગ્ટનના ચરિત્રમાં
આ મહાપુરૂષની વિશેષ માહિતી આપેલી છે.

રહેતો દેખાવ એ સર્વ રહેતો મહત્તા દર્શાવી રહ્યો હતો. અત્યારે આપણે
 રહેના સંજ્ઞાથી બની શકે તેટલું અંકુશથી બોલીશું. સ્તુતિના વાક્ય
 ન બોલવાં, એવી જે દરજ્જા આપણા પર તેણે નાખી છે તેથી સારે
 નસીમે આપણે આપણી વાર્તા રહેના કાર્યના શબ્દોદ્ધારાજ કહીશું.
 આવી સંસ્થાઓ જે રીતે શરૂ થઈ શકે:-કાંતો તે યોજનાથી
 શરૂ થાય અથવા તે માણસથી શરૂ થાય. મતલબ કે કેટલીક
 વાર એવું બને છે કે કોઈએક વિશ્વવિદ્યાલય, દેવળ અથવા પરોપકારી
 કાર્યની યોજના પ્રથમ કાગળ પર પૂરેપૂરી ઘડવામાં આવે છે; પછી
 રહેતે માટે જોઈતા પૈસા મેળવવામાં આવે છે; અને અંતે રહેતે અદે
 કામ કરનાર માણસને રોકવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાંસુધી આ છેલ્લું
 પગલું ભરાય નહિ, અને કાર્ય કપાડી લેનાર ખાસ લાયક મનુષ્ય મળી
 આવે નહિ, ત્યાંસુધી આવાં કાર્યો સંગીન બનતાં નથી; અને અનેક
 પરોપકારી કાર્યો પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવા છતાં યોગ્ય માણસના અભાવે
 નિષ્ફળ નિવડ્યાં છે. કેટલીક વાર આવાં રૂઢાં કાર્ય પ્રથમ માણસથી
 જ શરૂ થાય છે. તે માણસ દૈવી પ્રેરણા મેળવે છે, અને રહેતે અતુ-
 સરે છે. તે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિમાં જ અને પોતાની પાસે
 જે સાધનો હોય તે સાધનોથી જ શરૂ કરે છે. જાણે કે પોતાની
 કલ્પનાઓને તે એમજ કહ્યા કરતો હોય છે કે “હું જીવું છું તેથી
 ત્હમે પણ જીવશો.” આમજ જતાં તેનું કાર્ય કુદરતી વસ્તુઓની માફક
 ખીણે છે. રહેતે માટે પ્રથમથી સાધન તૈયાર કરેલાં હોતાં નથી
 છતાં પણ તે વધે છે; તથા વસંત ઋતુમાં વૃક્ષોની માફક તેમાંથી
 શાખાઓ ફૂટે છે; કારણકે રહેના મૂળમાં માનવ શક્તિની ઉજ્જ્વલતા
 રહેલી છે. કાર્યના આવા વિકાસને પરિણામે યોગ્ય સમયે એક એવી
 મોટી અને વ્યવસ્થીત સંસ્થા ઉભી થાય છે કે જેની અંદર દૈનિક
 કાર્યવાહી, વિસ્તાર અને યંત્રવત્ કાર્ય થઈ રહ્યાં હોય છે. પરંતુ

આ યંત્રવત કાર્યોમાં પણ જેની રીતે સંચાલી અંદર ફરતાં પૈડાં
 અનુનનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. તેવી રીતે તેના સ્થાપકની માનવ-
 શક્તિ ઓતપ્રોત થયેલી દેખાય છે. મહારે કહેવાની જરૂર નથી કે
 હિંમ્ચનની સંસ્થા પણ માણસની કલ્પનાથી શરૂ થઈને તે મહાન
 સંસ્થાની અનેક શાખાઓ સુધીનો કુદરતી વિકાસ દર્શાવે છે. હું ધારું
 છું કે કેટલેક અંશે અમેરિકન કેળવણીના ઇતિહાસમાં આ મહાન ઉદ્યોગી
 બીલ્લતું સ્થળ તે માણસની ભૂતિરૂપ છે. આપણે દરેક પગલું તેનો
 વિચાર કરીનેજ ભરીએ છીએ. દરેક ફેરફાર વખતે આપણે પૂછીએ
 છીએ કે “જનરલને એ કેવું લાગત?” આપણાં સાધનોની વૃદ્ધિ
 અને આપણી ચોગ્યતા તથા આશા પ્રત્યક્ષ થતાં આપણા મનમાં એમ
 થાય છે કે “જનરલને આથી કેટલો ખોલો આનંદ થાત!” આપણે
 દરવર્ગે આપણા પ્રવૃત્તિપૂર્ણ જીવનને અટકાવી આ સંસ્થાના પિતાના
 માનમાં એક દિવસ તહેવાર પાળીએ છીએ. આપણને આ વિચાર
 બહુ સુખ આપે છે કે આ સંસ્થાના કાર્યની મૂળ શરૂઆત યોજનાથી
 નહિ, પરંતુ માણસથી થઈ હતી. તદ્દમને યાદ હશે કે પયગમ્બર
 ઇજિપ્તી સ્વર્ગનાં દર્શન સમયે કેવાં મુંઝાવે તેવાં ચક્ષો અને એ
 ચક્ષોની અંદર પણ ચક્ષો જોયાં હતાં. એ ચક્ષમાં પણ તેણે
 સજીવ પ્રાણીઓની ભૂતિઓ નિહાળી હતી; અને જ્યારે એ સચેત
 પ્રાણીઓ ત્યાંથી ખસ્યાં ત્યારે તે ચક્ષો પણ તેમની સાથે ખસ્યાં હતાં;
 અને જ્યારે એ સજીવ પ્રાણીઓ ઉંચકાયાં ત્યારે તે ચક્ષો પણ ઉંચ-
 કાયાં હતાં. કારણકે “એ સજીવ પ્રાણીઓનો આત્મા એ ચક્ષોમાં
 રહેલો હતો.” આપણે પણ એવાં જ યંત્રોમાં આજે વાસ કરી રહ્યા
 છીએ. આપણી આસપાસ ચારે બાજુએ ઝડપથી ચાલી રહેલી પ્રવૃ-
 ત્તિઓ છે, અને એ પ્રવૃત્તિઓમાં વળી બીજી પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી
 છે; પરંતુ તે સર્વની અંદર એક સ્મરણ, એક પ્રથા, એક વીર પુરુષ

ઓતપ્રોત છે. જ્યારે એ ચક્રો ચાલે છે ત્યારે તે પુરુષનાવડેજ ચાલે છે, અને જ્યારે તે આજે ઉન્નતપદ પામ્યો છે ત્યારે આપણાં ચક્રો પણ સાથે ઉચ્ચકાયાં છે; કારણકે સ્થાપકનો આત્મા એ પ્રવૃત્તિઓમાં વાસ કરી રહેલો છે.

જનરલ આર્મરૂઝાંગની કારકીર્દી તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં આપણે જોઈએ છીએ કે તે તહેને માટે નિર્માયલા કાર્યને માટે આરંભથીજ દરેક પગલે કેવો તૈયાર હતો. છતાં તે યુવાન પોતે તહેના ભાવથી તદ્દન અજ્ઞાત હતો. તે તહેના કાર્યક્ષેત્રથી બે હજાર માઇલ દૂર જન્મ્યો હતો. સાદી અથવા ઇન્ડિયન જાતિની સેવા કરવાનો ખ્યાલ તહેની યુવાવસ્થામાં તહેની કલ્પનામાં પણ આવ્યો નહિ હોય. તહેને અભ્યાસના વાતાવરણમાં શાન્ત ઐર્કશાયર હિલ્સમાં ઉછેરવામાં આવ્યો હતો, અને તેમ છતાં તહેનું કાર્ય સ્પષ્ટ થયું નહોતું. તે ખીજા કોઈ પણ વીર માણસની માફક પરિણામનો વિચાર કર્યા સિવાય યુદ્ધમાં સામીલ થયો. ધીમે ધીમે તહેનું ધર્મકાર્ય તહેને બોલાવવા લાગ્યું. તહેણે એક વાર લખેલું કે “હાલ હમ્પ્ટનની શાળા જેવી છે તેવુંજ કંઈક સ્વપ્ન મહેને યુદ્ધ દરમિયાન કેટલીક વાર આવેલું. એક વાર રિચમન્ડના ઘેરા વખતે લશ્કરની છાવણીમાં, અને બીજી વાર એક સુંદર સન્ધ્યા સમયે મેકિસકોના અખાતપર.” જે કાર્ય તહેને કરવાનું હતું તે તદ્દન સ્પષ્ટ હતું કે થોડાક પસંદ કરેલા યુવકોને કેળવવા કે જેઓ સમાજમાં પ્રવેશ કરી પોતાના જાતિઆન્ધવોને શીખવે અને તહેમને દોરે. વળી મહેનતને માન આપતાં શીખવવું, કંટાળો આપે તેવી કાર્ય કરવાની રીતોને સ્થાને હોશિયાર કારીગરો બનાવવા અને આ હેતુસર એક ઔદ્યોગિક શાળા સ્થાપવી.....પછી પેલેસ્ટાઇનની પવિત્ર જૂમિમાં પ્રવાસ કરનારા પ્રવાસીઓ ખાસ લાગણી-પૂર્વક યાદ કરે છે. તહેના જેવું આ સ્વપ્ન આપની દૃષ્ટિ સમક્ષ રજુ

થાય છે. નેઝારેથનાં ન્હાંના શહેરની પાછળની આવેલી એક વિખૂરી
 પડી બયેલી ટેકરી કે જ્યાંથી ચોતરફ ખુલ્લું સ્થળ નજરે પડે છે;
 જેની ઉત્તરમાં લેબનોનનો ઢોળાવ છે; દક્ષિણમાં જુડિયાની ટેકરીઓ
 છે; પૂર્વે જર્ડનની પેલી મેરનો પ્રદેશ અને પશ્ચિમે જૂમધ્ય સમુદ્ર દૃષ્ટિએ
 પડે છે. ખ્રિસ્તિઓ જેને પવિત્ર ભૂમિ કહે છે તે લગભગ આખો
 પ્રદેશ જ્યાંથી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી રહે છે અને પશ્ચિમે જેમ પૂજ્ય-
 ભાવથી યાદ કરે છે તેમ અહિંઆ જિસસ ક્રાઇસ્ટ દિવસનું કામ પૂરું
 કરી આવ્યો હશે, ગિરિશૃંગપર સંધ્યાકાળે બેઠો હશે, અને તહેનાં
 દિવસનાં સ્વપ્નોને દૂર ક્ષિતિજ સુધી પૂર્ણ રીતે વહેવા દીધાં હશે,
 અને તહેને એક દિવસે એ દેશ અને એ લોકો પ્રભુની ઇચ્છા પાર પાડ-
 વામાં સર્વસ્વ અર્પણ કરે એવી કલ્પના આવી હશે. જિસસ ક્રાઇસ્ટના
 આ યુવક શિષ્યે પણ એવીજ રીતે મેકિસકોના અખાતપર ભ્રમણ
 કરતાં અને રીચમન્ડના ઘેરા દરમિયાન રાતોની રાતો સુધી ઉપર
 જણાવેલાં સ્વપ્ન જોયાં હશે. સુવાર્તા કહે છે કે જિસસ ક્રાઇસ્ટ જ્યારે
 ત્રીસ વર્ષનો થયો ત્યારે પૂરેપૂરો યોગ્ય સમય આવી પહોંચ્યો. જિસસ
 ક્રાઇસ્ટના આ શિષ્યને પણ તેવું જ થયું હતું. સત્તાવીશ વર્ષની વયે
 ૧૮૬૬ માં મુક્ત થયેલા સીદીઓથી વસાવણું હેન્ડલ સંસ્થાન તહેને
 સોંપવામાં આવ્યું; અને ત્યારેજ તહેને જોષ્ટી તક મળી. જેવી રીતે
 જિસસે પોતાની આધ્યાત્મિક દૂર ઇજ્જતમાં ગાળી હતી, કૌમારાવસ્થા
 દેવળમાં રેખીઓ સાથે ગાળી હતી, અને એ બન્નેની અસરો તહેની
 પુખ્ત વયે પણ જણાતી હતી, તેવી જ રીતે દૂર હૈંડીલિયન ટાપુમાં
 થયેલા આ યુવકના જન્મની અને વિલિયન્સ કૉલેજના અધ્યાપકોએ
 આપેલા શિક્ષણની અસર આર્મસ્ટ્રાંગના સ્વપ્નોમાં પણ દેખાતી હતી.
 આમાં દૈવી હેતુનો કેવો વિચિત્ર ઓતપ્રોત સંબંધ રહેલો છે. અમે-
 રિકન ખ્રિસ્તીઓને પોલિનેશિયાની જાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનું કાર્ય સોંપ-

વામાં આવ્યું છે, ત્યાં નમ્ર, ઉડાઉ, કાળી ચામડીના, વહેમમાં હૂમેલા અને ગેરા ભેકોના દોષના ભોગ થઈ પડેલા લોકો રહે છે, આ ભેકોને તેઓ ઉદ્યોગ, કરકસર, નીતિ, ધર્મ અને મજુરી કરતાં શીખવે છે. પછી એવો સમય આવે છે કે જ્યારે એ જ દેશમાં વાસ કરી રહેલી બીજી કાળી પ્રજા એજ ગુણદોષવાળી અને ગેરી પ્રજાનાં પાપનો ભોગ થઈ પડેલીને બચાવવાનું અને સુધરેલી દુનિયામાંથી કલંક દૂર કરવાનું કાર્ય થાય છે; અને પૂર્વમાં હૈન્ડેલિયન ટ્રાપુમાંથી જેવી રીતે ઈજિપ્તમાંથી જસસ આવ્યો હતો તેવી રીતે, આ લોકોને માટે એક માણસ આવે છે. જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગે લખેલું કે મ્હારા પિતાની દેખરેખ નીચે જે શાળાઓ ચાલતી હતી, તેમણે હેમ્પ્ટન સંસ્થાનો મૂળ ખ્યાલ મ્હને આપેલો.”

આ પ્રમાણે જે કાર્ય શરૂ કરવાને માટે ઈશ્વરે તેને મોકલ્યો હતો તેજ કાર્ય (હેમ્પ્ટનની સંસ્થા) હવે તેનું સ્મારક બન્યું છે. અને હવે આ સંસ્થાપર એ પુરૂષની છાપ એવી સર્જાઈ પડી છે કે તેના વિષે બોલવા જતાં એ પુરૂષના વિશેષ બોલવું પડે છે. આ સંસ્થાના જે વ્યાવહારિક હેતુઓ તેણે સમગ્રગ્યા દેતા તેના તેજ હેતુ હજી પણ કાયમ છે. તેનાજ નીતિના આદર્શો હજી પણ આ સંસ્થાના નીતિના આદર્શો છે. જ્યારે પણ આપણે હેમ્પ્ટનનું આન્તર જીવન વર્ણવીએ છીએ ત્યારે આપણે તેના સ્થાપકના હૃદયમાંજ દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ, અને તેની આશાની જ વાર્તા કરીએ છીએ.

એ માણસ પાસેથી મળેલા વારસામાં નીચલા નિયમો સમાયલા છે. હેમ્પ્ટનના એ સિદ્ધાંતો ત્રણ સપ્તમાં દર્શાવી શકાય.

આ સંસ્થા શ્રમ, રનેહ અને જીવનની છે.

તેનો પહેલો ધર્મ “શ્રમ”નો છે, કે જે શરીરને આ-જસમાંથી છોડવીને મહેનત બનાવે છે.

બીજો ધર્મ “સેવા”ના છે, કે જે હૃદયને સ્વાર્થમાંથી મુક્ત કરીને અન્ય પ્રાણીઓને સહાતાં શીખવે છે.

ત્રીજો ધર્મ “આત્મખલિદાન”ના છે, કે જે જીવાત્માને નિર્માલ્ય, સામાન્ય જીવનને બદલે સાચું, દેવતાનું જીવન જીવતાં શીખવે છે.*

* ઉપલા ત્રણ સિદ્ધાંત અથવા ધર્મ, હેમ્પટન સંસ્થા માટેજ નહિ પરંતુ હિંદ અથવા જગતના કોઈ પણ દેશ વા સમાજમાં સાચું શિક્ષણ ફેલાવવા ઇચ્છનારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવા આદર્શરૂપ હોવાથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ દેશના કે પ્રભુના સાચા સેવક થવા ઇચ્છનાર દરેક વિદ્યાર્થી વગેરે માટે પણ એ સોતેરી સિદ્ધાંતો નજર આગળ રાખ્યા કરવા જેવા હોવાથી આ સામેના પૃથ્થક તે મોટા અક્ષરથી છપાવવામાં આવ્યા છે. વાંચકોના જાતિ ઉપયોગ માટે એમાં સંસ્થાને બદલે “જાદગી” શબ્દ મૂક્યો છે.

મંત્ર સ. સા.

આ જંદગી શ્રમ, સ્નેહ અને જીવનની છે.

તેનો પહેલો ધર્મ “શ્રમ”નો છે, કે જે શરીરને આજસમાંથી છોડવીને મહેનત બનાવે છે.

બીજો ધર્મ “સેવા”નો છે, કે જે હૃદયને સ્વાર્થમાંથી મુક્ત કરીને અન્ય પ્રાણીઓને સહાતાં શીખવે છે.

તેનો ત્રીજો ધર્મ “આત્મ બલિદાન”નો છે, કે જે જીવાત્માને નિર્માલ્ય, સામાન્ય જીવનને બદલે સાચું, દેવતાઈ જીવન જીવતાં શીખવે છે.

હવે ઉપલા સચેત ધર્મના દરેક સિદ્ધાન્તનો આપણે વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

હુંમ્મટન સંસ્થાના જીવનનો પ્રથમ ધ્વનિ “મહેનત”ના સદુપ-
દેશનો છે. આપણે એવા સમયમાં મૂકાયેલા છીએ કે જ્યારે મૂખંતાથી
મજ્જુરીને આનંદને બદલે શાપ ગણવામાં આવે છે. અત્યારે જે ઔદ્યો-
ગિક ચળવળ ચાલી રહી છે તેનો મોટો ભાગ કામ ઓછું કરવાને
માટે, મજ્જુરીના કલાકો ઓછા કરવાને માટે, અને વિશ્રાન્તિનાં સાધનો
મેળવવાને માટે છે. દુનિયાનું કામ ઢગલે ઢગલા પડ્યું છે, અને ગરીબ
તેમજ તવંગર સર્વ કોઈ એ જોખમમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે. હું
એમ નથી કહેતો કે આપણે અત્યારે કાર્યના અતિશય ભારે જોખ-
મનીચે દબાયેલા નથી. ખરેખર ગરીબ માણસો અર્ચીયીન યંત્રોમાં
ચંત્રવત્ત બની જવાના ભયમાં આવી પડ્યા છે, અને ખરેખર ઘણા
પૈસાદાર માણસો છૂટી ન શકે એટલા બધા સમૃદ્ધિના ગુલામ થઈ
પડ્યા છે. વળી અત્યારની આ જરૂરની ધંધાની પુનર્વ્યવસ્થા ઉપરાંત
આપણા મમાજમાં એક નવીન અને ભયપ્રદ ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો
છે; તે મહેનત પ્રતિ ધિક્કારની અને કરકસર તરફ તિરસ્કારની લાગણી
છે. એક તરફ અત્યારે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે
ગરીબ, નિરાધાર, ભૂખ્યા અને કામની શોધમાં ફરતા છતાં પણ તે
નહિ પ્રાપ્ત કરવાથી નિરાશ થતા લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી
જાય છે. આ આ સમયનું એક ભયંકર પરિણામ છે. લાખો મનવાનો
અને ગોખણીયા વિદ્વાનો તથા લેખનની દેખાદેખી કરનારા માણસો
શરીરથી કામ કર્યા વિના જીવવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા છે, અને એથી
દિનપ્રતિદિન કાર્યનો જોખો વધતો જ જાય છે. પરંતુ આપણે જ્યારે
પ્રામાણિક મજ્જુરોમાં પણ આવી જ વૃત્તિ પ્રબળ બનતી જોઈએ છીએ,
ત્યારે ઉપલા ધંધાદારી મહા બિહુકોનો વિચાર ગોણુ લાગે છે. હાલના

ધણુક ચળવળ કરનારાઓને પોતાની ઓછી કમાણીથી એટલું બહુ
 લાગી આવ્યું છે કે તેઓ કરકસરની વિરૂદ્ધ બખાળા કરવા લાગ્યા
 છે. મહેને સાંભળતાં એવા જ એક આગેવાને કહ્યું હતું કે “ કરકસર
 એટો સદ્ગુણ જ નથી; મજુરને ઓછું બચાવી વધારે માગવા
 દો.” આવા માણસોના ધારવા પ્રમાણે કરકસર, ખાનગી બચત,
 મુકરર કરેલા સમય પછીનું કામ, મુકરર કરેલા કામ કરતાં વધારે
 કરેલું કામ, એ સર્વ બાબતો તેના કર્તોને મજુરવર્ગપર થતો અન્યાય
 સ્થમજવાથી દૂર રાખે છે, અને માત્ર પોતાની જ ઉન્નતિ, પોતાના જ
 સુખ અને સંવિગ્ન બેન્કના પોતાના હિસાબની સાથે જ સંબંધ
 કરાવે છે; માટે જો દુનિયાના તમામ મજુરો હેમના શેડોના જુલમ
 સહામે થવાને એકત્ર થતા હોય તો તેઓ ભલે મહેનતને અન્યાય
 ગણે અને કરકસરને હાનિકારક માને. વળી મહેનત અને કસકસરને
 તિરસ્કાર આપેલી જ અટકતો નથી. જ્યારે આપણે સમાજના બીજા
 છેડા તરફ એટલે કે બેડાખાકેઓ તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે
 એવાં બેડાની સંખ્યા વધતી જોતા નથી કે જેઓ બીજાની મહેનતવડે
 કે વારસાવડે પૈસાદાર થયેલા છે, અને બેડાઉપણે, બહારના આકર્ષકમાં,
 અનુત્પાદક જીવન ગાળી સમાજને ભયરૂપ થઈ પડ્યા છે. ખરેખર
 આ અતિશય સમૃદ્ધિશાલી લોકોનો વ્યવહાર શાપ સમાન છે, કારણ
 કે તેઓ મહેનતને ધીકારે છે અને માને છે કે સદ્ભાગ્યે તેઓ પોતે
 હેમમાંથી છૂટ્યા છે. આવા માણસો બટકનાં જુન્યા લોકો કરતાં બહુ
 જુલમપણું ધરાવતા હોય એવા લાગતા હોવા છતાં ખરે જોતાં તેઓમાં
 હેમની સાથે સમાનપણું જ વધારે રહેલું છે. એ બંને વર્ગ અનુત્પાદક
 અને નિરૂધમી છે; બંને વૃત્તિમાં જંગલી બટકનારા જેવા, ધર આગળ
 બેસી રહેવાનું બીલકુલ પસંદ નહિ કરનારા, અને પ્રામાણિક મજુરીને
 માટે ઉત્તરોત્તર વધારે નાલાયક બનતા ચાલનારા છે. આવા સ્વાર્થી,

નિરૂપી ધનવાનો કામ વિનાના લશ્કરની વિખૂટી પડી ગયેલી બીજી બચાવ દૂકડી જેવા છે.

કાર્યને અનિષ્ટ અને કરકસરને શંકાસ્પદ ગુણ માનનારાની સ્થાને પણ હિંમતનું સંસ્થાનો-વ્યવહાર-ઉપદેશ ખડોજ છે, કેમકે અમે મહેનતને પ્રગતિના સાધન તરીકેજ નહિ પણ તે ઉપરાંત મુક્તિ મેળવવાનું ધાર પણ માનીએ છીએ. કરકસરના સદ્ગુણમાં અને મહેનતના આધ્યાત્મિક બળમાં અમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. અમે માનીએ છીએ કે મનુષ્યને મુક્તિ મેળવવાનું સાધન તેને યત્નવત્, મનુષ્યવહીન અને જડ બનાવવામાં એટલે કે તહેણે કાર્યમાંથી તદ્દન અલગ થવામાં રહેલું નથી; પરંતુ તહેને બુદ્ધિ, કળાકૌશલ્ય, ધૈર્ય, શોધ, કરકસર અને સ્નેહથી તેજસ્વી બનાવવામાં રહેલું છે. અત્યારના આંદોલનિક વિચારમાં એતો અગત્યનું છે કે કારખાનાવાળાઓના જીવનમાંથી મજૂરોનું રક્ષણ થવું જોઈએ. પરંતુ મહેનતના પ્રશ્નનો ઉકેલ તે એજ આવશે કે જે તહેને (મજૂરીને) મનુષ્યને છાજે તેવી, રસિક, સ્વચ્છ બુદ્ધિપૂર્વકની અને ફળદાયી બનાવશે; કે જેથી કરીને જેટલા કલાક માણસ વધારે કામ કરે, તેટલો વધારે તે સુખી થાય. જ્યારે આદમ અને હવને આગસના બાગમાંથી કાઠી મૂકીને કામ કરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તે ફરમાન કાંઈ શાપરૂપ નહોતું, પરંતુ માનવજાતિના ઉદ્ધારની શરૂઆતરૂપજ હતું-માણસે જ્યારથી મજૂરી કરી પોતાનું પોષણ કરવા માંડ્યું ત્યારથી સુતારો શરૂ થયો. એજ બનાવ કે જેને માણસનું પતન કહેવાય છે તેનો તેનું કિત્પતન-ઉચ્ચે ઉડવાનો પ્રયાસ હતો. આ પ્રમાણે હોવાથી હિંમતની શાખા મજૂરીને માટે માન કિત્પત્ત કરે છે, તે આંખ અને હાથને મગજ અને કલ્પના-શક્તિના જેટલુંજ માન આપે છે, અને કોઈ પણ માણસને એક વસ્તુ સારી રીતે કરતાં આવડતી હોય તહેનામાં સ્વમાનની વૃત્તિ જગાડે છે.

સુધારાના ઇતિહાસે અનેકવાર દર્શાવ્યું છે કે સમાજની સંગો-
 નતાનો આધાર કરકસરના ગુણવાળા, સ્વતંત્ર, કાર્યકુશળ
 અને પ્રામાણિક ન્હાના ન્હાના ખેડુત જમીનદારોપર છે.
 ઔદ્યોગિક જીવનના ભાવિ ફેરફારો જો માણસોને કરકસર અને હડાપ-
 લુના ગુણનો ત્યાગ કરાવી, સ્વતંત્રતા ગુમાવી, જનસમૂહની ગમે તે
 હિલચાલમાં નિમગ્ન થઈ જવાને હિલચાલનારા નિવડશે, તો જે
 જાતિને માટે આખા રાષ્ટ્રે આટલું બધું ખમ્યું છે, અને જે જાતિનાં
 માણસો વ્યવસ્થિત મજૂરોના બંધારણને લીધે છૂટાં પડી ગયેલાં છે,
 તેઓ સ્વતંત્ર અને મહેનતુ બનીને આખા દેશના સામર્થ્યનું રક્ષણ
 કરે; દેશની આર્થિક સ્થિતિ જળવે અને પ્રામાણિકપણે રાજ્યનીતિમાં
 ભાગ લે; એ સર્વ દૈવી ઉલટી ગતિરૂપ જણાય. મતલબ કે તેમ બનવું
 અસંભવિતજ છે. હંમટન સંસ્થાનો બીજો ઉપદેશ નિઃસ્વાર્થ સ્નેહનો છે.
 એ સ્નેહનો અર્થ કાંઈ ત્યાગ નથી—જીવનને એમાં નાંખી દેવાનું નથી.
 રહેની છેલ્લી વાતચિતમાં તહેણે કહ્યું હતું કે “ મહેં મ્હારી જીન્દગીમાં
 કશું આપી દીધું નહોતું અથવા કશાનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. ” તે
 આગળ જતાં જે કહે છે તે આ વાતને વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટજનવે
 છે: દૈવી સંતોષ, સુખ અને આત્મપૂર્ણતા નિષ્કામ કર્મમાં મળતાં
 જોવામાં આવે છે. આર્મસ્ટ્રાંગે કહેલું કે “ જેને આપણે સામાન્ય
 રીતે ત્યાગ કહીએ છીએ તે તો માણસની પોતાની જાતનો
 અને સાધનોનો થઈ શકે તેટલો સારામાં સારો ઉપયોગ છે. ”
 લાભની ખાતર નહિ, પરંતુ સેવા તરીકે કાર્ય ઉપાડવું; એનો
 અર્થ એજ કે પોતાના કાર્યને વધુમાં વધુ સુખપ્રદ અને
 સફળ બનાવવું. અહીંનુંજ દષ્ટાન્ત લઈએ. આ સંસ્થાનો જે
 સીદી (વિદ્યાર્થી) આખો દિવસ કામ કરે અને રાત્રે પુસ્તક
 લઈ બેસે તે સર્વ જો તે પોતાનીજ ઉન્નતિને ખાતર કરતો

હોય તો તે બહુજ ખેદજનક અને નિરાશાજનક છે, પરંતુ આ સમ્પત અને ચાલુ મજૂરી જે તે ત્હેના ગામ, શહેર, વા પ્રાન્તમાં એક સારો શિક્ષક, કુશળ કારીગર, પ્રામાણિક વકીલ, વા આધ્યાત્મિક ઉપદેશક થઇને જનસેવા કરવાની ખાતર દરે તો તેથી કાર્યમાં ત્હેને બહુજ રસ પડે છે, તે ત્હેને કુલ્લક લાગતું નથી, અને રાત્રિ દિવસ એકજ જાતનું કાર્ય કરવાનું હોય તોપણ તે નિઃસ્વાર્થ સેવાના પ્રકાશથી તેજસ્વી અને છે. જે અહીં અપાતી કેળવણીથી ઈન્ડિયન વિદ્યાર્થી પોતાની જાતિથી શરમાય અને ત્હેમનાથી અતડો. અથવા જૂદા પડી જાય તો ત્હેનો અર્થ એટલોજ થાય કે શિક્ષણના મૂળ હેતુથી પરિણામ ઉલટું આવ્યું છે, અને તેથી કરીને શિક્ષણ આપનારના હૃદયને સમ્પત આઘાત લાગે; પરંતુ જે તેઓ એમ માનશે કે ત્હેમના કાર્યથી પોતાની જાતિ વધારે અજવાળામાં આવશે અને વિશાળ જ્ઞાન પામશે તો ત્હેમની જેડણીની પોથીને દરેક પક્ષે અને ગણિતના મુઝવતા દરેક દિસાખમાં ભવિષ્યની આશા અને સૈદ્ધ્યથી ભરેલાં ચિત્રો ત્હેમની નજર આગળ તરતાં રહેશે. હવે સમજાશે કે ત્હેમનનો ઉપદેશ સમ્પત ખેદયુક્ત આત્મસંયમનો નહિ, પરંતુ તે આનંદ, સુખ અને આત્મપૂર્ણતા મેળવવાનો છે. ભાગ્યે જ કોઇ મુલાકાત લેનાર અહીં આવીને ત્હમારા જીવનનું અવલોકન કરતાંની સાથેજ સૌથી પહેલાં ત્હમારા સુખપડે નવાઈ પામ્યા સિવાય રહેશે. ત્હેને આ સ્થળ સમ્પત મજૂરીનું અને વિરોધાભાસનું નહિ; પરંતુ આનંદ, લહેર અને સંતોષનું જણાશે. અહીં શિક્ષકો તેમના પર દ્રવ્ય નાંખવામાં આવી છે માટે શિખવવા આવ્યા છે એમ લાગતું નથી; શિષ્યો અણુગમતા કામ તરફ પરાણે મોકલવામાં આવતા હોય તેમ ત્હેમના કાર્ય તરફ વળતાં લાગતા નથી; શિક્ષકો પોતાની ઇચ્છાથી અને પોતાને ગમે છે માટેજ અહીં આવ્યા લાગે છે અને શિષ્યો

પણ અહીં તહીં પોતાના કામ તરફ ગાતા ગાતા જાય છે. ત્હમે અહીં રહેનારાઓ આ આનંદી વાતાવરણને એટલા બધા અનુકૂળ બની જાઓ છો કે જ્ઞાને લીધે ત્હમને આટલો બધો આનંદ પડે છે ત્હનો ત્હમે બાબેજ પ્રશ્ન કરો છો. નિઃસ્વાર્થી જીવનનું આ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. અહીં તમેને નિઃસ્વાર્થ અને ખેદના એક મહોટા કારણમાંથી-સ્વાર્થના અચુક ખેદજનક વિચારમાંથી-બચાવવામાં આવે છે-અને સ્નેહચુકત સેવાની સુખી દુનિયામાં ત્હમને છુટથી ફરવા દેવામાં આવે છે. અહીં ત્હમે મહોટી સેવા બજાવો છો કે નહાની ત્હની ત્હમને વધારે પડી નથી, કારણકે ત્હમે શું પ્રાપ્ત કરો છો તે તરફ ત્હમારું ધ્યાન હોતું નથી, પરંતુ શું આપો છો તે તરફ હોય છે, અને નિસ્વાર્થતાનો ગુણ ત્હમારી દરેક સેવાને સરખી અને માનપ્રદ બનાવે છે. સ્થાપનારની અશ્રાન્ત, નિઃસ્વાર્થ અને નમ્ર સેવાનો આ કેવો પ્રત્યક્ષ વારસો છે ! ત્હની મહાન્ શક્તિના પ્રમાણમાં ઘણી વખત અણુઘટતી ગણાતી આ સેવામાં ત્હમને અલૌકિક સંતોષ અને ઉત્તેજન મળતાં ! જ્યારે એના વિશે આપણે એવો વિચાર કરીએ છીએ કે વર્ષોવર્ષ તે ઉત્તરમાં બધે પોતાનો ટોપી લાથમાં લઈને હેમ્પટનને માટે થોડા ડોલરની બીખ માગવા અહીં તહીં બટકતો, ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ લાગે છે કે આવા નજીવા કામ માટે ત્હની જીંદગી ગાળવાદેવી એ શરમભર્યું અને દુષ્ટ કામ છે; પરંતુ ત્હની મહત્તા વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં ત્યાંજ જણાઈ આવે છે. તે ઘણું નજીવું કામ પણ કરી શકતો અને અધ-મતાનો ખ્યાલ પણ ત્હને આવતો નહિ, તે એના ગુરૂનો શિષ્ય હતો કે જેને લીધે ત્હને માટે એવું લખાયું છે કે “ત્હેણે પોતાને પ્રખ્યાત બનાવ્યો નહિ પણ સેવકનો સેવકજી રાખ્યો.” જ્યારે ત્હેણે પોતાના શિષ્યોને પોતાનું અનુસરણ કરવાનું સિખવવાને

ધન્યુ' ત્યારે તહેણે રૂમાલથી પોતાની કંઠ બાંધી અને શિષ્યોના પગ પખાળવા લાગ્યો. સ્નેહનો સદ્ગુણ ન્હાની કે મ્હોટી સેવામાં ભેદ ગણતો નથી. ખરેખર, જ્યારે તહેને (સ્નેહને) સેવાનો મહાન્ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તહેને તેવો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. કેટલીક વખત તો તહેને પોતાને મન જીવનની આવી જે તક ન્હાની સરખી લાગે છે તે તક તહેને જોનારની સ્મૃતિમાં વિશિષ્ટ તેજથી પ્રકાશતો દેખાડે છે.

હું ઘાંઠું છું કે મહાવીર આર્મસ્ટ્રાંગના સંબંધમાં તહેમના દરેક સ્નેહીને કોઈને કોઈ બતાવ ખાસ યાદ હોય છેજ કે જોનાવડે તહેમના જીવન અને હૃદયને તાદૃશ કરી શકાય. મ્હને પોતાને તહેની કિતરની ભીક્ષા માટે કરેલી અનેક મુસાફરીઓમાંનો એક દેખાવ ધણી વખત યાદ આવે છે. એક ન્હાના પરાની એક બાળુની શેરીના દેવળમાં શિયાળાની સાંજે અરફના તોફાનનો સમય હોવાથી લગભગ નહિ જેવુંજ ભક્તમંડળ એકત્ર થયું હતું. વીશેક રંકજનો દેવળની વિશાળ ખાલી જગ્યામાં આમતેમ જોડેલા હતા અને તહેમની પાસેથી દાનની કંઈ પણ આશા રાખી શકાય તેમ હતું નહિ. આગળના ચોક્કમાં બારેક બાળકો દોડોડ કરી રહ્યાં હતાં. આની નિર્જન અને નિરાધાર સ્થિતિમાં પણ એક પ્રીતિ, પાતળો, થાકેલો સૈનિક ઉઠ્યો. જાણે કે તેના શબ્દો મુખમાંથી નીકળતાંવારજ ઝીલી લેનાર શ્રોતા-જનોનું મોટું મંડળ જામ્યું હોય તેમ આનંદ અને ધૈર્યથીજ તે બોલવા લાગ્યો. તહેની ઉંડી કિતરી ગએલી આંખો અરફના દૃશ્યથી પેલી મેર પોતાના આદર્શ ઉકેલતી હોય તેમ લાગતી હતી. આ ન્હાનું કંઈ સ્થળ તેના આંતર અગ્નિથી પ્રજ્વલિત લાગતું હતું અને પર્વતપરના દૃશ્ય જેવો આ બતાવ લાભતો હતો. માત્ર ત્રણ અજ્ઞાત સાથીઓતેજ જે પરમ તેજનું દર્શન કરવા દેવામાં આવ્યું

હતું તેથી તે ઓછું આશ્ચર્યજનક કે ઓછું તેજસ્વી નહોતું. આર્ડનિંગ કવિએ તોફાની રાત્રિના વખતનું એક ન્હાના દેવળનું વર્ણન કર્યું છે અને જ્યાં વર્ષાદમાંથી આશ્રય લેવા માટે તે ગયો હતો ત્હેના જેવો આ દેખાવ હતો, કે જ્યારે ત્યાં રંક ભક્તોને પ્રભુનાં દર્શન થયાં હતાં. ત્હેમણે કહ્યું:—

પ્રભુને પાણીનું પણ દાન, ગરીબને આપેલું હેશાન,
પ્રભુની ખાતર જે અર્પાય, સદા તે સ્વીકારતા જગરાય;
સમર્પે રનેહવડે જળદાન, ગરીબ તો ઘણું ગણે ભગવાન,
હૃદય આ પ્રેમ થકી છલકાય, અનુસરવા એ પ્રીતમ પાય. પ્રભુને
હજી પ્રત્યક્ષ રીતે હેમ્પટનના ત્રીજા સિદ્ધાંત વિષે મ્હેં કંઈ પણ
કહ્યું નથી. સંસ્થાપકના જીવનના મર્મભાગમાં જેવી રીતે તે સિદ્ધાંત
રહેલો હતો તેવી રીતે આ સંસ્થાના મધ્યબિંદુ તરીકે પણ તે વિરાજે
છે. એ સિદ્ધાંત તે અહીં શીખનારના જીવનમાં ઉતરતી ધાર્મિક
જીવનની ભાવના છે; આજ પવિત્ર જીવનનો સિદ્ધાંત છે. ખરી રીતે
અત્યાર સુધી જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધામાં સંસ્થાના આ ત્રીજા
સિદ્ધાંત સંબંધી ચોક્કસ રીતે મ્હેં કહ્યું છે; કારણ કે આર્મસ્ટ્રાંગના ધાર્મિક
જીવનનું ખરું રહસ્ય તેની વિશાળતામાં, સર્વ વ્યાપકતામાં
અને તલસ્પર્શીપણામાં રહેલું છે. તે માનતા અને શીખવતા કે
ધાર્મિક પવિત્રતાવાળો પુરૂષ વા સ્ત્રી પોતાના મનવડે પણ ઉત્તમ સેવા
બજાવી શકે અને જગતને જે દેખીતા રનેહની જરૂર છે ત્હેનાવડે
તે તેવીજ સેવા બજાવી શકશે. ધર્મ એ ત્હેમના જીવનનો એક ભાગ
રૂપ નહિ પણ સમગ્ર જીવનના સ્વભાવરૂપ હતો. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના અન્ય
સ્વરૂપોને કે ધાર્મિક રિવાજોને તે ધિક્કારતા નહિ. એક વખત એમણે
લખ્યું હતું કે “પ્રાર્થના એ દુનિયામાં સર્વોત્તમ સત્તા છે.” “મહારી
પોતાની પ્રાર્થના જોકે અતિશય નિર્બળ, અસ્થિર અને ચંચળ હોય

એ; તોપણ મ્હેં કરેલાં સર્વ કાર્યોમાં તેજ કાર્ય સર્વોત્તમ છે.” ત્હેમના મત પ્રમાણે અમરતા એ માત્ર કાદંબનિક શક્યતાજ નહોતી, પણ તે ત્હેમને એટલી બધી સ્વાભાવિક વસ્તુ લાગતી કે પરલોક સંબંધી ત્હેમને જરા પણ ભય નહિ રહેતાં માત્ર બાળકની પેઠે જિજ્ઞાસાજ રહેતી કે “એ બધું કેવું લાગશે? ખરેખર તે સંપૂર્ણ, સુંદર અને સ્વાભાવિકજ દશે.” તેમની માન્યતા ફૂટી હતી. તેઓ કહેતા કે “ફૂંક તેટલું સારું, હું ત્હારેજ શરણે છું, એજ માન્યતા મ્હારે માટે પુરતી છે.” હવે હું એમ કહેવાની હિમ્મત નથી ધરતો કે આ શાળાના આપણે શિક્ષકો, શિષ્યો, ટ્રસ્ટીઓ અને અનામતદારો આ મહાન સ્વાભાવિકતામાં, ધાર્મિક મંભીરતામાં, આ જ્ઞાન દશામાં, આ બાળક જેવી સરળતામાં વધારે આગળ વધ્યા હોઈએ. હજી પક્ષપાતની મર્યાદા કે પ્રધા કે અભિમાન કે પોતાનામાં અવિશ્વાસ આપણી આંત્રુઆંત્રુ જણાય છે, અને તો પણ આ આપણી માન્યતા છે. આ વિશાળતાની સત્તા, સૌંદર્ય અને મહત્તામાં થોડો પણ પ્રવેશ કર્યા સિવાય આપણે આ કાર્ય સાથે હમ્મેશનો સંબંધ જોડી શકીએ નહિ. હેમ્પ્ટન જે બધાં હાથથી કરવાનાં કામમાં શ્રદ્ધા રાખે છે ત્હેની પાછળ અને ત્હેના શિખવેલા સર્વ હૃદયના પ્રેમની પાછળ જીવનની પવિત્રતાનો સિદ્ધાંત હમ્મેશાં ખડો હોય છે. આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓના જીવનને પ્રથમ પ્રભુપ્રેમથી રંગ્યા સિવાય ત્હેમને સારા કાર્યકર્તા કે સારા મનુષ્ય પ્રેમી બનાવવાની આશા રાખતા નથી. જસસ કામ્-સ્ટના ઉપદેશ સંબંધી અત્યંત અલૌકિક બાબત એ છે કે તે પોતાના આદ્ય શિષ્યો પાસે ત્હેમના નવરાશના વખતમાં કે પ્રાર્થનાના સમયમાં ગયો નહોતો, પણ જ્યારે તે ત્હેમનું રોજનું જરૂરી કામ કરતા હતા ત્યારે ગયો હતો. પીટર અને એન્ડ્રુ જ્યારે દરિયામાં જાગ નાખતા હતા ત્યારેજ તે ત્હેમની પાસે આવ્યો હતો. જેમ્સ અને જેનની

પાસે જ્યારે તે હોડીમાં પોતાના પિતા સાથે જળ સાંધતા હતા ત્યારે તે આવ્યો હતો. મૈથુ પાસે જ્યારે તે નાકાની ચોરડીમાં બેઠો હતો ત્યારે આવ્યો હતો. જુનો ધર્મ તો જ્યારે તેઓ કાર્ય તજીને મંદિરમાં પ્રાર્થના કરવા જાય ત્યારેજ મળતો; પરંતુ નવો ધર્મ તો જ્યાં પણ તેઓ હતા ત્યાંજ આવ્યો અને તહેણે તહેમનાં દરરોજનાં કાર્યોપર પ્રકાશ પાડીને તહેનું રહસ્ય રહમજાવ્યું, અને દરરોજનાં તહેમનાં કાર્યોને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. હેમ્પટનનો પણ એજ ધર્મ છે. વર્ગ અને દુકાન માટે, પ્રાર્થના સમાજ અને શયનગૃહ માટે, શાળા આડીં બરાય ત્યારે તહેને માટે, બ્લેકબેલ્ટની એકાન્ત શાળા માટે અને બ્લેકહિલ્સમાં વસતા એકલા ટ્રેન્યુએટ માટે પણ આજ ધર્મ છે. જ્યારે પણ મહેનત અને પ્રેમમાં આપણે આવા ધાર્મિક જીવનનો ધ્વનિ સાંભળવો હોય ત્યારે આજની પેઢેજ આપણે આ સંસ્થાના સંસ્થાપકના તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ અને તહેના પ્રભુમય આન્ત જીવનનો સ્વાભાવિક વિકાસ તેના વિશ્વાજ સ્તેહમાં અને અમાપ કાર્યમાં જોઈએ છીએ.

પોતાના શિષ્યોની વયમાં પેલી તેની કબર રહી. જે કોઈ અવધાર્યાં તહેના પછી તુર્ત મરી ગયો હોત તો તહેની કબર પણ ત્યાં તહેની કબર સાથેજ થાત. તહેની કબર તહેના જીવનની કેવી સ્મૃતિ કરાવે છે ! તહેના માથા આગળ જવાગામુખીની મોટી શિલા છે તે તહેની જન્મભૂમિના દ્વીપમાંથી આણી છે. તહેના પગ આગળનો કાળો પહાણ બર્કશીયરની ટેકરીઓમાં જ્યાં તે ઉછર્યો હતો ત્યાંથી આણ્યો છે, એ અને પથરની વયમાં જ્યારે જ્યારે હું કબર જોઉં છું ત્યારે ખાસ કરીને આપણા આવા ઉત્સવના દિવસોમાં ખાસેલાં તાજાં પુષ્પો જણાય છે. આ અનેક સ્તેહી અંતઃકરણની ગુપ્ત સાક્ષી છે. આર્મસ્ટ્રાંગ શું સ્વભાવમાં જવાગામુખી જેવો અને ચારિત્રમાં પહાણ જેવો નહોતો ? અને છતાં પણ તે બંનેની વયમાં કલ્પના, બાલ્ય

નિર્દોષ દશા અને આનંદનાં અનેક પુષ્પો હતાં; આત્મવિનાશી જ્વાળા-
 મુખીના જેવી શક્તિ, અને પર્વતમાં પાયો પૂરે તેવું અડગ સામર્થ્ય;
 એ બન્નેની વચમાં સુવાસિત જીવનની શોભા અને મનોહરતા નહતાં ?
 આપણે અટકીને માનપૂર્વક યાચીએ છીએ કે આ મહાન યાદગીરી
 આપણામાં ચાલુ રહે. એ સંસ્થાપકને આજે પોતાના કાર્યનો આટલો
 વિસ્તાર જોતાં કેટલો બધો આનંદ થાય ? જેના હાથે હાલ આ
 સંસ્થા ચાલે છે તે એટલુંજ ધન્ય છે કે સંસ્થાપકના નામમાં ત્હેનું
 આરંભેલું કાર્ય પૂરું થાય અને ત્હેનો આત્મા તે સંસ્થાનો આત્મા બને.
 સંસ્થાનું ભવિષ્ય તે ત્હેનું સ્મારક બને.

આજે તે સ્થાપક પોતાના સમય કરતાં વધારે મોટા થએલા
 આ કાર્ય તરફ પોતાની દૃષ્ટિ કરે અને પોતાના મૂળ કાર્યથીજ જે
 કાર્ય આવડું મોટું થઈ શક્યું છે ત્હેને જુએ, તો તે શું કહે ? પોતાના
 ગુરૂએ કિયારેલા સ્વાર્થરહિત દીર્ઘદૃષ્ટિબર્યા શબ્દોમાંજ તે કહે કે
 “હવે આના કરતાં પણ વધારે મહાન કાર્યો ત્હમે કરશો, કારણકે તું
 મહારા પિતા પાસે જાઉં છું.”

ગાર્શિયાને સંદેશો.

સૂર્યની નજીકથી જેમ મંગળનો ગ્રહ દેખાય તેવી રીતે આ બધા કચુઆના ઇતિહાસમાંથી મ્હારી સ્મૃતિમાં એક માણસ સ્પષ્ટ રમી રહ્યો છે. જ્યારે સ્થેન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે વિગ્રહ જાગ્યો ત્યારે બળવાખોરોના આગેવાન સાથે જલદીથી સંદેશો ચલાવવાની જરૂર હતી. ગાર્શિયા કચુઆના પર્વતની ગુફામાં સંતાઇ રહ્યો હતો, પણ તે ક્યાં હતો તે કોઇ જાણતું નહોતું. તારથી વા મેલથી સંદેશો પહોંચી શકે તેમ નહોતું. પ્રેસિડેન્ટને લેના સહકાર્યની જલદીથી જરૂર હતી.

કોઇએ પ્રેસિડેન્ટને કહ્યું કે ‘રોવન’ કરીને એકજ માણસ એવો છે કે જે ગાર્શિયાને ગમે તે સ્થળેથી શોધી કાઢશે.

રોવનને તુરંતજ બોલાવવામાં આવ્યો અને લેને સંદેશપત્ર સોંપવામાં આવ્યો.

રોવનને તે સંદેશો સીલ કર્યો. લેને ચીકણા ચામડાની કોથળામાં ખીડ્યો અને તે કોથળાને એણે છાતી સરસી બાંધી લીધી. ચાર દિવસની અંદર રાત્રે ઉઘાડી હોડીમાંથી તે કચુઆને કિનારે ઉતર્યો. પછી તે જંગલમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો, અને ત્રણ દિવસમાં પગે ચાલી ગાર્શિયાને સંદેશો પહોંચાડી દ્વીપની ખીજ પાર નીકળી ગયો. એ બધું લેણે કેવી રીતે કર્યું તે વિસ્તારથી કહેવાની ખાસ જરૂર નથી. સ્પષ્ટ કહેવાની હકીકત આ છે:—મેકકિન્લિએ રોવનને ગાર્શિયાને પહોંચાડવાનો પત્ર આપ્યો; રોવનને પત્ર લીધો, પરંતુ ગાર્શિયા ક્યાં રહે છે, કયે રસ્તે થઇને ત્યાં જવાશે, એ વગેરે બાબતોને એક પણ પ્રશ્ન લેણે પૂછ્યો નહોતો.

ઇશ્વરને નામે કહું છું કે ગાર્શિયાને સંદેશો પહોંચાડનાર રોવન

એ એક એવો માણસ હતો કે જેનું કાંસાનું પુતળું બનાવવું જોઈએ અને દેશની દરેક કોલેજમાં રાખવું જોઈએ. યુવાનોને પુસ્તકો સંબંધી અથવા વિધિવિધ વસ્તુઓ સંબંધી શિખામણની જરૂર નથી, પણ હોમને એવા શિક્ષણની જરૂર છે કે જેથી તેઓ બોગીપર કાંકરો મૂકી કામ કરતા થાય; સોંપેલા કાર્યમાં અનતઃકરણપૂર્વક લક્ષ આપે; તે એકદમજ શરૂ કરે; હોમની બધી શક્તિ વાપરે; મતલબ કે ગાશિયાને સદેશો પહોંચાડવા જેવાં કાર્ય કરે.

જે સાહસિકોએ માણસોને રોકી પોતાના મહાન કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હશે હોમનામાંથી એક પણ એવો નહિ હોય કે જેમના હૃદયને, રોડેલા માણસની નિર્ભયતાથી—એકજ કાર્યમાં પોતાનું સંપૂર્ણ બળ વાપરી ફોતેલ મેળવવાની અશક્તિ અથવા અનિચ્છાથી—સખ્ત આઘાત લાગ્યો નહિ હોય.

અનિચ્છાએ મદદ આપવી, મૂર્ખ બની દુર્લક્ષ કરવું, ધાંધલ કરી બેદરકાર રહેવું, અને કચવાતા મનથી કાર્ય કરવું, એજ સર્વ રથજે જોવામાં આવે છે; અને સારી અથવા ખોટી રીતે અથવા ધમકીથી ખીજાને મદદ કરવાની ફરજ પાડ્યા સિવાય અથવા લાંચ આપ્યા સિવાય એક માણસ ફોતેલ પામતો નથી; અથવા કદાચ ધધિર દયાથી એકદમ ચમત્કાર કરે અને મદદ કરવા જ્ઞાનના શીરસ્તા મોકલે તોજ તે સફળ થાય છે.

વાચક ! આ વાતની પરીક્ષા કરી જુઓ; તદમે ઓફિસમાં બેઠા છો, છ કારકુનો તમારા તાબામાં છે. એકને બોલાવી આટલું કહો કે, “એન્સાઇક્લોપિડિયા (જ્ઞાનચક્ર)માં જોઈ કોરેગીઓ (Corregio) ના જીવનની ટૂંક હકીકત લખી લાવો.”

શું ‘હા સાહેબ’ કહી પોતાને સોંપેલું કાર્ય તે કારકુનો કરશે ? ખરું કહું છું કે તે નહિ કરે. તે તમારા તરફ શંકાસ્મિલ દૃષ્ટિથી જોશે અને નીચે પ્રમાણે કેટલાક પ્રશ્ન કરશે:—

‘તે કોણ હતો?’ ‘કયી એન્સાઈક્લોપિડિયા?’

‘શું મહેને આવા કાર્ય માટે રાખ્યો છે?’

‘ત્હમે બિસ્માઈ સંબંધે તો જાણવા માગતા નથી?’

‘ત્હમારે ત્હેનું શું કામ છે?’ ‘શું તે મરી ગયો છે?’

‘ત્હમારે કંઈ ઉતાવળ છે?’

‘હું પુસ્તક લાવું અને ત્હમે તમારી મેજે જોઈ લેશો?’

વળી હું શરત કરું છું કે આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા પછી અને કેવી રીતે શોધી કહાડવું તે સ્હમજાવ્યા પછી તેમજ ત્હમે તે માહિતી કેમ માગો છો તે જણાવ્યા પછી પણ તે કારકુન ગાર્શિયાને શોધી કહાડવા એટલે પોતાને સોંપેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા બીજા કારકુનોની મદદ માગશે અને પછી તે આવી ત્હમને કહેશે કે એવો કોઈ માણસજ થયો નથી! કદાચ મહારી શરતમાં હારી જવાય, પણ સરેરાસના નિયમ પ્રમાણે સોમાંથી નવ્વાણું કેસમાં મહેને જીત મળશે. (એટલે કે ઉપર જણાવ્યા જેવાજ તે માણસો નિવડશે.)

જો ત્હમે ડાહ્યા હશે તો ત્હમારા કારકુનને ‘K’ થી શરૂ થતાં શબ્દો નહિ પણ ‘C’ થી શરૂ થતા શબ્દો જેવાનું સ્હમ-જાવવાની કડાકુટ નહિ કરો, પરંતુ ‘કંઈ હરકત નહિ’ એમ કહી ત્હમારી મેજેજ ત્હેને શોધી કાઢશો. સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાની આ અશક્તિ, આ નૈતિક મૂર્ખતા, ઇચ્છાની આ નિર્બળતા અને આનંદથી સૂચના ઉપાડી લઈ કાર્ય કરવાની આવી અનિચ્છા, એ સર્વને લીધે સર્વ સ્વા-મિત્વના સિદ્ધાન્તનો સમય ઘણો દૂર છે. જો માણસો પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ કામ કરવા નૈયાર થતા નથી તો પછી ત્હેમની મહેનતનું ફળ બંધાને સરખે દિસ્સે મળવાનું હશે ત્યારે તેઓ શું કાર્ય કરશે?

રોકેલા માણસોપર સખ્તાઈની જરૂર છે; અને અકવાડિક, માસિક અથવા વાર્ષિક ઇનામ મળવાની લાલચને લીધેજ માણસો કંઈક

કરે છે. ટૂંકાક્ષરી જાણનારને માટે જાહેર ખર્ચ છપાવો અને અરજી કરનાર દશમાંથી નવને જોડણી અથવા વિરામ ચિહ્નોની માહિતીજ નહિ હોય, અને તે જરૂરની છે એમ પણ તેઓ માનશે નહિ. યું આવો માણસ ગાર્શિયાને પત્ર પહોંચાડી શકશે કે ?

એક કારખાનાના માલિકે મ્હને એકવાર કહ્યું, “ત્હમે પેલા હિસાબ રાખનારને જુઓ છો ?”

‘હા, ત્હમના સંબંધમાં ત્હમે યું કહેવા માગો છો ?’

“તે હિસાબ રાખનાર તરીકે હોંશિયાર છે. પણ જો ત્હને કાંઈ કાર્ય કરવા શહેરમાં મોકલવા આવે તો તે કોઈક વાર કામ ખરોખર કરશે; પણ ધણીવાર રસ્તે એ ચાર ભવ્ય દુકાનો આગળ ઉભો રહેશે અને જ્યારે તે રાજમાર્ગે પહોંચશે ત્યારે સોપેલા કાર્યને વિસરી જશે.” યું આવા માણસને ગાર્શિયાને પહોંચાડવાનો સંદેશો સોંપાય ?

હાલના સમયમાં દુકાનોના હલકા નોકરો અને પ્રામાણિકપણે ધંધો શોધતા નિરાધાર ભટકનારાઓને માટે દયાજનક દિલસોજીના શબ્દો ધણા સાંભળવામાં આવે છે, અને સાથે સાથે ઉચ્ચ સ્થિતિના માણસોનું ભુંડું પણ ખૂબ બોલાય છે.

પરંતુ ધીમેથી પણ કદિ એ સારું કામ કરે નહિ તેવાઓ પાસેથી ભુદ્ધિવાળાં કાર્ય કરાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા અને પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉભા ઉભા ફરનારાઓને કામ કરતાં શીખવવા માટે જેઓ વર્ષો સુધી પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, ત્હમના સંબંધે કંઈજ કહેવામાં આવતું નથી. દરેક દુકાનમાં અને કારખાનામાં નિંદામણુંતો પ્રયોગ નિરંતર ચાલ્યાજ કરે છે. શેઠ કારખાનાના લાભ સાચવી ન શકે એવા નાલાયકને કાઠી મૂકે છે અને બીજા સારાને ત્હમની જગ્યાએ રોકે છે. ગમે તેવો સારો સમય હોય તોપણ આવું નિંદામણું ચાલ્યાજ કરે છે, જો કામ થોડું હોય અને સમય ખારીફ હોય તો આ પસં-

દમી બહુજ સરસ થાય છે; પણ અશક્તને અને નાલાયકને તે હંમેશાં કાઢીજ મૂકવાનાં આવે છે. બળિયાના બે ભાગ એ નિયમજ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. સ્વાર્થને લીધે દરેક શેઠ ગાર્શિયાને સંદેશો પહોંચાડી શકે એવા શ્રેષ્ઠ નોકરનેજ કામે રાખે છે.

કેટલાક સારા ગણુતા માણસો એવા હોય છે કે જેઓ પોતાનો ધંધો કરી શકે તેવા નહિ હોવા સાથે બીજા પણ કોઈ ધંધાને માટે નાલાયક હોય છે, કારણ કે તેઓ એવીજ મૂર્ખ શંકા નિરંતર રાખે છે કે તહેમના શેઠ તહેમનાપર જીલમ કરે છે અથવા જીલમ કરવાની ધારણા રાખે છે. તેઓ પોતે કંઈ હુકમ કરી શકતા નથી, તેમ કોઈનો હુકમ સહન કરી શકતા નથી. જે કોઈ કાર્ય કરવાનું તહેમને કહેવામાં આવે તો તુરતજ જવાબ આપશે કે ‘તહેમે પોતેજ તે કાર્ય કરી લ્યો.’

એવા માણસો રાત્રે કામની શોધમાં ફરતા હોય, તહેમનાં કપડાં તદ્દન ફાટી ગયેલાં હોય, છતાં તહેમને આજખનારો કોઈ પણ તહેમને નોકરીમાં રાખશે નહિ, કારણ કે તેઓ અસંતુષ્ટ છે અને સર્વ સ્થળે અસંતોષ ફેલાવે છે. દલીલોથી તહેમની ખાતરી થતી નથી અને સખ્વાહ-થીજ તેઓ વશ રહે છે.

શરીરની ખોડખાંપણવાળાની જેટલી દયા ઉપજે છે તેના જેટલીજ દયા આવા નીતિદોષવાળાઓ માટે પણ ઉપજવી જોઈએ. વળી તહેમના તરફ દયા બતાવતાં આપણે એક અપૂર્વ મંડળ તરફ લાગણી બતાવવાનું વિસરી જવું જોઈએ નહિ. એ ઉમદા મંડળમાં જેનો સમાવેશ થાય છે તે માણસો મહાન સાહસ પાર પાડવા મથ્યા કરે છે. એઓ ફક્ત ઔદિસના નિયમ મુજબ ઘંટના અવાજને અનુસરીને કામ કરી બેસી રહેતા, નથી; પરંતુ જે બેદરકાર, આજસુ અને લાગણી વિનાના કૃત્વની લોકો કે જેઓ એમના પ્રયાસ વગર ભૂખેજ મરી જાય તેમ હોય

છે, તેવા લોકોને કામમાં જોડી રાખવા માટે તેઓ એટલી બધી ચિંતા અને મુશ્કેલીઓ ઉઠાવે છે કે તેના પ્રભાવથી તેઓને વહેલું ધડપણ અનુભવવું પડે છે...આ માણસોને જરૂર વિસરવા જોઈએ નહિ.

આ શબ્દો કદાચ સખ્ત લાગશે, પણ જ્યારે આખી દુનિયા હમણાં મજૂરોના લાભમાં ખોલે છે ત્યારે જે માણસ બંધી મુશ્કેલીઓની સ્થાને થઈ સફળ થયો હોય, જેણે બીજાઓની પાસેથી યથાશક્તિ કામ લીધું હોય, અને જેણે સફળતા મળ્યા પછી પણ દેહદેહ અને બાંકાં કપડાં સિવાય કંઈ જોયું ન હોય તેના તરફ પણ દિલસોજી બતાવતી જોઈએ. દરિદ્રમાંજ ખાસ કંઈ મદદતા નથી; માણસનાં ફાટેલાં કપડાં કંઈ બલામણુ પત્ર નથી, અને બધા સારી સ્થિતિવાળાઓ કાંઈ લૂટારા અને આપખુદ હોતા નથી, તેમ કંઈ બધા મરીજ પણ સહયુક્તી હોતા નથી. નોકર પાસે હોવા ન હોવા છતાં પણ જે માણસ કાર્ય કરી રહ્યો છે તેજ સ્તુતિને પાત્ર છે. વળી જે માણસ પોતાને સોંપાયેલા કાર્યમાં મંડ્યો રહે છે; મૂર્ખ પ્રશ્નો કદિ કરતો નથી; રસ્તામાં રજાગતો નથી; કાર્ય પૂર્ણ થતાં સુધી થાક ચું તે જાણતો નથી; અથવા કાર્યના બદલામાં બધારે પગારને માટે ફાંફાં મારતો નથી; તેવાને માટે પણ આપણી દિલસોજી હોવી જોઈએ. આવા યોગ્ય મનુષ્યની શોધમાં પરંપરાનો સુધારો સનાયલો છે. આવો માણસ જે કંઈ માગશે તે હોને મગશે, તેની દરેક જાહેર, નગર, 'વા' ગામમાં-તેમજ દરેક ઔદ્યોગમાં, દુકાનમાં અથવા કારખાનામાં જરૂર છે. દુનિયા તેવાને મંહાંટે સાહે બોલાવી રહી છે કે અમને ખાસ જરૂર છે-જે માણસ ગાર્શિયાને સદેશ પહોંચાડવા જેવાં કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે તેવાની.*

ક્ષણ—એક સુંદર કથા.

‘બાળકનું મૂલ્ય ઘણું છે. ‘તે મનુષ્ય બનશે.’ ‘તેમાંથી ઉત્તમ સેવા બજાવી શકે એવો સચ્ચાસ્ત્રિવાન પુરુષ વા સ્ત્રી પ્રગટશે’—આ કલ્પના ધ્યાનમાં રાખી દરેક બાળક પ્રત્યે આપણે માનવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. કોઈ બાળકનામાં રહેલી ગુપ્ત શક્તિઓ કેવાં મહાન કાર્યો કરી જશે એ કોણ કહી શકે તેમ છે ? યુનાઇટેડકેસનો એક મહાન અને સારો પ્રેસિડેન્ટ જનરલ ગાર્ફિલ્ડ વારંવાર કહેતો કે મહોદ્ધામાં ફરતા ચીથરેહાલ બાળકને જોતાં ત્હેના મનમાં એમ થતું કે કોઈ દિવસ એ મહા પુરુષ નિવડશે, અને ત્હેના આગળ પોતાને ટોપી ઉતારવી પડશે. જ્યારે દ્યુથરની શાળાના શિક્ષક ટ્રેમનિયસ પોતાના વર્ગમાં દાખલ થતો ત્યારે તે પોતાની ટોપી ઉતારીને કહેતો કે, “આ શાળામાંથી પસાર થઈ જે વિદ્યાર્થીઓ રાજસભાના સભાસદો, ધારા-શાસ્ત્રીઓ, મહાન શિક્ષાગુરુઓ અને પરાક્રમશાળી વીરપુરુષો ભવિષ્યમાં બનનાર છે તે સર્વના માનમાં હું મ્હારી ટોપી ઉતારું છું.”

જ્યારે બાળકનું મૂલ્ય આટલું બધું છે ત્યારે ત્હેને કેળવનાર અને ખરેખર મનુષ્યત્વ અર્પનાર સ્ત્રી પુરુષના કાર્યનું મહત્ત્વ અતિશય હોવું જોઈએ. ઘરડા દાંડાને સુધારવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે, એટલું જ નહિ પણ અશક્ય છે, પરંતુ બાળકમાંથી ધારીએ તેવાં પરિણામ નીપજાવી શકીએ. કુમળા ઝાડને વાળવું હોય તેમ વળી શકે. તેથી કરીને જો આપણે રાજ્યની ઉન્નતિ સાધના-રની યોગ્ય કદર કરવા માગતા હોઈએ તો માનને પાત્ર માણસોની યાદીમાં આપણાં બચ્ચાંઓને કેળવનારને, ભાવિ જમાનાને સુધારવા કિસાહથી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેલાઓને, અને જેમના ઉપદેશ અને

પ્રયત્નોપર દેશના સુખનો આધાર રહેલો છે તહેમને, પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ. “જે શાળા ઉઘાડે છે તે કેદખાનું બંધ કરે છે.”

સર્વ ધંધાઓમાં શિક્ષકનો ધંધો સર્વોત્તમ છે. શિક્ષકના ધંધા જેટલો ખીજો કોઈ પણ ધંધો ઉચ્ચ વા પવિત્ર નથી. જે માણસ તહેમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓ રોકતો નથી, અથવા બાળકને નવું સત્ય સ્હમજાવતાં વા તહેની ગુપ્ત શક્તિ પ્રકટ થતાં તહેના મ્હેરા-પર જે આનંદની ગુલામી છવરાઈ જાય છે અને તહેની રસવૃત્તિ ખીલે છે તે જોઈ જેને ખાસ આનંદ નથી થતો તે કોઈ દિવસ આ પવિત્ર કાર્યમાં સફળ થઈ શકે નહિ. ખીજા બધા ધંધામાં નિષ્ફળ નિવડેલા હોવા છતાં વણા લોકો એવી ખાતરી રાખે છે કે તેઓ શિક્ષક તરીકે તો સફળ નીવડે જ. જે તહેમે તહેમને એમ કહો કે લોકોને શિક્ષણ આપવાની કળા શીખવી જોઈએ, શિક્ષણ એક સુંદર કળા છે, અને તે સહેલાઈથી શીખી શકાય તેમ નથી; તો તેઓ તે વાતને માનશે નહિ.

જ્ઞાનના ભંડારવાળો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એજ સારો શિક્ષક હોતો નથી. આપણામાં જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પરંતુ ખીજામાં તે ઉતારવાની કળા આપણને આવડતી ન હોય એ બનવા જોગ છે. બાળકના મગજમાં હકીકત ભરવી એનું જ નામ કેળવણી નથી; પરંતુ તહેની શક્તિઓને સર્વાંશે ખીલવવી એનું નામ કેળવણી છે. જેમનામાં ઉચ્ચ સહગુણો હોય તહેમનાથી જ એ કાર્ય સારામાં સારી રીતે થઈ શકે. કોઈ માણસ મહા પંડિત હોય, પરંતુ તહેને નિયમન સાચવતાં ખીલકૂલ આવડતું ન હોય, કારણ કે જેનામાં દૃઢતા અને ચારિત્રના બળની ખામી હોય, તહેના વિદ્યાર્થીઓ તહેને માન આપતા નથી, અને તે તહેમના-પર સંસ્કાર પાડી શકતો નથી. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ આગળ

‘વધારે ઉજવળ જીવનનાં ચિત્રો રજુ કરવાં જોઈએ, અને તહેમને તે માર્ગ દેવા જોઈએ.’

સારા શિક્ષકમાં સર્વોત્તમ ગુણ સમભાવનાનો—અવ્યાઓ તરફ, તહેમની જરૂરીઆતો અને તહેમના જીવન પ્રત્યે સમભાવનો—હોય છે. તહેજો બાળકોને સહાવાં જોઈએ અને તહેમના પ્રત્યે માનવૃત્તિ પણ રાખવી જોઈએ કે જેથી તહેમને સારી રીતે સહમજવાને જોઈતી ખરી સમભાવવૃત્તિ તહેનામાં આવે. કેટલાક શિક્ષકો પોતાના ગત બાલ્યજીવનને ફરીથી તાદ્દશ કરી શકતા નથી, અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ જાણે જન્મથી જ ડાહ્યા અને મોટા માણસના જેવા હોય એમ દેખાવ ધારણ કરે છે. આથી વિદ્યાર્થીને શિક્ષકની અનુકમ્પા સહમજતી નથી, અથવા ખોટા રૂપમાં સહમજનય છે; તેથી તે પોતાની મુશ્કેલીઓ શિક્ષકની આગળ રજુ કરી શકતો નથી. પોતાનો પાક કેવી રીતે શીખવાડાય છે એટલાની જ કાળજી રાખવી એ શિક્ષકને માટે બસ નથી, તહેજો એ પણ જોવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીઓ તે બદલ કરી શકે છે કે નહિ. કુલર કહે છે કે “સારો વર્ગશિક્ષક મુશ્કેલ વસ્તુઓને પોતાને માટે રહેવા દમ બાળકોને આજી થઈ શકે તેવી રીતે પોતાના શિક્ષણને સરળ બનાવે છે કે જેથી તહેના શિષ્યો તહેની સાથે ચાલી શકે.” શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીઓને ક્યારે સહાયની જરૂર છે. વળી ક્યારે જરૂર ન હોય ત્યારે તે આપવી પણ જોઈએ નહિ. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની મેજે જેટલું અને તેટલું બધું કરવું જોઈએ, અને શિક્ષકે તહેમને માટે અને તેટલું આજીમાં આજી કરવું જોઈએ. સારો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓ વતી તહેમના પાક પોતે વિચારી લાવતો નથી. ખરી રીતે તો તહેમનામાં વિચાર પ્રેરે છે, ક્ષરણ કે તે સારી રીતે જાણે છે કે ‘વગર પરિશ્રમે મેળવેલું’ પાંખો કરી જતું રહે છે, એ સૂત્ર દ્વયને જેટલું લાગુ પડે છે તેટલું જ

વિદ્યારાશિને પણ લાગુ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ હેમના દષ્ટિઅનુથી સહમજવાને શિક્ષકોમાં સાનુકંપ કલ્પનાશક્તિની આવશ્યકતા છે. એકને એક જ શબ્દોમાં સહમજુતી આપવી તેજ બસ નથી. મહેં એવા શિક્ષકો જોયા છે કે જેઓ સહમજુતી એકને, એક શબ્દોમાં વારંવાર આપતા, પરંતુ દર ફેરે બાર દબને અને વધારે મ્હોટે રવરે આપતા. બાળક એક વસ્તુને એક જ દષ્ટિઅનુથી જુએ, અને જીજ્ઞ દષ્ટિઅનુથી નહિ. અહીં આગળ સહમજુતીના ફેરફારનાં સહેલાં વધારે ને વધારે સારી રીતે સહમજય તેવાં વચનો શોધી કઢાડવાની મહાન યુદ્ધિ શક્તિને માટે ક્ષેત્ર છે.

સ્નેહ પછી શિક્ષકનામાં બહુ આવશ્યક ગુણ આશા છે. ઘણા શિક્ષકો બાળકોને વિષે એવો અભિપ્રાય આપે છે કે તેઓ પાસેથી કશી આશા રાખી શકાય તેમ નથી. બાળકને કોઈ પણ કારણે મૂર્ખ અથવા અશક્તિમાન કહેવો જોઈએ નહિ. શિક્ષકનો તો એવો મુદ્રાલેખ હોવો જોઈએ કે દરેક બાળકનામાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની શક્તિ છેજ.

સર આઠઝાક ન્યૂટનના સમયથી અત્યાર સુધીમાં આર્લ્સ ડાર્વિનના જેવો મ્હોટો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી થયો નથી, છતાં ત્હેના વિષે ત્હેના પિતા તથા શિક્ષકો એમ કહેતા કે તે બહુ સામાન્ય યુદ્ધિનો છોકરો છે, કેટલીક વાર તો યુદ્ધિમાં સામાન્ય વિદ્યાર્થી કરતાં પણ ઉતરી જાય છે. તે આપણને કહે છે કે ‘એક દિવસે મ્હારા પિતાએ મ્હને કહ્યું કે, “ તું ફૂતરાં મારવા અને ઉંદર પકડવા સિવાય જીજ્ઞ કશાની પરવા કરતો નથી. તું ત્હારી જાતને અને આખા કુટુંબના નામને બદો લગાડીશ. ” આ વચનોથી મ્હારા હૃદયને સખ્ત આઘાત લાગેલો. બાળ ડાર્વિનના શોખ પ્રયજન અને વિધવિધ હતા. તેવીજ રીતે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પણ હોય છે, પરંતુ હેમના શોખ શિક્ષકોને ઝંતિ

વાલીઓને પસંદ હોતા નથી, તેથીજ તેમને મૂર્ખ અને ખીન ઉપયોગી ગણી કહાડવામાં આવે છે. આજ ડાર્વિનને ગેસનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે પોતાના બંધુની સહાયતાવડે તેણે શાળાના આગના સાહિત્યોની ઝોરડીમાં એક ન્હાની રસાયણિક પ્રયોગશાળા શરૂ કરી હતી, અને ખીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે રમતમાં ભાગ લેવાનું મૂકી ત્યાં તે ગેસ બનાવવામાં નવરાશનો વખત કાઢતો. શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકે પણ ‘આવી નિર્રર્થક બાબતોમાં’ સમયનો દુરુપયોગ કરવા માટે તેની જાહેરમાં સખ્ત ઝાટકણી કાઢી હતી. તત્ત્વજ્ઞાની ડાર્વિને આપણને શીખવ્યું છે કે ઉત્ક્રાન્તિ બહુ ધીમેથી થાય છે, અને તેનું આલેખન એ તેના સિદ્ધાન્તનું દષ્ટાન્ત છે. ખીજું દષ્ટાન્ત જોમ્સ વૉટનું છે. તેની કાકી તેને બહુ આજસુ ધારતી. એક દિવસે તે ન્હા પીવાના મેજ આગળ બેઠો હતો ત્યારે તેની કાકીએ તેને કહ્યું, “જોમ્સ વૉટ, તારા જોવો આજસુ ખીજો કોષ છોકરો મ્હેં જોયો નથી. કોષ પુસ્તક હાથમાં લે અથવા ખીજું કંઈ ઉપયોગી કાર્ય કર. હેલ્લા એક કલાકથી ન્હાની કીટલીના નાળયામાંથી નીકળતી વરાળ આગળ ચમચો ધરી રાખવા સિવાય ખીજું કશું કામ તે કંઈ નથી. તેનાપર બાહેલાં પાણીનાં ટીપાં ગણવાથી તને શો લાભ થશે ?” મતલબ કે એમ કરવું એ આજસનું લક્ષણ જણાયું, પરંતુ તે આજ-કના મગજમાં તો વરાળ શક્તિના વિચારોના તરંગ ઉઠાવી રહ્યા હતા. તેણે અન્તે વરાળ યંત્રમાં એટલો બધો સુધારો કર્યો કે જેથી પાકો માલ તૈયાર કરવાના ખર્ચનાં ઘણી બચત થઈ.

દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ધૈર્ય રાખવું એનું નામ મહામુદ્ધિ શક્તિ (genius) કહેવાય છે. આ બાબતે સારા શિક્ષણને પણ લાગુ પડે છે. આજકને શીખવાડતી વેળાએ તેવી ગ્રહણ શક્તિની ખામીને લીધે શિક્ષકે કદિ પણ ચીઢાઈ જવું જોઈએ નહિ. શિક્ષણનો ધ્યેય ધૈર્યની

ખરી કસોટી કરે છે. ત્હેની અંદર આનંદી સારા સ્વભાવને સાચવી રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. જોન વેઝલીની* માતા પોતાના એક બાળકને શીખવતી હતી, ત્યારે કોઇએ ત્હેને પૂછ્યું, “આ મૂર્ખાને એકની એક વાત વીશ વાર કેમ કહી સંભળાવે છે ?” ત્હેણે જવાબ આપ્યો, “કારણ કે જો હું ત્હેને તે ફક્ત ઓગણીસવાર કહું તોપણ મહારી સર્વ મહેનત બ્યર્થ જાય.” આથી આપણને ધૈર્યની ખાસ આવશ્યકતા છે, કારણ કે શિક્ષણનાં ફળ ધણાં ધીમે ધીમે આવે છે. જો આપણે જાતે મહેનત લઇ ધૈર્ય અને ક્ષમા વૃત્તિને કેળવીએ નહિ તો આપણે શાળામાં શિક્ષક થવાને માટે ખરેખર ખાસ નાલાયક છીએ. ડૉ. ચેનિંગે† ખરેખર કહ્યું છે કે, “જો બાળકને છ કલાક સુધી ચીઢીઆ, નિર્દય, સખ્ત અથવા ઘડી ઘડીની લાગણીને વશ થઈ જાય તેવા શિક્ષકનું મ્હોં જોવા અને ત્હેનોજ અવાજ સાંભળવા બેસાડી રાખ્યો હોય ત્હેને દુર્ગુણની શાળામાં મૂક્યો છે એમજ કહેવું જોઈએ.”

જે સ્ત્રી વા પુરુષ મનુષ્ય સ્વભાવનાં અભ્યાસી નથી તે શિક્ષક તરીકે જરૂર નિષ્ફળ નિવડશે. ન્હાનાં બાળકોને કેળવવામાં ધણાં ચાતુર્યની જરૂર છે. એવા ધણાજ થોડા શિક્ષકો છે કે જેમનામાં એવી સારી માનસિક શક્તિઓ અને ઉચ્ચ સહર્વાન હોય કે જેથી તેઓ બાળકો સાથે સારી રીતે વર્તી શકે, ત્હેમની સુદ્ધિ ખીલવી શકે અને ત્હેમનું ચારિત્ર ઘડી શકે. બાળ કેળવણી એ શિક્ષકના ધંધાની સર્વોત્તમ કોટી છે. કામ કરવાની વસ્તુ જેમ વધારે ખરાબ તેમ કારિગરની કુશળતા વધારે.

શિક્ષકે સુંદર રીતભાત (કોઇ કોઇ વારનીજ નહિ) અને આનંદી રેખાવજ યુવાન, સશક્ત અને સુખી બાળકો સાથે રાખવાનો

*મેથાડિસ્ટ ધર્મ સ્થાપનાર વેઝલી ભાઈઓમાંનો એક.

†અમેરિકાનો મહાન ધર્મોપદેશક.

છે. જે તે એમ સહમજતો હોય કે તહેના ધધામાં વજન પાડવાને માટે રૂઆળ રાખવાની જરૂર છે તો તે તહેમાં મ્હોટી ભૂલ કરે છે. વળી શિક્ષકે પ્રશ્નોના નિર્ણય સૂર રૂપ ખનવું જોઈએ નહિ. તહેણે તો વિદ્યાર્થીઓના વિચારની પરંપરા ઉત્પન્ન કરવાને એક ચીજુગારી સમાન ખનવું જોઈએ. તહેનો પ્રશ્ન સૂચક હોવો જોઈએ અને આળકને ગભરાવવાને માટે નહિ, પરંતુ તહેને પ્રોત્સાહન આપવાને માટે તે પૂછાયલો હોવો જોઈએ. આમાં વિદ્વાતાની ધણી જરૂર છે, નહિ તો તહેનું મન જડ બની જશે, અને બીજનમાં વિચાર ટ્રેરી શકશે નહિ. સાચો અને શક્તિમાન શિક્ષક પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ થયો છે એમ કદિ માનતો નથી, પરંતુ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને તે હંમેશાં પ્રયાસ કરે છે. શિક્ષક તરીકે સફળ થવાને તહેણે પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે ક્ષણે તે આ કરવાનું ત્યજી દે છે તેજ ક્ષણથી શિષ્યો સાથે સદાનુભૂતિ ધરાવવાનું પણ તે ભૂલી જાય છે, અને જે લોકો જ્ઞાન પ્રથમજ વાર પ્રાપ્ત કરતા હોય છે તહેમને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ નડતી હશે તે પણ તે સર્વાંશે સહમજી શકતો નથી. “શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યથી અને તહેમે તહેમારી જાતે તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરો છો તહેના અવલોકનથી બીજને તે પ્રાપ્ત કરવામાં તહેમે સહાય આપી શકો. જે શિક્ષક નવા નવા વિચારોદ્ધાર પોતાને કેળવણી આપ્યા કરે છે તહેને એટલો તો સંતોષ થશે કે તહેના મનને સર્વોત્તમ વિચારો નિરંતર મળ્યાજ જાય છે. એક લેટિન કહેવત છે કે—જે તહેમારે ડાહ્યા થવું હોય તો વાંચો, જે તહેમારે વધારે ડાહ્યા થવું હોય તો અભ્યાસ કરો, અને સર્વથી ડાહ્યા થવું હોય તો શીખવો.”*

* મોડર્ન રીવ્યુના ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮ના અંકમાંથી શ્રીચુત ઇ. આર. શંકર આચરના લેખનું—સાધાન્તર.

એક અનુકરણીય પ્રાથમિક શાળા.

(પૂના નવી મરાઠી શાળા.)

દરેક દેશના ભવિષ્યનો આધાર તહેની ઉછરતી પ્રજાને મળતી કેળવણી પર રહેલો છે, એ સિદ્ધાન્ત ઘણા પ્રાચીન સમયથી હતાઆતા વિચારશીલ અને આગેવાન પુરુષોએ સ્વીકારેલો છે. આ સિદ્ધાન્તનો આપણા દેશના અગ્રગણ્ય પુરુષોએ સ્વીકાર કર્યા પછીજ દેશના દરેક આગકને પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત મળવી જોઈએ, એટલા માટે છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી ઉદ્ઘાષોહ થવા માંડ્યો છે. પરંતુ હાલ જે પ્રાથમિક કેળવણી આપવામાં આવે છે તે ઘણી જ ખોટાવાળી છે અને તે સુધારવા બંને તેટલે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ દર્શનાનો હેતુ હજી ઘણા થોડા વિચારશીલ પુરુષોના મનમાં થયો છે. અને એટલા માટે એ વિચારને કાર્યમાં મૂકવાના પ્રયોગ જે જે સ્થળે થતા હોય તે સર્વ સ્થળોની અને પ્રયોગોની માહિતી મેળવવાની ઇચ્છા કેળવણીનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર સર્વને થાય એ સ્વાભાવિક છે. એવા પ્રયોગનું, અપૂર્ણ વર્ણન પણ સર્વને તે સંબંધી વધારે માહિતી મેળવવા પ્રેરશે, એવી આશાથી નીચે એક પ્રાથમિક શાળાનું વર્ણન આપવામાં આવે છે.

દક્ષિણ-શિક્ષા-સમિતિ (Deccan Education Society) નું નામ સર્વના જાણવામાં આવે છે, અને તહેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ફક્ત ફર્ગ્યુસન કોલેજેજ જાહેર પ્રજાનું ધ્યાન વધારે ખેંચ્યું છે. પરંતુ જે પ્રયોગ સફળ થયેલો જાહેર થવાથી પ્રાથમિક કેળવણીમાં મોટો ફેરફાર થશે તે તરફ હજી ઘણા થોડાનું લક્ષ ખેંચાયું છે.

એજ સોસાઇટી ખીજી બધી સંસ્થાઓની સાથે આજ કાલ સોળ વર્ષથી એક પ્રાથમિક શાળા પણ ચલાવે છે, અને તે 'નવી મરાઠી શાળા' ને નામે ઓળખાય છે. તેને ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. હાલ તેમાં કુલ ૫૫૦ છોકરાની સંખ્યા છે. દરેક છોકરા પાસેથી ૦-૪-૦ શી લેવામાં આવે છે અને પ્રાથમિક શાળાનાં બધાં ધોરણો ત્યાં શીખવાય છે. આટલું તો અન્ય પ્રાથમિક શાળાઓની માફક તે પણ ધરાવે છે.

પરંતુ તેમાં અને અન્ય પ્રાથમિક શાળાઓમાં તફાવત બતાવનાર પ્રથમ કારણ એ છે, કે સોસાઇટીમાં પોતાનું આખું જીવન કેળવણી માટેજ અર્પનાર સભાસદોમાંથી એક હોના ઉપર સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનું કાર્ય કરે છે. હાલ તે જગ્યાપર પ્રોફેસર કાનિટકર કાર્ય કરે છે. તેઓ પોતે ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અધ્યાપકનું કાર્ય કરે છે. એટલે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ બાળકો કેટલું જાણી શકે અને તે જ્ઞાન રસિક કેવી રીતે કરી શકાય, એ સંબંધીજ વિચાર અવકાશના સમયમાં હોમના મગજમાં ધુમી રહે છે. કોલેજના કાર્યમાંથી પરવારી તરતજ તેઓ આ પ્રાથમિક શાળામાં જાય છે અને વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ બાળકના મગજને કેવી અસર કરે છે, હોમની શક્તિઓ પ્રવૃત્તિઓથી ખીણે છે વા કંધાય છે, એ સર્વનું અવલોકન કરે છે; અને શિક્ષકોએ એક પછી એક કાર્ય, એક પ્રવૃત્તિ પછી ખીજી પ્રવૃત્તિને શી રીતે બાળક આગળ રસિક રીતે મૂકવી એ ખચવે છે. સરકાર ફક્ત પરીક્ષક તરીકે ઐજ્યુ-ઓટને નીમે છે અને હોમના અધિકારમાં એટલી બધી શાળાઓ સોંપે છે કે સૂચના કરવાનો અવકાશ જ હોમને રહે નહિ. પ્રોફેસર કાનિટકરનું એવું માનવું છે, કે દરેક મોટી પ્રાથમિક શાળાપર દેખરેખ રાખવાને એક ઐજ્યુએટ અને ખાસ કરીને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જાણનાર ઐજ્યુએટ હોવો જોઈએ. જ્યાંસુધી આ ખોટ પૂરાશે નહિ ત્યાંસુધી

પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ સુધારવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

પ્રાઈસર કાનિટકર બાળકને માટે કિન્ડરગાર્ટન કરતાં વ્યવહારો-પયોગી જ્ઞાન વધારે આવશ્યક ગણે છે. એટલા માટે દરેક બાળક પોતાનો પોષાક સ્વચ્છ રાખે, પોતાનાં કપડાંને બદલ વગેરે છે કે નહિ ત્હેની કાળજી કરે, એ શિખવવા ખાસ પ્રયત્ન કરે છે. શાળાના મકાનની અંદર પાણીનો હોજ રાખેલો છે તથા વર્ગ દીઠ ધોવાને માટે સાબુ તથા કપડાંને ટીપવાનું બુકલું રાખેલું છે. એટલે કોઈ બાળક મેલાં કપડાં પહેરીને આવે કે તુરતજ શિક્ષક ત્હેને રજની વેળાએ પોતાનું કપડું ધોઈ નાખવાની સૂચના કરે છે અને તે સમય દરમિયાન ત્હેને સ્વચ્છ કપડું પહેરાવવામાં આવે છે. એ શાળાની અંદર જૂદી જૂદી વયનાં બાળકને માફક આવે તેવાં બદલ તૈયાર રાખવામાં આવે છે. વર્ગનું 'લેસન' શરૂ થાય તે પહેલાં દરેક બાળકના બદલને બદલ છે કે નહિ તે પણ શિક્ષક તપાસી લે છે અને જે બદલવિનાના હોય તેમાંથી મ્હોટાને બદલ, સોય, દોરા વગેરે આપવામાં આવે છે, કે જેથી તેઓ પોતે રજના સમય દરમિયાન બદલ ટાંકી લે. ન્હાનાં બાળકને શિક્ષક વા તોકર બદલ ટાંકી આપે છે. આથી એટલી મ્હોટી સંખ્યામાંથી ભાગ્યેજ કોઈનું કપડું અસ્વચ્છ, બદલ વિનાનું વા ફાટલું મલૂમ પડે છે. કિન્ડર-ગાર્ટનની બક્ષીસો કરતાં બાળકનું લક્ષ આ તરફ ખેંચાય તે પ્રાઈસર કાનિટકરને મન ઘણું અગત્યનું છે.

ન્હાનાં બાળકોને ચામડીના, કાનના, આંખના એવા રોગ ઘણી વાર લાગુ પડે છે. આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં એવાં રોગી બાળકોને પણ બેસવા દેવામાં આવે છે અને તેની બીલકુલ સંભાળ લેવામાં આવતી નથી. નવી મરાઠી શાળાના કાર્યવાહકોનું લક્ષ આ તરફ પણ ખેંચાયું છે, અને શાળાનાં ખસતો મલૂમ, કાનમાં મૂકવાની

દવા, આંખને માટે બોરિક એસિડ વગેરે સાધારણ દવાઓ રાખવામાં આવે છે. આ ઉપરથી રોગી બાળકોને નિરોગી બનાવવાને કેટલી કાળજી આ અનુકરણીય શાળામાં રાખવામાં આવે છે તે સહજ સ્પષ્ટ થશે.

આ ઉપરાંત બાળકોની શારીરિક તંદુરસ્તી વધારે સારી થાય તેટલા માટે શાળામાં કામ ચાલે તે દરમિયાન બાળકો કંઈ ખાય છે કે નહિ તેની પણ કાળજી રખાય છે. શાળામાં જે બાળકો ખાવાનું લઈ આવ્યાં હોય તે ગમે તે સ્થળે બેસીને ખાય અને ગંદવાડો કરે નહિ તેટલા માટે શાળાના મકાનમાં જ ચાર હોલ ખાસ ઇલાયદા રાખવામાં આવ્યા છે. હોલની અંદર ડેસ્ક ગોઠવી રાખવામાં આવ્યાં છે કે જેના પર બાળકો પોતાનું ખાવાનું મૂકી ઉભા ઉભા ખાય છે. જે બાળકોનાં ઘર પાસે હોય છે તેમને ખાવા માટે અમુક સમયે ઘેર જવા દેવામાં આવે છે. શાળાના હાજરી પત્રકમાં કેટલાં બાળકોને વચ્ચે નાસ્તા જેવું નથી મળતું તેની પણ નોંધ રાખવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત બાળકો યરોયર દસરત કરે તેટલા માટે બાળકને રમવાને એક વિશાળ ઉઘાડી જગ્યા શાળાના મકાન પાસેજ ઇલાયદા રાખવામાં આવી છે. ત્યાં આગળ બાળકો હંમેશાં છેલ્લા કલાકમાં દસરત કરે અથવા શરીર કસાય એવી રમત રમે છે. શિક્ષક તે પર દેખરેખ રાખવાને હાજર હોય છે.

હવે બાળકોના માનસિક વિકાસને કેવી રીતે સહાય કરવામાં આવે છે તે તરફ આપણે લક્ષ આપીએ. બાળસ્વભાવથી પરિચિત અર્થ જાણે છે, કે બાળકોને લીટા દોરી મનમાં આવે તેવા આકાર કરવાનું બહુ ગમે છે. બાળકોના આવા વલણનો લાભ લેવા માટે ખાસ ચિત્રશિક્ષક રાખવામાં આવે છે. આટલું તો બધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં હોય છે. પરંતુ તે ઉપરાંત ત્યાંની શાળામાં દરેક બાળકને નાનું કાળું પાટીડું આપવામાં આવે છે. તે પાટીયાંને ડેસ્ક પર ત્રાંસુ

ગોઠવવામાં આવે છે. આજક એન્યપર એકાં એકાં શિક્ષકની પેઠે જ ચિત્રકામ કરે છે. પ્રૌફેસર કાનિટકરને લીટીઓથી શરુ થતું ચિત્રકામ શિખવાડવાનું બહુ ગમતું નથી. ફ્રીલેન્ડ ટ્રાઈંગ જ પ્રથમ શીખવતું બેઠએ; એટલા માટે શિક્ષક પાટીયાપર ગમે તે આકાર ચિત્રે છે અને આજકો તે બેયાં કરે છે, અને ઘણી વારે ત્હેનું અનુકરણ કરે છે. આથી કરીને ત્યાં એક વાર કહેલી વાતને આજક પાસે ફરીથી કહી જવાનું કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ વાર્તાનો ભાવ સ્વમળવે એવું ચિત્ર શિક્ષક ચીત્રે છે અને આજક તેનું અનુકરણ કરે છે; એટલે વગર કંટાળે આજકને વાત યાદ રહી જાય છે. જ્યાં વાત ફરીથી કહી જવાનું હોય છે ત્યાં વાર્તા રસિક નથી બનતી પણ કલ્પી તે કંટાળો આપે છે. સ્લેટપર પેનથી ચિત્ર ચીતરવા કરતાં ચાકથી ન્હાની પાટીપર ચીતરવાનું આજકને ઘણું ગમે છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં આજકને માટીના આકાર કરવા દેવાનું સરકારે ફરમાવ્યા છતાં ઘણી થોડી શાળાઓમાં ત્હેનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે. નવી મરાઠી શાળામાં આ માટે ખાસ એક શિક્ષક રોકવામાં આવ્યો છે અને એક હોલ ઘસાયદો રાખવામાં આવ્યો છે. દરેક છોકરાને કામ કરવા માટે એક નાનું લાકડાનું પાટીડું તથા ઘાટ ઘડવાને માટે લાકડાની છરી આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પ્રૌફેસર કાનિટકર પોતાની શાળામાં કુંભારનું એક થોડા સમયમાં રાખવાની યોજના કરે છે. જ્યાં આજકો કુંભારના જેવાજ સુંદર આકાર ઘડી શકશે અને રમતમાં તે રમતમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાન્ત શીખી શકશે.

આ ઉપરાંત ઠડીઆ કામના સિદ્ધાન્તો પણ રમતમાં શીખ્યા શકે તે માટે હાલ પચીસ ન્હાનાં લેલાં તૈયાર કરાવ્યાં છે. જેનાથી ન્હાની બીંતો ચણી શકાશે અને ઘર ચણુવામાં કયા નિયમો ખાસ સાચવવા

જોઈએ તે બાળકો સહમજી શકશે.

એવા ધણા માણસો હોય છે કે મ્હોટી વયે પહેાંચ્યા છતાં જુદા જુદા સૂરને ઝોળખી શકતા નથી અને સંગીતનો ખરો આનંદ અનુભવી શકતા નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ગુજરાતમાંથી હિન્દના અન્ય ભાગો કરતાં સંગીતશાસ્ત્ર વધારે લોપ થયું છે. વર્ડઝવર્થ કવિની ઉક્તિ આપણે સ્વીકારીએ છે કે, ‘બાળક એ માણસનો પિતા છે’ એટલે પુષ્પ વયે પહેાંચેલા માણસનો બધો સ્વભાવ બાળપણમાં ત્હેની અંદર નાખાયલાં ખીજના વિકાસથી ઉદ્ભવે છે. એથી જો ન્હાનપણમાં જ વિધવિધ શક્તિઓ ખીલવવા પ્રયત્ન કરીએ તો યુવાવસ્થામાં એ બધી શક્તિઓ પૂર્ણ કળાએ પહેાંચે. આથી શ્રવણેન્દ્રિય ન્હાનપણથીજ ખીલવવાને આપણે પૂર્ણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખીને પ્રોફેસર કાર્નટકરે હાલ જુદા જુદા સૂર આપે તેવી ઘંટડીઓ, પ્યાલા, વાડકા વગેરે શાળાને અંગે ખરીદ્યાં છે. આ ઉપરાંત સંગીતનાં બે ત્રણ નાનાં નાનાં વાદિત્રો ખરીદ્યાં છે. બાળક એ જુદી જુદી ઘંટડીઓ વગાડશે, જુદા જુદા પ્યાલાને ટકોરા મારી જુદા જુદા સૂર ઉત્પન્ન કરશે, અને એ રીતે એક સૂરથી ખીજે કેટલો ભિન્ન છે તે સહમજી શકશે, અને સૂરના સિદ્ધાન્ત રમતમાં શીખી શકશે.

આ શાળામાં ઇતિહાસ શીખવવાની પદ્ધતિ વળી તદ્દન જુદીજ છે. પૂના એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે અને ત્હેનાં જીર્ણ મકાનની એક એક ઇંટને ખોલાવવામાં આવે તો ત્હેમાંથી અદ્ભુત કથા સાંભળાય. આવાં સ્થળ અને મકાનના ફોટા આ શાળાના એક શિક્ષકે શાળાને માટે જ પાડી લીધા છે, અને શાળા ખાતે ૨૫ સ્ટીરીઓસ્કોપ ખરીદ્યાં છે; એટલે આ સ્ટીરીઓસ્કોપવડે વર્ગનો દરેક વિદ્યાર્થી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળ જુએ છે અને ત્હેની કથા શિક્ષક પાસેથી સાંભળે છે. પરિણામે જે ઇતિહાસ અન્ય પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધણા વિદ્યાર્થી-

ઓને કંટાળો અને ત્રાસ આપે છે તે જ ઇતિહાસનો અભ્યાસ આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને રસિક બન્યો છે અને તેથી એકંદરે ઓછી મગજમારી કરવી પડે છે.

પદાર્થપાઠ શીખવવામાં પણ આ શાળા બુદ્ધિ જ પદ્ધતિએ કામ કરે છે. પદાર્થપાઠને માટે દરેક વસ્તુના નમુના શાળાના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવ્યા છે અને તે દરેક બાળકને બતાવવામાં આવે છે. એરંદાપર જીવનારા રેશમના કીડા મુઠ્ઠાં પણ બાળકો પોતાની આંખે નિહાળે છે. આ ઉપરાંત બાળકો લીલા છોડમાંથી કાપડી કાઢી સૂકાવી રાખે છે અને તેવા નમુનાનું અકેક નંગ ત્હેમાંથી પેદા થતો ફળ, અનાજ અને ત્હેમાંથી બનતી ખાદ્ય વસ્તુઓના નમુના સર્વ સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવે છે; અને એ સર્વ નમુના સાથે વસ્તુઓનું ટુંક વર્ણન મોટા અક્ષરે લખી મૂકવામાં આવે છે, જે વિદ્યાર્થીઓ રમના સમયમાં વાંચે છે. આવું પ્રદર્શન અઢવાડિયે અઢવાડિયે બદલાય છે. ચણા, ધઉ, બાજરી વગેરે સર્વ વસ્તુઓ અને તેપરથી બનતી સર્વ ખાદ્ય વસ્તુઓના નમુના પાસે જ હોવાથી વર્ણન વાંચતાં છોકરાંઓને ઘણો રસ પડે છે.

આ સર્વ કરતાં વધારે આકર્ષક દેખાવ બાળકોને બાગમાં કામ કરતાં જોવામાં મળેલો છે. સોસાઇટીએ શાળાના મકાનથી થોડેજ દૂર એક જમીનનો ટુકડો ખરીદ્યો છે. જેની અંદર ચાર ચાર બાળકો વચ્ચે જમીનનો ન્હાનો ન્હાનો ચાસ આપવામાં આવે છે. બાળકો એ ચાસમાં બાજરી, ડાંગેર, ચણા, ધઉ, શાક અને ફૂલના છોડ રોપે છે. ધઉ, ચણા, વટાણા, જીરું તથા શાખજીરાનું વાવેતર લેખકે જનતા જોયું છે. બાળકો પોતે જ ખોદીને ચાસ તૈયાર કરે છે, જાતે જ પાણી પાવે છે અને ચાસને નીંદી સાફ રાખે છે. પોતે પકવેલા અનાજના નમુના પણ બાળકો રાખે છે. આ રીતે બાળકોને કુદરતના ઘણા ઘાટ

સંબંધમાં લેવાય છે અને હરતના નિયમેનું જ્ઞાન મેળે મેળે મળી જાય છે.

નહાનાં બાળકોને યાંત્રિક કળાનું જ્ઞાન આપવાને મીકેનો નામની રમત યુરોપમાં તૈયાર કરવામાં આવી છે. જેની અંદર બાળક સ્ટેશન પર વપરાતી લારી જેવી સાદી વસ્તુઓથી મ્હોટાં એન્જીન અને મોટોર માડી બનાવી શકે છે. આપણા દેશમાં આ રમત તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે, પરંતુ યુરોપમાં યાંત્રિક વસ્તુઓના ઉપયોગ સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ કરે છે તેટલો આપણા દેશમાં નહિ હોવાથી આપણા બાળકોનું લક્ષ્ય તે તરફ સ્વાભાવિક રીતે ખેંચાતું નથી. આથી એવી જ રમતો આપણા દેશને અનુકૂળ થઈ પડે તેવી યોજનાની ખાસ જરૂર છે. પ્રૌદ્ગિક કાર્નિટકરે તે પણ વિચારે મૂક્યું નથી. હૈમણે લાકડાની પાતળી ચીપો તૈયાર કરાવી છે અને દરેકને છેડે તથા વચ્ચે દાણાં પાડવામાં આવે છે. શાળા ખાતે સ્કૂ વગેરે સમયવામાં આવ્યા છે. શિક્ષક ઝોરડી, ઘર, બંગલો વગેરેના આકાર તૈયાર કરે અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પાસે જે સામાન હોય તેમાંથી શિક્ષકના દરેલા આકારનું અનુકરણ કરે એવાં બનાવેલાં ઘરને ભીંતો, છાપરાં વગેરે બનાવવા કાર્ટ બોર્ડ (જાડાં પૂઠાં) છોકરા મારે તે માપનાં જ પૂરાં પાડવામાં આવે છે. આ રીતે ક્ષેત્રફળ કોને કહે તથા તે કેવી રીતે શોધી કાઢાય તે વગેરે રમતમાં જ બાળકો શીખી શકે છે.

નવી મરાઠી શાળામાં દરેક બાળકનું વજન, ઉંચાઈ વગેરે દર માસે તપાસી જેવામાં આવે છે. જેપરથી અભ્યાસથી બાળકના શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે કે હાનિ પહોંચે છે તે તારવી શકાય. ઉંચાઈ વધ્યા રહેવાથી અને બેસી રહીને કેટલી થાય છે તે બંને પ્રકારની નોંધવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ત્યાં દર ત્રણ ત્રણ માસે બાળકોની આંખ વગેરે પણ તપાસવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે જ્યારે એકાદ શિક્ષક ગેરહાજર રહે છે ત્યારે ત્હેના શીખવવાના સર્વ વિષયોમાં બાળકો શિક્ષકની ગેરહાજરી દરમિયાન રહે છે, અથવા એવા શિક્ષકને બદલે જેને કામ કરવું પડે છે તે કામને માટે તૈયાર નહિ હોવાથી ગમે તે રીતે સમય પસાર કરે છે. નવી મરાઠી શાળામાં આવે પ્રસંગે કામની અનુકૂળતા થાય તેટલા માટે ન્હાનાં ન્હાનાં રસિક પુસ્તકોની પચ્ચીસ પચ્ચીસ નકલો ખરીદવામાં આવી છે અને એકાદ વિષયના શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં બાળકોને તેવાં પુસ્તક વાંચવા અપાય છે. સર્વ બાળક પાસે એક જ જાતનું પુસ્તક હોય છે એટલે તેઓ શાન્તિથી વાંચે છે અને શિક્ષકનું કાર્ય ફક્ત શાન્તિ સાચવવાનું જ રહે છે.

આ ઉપરાંત બાળકો ન્હાનપણથીજ આદ્ય શું છે તે સ્હમજે તેટલા માટે આદ્ય શબ્દ શીખવાડ્યા વિના ત્હેનો ઉપયોગ કરતાં ત્હેમને શીખવવામાં આવે છે. શાળાના મકાનમાં એક મ્હોટું થર્મોમિટર રાખવામાં આવ્યું છે અને બાળકો પહોંચી શકે એટલે ઉંચે આદ્યનો કામળ બીતે લગાડવામાં આવ્યો છે. બાળકો દિવસના જાદા જુદા સમયે ગરમીની વધવટ થર્મોમિટરમાં તપાસી આદ્ય પેપરપર લીટા કરી નોંધે છે. શિક્ષકોને પણ જુદા કામળપર તે નોંધવાનું હોય છે એટલે વિવાર્ષિકો પોતાની બૂલ પોતાની મેળે સુધારી શકે છે.

આ ઉપરાંત સૂર્યના તાપમાં વસ્તુઓના પડકાર્યા બુદ્ધે બુદ્ધે સમયે લાંબા ટુંકા હોય છે તે બતાવવાને માટે ઉધાટા યોગાનમાં એક નાનું લાકડું ભોંયમાં ચોટવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત સર્વથા અગત્યની બીના એ છે કે પ્રેફેસર કાનિટકર દરરોજ સાંજનો અર્ધો કલાક શિક્ષકોને શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમો સ્હમજાવવામાં ગાળે છે; એટલે શાળાની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શા હેતુથી

દાખલ કરવામાં આવી છે તે શિક્ષકો સહમત છે અને તહેમતો કેળવણીના કાર્યમાં પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે છે.

આટલું બધું છતાં પ્રૌદેસર કાનિટકર કહે છે કે મહારા કાર્યની શરૂઆત જ ફક્ત થઈ છે. સાધારણ પ્રાથમિક શાળાઓ કરતાં આ શાળા કેટલી આગળ વધી છે અને પોતાના કાર્યની જોખમદારી સહમત થઈ છે તે હોતો સહજ વિચાર કરતાં આપણે કેટલા બધા પાછળ છીએ તે સહમત થઈ બાંધું મુશ્કેલ નથી; પરંતુ આ સર્વ બધા વર્ષના પ્રયત્ને મળ્યું છે. જો આપણા પ્રાન્તમાં અંતથી પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તેવા પરિણામ આપણે પણ નીપજવી શકીએ. સતત પ્રયાસજ કંઈક ફળપ્રાપ્તિની આશા રાખી શકે. જુની ધરેડમાં ચાલનારમાં ચેતન હોતું નથી. પેસ્ટેલોટસી કહે છે તેમ “આખા દેશમાં જે સુધારાની જરૂર છે તે કંઈ શાળાકી ગાડીને વધારે સારા ઘોડા જોડવાની જ છે તેમ નથી; તેટલા માટે તો ગાડીને ફેરવીને છેક નવે રસ્તે વાળવી પડશે.”

આણંદ ન્યુ ઈંગ્લિશ સ્કૂલની ભાવિ ખીલવણી.

વડોદરાના શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે પોતાના રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત દાખલ કરી અને સને ૧૯૦૬ માં પેટલાદ વાસ્તગૃહની સ્થાપના થઈ ત્યારથી આપણા પ્રદેશમાં કેળવણીની પ્રગતી વધુ ઝડપથી થવા લાગી; આપણો જનસમૂહ પોતાના બાળકોની કેળવણી ખાતર વધુ ભોગ આપવા લાગ્યો અને માધ્યમિક શાળાઓની અગત્ય વધી. માધ્યમિક શાળાઓ બે દૃષ્ટિથી જોવાય છે. પ્રથમ તો ઉચ્ચતર અભ્યાસનો તે માર્ગ છે, એટલે કૌલેજોમાં અપાતા શિક્ષણને પાત્ર વિદ્યાર્થીઓ હેમાં તૈયાર થાય છે; જ્યારે બીજી તરફથી હેમાં અપાતા શિક્ષણથી સમાપ્તિ પામીને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સંસાર યાત્રામાં પ્રવેશ કરે છે, જીવનસંગ્રામમાં વિજય મેળવવા પ્રયત્ન શરૂ કરે છે અને સમાજની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં યથાશક્તિ સહાયભૂત થવા લાગે છે. આ રીતે જોતાં માધ્યમિક શાળાઓનો પ્રશ્ન એક વ્યક્તિનો, એક કુટુંબનો વા એક ગામનો નથી; પરંતુ સમસ્ત દેશનો છે. હેને ઉકેલવામાં દેશના ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાશે.

આ અને કેળવણીના આવાજ અગત્યના પ્રશ્નો વિચારવા આપણા પ્રદેશમાં “ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી ” તા. ૧૭-૪-૧૯૧૬ થી સ્થપાઈ છે. જો કે હેનું બંધારણ પૂનાની ડેફન એજ્યુકેશન સોસાયટીને આધારે નક્કી થયું છે. છતાં બન્નેની સ્થપાતા સમયની ભાવનાઓ ભિન્ન છે. ડેફન એજ્યુકેશન સોસાયટી જનસમૂહમાં સરતી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા સ્થપાઈ હતી; કારણ કે તે સમયે આખા

દેશમાં નિરક્ષરતાનો અંધકાર ઘણો હતો અને ગમે તે રીતે તે દૂર કરી જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવાની આવશ્યકતા ઘણી હતી. આમ કહેવામાં એવો આશય નથી કે તે મંડળ કેળવણી સંગીન બનાવવા તરફ લક્ષ્ય આપતું નથી. તહેણે એક હેતુ સાધી હવે સરકારી અને વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ચાલતી ખાનગી શાળાઓ કરતાં આગળ વધીને સંગીન કેળવણીનો ખીજો હેતુ પણ સાધવા માંડ્યો છે; પરંતુ ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીને કેળવણી સરતી બનાવવાનું કાર્ય વડોદરાના શ્રીમન્ત મદારાજ સાહેબના વિદ્યાપ્રતિના સ્નેહને લીધે કરવાનું રહ્યું નથી. તહેણું લક્ષ્ય તો અપાતી કેળવણીને સંગીન કેવી રીતે બનાવવી એજ છે.

સોસાયટીએ પ્રથમ વર્ષમાંજ પોતાની સ્વતંત્ર હાઈસ્કૂલ આણંદમાં સ્થાપવા દરાવ કર્યો, ત્યારે પણ આ હેતુ લક્ષમાં હતો. આપણા પ્રદેશમાં અત્યારે ૧૧ હાઈસ્કૂલો છે, એમાં એક ઉમેરી ડઝન સંખ્યા પૂરી કરવી એ ખ્યાલ તહેના કાર્યવાહકોના મગજમાં સ્થાન પામી શક્યો નહોતો.

આ હેતુ માટે સોસાયટીની સંસ્થા અન્ય ખાનગી સંસ્થાઓ કરતાં ક્યાં ભિન્ન થશે તે આ લેખમાં આલેખવામાં આવશે; પરંતુ એથી એમ માની નથી લેવાનું કે એજ આદર્શ છે. આદર્શ સંબંધિત વસ્તુ છે. જેમ જેમ એના પ્રતિગમન થાય છે તેમ તેમ તે વધુ દૂર જાય છે. છતાં આદર્શરહિત જીવન સીધે રસ્તે ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વટાવી પ્રગતી કરી શકતું નથી, તેમ સંસ્થાના કાર્યવાહકો પોતાની સન્મુખ કોઈ પણ ભાવના નહાની કે મોટી રાખે નહિ તો તહેનો માર્ગ નક્કી કરી શકાય નહિ, અને પછી તોજ્ઞાન થતાં તહેણું વહાણુ દિશા ચૂકી ગમે તે ખડકે અથડાઈ નાશ પામે.

શાળાઓનો આત્મા મુખ્યશિક્ષક છે. તે જોટલા પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક ઉપાધીઓમાંથી મુક્ત, તેટલા પ્રમાણમાં આચાર વિચારમાં

ઉચિત માર્ગે ઉદ્ધવન કરી શકે અને પોતાની સાથે અન્યને પણ લઈ જાય. આથી દરેક શાળા તેમજ શાળાના કાર્યવાહકોની પ્રથમ ફરજ એ છે કે મુખ્ય શિક્ષકને વર્ગના નિયમિત કાર્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર રાખવો; કારણ કે વર્ગના શિક્ષકને ફક્ત ત્રીસ ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણ માટે જ ચિન્તા કરવાની છે; જ્યારે શાળાના મુખ્ય શિક્ષકને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓની દરેક પ્રકારની કેળવણીની ચિન્તા કરવાની છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ હાથ નીચે કામ કરતા શિક્ષકો પર દેખરેખ રાખવાનું, હેમને સરળ અને આનંદપ્રદ રસ્તે દોરવાનું, શાળાનું મદન, ઉપસ્કર અને વિજ્ઞાનનાં સાધનો વખતો વખત તપાસવાનું, અભ્યાસક્રમ અને દૈનિક કાર્યક્રમ નક્કી કરવાનું, શાળાનું આરોગ્ય, હવા, પ્રકાશ વગેરે તરફ ધ્યાન આપવાનું, એવી રોગ શાળામાં પ્રસારે નહિ તે માટે પૂરતી સંભાળ લેવાનું, શાળામાં નિયમ ન સચવાય અને વિદ્યાર્થીઓનાં વર્તન દિનપ્રતિદિન મુઠ્ઠાં તે માટે કાળજી રાખવાનું, વિદ્યાર્થીઓનાં રમવાનાં તથા સૂવાનાં સ્થળો અને વસ્તિગૃહો તપાસવાનું, અને હુદ્દ લાગતી ખીજ પણ અનેક બાબતો તરફ દરરોજ ધ્યાન આપવાનું હોય છે. શિક્ષણ શાસ્ત્રના છેલ્લામાં છેલ્લા સિદ્ધાન્તોથી માલિતગાર થઈ દેશ વિદેશમાં થતા શિક્ષણના પ્રયોગો પોતાની શાળામાં અજમાવવાનું કાર્ય પણ હેમને હોય છે. દુકામાં માણસથી થઈ શકાય તેટલે અંશે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક થવાની હેમને આવશ્યકતા છે.

આ ઉપરાંત આપણા દેશમાં તો દેશહિતનાં ખીજાં પણ ધણાં કાર્ય કરવાનાં છે. દેશના કદા દુશ્મનરૂપ અનિષ્ટ રીવાજોમાંથી મુખ્ય શિક્ષકના પ્રયાસથી ઉછરતી પ્રજા જ્યાં શકે અને ધીરે ધીરે આખા સમાજમાંથી તે અનિષ્ટ રિવાજો નષ્ટ થાય તે તરફ પણ લક્ષ્ય આપવાનું હોય છે.

ઉપરોક્ત સર્વ ખીના ધ્યાનમાં લઈ સોસાઇટીના કાર્યવાહકોએ આણંદની સંસ્થામાં વર્ગના નિયમિત કાર્યથી તદ્દન મુક્ત એવા મુખ્ય શિક્ષકને રોકવાનું લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખ્યું છે.

પરંતુ આત્માને હાથ પગની આવશ્યકતા છે. શાળાના ઉપશિક્ષકો મુખ્ય શિક્ષકના વિધવિધ અવયવો છે. ત્હેમને કેળવવાયીજ મુખ્ય શિક્ષક પોતાના કાર્યમાં સફળ થઈ શકે. જો ઉપશિક્ષકો મુખ્ય શિક્ષક પ્રત્યે સ્નેહ અને શ્રદ્ધા ધરાવતા નહિ હોય તો મુખ્ય શિક્ષક પોતાના કાર્યમાં અને ભાવનામાં ગમે તેટલે ઉંચે ઉર્દુયન કરી રહ્યા હશે, છતાં ત્હેને નીચે પોતાની સપાટીપર તેઓ લાવી મૂકશે.

પરંતુ તેઓ મુખ્ય શિક્ષકના કાર્યમાં સર્વ રીતે સહાયભૂત થાય, ત્હેની ભાવના રહમજો અને ત્હેના શખ્તોને વધાવી લે, એ માટે શાળામાં તેઓ કાયમ રહે એવી વિધવિધ યોજનાઓ હોવી જોઈએ. ઇંટ અને માટી કરતાં માણસો વધારે મૂલ્યવાન છે; તેથી કરીને કોઈ પણ શાળાના ઉજ્જવળ ભાવિને માટે સૌથી વધુ મહત્વની વાત એ છે કે ત્હેમાં કામ કરતા શિક્ષકો કાયમ હોવા જોઈએ. કોઈ પણ મહાન શાળાએ પક્ષીની માફક થોડી વાર રહેનારને શિક્ષક તરીકે રોકવા જોઈએ નહિ, અને જરૂર કરતાં ઓછા શિક્ષકોથી ચલાવી લેવું જોઈએ નહિ.

ખાનગી શાળાઓમાં કાયમતા શિક્ષકો મળતા નથી, કારણ કે સરકારી નોકરીની જેટલી સ્થિરતા, પગાર વધવાની આશા, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ગુજરાન જોગ કંઈક મળશે એવી કંઈ ખાતરી હોતી નથી. ખાનગી શાળાના કાર્યવાહકો પોતાના શિક્ષકો તરફ હલકી દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને નોકરીની કદર કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં પણ લાવતા નથી, ઉલટું વધુ પગાર આપવાની વેળાએ ત્હેમને શાળામાંથી રજા અપાય એવા સર્વ ઉપાયો યોજે છે, કેટલીકવાર તો શિક્ષકોને

સાચા હૃદયથી કામ કર્યા છતાં પણ તિરસ્કાર ખમી શાળામાંથી જવું પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે એવી શાળાઓ શિક્ષણ આપવાના પોતાના કાર્યમાં ફત્તેહ મેળવી શકતી નથી. આથી ઉલ્લંઘન જ્યાં ઉપ-શિક્ષકોના તરફ દિલસોજી બતાવવામાં આવે છે, તેમની નોકરીની કદર કરવામાં આવે છે, વખતોવખત તેમનો પગાર વધારી આપવામાં આવે છે, ત્યાં શિક્ષકો ખંતથી, સાચા દિલથી, અને ઉત્સાહથી કાર્ય કરે છે, અને શાળાને સફળ બનાવવાને હંમેશા પ્રયત્ન કરે છે. મુંબઈની ન્યૂક્લાઈસ્કૂલના પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં રૂ. ૪૨૦૦૦ એકઠા થયા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એ સ્કૂલની જ્યુબિલી ઉજવાઈ ત્યારે તેના જુના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ગુરુઓને (શાળાના સ્થાપકોને) રૂ. દશ હજાર જેટલી રકમ ભેટ કરેલી તેમાંથી તેમણે પોતાને માટે એક પાઈ પણ ન લેતાં શાળાના કાર્યથી થાકી ગયેલા વિશ્રાન્તિની જરૂરવાળા શિક્ષકો હવા ખાવાને ઠેકાણે રજાઓનો સમય ગાળે તેટલા માટે માથેરાન એક અંગલો ભાડે રાખવામાં તે ખર્ચવા તેમણે ઠરાવ કર્યો છે. આવો વિચાર કરતી શાળાઓમાં સારા શિક્ષકો આકર્ષાય, અને પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરી કાર્ય કરે અને શાળા સર્વોત્કૃષ્ટપદ પ્રાપ્ત કરે એમાં શી નવાઈ !

અરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીએ પોતાની સંસ્થામાં કામ કરતા શિક્ષકોને પગાર બઢતી આપવાના તથા નોકરીની મુદત પૂરી થયે તેમને કંઈક રકમ મળે એવા નિયમો નક્કી કર્યા છે. આને લીધે ઘણા શિક્ષકો સોસાયટીની સંસ્થામાં કામ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે.

શાળાના શિક્ષકો કાયમ થાય એટલાથીજ સંતોષ માનવાનો નથી. એશક શિક્ષક જન્મથીજ શિક્ષક હોય છે, છતાં એવા શિક્ષકો વિરલ હોય છે. ખીજા માણસોને તૈયાર થવાની જરૂર છે. મુખ્ય શિક્ષકની એ ફરજ છે કે પોતે જે વાંચ્યું વિચાર્યું હોય, શિક્ષકના

કામકાજમાં જેનું અવલોકન કર્યું હોય, તે સર્વથા ઉપશિક્ષકોને માહિત રાખવા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને શિક્ષણ શાસ્ત્રનાં અને માનસ-શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચી રહમજાવવાં.

હાથ નીચેના શિક્ષકને કામ આપવામાં મુખ્ય શિક્ષકે તેમના સ્વભાવ, તેમની વૃત્તિ અને શક્તિ એ સર્વનો વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલીકવાર ઉત્સાહી અને શક્તિવાળો ગ્રેજ્યુએટ નીચલાં ધોરણોમાં અદ્ભૂત કાર્ય કરે અને થોડા અભ્યાસવાળો ઉપરના વર્ગોમાં પોતાનું કાર્ય સારી રીતે બજાવી શકે. આથી ઉપશિક્ષકોને કાર્ય સોંપવામાં વહેલો તે પહેલો એ નિયમને પડતો મૂકવો જોઈએ. There should be no bottom and no top in this sense; for there is no greater sin of organisation than of the putting of the least capable man to the lowest class "Wren."

આની સાથે એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન એ ઉભો થશે કે શિક્ષકો વર્ગ-વાર કે વિષયવાર રાખવા? જે વિદ્યાર્થીઓને વિષય માટે માનીએ તો શિક્ષકો વિષયવાર રાખવા જોઈએ; પરંતુ જે વિષયો વિદ્યાર્થીઓ માટેજ છે તો શિક્ષકો વર્ગવાર રાખવા. કારણ કે વિષય પ્રમાણે નક્કી થયેલા શિક્ષકો પ્રવીણ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને એવું એવું રહમજાવવા પ્રયત્ન કરશે કે જે વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિને આજી નહિ હોય. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓને વગર રહમજાવે તે જોખવું પડશે, અને મગજમાં ભાર ભરવો પડશે.

શાળાનું મકાન અને તેની આસપાસની જગ્યા શાળાનો દેહ છે. આત્મા દેહમાં રહીનેજ પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. દેહ નિરોગી, સ્વચ્છ હશે તો આત્મા અને અવયવો પોતપોતાનાં કર્તવ્યો નિર્વિધને કર્યા જશે. શાળાનું મકાન સાફ, સ્વચ્છ અને આકર્ષક હશે તો વિદ્યાર્થીઓ

મેળે મેળે કાંઈક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે.

આપણી સાધારણ માન્યતા એવી છે કે વર્ષના અમુક દિવસો માટે અમુક પાંચ કલાક માટેજ શાળાના મકાનનો ઉપયોગ છે; પરંતુ આ ભૂલભરેલો ખ્યાલ છે. વિદ્યાર્થીઓને હરેક રીતે સંસ્કારી બનાવવાના છે. અનિષ્ટ વસ્તુઓમાંથી દૂર રાખવાના છે અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક વાતાવરણમાં રાખવાના છે. આપણાં ગૃહો આ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી, અને તેથી શાળાના મકાનમાં એવી વ્યવસ્થા રાખવાની જરૂર છે કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ અવકાશનો, રમવાનો, અભ્યાસનો અને ઘર કામથી બચાવી શકાય તેટલો બધો સમય ત્યાં ગાળી શકે.

ઉપરનો હેતુ બર આવે એટલા માટે શાળાના મકાનની અંદર ફેટલાક ઓરડા બેન્ય ડેસ્ક સિવાયના તદ્દન ખાલી હોવા જોઈએ. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો સમય આનંદ અને વિદ્યાનાજ વાતાવરણમાં ગાળશે અને એ રીતે 'હેમનું' શરીર અને મન બન્ને નિર્વિદને ખીલશે.

આણંદની સાળાને આ રીતે ગુરુકુલ જેવી બનાવવી એ હેતુ આથી સ્પષ્ટ થશે. પરગામતાજ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં બંધાવેલાં વસ્તીગૃહોમાં રાત્રિવસ વસશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ગામના વિદ્યાર્થીઓ પણ જમવા સિવાયનો બધો સમય હેમને માટે બંધાવેલાં અભ્યાસ-ગૃહોમાં ગાળશે, અને વસ્તીગૃહોમાં મગના અનુભવો, તથા હેમમાં પ્રાપ્ત થતાં સહજીવનના શિક્ષણનો લાભ મેળવશે.

સ્વતંત્રતા હોય ત્યાં અભ્યાસક્રમ પણ પરિસ્થિતિને યોગ્ય કરવાની ઘણી જરૂર છે.

આપણો પ્રદેશ ખેતીનો છે; તેથી આપણી શાળાઓમાં કૃષિ-શિક્ષણને ખાસ દાખલ કરવું જોઈએ. ભલે એ શિક્ષણ શાસ્ત્રીય રીતે ન અપાય, ભલે હેનાથી ધુરંધર કૃષિકારો તૈયાર ન થાય, પરંતુ તેથી

વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક મજુરીની અવગણના ન કરે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ એમ રહમજે છે કે પ્રામાણિકપણે કરેલો ગમે તે ધંધો માનપ્રદ છે, તો બસ છે. વળી કૃષિના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓ કુદરતના વાડા સંબંધમાં આવશે; અને કુદરતી સૌન્દર્યને રહમજતાં શીખશે. આ હેતુ લક્ષમાં રાખી પૂના નવીન મરાઠી શાળાને અંગે કેટલીક જમીન રાખવામાં આવી છે કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે ખેતીનું કામ કરે છે, અને તૈયાર થતા પાકનું નિરીક્ષણ કરે છે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની આણંદની સંસ્થાને અંગે આવા શિક્ષણ માટે ખાસ જગ્યા ઇલાયદી રાખવામાં આવશે કે જ્યાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ કરશે અને શારીરિક મહેનતની મજા અનુભવશે.

આપણા અભ્યાસક્રમમાં એક દોષ એવો છે કે ત્હેમાં ફક્ત મગજમાં ભાર બરવાની ધારણા રાખેલી છે, પરંતુ હાથ અને આંખ કેળવવાને માટે થોડોજ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણી શાળાઓ અને કોલેજોમાં તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો મોટો ભાગ સરકારી વા ખાનગી નોકરીની શોધમાં ફરે છે, અને જેમને તે મળી શકતી નથી તેઓ નિરાશ થાય છે. આ દોષ સુધારવાને આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં હસ્ત કળા-શિક્ષણ (Manual Training) અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે. અમેરિકાની માધ્યમિક શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓને સુધારી, લુહારી, શિવવાનું અથવા એવુંજ કંઈક એકાદ વિષયનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને તેથી વધુ અભ્યાસને માટે કોલેજોમાં પ્રવેશ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના માઆપપર આધાર રાખતા નથી; પરંતુ સ્વાશ્રયી બને છે અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ જીવન સંગ્રામમાં ફત્તેહ કેવી રીતે મેળવાય, મુશ્કેલીઓની રહામે કેવી રીતે થવાય આ સર્વ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. આણંદની સંસ્થાના કાર્યવાહ-

કેએ પોતાની શાળામાં આ શિક્ષણુ દાખલ કરવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે.

જન્મતનો ઇતિહાસ શીખવે છે કે ગરીબાઈમાં સ્વાશ્રયથી શિક્ષણુ લઈ તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓજ મહાપુરુષો નિવડે છે. અમેરિકા દેશના સર્વ મહાપુરુષોનાં બાલ્યજીવન ધણું સંકટોમાં પસાર થયેલાં છે. વિદ્યાર્થીએ જેમ જેમ મુશ્કેલીઓની સ્થાને થાય છે, તેમ તેમ આત્મશ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરે છે. આની સાથે સાથે દરેક પાઠશાળાને અંગે વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે એવી મજૂરી શોધી આપનાર ખાતું હોય છે. જે જે વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં સાધન હોતાં નથી, તેઓ આ ખાતામાં જઈ તપાસ કરે છે, અને સ્વતંત્ર આજીવિકા મેળવવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ મહેનતની ખરી કિંમત સહમજે છે, અને મજૂરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને માન ધરાવે છે. આનું રસિક અને અસરકારક વર્ણન સસ્તા સાહિત્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીયુત્ત સત્યદેવજીના ‘અમેરિકાનો પ્રવાસ’ નામના પુસ્તકમાં આપેલું છે. આપણો દેશ ઘણો ગરીબ છે, અને તેથી મ્હોટાં શહેરોમાં ચાલતી માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણુ આપતી શાળાઓને અંગે આવા ખાતાની ખાસ જરૂર છે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીએ પોતાની સંસ્થા આણંદમાં રાખી છે અને આણંદ બ્યાપારમાં દિનપ્રતિદિન આબાદ થતું જાય છે, એટલે ભવિષ્યમાં વિદ્યાર્થીઓને આવી અનુકૂળતા મેળવી આપવાનો ઘણો સારો સંભવ છે.

બાળક માતાના ખોળામાં બેસી જે ભાષા દરરોજ સાંભળે છે, તે ભાષાદ્વારા શિક્ષણુ મેળવવું રહેને ઘણું લાભદાયક છે. માતૃભાષા-દ્વારા તે ગમે તે વિષયનું જ્ઞાન ધણું સારું સહેલાઈથી મેળવી શકે છે. પરદેશી ભાષાદ્વારા એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં ઘણો શ્રમ પડે છે, અને વધુ સમય માગવો પડે છે. સમગ્ર દુનિયામાં હિન્દુસ્થાન એકલો જ

સુધરેલો ગણુતો દેશ છે કે જેનાં બાળકોને પરભાષાદ્વારા દરેક વિષયનું ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવવું પડે છે. આથી આપણા વિદ્યાર્થીઓની ઘણી શક્તિ વપરાય છે, અને છતાં જોઈએ તેટલી હેમની શક્તિઓ વિકાસ પામતી નથી; આથી આખા દેશની સાહિત્યપરિષદો અને કેળવણી પરિષદો માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાવવા હિલચાલ કરી રહી છે. આ હિલચાલનું નામદાર વૉઇસરૉય સાહેબે કેળવણી ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓની પરિષદમાં ટેકો આપ્યો છે અને આશા છે કે હેનું સાફ પરિણામ આવશે; પરંતુ સરકાર તે દિશામાં પમલાં ભરે તે પહેલાં ખાનગી સંસ્થાઓએ પ્રયોગ કરી સરકારને બતાવી આપવું જોઈએ કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય છે; એટલું જ નહિ પણ તે વધારે સરળ, સ્વાભાવિક અને રસિક બને છે, અને એ પદ્ધતિથી ઘણાં વધારે સારાં પરિણામ આવી શકશે, થોડા સમયમાં દરેક વિષયનું ઘણું વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ભાર ભરવાને બદલે હેમની આંતર શક્તિઓ પ્રરકુટિત થાય છે. ચરોતર એન્જયુકેશન સોસાયટીની સ્વતંત્ર સંસ્થા હોવાને એક હેતુ હાઇસ્કૂલનાં ધોરણોમાં પણ ઇંગ્લીશ સિવાય બીજા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શિખવવાનો છે.

આ દિમાયતની વિરુદ્ધ એમ દલીલ કરવામાં આવશે કે વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લિશમાં ઘણા કાચા રહેશે, અને તે રાજભાષા હોવાથી તથા સરકારી નોકરીનાં આધાર હોનાપર હોવાથી તેમ કંઈ પાલવે નહિ. બેશક આ દલીલમાં ઘણું સત્ય છે, પરંતુ બીજા ઉપાયથી આ દોષ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. Gouin's Art of Teaching and Studying Languages એ નામના ગુઈનના પુસ્તકે આ મુશ્કેલી દૂર કરવાનો ઉપાય દર્શાવ્યો છે હેના સિદ્ધાંત પ્રમાણે હર-કોઈ વિષય પરદેશી ભાષાદ્વારા પણ શીખી શકાય. આને આપણે

Direct method સીધી પદ્ધતિ કહીએ છીએ. આ પદ્ધતિ ગુજરાત કેળવણી પરિષદ તરફથી નીમાયેલી ટેકસ્ટ બુક્સ કમિટીને પસંદ પડી નથી. એશક એ કમિટીના સભ્યોએ કેળવણીમાં એટલા બધાં વર્ષો ગાળ્યાં છે કે તેમના અભિપ્રાય વિરૂદ્ધ બોલવું એ એક પ્રકારની ધૃક્તા કહેવાય છતાં તેમના પ્રત્યે માનની લાગણી રાખીને એટલું તો કહી શકાય કે એ પદ્ધતિને માટે જેટલા પ્રયોગ થવા જોઈએ તેટલા થયા નથી, અને તેને માટે સમર્થ પુરવોએ ખંતથી મંડ્યા રહેવું જોઈએ, તે થયું નથી. એટલે યોગ્ય પ્રયોગ પછી જેમ કમલની બાલવાટિકા ખર્ચાલ લાગવાથી તથા પરિસ્થિતિને અનુકૂળ નહિ કરી શકવાથી હિન્દુસ્થાનને માટે નાલાયક ગણાઈ, તેમજ આ પદ્ધતિનું પણ થયું છે. બીજી દિશાઓમાં જેમ મહા પુરુષની અને મહોટા ભોગોની આવશ્યકતા છે તેમજ શિક્ષણના પ્રદેશમાં પણ મહાપુરુષોના મહા ભોગોની મહોટી જરૂર છે. ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં, મુંબઈની ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં અને એલ્ફિન્સ્ટન મિડલ સ્કૂલમાં આ પ્રયોગ સફળ થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. આલુદ સ્કૂલમાં આ માટે પ્રથમના ત્રણ ધોરણ ખાતેજ એક એજ્યુએટને રોકવામાં આવ્યો છે, જેનું ખાસ કર્તવ્ય આ જાતના પ્રયોગ કરવાનું છે.

ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એવા હોય છે કે જેમને એકાદ વિષય નહિ આવડવાથી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ફત્તેહ મળતી નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓને માટે હાઈસ્કૂલના પાંચમા ધોરણથીજ જૂદો અભ્યાસ કમ નક્કી કરવો જોઈએ. જેમાં ઇંગ્લિશનું સારું જ્ઞાન, ગુજરાતીનું ઉચ્ચ જ્ઞાન, શોર્ટ હૅન્ડ રાઈટિંગ, ટાઈપ રાઈટિંગ, ઇંગ્લિશ પદ્ધતિનું નામું, એ વગેરેનો સમાવેશ થાય. આ રીતે તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને જો કે યુનિવર્સિટીની ઉપાધિઓ મળી નહિ હોય; છતાં સામાન્ય જ્ઞાનમાં, ઉન્નત ચારિત્રમાં અને શારીરિક વિકાસમાં તેઓ બીજા વિદ્યાર્થીઓ

કરતાં કોઈ રીતે પાછળ પડશે નહિ. ઉલટું ત્હેમની શક્તિઓને યોગ્ય ક્ષેત્ર મળશે અને સંસારમાત્રામાં યુનિવર્સિટીમાં મળતી નિષ્ફળતાથી ઉપજતી નિરાશામાંથી બચી સફળ પ્રવાસ કરશે; તથા સમાજની પ્રગતિમાં પોતા તરફનો યથાશક્તિ ફાળો આપશે. આ હેતુસર આણંદ રફુદને અંગે બ્યાપારી વર્ગની યોજના પણ રાખવામાં આવી છે, જે અનુકૂળ સમયે અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

કોઈ એમ પૂછશે કે આટલું બધું માનસિક શિક્ષણ વિષે લખ્યા છતાં નૈતિક શિક્ષણ સંબંધી તો એક શબ્દ કેમ જોવામાં આવતો નથી? લેખક પોતે નિરાળા નીતિશિક્ષણમાં માનતો નથી. કેટલીક શાળાઓમાં “નીતિશિક્ષણ,” “નીતિસાર” અને એવાં એવાં નીતિનાં ખાસ પુસ્તકો દર અઠવાડિયે એક બે કલાક વાંચવામાં આવે છે; છતાં એનાથી કંઈપણ દૃશ્ય ફળ આવતું હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે નીતિ શીખવાડી શકાતી નથી. નીતિના આચરણથી વિદ્યાર્થીઓ આપોઆપ જ નીતિ ગ્રહણ કરે છે. શિક્ષકનામાં ઉદારતા, પ્રામાણિકતા સહૃદયતા વગેરે ગુણોના અભાવે વિદ્યાર્થીઓના આગળ નીતિના ગમે ત્હેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવશે, છતાં એ સર્વની અસર કંઈજ નહિ થાય. બેશક આવા ઉન્નત ચારિત્રવાન શિક્ષકો સર્વ સ્થળે મળી શકે નહિ, એના અભાવે જીવનચરિત્રો આ દિશામાં બળું કરી શકે, કારણકે જીવનચરિત્રો પણ ભૂતકાળનાં સત્ય દૃષ્ટાન્તોજ છે. એ માટે ધોરણવાર જીવનચરિત્રોનાં પુસ્તકો નક્કી થવાં જોઈએ, જેથી પહેલા ધોરણથી તે સાતમા ધોરણસુધી અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી ઓછામાં ઓછા સાત મહાપુરુષોનાં જીવનથી માહિત થાય અને બાળું આત્મચરિત્ર પ્રાપ્ત કરી શકે.

આપણી શાળાઓમાં અપાતા શારીરિક શિક્ષણ તરફ હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીએ. આ વિષય પરત્વે આપણે શી સ્થિતિ જોઈએ

છીએ ? આપણા પ્રદેશમાંની હાઇસ્કૂલો યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં વધુ વિદ્યાર્થી ઉપર નંબરે માસ કરાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. આથી વિદ્યાર્થીઓના શરીર નિરોગી અને અશક્ત થાય છે કે નહિ ત્હેનો થોડોજ વિચાર કરવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ ચાલુ રહી છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ પોતે પણ તે માટે ખીલકુલ કાળજી રાખતા નથી. ઘણા વાલીઓ પોતાના સગીરને શાળામાં ન આવડે તો શિક્ષકને ત્હેમને સખ્ત સજા કરવાની પરવાનગી આપે છે; પરન્તુ ભાગ્યેજ કોઇ વાલી એવો જોવામાં આવે છે કે જે શિક્ષકને પોતાના બાળકને રમવા દેવાની રજા આપવાની વિનયિત કરે છે. બેશક વાલીઓનું આ દુર્લક્ષ અસહ્ય છે, છતાં ત્હેને માટે આપણે કંઈ કરી શકીએ તેમ નથી. એટલુંજ કહીએ કે તેઓ અજ્ઞાન છે, અને પોતાના બાળકોનું સાચું શ્રેય શામાં રહેલું છે તે તેઓ જાણતા નથી; પરન્તુ શિક્ષકો એમાં ગાફેલ રહ્યા છે એ તો તદ્દન સહી શકાય તેમ નથી. શારીરિક શિક્ષણની આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા સંબંધી એક સ્વતંત્ર લેખ લખાયો છે, એટલે તે સંબંધી વધારે વિવેચનમાં નહિ ઉતરવાં અત્રે તો એટલુંજ જણાવવાનું છે કે આણંદની શાળામાં શારીરિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવશે; એટલુંજ નહિ પરન્તુ વિદ્યાર્થીઓની વય અને ત્હેમનાં શારીરિક બંધારણના પ્રમાણમાં બૂદી બૂદી કસરતો, રમતો નક્કી કરવામાં આવશે, અને તે સમયે કસરત શિક્ષક ઉપરાંત બાળ શિક્ષકો પણ ક્રમાનુસાર દેખરેખ ખાતર અથવા ત્હેમાં અંગત ભાગ લેવાને હાજર રહેશે. આ સંબંધમાં વિદ્યાર્થીઓના વાલીનું કહેવું કંઈ સાંભળવામાં આવશે નહિ; અને જેમ માનસિક શિક્ષણ વખતે ગેરહાજર રહેનાર સખત પાત્ર ગણાય છે, તેમ કસરતો, રમતો વગેરેમાં પણ વગર રજાએ ગેરહાજર રહેનારને શિક્ષાને પાત્ર ગણવામાં આવશે.

આવા માનસિક અને શારીરિક શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓનાં મનજ તથા શરીર ખીલે છે કે કેમ તથા અભ્યાસ કરતાં નેત્રશક્તિને કંઈ નુકસાન તો પહોંચતું નથી ને એ વગેરેની વખતો વખત તપાસ કરવાની ખાતર દરેક શાળાને એક ડૉક્ટરની ખાસ જરૂર છે. આ ઉપરાંત શાળામાં જે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાનું છે, તેમાં શારીરશાસ્ત્ર અને આરોગ્ય વિધાનું જ્ઞાન આપવાની ખાતર પણ તેની જરૂર છે. આખર સરવાળે લાભ અને અનુકૂળતાના પ્રમાણમાં આ ખર્ચ શાળાને ભારે નહિ લાગે. આણંદની શાળામાં આ કામને માટે ખાસ સગ આસિસ્ટન્ટ સર્જન નિમવામાં આવશે. આવો સ્વતંત્ર માણસ શાળાને ન મળે તો રાહરની હોસ્પિટાલમાં કામ કરતા ડૉક્ટર સાથે ગોઠવણ કરી શકાશે અને આ કાર્ય પાર પાડી શકાશે.

શારીરિક કેળવણીનો વિચાર કરતાં આપણા સમાજમાં ધર કરી રહેલાં આપણાં બાળકોને નિર્બળ બનાવનાર અનિષ્ટ રિવાજો આપણી દષ્ટિ આગળ ખડા થાય છે. એ માટે શાળાના કાર્યવાહકો ધારે તો કંઈક કરી શકે. પરણેલા વિદ્યાર્થીઓની રીતો દર વધુ રાખવામાં આવે, વાલીને સહમંજુત કરવામાં આવે, વસ્ત્રીગૃહમાં પણ પરણેલા વિદ્યાર્થી માટે વધારે સખ્ત નિયમો રાખવામાં આવે તો સમાજમાં તે માટે ચર્ચા ચાલશે, અને પરિણામે તેની વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ થશે. આણંદની શાળામાં રી સંમંધી કેટલીક સવડો, સ્કૉલરશીપો, ઇનામો, વગેરે લાભ પરણેલા વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં નહિ આવે.

આપણી ખાનગી શાળાઓમાં પેસતાં શું આપણને એન લાગશે કે તે ખરેખર સરસ્વતીનું મંદિર છે ? પૂનાની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં અને મુંબઈની ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ કરો, અને પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ ત્હમને લાગશે કે આ સ્થળ જરૂર સરસ્વતી દેવીનું સ્થાન હોવું જોઈએ. આ તદ્વાવત હોવાનું કારણ શું ? કારણ એજ કે આપણી

શાળાઓમાં ઘંટ માટીનાં કોઠડાં અને ટેબલ ખુરશી વગેરે લાકડી સામાન સિવાય ખીજું થોડું જ જોવામાં આવે છે. જ્યારે ઉપરની બે શાળાઓ અંદરથી તેમજ બહારથી ઐતિહાસિક ભૂગોળ વિષય અને કુદરતના દેખાવોના ચિત્રોથી સુશોભિત હોય છે. આથી મકાનની શોભા વધે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની રસવૃત્તિ, અવલોકન શક્તિ વગેરે કેળવાય છે; અને ઇતિહાસ તથા ભૂગોળના વિષયો નિરસ નહિ લાગતાં વિદ્યાર્થીઓ તહેનો વધુ અભ્યાસ કરવા પ્રેરાય છે.

આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં અવલોકન શક્તિ અને શોધકશક્તિ નથી હોતી એવી ફરિયાદ વારંવાર સાંભળીએ છીએ. આ ફરિયાદ વાજબી છે, અને તે દોષ દૂર કરવાને માટે શાળાને અંગે વિધિવિધ વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન હોવું જોઈએ કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ પોતે પછુ શોધી આણેલી નવિન વસ્તુ સંગ્રહી શકે. આ ઉપરાંત જૂદા જૂદા પાકની વિધિવિધ સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને શાળાને ન્હાના પાયાપર Botanical garden ની યોજના થવી જોઈએ. સરકારે નિયત કરેલાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો માટે આ ખાસ જરૂરની વસ્તુ છે.

આપણી શાળાઓમાં જે પુસ્તકો નિયત કરવામાં આવે છે તેની અંદર આપેલું સર્વ વિદ્યાર્થીઓ જાણે એટલાથી જ સંતોષ માનવાનો નથી; કારણ કે એ પુસ્તકો ફક્ત માર્ગદર્શક છે, અને એમાં આપેલું જ્ઞાન કોઈપણ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. વિદ્યાર્થીઓમાં એથી વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય તેટલા માટે દરેક શાળાને અંગે પુસ્તકાલય હોવું જોઈએ. આ પુસ્તકાલયમાં શિક્ષકોને જ ઉપયોગી પુસ્તકો હોય તેથી સંતોષ માનવાનો નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ વાંચી અને સ્હમજી શકે તેવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ હોવો જોઈએ. યૂનાઇટેડકસ્ટેટ્સમાં શાળાને અંગે પુસ્તકાલયની કેવી સ્થિતિ છે તે તપાસવા એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું.

તહેણે નીચેના ત્રણ મુખ્ય દોષ શોધી કાઢ્યા હતા; (૧) કેટલીક શાળાઓમાં આ હેતુસર એટલી બધી થોડી રકમ રાખવામાં આવી હતી કે શાળાને ખાસ જરૂરનાં પુસ્તકો પણ તહેમાંથી ખરીદી શકાય નહિ; (૨) કેટલીક શાળાઓમાં એવી જાતનાં પુસ્તકોનો સમૂહ એકઠો કરવામાં આવ્યો હતો કે જે વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગમાં આવી શકેજ નહિ; (૩) કેટલીક શાળાઓમાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ મૂકવાને ઇલાયદો એરડો હતો નથી; અથવા તે વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજના કરવામાં પણ આવેલી હોતી નથી. આ અને આ કરતાં પણ વધારે ગંભીર દોષો આપણી શાળાનાં પુસ્તકાલયોમાં હશે; પરંતુ એટલું તો સત્યજ છે કે કોઈ પણ શાળાનાં સાધન પુસ્તકાલય સિવાય પૂર્ણ કહેવાય નહિ. કારણકે વિદ્યાર્થીઓને બાવ જીવનને માટે તૈયાર કરવાના છે, તેમને જે વિદ્યાર્થી જીવનમાંથીજ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવાનું શિક્ષણ શાળામાંથીજ નહિ મળ્યું હોય, તે બિવિધમાં મળતો સર્વ નવરાશનો સમય વ્યર્થ ગુમાવશે, અને “નવરો બેડો નખોદ વાળે” એ કહેવત પ્રમાણે એ જે કંઈ દુષ્ટિય કરશે તેની સવળી જવાબદારી શાળાને માથે રહેશે. શિક્ષકોએ શાળાને અંગ્રે પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનો વિદ્યાર્થીઓ સારો ઉપયોગ કરે એ માટે પણ યોજનાઓ કરવી જોઈએ. આજુબની શાળામાં આ હેતુસર વર્ગદીઠ પુસ્તકાલયની યોજના કરવામાં આવશે, અને વિદ્યાર્થીઓ તહેમાંથી પુસ્તકો મુખ્ય વિદ્યાર્થી પાસેથી મેળવી શકશે; આથી વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે તે દૂર થશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનો દ્રુટથી ઉપલોગ કરશે.

આપણા પ્રદેશની શાળાઓમાં વાર્ષિક પરીક્ષાની અંતે વિદ્યાર્થીઓને ઉપરના વર્ગમાં મોકલવામાં આવે છે. આમાં જે પરિણામ નિપજે

છે. (૧) કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું આખું વર્ષ ન બમડે ત્હેની ખાતર ત્હેમનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહ્યા છતાં, ત્હેમને ઉપર જવા દેવામાં આવે છે જેથી ત્હેમની એ નિર્બળતા દૂર કરવાનો ત્હેમને અવકાશજ મળતો નથી અને કોઇ કોઇ વાર એ કાચમનું રૂપ પકડતાં વિદ્યાર્થીઓને કંટાળી અલેથી શાળા છોડી દેવી પડે છે. (૨) જે વિદ્યાર્થીઓને વાર્ષિક પરીક્ષા પછી પણ આખું વર્ષ ત્હેને તેજ વર્ગમાં ગાળવું પડે છે ત્હેમને વર્ગના કામમાં રસ પડતો નથી અને મંદતા તરફ ત્હેમની વૃત્તિ ઢળે છે. આ બન્ને દોષો દૂર કરવાનો એકજ ઉપાય છે કે મ્હોટી શાળાઓમાં જ્યાં એક ધોરણના બે વા વધારે વર્ગો હોય ત્યાં જુનિયર અને સિનિયર વર્ગોની યોજના દાખલ કરવી. જેથી દર વર્ષે જુનિયર વર્ગની છ માસિક અને સિનિયર વર્ગની વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ શકે. આ યોજનાથી પરીક્ષામાં કાચા માલૂમ પડતા વિદ્યાર્થીઓને એના એજ જુનિયર વા સિનિયર વર્ગમાં ફક્ત છ માસજ રહેવું પડશે અને કાચા વિષયો તૈયાર થતાં છ માસે ઉપરના વર્ગમાં તે જઈ શકશે. બહુજ ચાલાક છોકરાને પણ આ પદ્ધતિથી ઘણો લાભ થશે; કારણ કે એવા વિદ્યાર્થીને જ્યારે એક વર્ષમાં બે ધોરણ કરવાં હોય છે ત્યારે બહુ અભ્યાસને પહોંચી વળવાને કાંતો સખ્ત મહેનત કરવી પડે છે, વા ઉપરના ધોરણના અભ્યાસમાં એકાદ વિષય કાચો રહી જાય છે; પરંતુ જુનિયર અને સિનિયર વર્ગની યોજનાથી હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ છ માસનો અભ્યાસ સહેલાઈથી કરી શકે છે અને ઉપરના વર્ગમાં બધા વિષયોમાં એક સરખી રીતે નબી શકે છે.

અ પદ્ધતિએ મુંબઈ ન્યૂ હાઈસ્કૂલમાં તથા રાજકોટ આલફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં કામ કરવામાં આવે છે અને આપણા પ્રદેશની શાળાઓમાં ત્હેનું અનુકરણ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આજુબની શાળામાં આ યોજના પણ અમલમાં મૂકવા વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે.

આટલું બધું શિક્ષકને માટે લખવામાં આવ્યું, ત્યારે સહજ પ્રશ્ન થશે કે શું માળાપને માટે કંઈજ કરવાનું રહેતું નથી? બેશક ત્હેમને માથે પણ પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણની જવાબદારી રહેલી છે. ત્હેમણે એમ નથી માનવાનું કે પોતાનાં બાળકોને નિશાળે મૂક્યાં, અને ત્હેમને જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદી આપી એટલે પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયું. પાછળથી વિદ્યાર્થીઓનામાં જે કંઈ દોષ કે અપૂર્ણતા જોવામાં આવે તે સર્વ માટે શિક્ષક એકલાનેજ જવાબદાર મણવાનો નથી; કારણકે શિક્ષકના સમાગમ ઉપરાંત બાળકો કુટુંબનાં માણસોના સમાગમમાં આવે છે અને “આચાર એકલા વિચાર કરતાં વધારે અસર કરે છે” એ નિયમ પ્રમાણે કુટુંબીજનોના આચારથી અસર વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર વહેલી અને ઉડી થાય છે. આથી માળાપને પોતાનાં બાળકોની કેળવણી પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવા દેવામાં શિક્ષકોનો મોટો દોષ છે. ત્હેમણે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ, વર્તન, વગેરેની માહિતી ત્હેમને મોકલી આપવા ઉપરાંત ધનામના મેળાવડામાં, શાળાના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે અને એવા એવા પ્રસંગોએ ખાસ નિમંત્રવા જોઈએ. એ ઉપરાંત મુખ્ય શિક્ષકે વરસમાં ઓછામાં ઓછી બે વાર વાલીઓની સભા બોલાવવી જોઈએ અને ત્હેમનાં બાળકો સંબંધી ત્હેમની સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ. આ ઉપરાંત ઇંગ્લેંડની હાઈસ્કૂલોના મુખ્ય અધ્યાપકો વાલીઓને ત્હેમના સગીરો કેવી રીતે શિક્ષણ લે છે તે બતાવવા ખાસ બોલાવે છે. આનું આમેડુબ વર્ણન Wren's An Indian School Organisation માં આપેલું છે. બાવી પણ યોજના આપણી શાળાઓમાં જો થાય તો તેથી ઘણો લાભ થશે.

પ્રવાસ એ શિક્ષણનું ખાસ અંગ છે, અને એ વિષય પર સ્વતંત્ર લેખ લખાયો છે, એટલે ત્હેના સંબંધમાં વધુ વિવેચનમાં નહિ ઉતરતાં અને એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે પ્રવાસ સિવાય શાળાનું

શિક્ષણ અપૂર્ણ છે, અને તે પ્રવૃત્તિ આપણી શાળાઓમાં ખાસ દાખલ કરવાની જરૂર છે. સરકારી હાઇસ્કૂલોએ એ દિશામાં ક્યારનુંય પગલું ભર્યું છે; પરંતુ તહેમની પ્રવૃત્તિમાં દોષ એ છે કે ધણા વિદ્યાર્થીઓને એકી સાથે લઈ જવામાં આવે છે એટલે પ્રવાસનો હેતુ સારી રીતે સાધી શકાતો નથી. પ્રવાસમાં ફક્ત સ્થળો અને વસ્તુઓ જોવાથીજ સંતોષ માનવાનો નથી, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને ગાઢા પરિચયમાં આવવાનું છે, અને એક બીજાના હૃદય-પર પડતા સંસ્કારને વધારે દૃઢ કરવાના છે. આટલા માટે પંદરરીસ વિદ્યાર્થીઓનું એક મંડળ એ શિક્ષકો સાથે પ્રવાસે જાય તો તે સારી રીતે શિક્ષણીય થઈ પડે. આશુદેવી શાળામાં પ્રવાસના સ્થળ પણ ધોરણ વાર નક્કી કરવામાં આવશે કે જેથી અહીં પ્રથમ ધોરણમાંથી દાખલ થયેલા વિદ્યાર્થીને હિન્દુસ્થાનના ખાસ કરીને ગુજરાતનાં ધણાં સ્થળો જાતે જોવાનો યોગ મળશે.

વિદ્યાર્થીઓનું સામાન્ય જ્ઞાન વધે, કોઈ પણ અપરિચિત સાથે સંબંધતાથી પણ આનન્દપ્રદ રીતે વાતચિત કરે, જાહેરમાં ભાષણ કરતાં કોઈ પણ રીતે શરમાય નહિ, અને એકાંતમાં તેમજ મંડળમાં રસ-ભરી રીતે સમય ગાળે એટલા માટે સામાન્ય જ્ઞાનની સ્પર્ધાઓ, સંવાદ મંડળીઓ, નાટકનો અમુક ભાગ ભજવવો, પરસ્પર પ્રશ્નો પૂછવા, ભજન, સંગીત, એ વગેરેની યોજનાઓ પણ શાળામાં રાખવા પ્રયત્ન થશે.

કોઈ પણ શાળાની અથવા મુખ્ય શિક્ષકની ફતેહ જુના વિદ્યાર્થીઓની તહેમના પ્રત્યેની આહવાન અને ભવિષ્યમાં તહેમનો સંબંધ જાળવી રાખવાની યોજનાઓથી આંકી શકાય. જે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ શાળા ત્યજ્યા પછી તહેને યાદ ન કરે, તહેનાથી મગર ન થાય, તહેની સેવા કરવાને તત્પર ન થાય અને પોતાના ગુરૂના સંબંધમાં હરખડીએ આવવાને લલચાય નહિ, તો તે શાળાની અને તહેના શિક્ષકોની ધણી મહેનત

અર્થે મહ ગણાય. આટલા માટે જુના વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં વખતે વખત બોલાવવાને માટે મુખ્ય શિક્ષકે વાર્ષિકાસત્ર, જુના વિદ્યાર્થીઓનાં સમ્મેલન, જુના નવા વિદ્યાર્થીઓનાં સમ્મેલન, વગેરે યોજનાઓ કરવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ પરંતુ શાળાના કાર્યભારમાં જુના વિદ્યાર્થીઓને મિત્ર ગણી મુખ્ય શિક્ષકે ત્હેમની સલાહ લેવી જોઈએ. આ ઉપરાંત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના વધુ અભ્યાસને માટે જો કોઈ યોજના કરવામાં આવી હોય તો ત્હેમનો તેમજ ત્હેમની દ્વારા અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો શાળા અને શિક્ષકો સાથેનો સંબંધ કાયમ થશે.

ટુંકામાં હાલમાં આપણી શાળાઓમાં જે થાય છે તે કરતાં અનેક ગણી પ્રવૃત્તિઓ દાખલ કરવી જોઈએ, અને શિક્ષકોએ ઘણો વધારે સમય તે કાર્યમાં ગાળવો જોઈએ.

આ બધું આણંદમાં થનારી હાઈસ્કૂલની બાવિ ખીલવણી પરત્વે લખાયું છે. આ બધાં સ્વપ્નો છે. એમાંથી કેટલું કાર્યમાં મૂકાશે અને કેટલાં સ્વપ્નાનાં સ્વપ્નાંજ રહેશે તે તો બાવિ જાણે, છતાં સ્વપ્નો આવે એમાં કંઈ માણસનો દોષ નથી, અને એ જનસમૂહને જણાવે તેથી તે સર્વ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે એમ માનીજ લેવું એમ કંઈ નથી. પરંતુ શાળાના કાર્યવાહકોમાં શક્તિ હશે, જનસમૂહ ઉદાસતાથી એ શક્તિને પોપશે અને સમય અનુકૂલ હશે તો એ સર્વર્યનો કામ ઉતારવામાં આવશેજ, આ બધાં સ્વપ્નાં ફળીભૂત કરે એવા માણસો શાળાને મળે એજ ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના.

A time like this demands

Great hearts, strong minds, true faith, and
willing hand.

Men whom the lust of office cannot kill,

Men whom the spoils of office cannot buy.

Men who possess opinion and will :

Men who have honour, men who will not lie.

(Oliver Wendell Holmes.)

હાલનો જમાનો ઉદાર મનના, દૃઢ નિશ્ચયવાળા, સાચી આત્મ-
અદ્વાવાળા અને ઉમંગથી કાર્ય કરનારા નર માગે છે કે જેઓનું મનુ-
ષ્યત્વ પદવીના લોભથી નાશ પામે નહિ; જેઓ અમલની લાલચોથી
ગુલામ બને નહિ; જેઓ સ્વતંત્ર મત અને ઇચ્છા ધરાવે છે; જેઓને
આશ્ચર્ય છે અને જેઓ કદિ અસત્ય આચરતા નથી.

(ઓલીવર વેન્ડલ હોમ્સ.)

રેલ્વેઓનું સ્વરાજ્ય ક્યારે મેળવશે?

“રેલ્વે જીલ્લામંત્રી” પરાધીન મુંગા થઈ કલાસ રેલ્વે મુસાફરોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાને જો તમારે કોઈપણ પ્રકારની મદદ, ખર્ચ અથવા સાહાય્ય જોઈતી હોય અથવા તમારે તમારા હિંદનો ઉદ્યોગ વધારે ફેલાયેલો જોવો હોય તો “ઇન્ડિયન ઓર્ડર્સ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ” ના ઉપરીપણા નીચે સ્ટેટ મેનેજમેન્ટ ઓફ રેલ્વેઓ સ્થાપવાનું દબાણ કરવું. આ મંડળીના કાયદાઓની કોપીઓ અને તેનો રીપોર્ટ નીચે જણાવેલ ઠેકાણેથી મળશે:—

આ સંસ્થામાં મેમ્બર થવાના વર્ગો નીચે મુજબ છે.

- (અ) વાર્ષિક રૂ. ૧) ભરનાર આ એસોસિએશનના મેમ્બર ગણાશે.
- (બ) વાર્ષિક રૂ. ૫) ભરનાર એસોસિએશનના “ફ્રેન્ડ” ગણાશે.
- (ક) રૂ. ૨૫) ભરનાર એસોસિએશનના “લાઇફ મેમ્બર” ગણાશે.
- (ડ) રૂ. ૧૦૦) અને તેથી વધુ ભરનાર એસોસિએશનના “પેટ્રન” ગણાશે. પેટ્રન, લાઇફ મેમ્બર અને ફ્રેન્ડને મેમ્બરના જોડવામાં હક છે.

જીવરાજ ગોકલદાસ નેણુસી,

હિંદી ઉતાડો તથા વેપારીઓની હાડમારી
દૂર કરનારી મંડળી

બોરા બજાર બીટ, કાટ, મુંબઈ.

વિવેકાનંદના સદુપદેશ

ભાગ ૧ થી ૪-ચાર પુસ્તકમાં બાંધેલા છે. કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૨૫,

મૂલ્ય રા. ૧૦ પાકાં પૂકાં સાથે રા. ૩

ટુંકી (બોધપ્રદ) વાર્તાઓ

ભાગ ૨-૩-૪ ત્રણે પુસ્તક જૂદાં જૂદાં બાંધેલાં છે.

ધરમાં, સગાંમાં અને જ્ઞાતિમાં ચાલતા ક્લેશ-કંકસો, અણ-બનાવો, ખરાબ રીઠોઓ વગેરેના સંબંધમાં આ સાંસ્કૃતિક વાર્તાઓ દરેક સ્ત્રી-પુરુષ માટે સચોટ બોધદાયક છે.

કુલ પૃષ્ઠ ૯૨૫, મૂલ્ય રા. ૧૦, પાકાં પૂકાં સાથે ર.

બંકિમ નિબંધ માલા.

બંગાળના સાહિત્ય સત્રાટ્ તરીકે ગણાઈ ચૂકેલા મહાન લેખક બંકિમચંદ્ર ચેટરજીના હાસ્યપ્રદ, બોધપ્રદ તેમજ ગંભીર એવા પુષ્કળ લેખોનો સંગ્રહ, પૃષ્ઠ ૫૮૦, રૂ. ૬ કાગળ, મૂલ્ય રા. ૧૦ પાકાં ૧૧.

ઉપલાં સર્વ પુસ્તકોનું કદ રૉયલ ૧૬ પેજ હોઇ પોસ્ટેજ જૂદું છે.

પ્રતો વધુ નહિ હોવાથી આ પુસ્તકો મંગાવવા છતાં પણ ન આવે ત્યારે ખલાસ થએલાં સમજવાં અને જીવાંમની રાહ જોવી નહિ.

સસ્ત્ર સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-મુંબઈ અને અમદાવાદ.

ઉત્તમ, લોકપ્રિય, મહાદા અને સરવા ગ્રંથો.

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ.

ગ્રંથ ૧ લો—મેવાડ રાજ્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ.

પ્રખ્યાત રાજા, રાણા, બાદશાહ ઇ. ૪૦ વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર તથા સેંકડો નવીન ટીપ્પણો, કર્નેલ ટ્રાંકનું ચિત્ર તથા ચરિત્ર સાથે, મોટાં ૮૦૦ પૃષ્ઠ, ઉંચા કાગળ, કાપડી પૂઠું, રૂ. ૨૧. ૨૬ કાગળ રૂ. ૨, પો. ૦૮.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ.

હિંદુધર્મના પરાક્રમી સંરક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના મહાન સંસ્થાપક, ધીરવીર પુરુષનું આ મોટું જીવનચરિત્ર ઘણુંજ રસિક, અસરકારક અને બોધપ્રદ હોઇ દરેક સ્વધર્મના અને સ્વદેશના અભિ-માનીએ ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. મોટાં ૩૫૦ પૃષ્ઠ, મજબૂત પાકું પૂઠું તથા ઉંચા કાગળ છતાં રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ ૦૮.

શ્રી દાસબોધ.

મહારાષ્ટ્રના જે ચાર મહર્ષિઓના ચાર ગ્રંથોને ચાર વેદોની રૂપમા અપાય છે, તેમાંનો આ છેલ્લો ગ્રંથ છે. વીરકેશરી શિવાજી છત્રપતિના મહા સમર્થ ગુરૂશ્રી રામદાસ સ્વામીનો તે રચેલો હોઇને તેમાં સમાયલા વ્યવહાર તથા પરમાર્થ બંને પક્ષના સહબોધ તથા તેઓનું અતિ ઉત્તમ જીવનચરિત્ર સર્વ કોઇએ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. ઉત્તમ નવું ભાષાંતર, બડા ગ્લેજ કાગળ, મોટાં ૪૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ ૦૮.

સસ્તું સાહિત્ય વધેક કાર્યાલય—મુંબઇ અને અમદાવાદ.

ઉત્તમ, લોકપ્રિય, મોટા અને સસ્તા ગ્રંથો.

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

બે ભાગમાં છપ્પે પ્રકરણ, કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦.

વેદધર્મસભાવાળું આ અતિ ઉત્તમ ભાષાંતર જ. અગાઉ ૩. ૧૯માં નીકળ્યું હતું તેની નવી આવૃત્તિ પ્રત્યેક શ્લોકના અંક, ઝોજ કાગળ, આ લાઈન જેવડા મોટા દસ્કત તથા સોનેરી પૂઠાં સાથે માત્ર ૩. ૬)માં મળે છે. પો. રૂ. ૧) =.

સ્વામી રામતીર્થ

એમ. એ. ના સદુપદેશ ભાગ ૧ થી ૫ ભેગા.

તેમનું ચરિત્ર તથા દર્શનાય છબીઓ સાથે મોટાં પૃષ્ઠ ૪૦૦ નવી આવૃત્તિ પાકું પૂઠું, છતાં માત્ર ૩. ૧૫૫ પો. ૦/-

આ અદ્ભુત ગ્રંથ વ્યવહાર પરમાર્થ બનેલી સિદ્ધિનાં અનેક ઉત્તમ રહસ્યો, સાયન્સ, શાસ્ત્ર અને દર્શનોત્ક્રમ સરળ, સચોટપણે સમજાવી વાચકના હૃદયમાં અપૂર્વ ચૈતન્ય, આખૂટ ઉત્સાહ અને દિવ્ય મનોબળને રેડે છે.

અનેક બોધપ્રદ આખ્યાનોથી ભરપૂર ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથ

મહાવતી ભાગવત

અથવા 'દેવીભાગવત'નું વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર.

અગાઉ ૩. ૮૫ થી નીકળેલા ગ્રંથની આ નવીન આવૃત્તિ, શ્લોકના અંક, મોટા અક્ષર, જડા કાગળ તથા પાકું સોનેરી પૂઠાં સહિત તૈયાર છે. પૃષ્ઠ ૯૫૦ છતાં માત્ર ૩. ૨૫૫.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-મુંબઈ અને અમદાવાદ.

અમેરિકન તીજેરીઓ મોટે ભાગે કચરા જેવી હોય છે એવું અમે- રિકનો કહે છે.

અમેરિકામાં સાનફ્રાન્સીસકોની થોડાં વરસ ઉપર મોટી આગ થઇ હતી અને હજારો ઘરો બળી ગયાં હતાં. તે આગમાં અમેરિકન તીજેરીઓએ જે દેખાવ કર્યો તે વિશે લખતાં અમેરિકાનું હુમ્મરઉદ્યોગને લગતું સાથી આગેવાન ચોપાન્થું નામે ‘સાયન્ટીફિક અમેરિકન’ તા. ૦ ૨૬ મી મે ૧૯૦૬ ના અંકમાં નીચે મુજબ કહે છે:—

મોટી દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે સાનફ્રાન્સીસકોની આગથી ધણીક મેકરોની ફાયરપ્રુફ હોયાની ગેરંટી સાથ વેચેલી તીજેરીઓ કચરાસમાન પુરવાર થઇ છે. અમારી જાણમાં એવી વાત આવી છે કે એ બળી ગયેલી તીજેરીઓ જો કે લાકડાંની પેટી કરતાં વધુ સારી હતી નહિ, તોપણ તેના બનાવનાર યા વેચનારાઓએ ફાયરપ્રુફ હોયાની મોટી મોટી વાતો કરીને વેચી હતી. આવી કચરા જેવી ચીજને તીજેરીનું નામ આપી વેચનારાઓનાં કારખાનાં અને દુકાનો સરકાર હમ્મેશ મોટે ખર્ચ કરાવે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગોદરેજનું કારખાનું—

ગૅસ કંપની પાસે, પરેલ—મુ'બઇ.

કિન્ડરગાર્ટન શાળાની આવશ્યકતા.

“ બાળક એ મનુષ્યનો પિતા છે. ” વર્ડઝવર્થ.

સર ચંદાવરકરે એક વાર કહેલું કે અગઢમી સદી પુરૂષોની હતી, ઓગણીસમી સદીમાં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા, હવે વીસમી સદી બાળકોની છે, એટલે આ સદીમાં બાળકોની ડેવલપ્મેન્ટ અને તેમનાં સુખોના પ્રશ્નોનો ખાસ વિચાર કરવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જેવો બાળક હશે તેવો માણસ તે બનશે, એટલે બાળપણની ટેવો વધતી વધતી સાથે વૃદ્ધિ પામશે અને કાર્યમ બનશે. લૉર્ડ બ્રુહામે જણાવ્યું છે કે બાળક દોઢથી અઢી વર્ષની વયમાં જેટલું શીખે છે તેટલું તે, પાછળથી કદી પણ શીખતું નથી.

આપણે ત્યાંતો આથી ઉલટું છે. આપણા લોકો તો લાલચેત્ર પંચવર્ષાળ સુત્રને અનુસરે છે. બાળક નહાતું છે, કંઈ સહમજતું નથી, મ્હોટું થશે ત્યારે બધું ભૂલી જશે એમ કહી તેને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને તેમ કરવામાં તે કુટેવાનો ભોગ બનતું જાય છે તેનો સહેજ પણ ખ્યાલ આપણને આવતો નથી.

પરંતુ ઇશ્વરકૃપાથી પૃથ્વીપરના અન્ય દેશો આપણા જેટલાં અસા-નના અધિકારમાં હુએલા નથી, જહેને આપણે ક્યારે ગણીને ફેંકી દેઈએ છીએ તેને તેઓ બહુ ઉપયોગી ગણે છે અને તેમાંથી અતિ મૂલ્યવાન પદાર્થો બનાવી શકે છે. બાળપણની કિંમત તેમને ધણી છે અને તેનો બરોબર ઉપયોગ કરી તેમાંથી તેઓ મ્હોટા મ્હોટા શોધકો, તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, રાજનીતિનીપૂણે અને એવા એવા મહાપુરૂષોની પરંપરા ઉત્પન્ન કરે છે.

આપણે તો ખેડૂત પોતાની ખેતીને માટે જે સાધારણ નિયમોને અનુસરે છે તે તરફ પણ લક્ષ આપતા નથી. દરેક ખેડૂત જાણે છે કે સારા પાક લેવો હોય તો ખેતરમાંથી ચીડો, ધરો વગેરે નિરૂપ-યોગી છોડવાને નીંદો નાખવા જોઈએ. નકામું ધાસ બધો રસકસ ચૂસી લેશે અને અનાજ, કપાસ વગેરે છોડને પોષણને માટે કશું રહેશે નહિ. બાળકોના સંબંધમાં પણ જાણવું જોઈએ કે જે કુટેવોનું નીંદામણ કરવામાં નહિ આવે, ત્હેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવામાં નહિ આવે તો સહુજો રૂપી ફળોનું ક્ષેત્ર તેઓ બનશે નહિ.

સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર રહી શકતી નથી. માણસનું મગજ પણ કંઈક ને કંઈક કર્યા કરે છે, એટલે જે ત્હેને સારા વિચારને રસ્તે દોર્યું ન હોય તો જરૂરી ત્હેની અંદર અનિષ્ટ વિચાર દાખલ થવાના. મનુષ્ય જે સારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો ન હોય તો જરૂર તે દુષ્ટ કામ કરશે.

આ બંને નિયમોને લક્ષમાં રાખી બાળકો પ્રત્યે આપણી કબી કબી ફરજે છે ત્હેનો નિર્ભય કરવો જોઈએ. બાળકોને કુસંસ્કારમાંથી અને અનિષ્ટ કાર્યમાંથી બચાવવાં જોઈએ, અને સાથે સાથે સારા સંસ્કાર તેના મગજમાં નાખવા જોઈએ અને સત્યપ્રવૃત્તિએ ત્હેને લગાડવાં જોઈએ.

યોજનાપૂર્વક અપાયેલી કેળવણી એ સદ્વિચાર અને સત્પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે. બાળપણથીજ ત્હેની શરૂઆત થવી જોઈએ. ઝાડ બચારે ન્હાનું હોય ત્યારે વાળવું હોય તેમ વળી શકે છે, ત્હેમ બાળકનામાં એકે સંસ્કાર દૃઢ થયો નહિ હોય ત્યારે કેળવણીથી ત્હેની વૃત્તિઓને જેમ વાળવી હશે તેમ વાળી શકાશે અને તે પર ત્હેના બાવિ જીવન-રૂપી મકાનને ચણી શકાશે.

સર્વ કોઈ મકાન બંધાવનારા એટલું તો જાણે છે કે જે મકાન બહુ ભવ્ય અને મજબૂત બાંધવું હોય તો ત્હેના પાયા પાછળ પણ ઘણું ખર્ચ કરવું જોઈએ. સાધારણ રીતે હિસાબ મણતમાં એમ જણાય છે કે ભોંયતળથી આખા મકાનની જેટલી કિંમત થાય ત્હેનો ત્રીજો ભાગ જમીનની અંદરના પાયા પાછળ ખર્ચવો પડે છે.

જ્યારે ઝાડ મકાન જેવી નિર્જીવ વસ્તુને મજબૂત બનાવવા પાછળ આટલું બધું ખર્ચ કરવું પડે છે અને સર્વ સામાન્ય નિયમો સાચવવા પડે છે; ત્યારે આપણા દેશનાં મનુષ્યો પોતાનાં બાળકોને કેળવવાને માટે નહિ જેવુંજ ધ્યાન આપે છે તે જોઈ કયા વિચારશીલ અને દેશના ભાવિ હિતચિન્તકના હૃદયને દુઃખ નહિ લાગે ?

આ ઉપરથી એમ નથી કહેવાનું કે માઆપો પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવા તૈયાર નથી. એથી ઉલટું તેઓ ત્હેમને બણાવવાને એટલા બધા ઉત્સુક હોય છે કે ચાર પાંચ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં ન હોય ત્યારથી ત્હેમને નિશાળે મોકલે છે અને ત્યાં શું શીખે છે ત્હેની પુછપરછ કરે છે; પરંતુ વિચારશીલ માણસોને તો આ અન્ય પ્રકારનું અનિષ્ટ જણાશે. આટલી નાની વયે ત્હેમને નિયમિત રીતે નિશાળમાં મોકલવા; ત્યાં બધો વખત વર્ગમાં બેસાડી રાખવાં; અને નિરસ તથા સમજ ન પડે એવી બાબતો તેમને શીખવવી; એ કાયદાને બદલે હાનિજ કરે છે. જે વય રમત ગમતમાં ગાળવાની, અને જે વખતે મન કરતાં તનની કેળવણી પર વિશેષ લક્ષ આપવાનું; તે વયમાં કલાકના કલાક બાળકોને નિશાળમાં પૂરી રાખવાં એ લાભકારક કેમ થાય ?*

પિતાઓ ! ત્હમારાં બાળક નહાનપણથી પોપટની માફક અમુક આંકના ગડીઆ અથવા કવિતાની લીટીઓ પઢી જાય તેથી આનંદ

ન માનો; પરંતુ તેમ કરતાં તેમની શક્તિઓ ખીણે છે કે નહિ તે જોવાને ઇન્ટેન્સિવ બનો. કુમળા વયમાં તહેમના મગજમાં ભાર ભરી શારીરિક વિકાસને ન અટકાવો. એટલું તો યાદ રાખજો કે શરીર સશક્ત, નીરોગી હશે તોજ તેઓ પોતાને મળેલા શિક્ષણનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકશે. તહેમને ગમત સાથે જ્ઞાન મળે એવી યોજના કરો. અથવા તહેવી રીતે શિક્ષણ આપતી હોય તેવી સંસ્થાઓમાં તહેમને દાખલ કરો.

આવી સંસ્થાઓ કયી હોઈ શકે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતાંજ સર્વ કોઈ એમ કહેશે કે કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિએ જ્યાં શિક્ષણ અપાતું હશે ત્યાંજ ગમ્મત અને જ્ઞાન સાથે મળી શકે. કિન્ડરગાર્ટન એટલે બાલવાટિકા-એક બાગ કે જેની અંદર બાળકોને કુમળા છોડ તરીકે પ્રેરણાવધામાં આવે છે. આપણા દેશમાં હજુ તે સંખ્યા સંપૂર્ણ સમજણ પણ જોવામાં આવતી નથી. તો પછી તહેની યોજના તો ક્યાંથીજ બઝાય ?

અમદાવાદ, સુરત અને ભરૂચ એ ગુજરાતમાં સખ્ય ગણાતાં સ્થળ છે. તેઓ સખ્ય થયા પછીજ અન્ય પ્રદેશ સખ્યતા કંઈક અંશે પ્રાપ્ત કરે છે; પરંતુ દીલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આ મ્હોટાં શહેરોમાંથી એકમાં પણ એવી કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિએ ચાલતી સંસ્થા નથી કે જેનું અનુકરણ કરવા બીજાં શહેરો અને ગામો લલચાય.

કોઈ એમ ફલીલ કરે કે તે પદ્ધતિ બહુ ખરચાળ છે, અને આપણા દેશ એટલો બધો ગરીબ છે કે તહેનું અનુસરણ થઈ શકે નહિ; પરંતુ જ્યાં જ્ઞાતિભોજનની પાછળ હજારો રૂપિયા ખર્ચવામાં આવે છે, જ્યાં સીમંત જેવા એકજ દિવસના અવસર પાછળ રૂ. ૨૦૦) જેટલી રકમ ખર્ચી નાંખવામાં આવે છે, ત્યાં પોતાના બાળકનું બાવી જીવન સુધરે અને ઉજવણ નીવડે, એટલા માટે

માસિક રૂ. ૧ વા ૩. ૨) જેટલી રકમ ખર્ચવામાં અશક્તિ બતાવીએ
એ શું યોગ્ય કહેવાય ? થોડા દિવસના એક પ્રસંગ કરતાં પોતાના
બાળકનું આખું જીવન વધારે કિંમતી નથી ? અને જ્યારે એવા અ-
વસરોને માટે ઘણી વસ્તુઓનો દરરોજ ત્યાગ કરવામાં આવે છે; ત્યારે
પોતાનું બાળક ખરે મનુષ્ય અને, ત્હેનું જીવન સુખી અને તેટલા
માટે થોડો ત્યાગ કરવાને આપણે શું પાછા પડવું જોઈએ ? કૉલેજમાં
અભ્યાસ કરનાર દરેકને સરેરાસ રૂ. ૨૫૦) દર વર્ષે ખર્ચ થાય છે,
ત્હેમાંથી જો એકાદ વર્ષ નિષ્ફળતા મળે તો રૂ. ૨૫૦) જેવી મ્હોટી
રકમ વ્યર્થ ખર્ચાઈ ગણાય; તો શું કૉલેજના એક વર્ષ જેટલી પણ
ન્હાનપણનાં દશ વર્ષની કિંમત ન ગણાય ? અને કૉલેજમાં એક
વર્ષની નિષ્ફળતાની ખોટ ખમવાને હંમેશ તૈયાર હોઈએ છીએ; ત્યારે
તેને તેજ બાળકનાં પહેલાં દશ વર્ષમાં કેળવણીનો પાયો મજબુત
નંખાય, નિષ્ફળતા મળવાનો અવકાશજ ન રહે એટલુંજ નહિ પણ
જીવનમાં ગમે તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ફતેહ મેળવી શકે એટલા માટે
રૂ. ૧૦૦) જેટલી રકમ પણ આપણે ખર્ચતાં આવડે ખાવો જોઈએ ?

કોઈ એમ દલીલ કરે કે મ્યુનિસિપલ અને સરકારી પ્રાથમિક
શાળાઓમાં મફત શિક્ષણ મળતું હોય તો પછી ખાનગી પૈસા શામાટે
ખર્ચવા ? પરંતુ આપણે એમ વિચાર કરતા નથી કે જે મફત મળે
છે ત્હેમાં બહુ માલ હોતો નથી. શરીર શક્તિહીન થયું હોય છે
ત્યારે સર્વ કોઈ કિંમતીમાં કિંમતી દવા વાપરવા તૈયાર થાય છે તે
સમયે સરકારી દવાખાનાની મફત દવા લેવાને કોઈ ઇચ્છા કરતું નથી.
જ્યારે દેહની આટલી બધી સંભાળ લેવામાં આવે છે ત્યારે સચેત
આત્મા કે જે ઈશ્વર સમીપ જવાને શક્તિમાન હોય છે ત્હેને વિક-
સાવવાને માટે, ત્હેને સશક્ત બનાવવાને માટે શું આપણે થોડાક
બોગ આપવાને તૈયાર નહિ થઈએ ? આપણા બાળકોના સ્થૂળ દેહને

પોષવાને માટે આપણે હરોળ કંઈને કંઈ ત્યાગ કરીએ છીએ ત્યારે સચેત આત્માને ઉન્નત બનાવવાને, તે હંમેશા મુખી બને તેમ કરવાને જરા વધારે ભોગ આપતાં શું આપણે પાછા પડવું જોઈએ? હૈમના દેહને પોષતાં હૈમના આત્માને ગુમાવીએ છીએ ત્હને માટે આપણે ઈશ્વર આગળ શો જવાબ આપીશું?

કોઈ એમ દલીલ કરે કે ખાનગી શાળાઓ કાઢી સરકારનું અને મ્યુનિસિપલિટીનું ખર્ચ શામાટે બચાવવું? પરંતુ શું સરકારના ખર્ચને ન બચાવવાની ખાતર આપણાં બચ્ચાંનું જીવન નિરસ બનાવવું? સરકારને ખર્ચ કરાવવાની ખાતર આપણાં બચ્ચાંઓના મગજમાં નકામે કચરો ભરવો? શું આપણાં બચ્ચાંઓની વિવિધ શક્તિઓને ખીલતીજ અટકાવવી? આપણે જે (વર્તમાન શિક્ષણનાં નિર્માલ્ય) ખીખાંમાંથી નીકળી દેશહિત સાધી શકતા નથી, આપણી કલ્પનાઓને ઈશ્વર સમીપ પહોંચાડી શકતા નથી; ત્હવાંજ ખીખાંમાં શું આપણાં બચ્ચાંઓને પણ તૈયાર થવા દઈને આપણે જેમ સડીએ છીએ તેમ તેમને પણ શું સડવાજ દઈશું? શું મૂર્ખ રિવાજના ગુલામજ હૈમને ચણ બનાવીશું? આપણા દેશને પરદેશોની હારમાં ઉભો રાખવા સાથે જેવા નાગરકો જોઈએ, ત્હવા નાગરીકો શું તેમને બનેલા આપણે કદી પણ નહિ જોઈએ? મદત વસ્તુઓ તો છેકજ ગરીબ, નિરાધાર અશક્તને માટે છે; સશક્ત તો પોતેજ પોતાનો માર્ગ શોધી બેશે કે તૈયાર કરશે. વળી સરકારી દવાખાનાં છતાં ખાનગી દવાખાનાં આપણે કેમ ચાલવા દઈએ છીએ? ખાનગી ડૉક્ટરોને આપણે એમ કેમ કહેતા નથી કે અમારે ત્હમારી ખીલકુલ જરૂર નથી, સરકારી દવાખાનાં મૂકી ખાનગી રીતે ત્હમારી પાસે દવા લેવા નહિ આવીએ. આથી ઉલટું આપણે જોઈએ છીએ કે સહજ મંદવાડને પ્રસંગે પણ સરકારી દવાખાનાને બદલે તુરત શ્રી ભેનાર સારા ખાનગી ડૉક્ટર પાસેજ

આપણે ટોડીએ છીએ, તહેમને આપણે ઘેર બોલાવીએ છીએ, અને તહેમની સલાહ પ્રમાણે કિંમતી હવા બબ્બરમાંથી વેચાતી મંઝાવી વાપરીએ છીએ.

ઘણીવાર એમ જોવામાં આવે છે કે મોટા મોટા શેઠીઆ લોકો અને અમલદારો પોતાનાં બાળકોની કેળવણીને માટે ખાસ શિક્ષક રોકે છે, અને એમ સ્હમજે છે કે ખાનગી શિક્ષક રોક્યો એટલે પોતાના બાળકની કેળવણીના સંબંધમાં પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયું. પરંતુ સહજ તપાસ કરતાં જણાશે કે આમાં તહેમની મોટી ભૂલ છે. બાળકો સહવાસમાં રહી સ્પર્ધાથી અને દેખાદેખીથી જેટલું શીખે છે તેટલું તેઓ ખાનગી રીતે કદી પણ શીખતાં નથી; તેમજ ખાનગી રીતે એકાદ બે બાળકનેજ સાથે રાખી શીખવનારને પોતાના કાર્યમાં બહુ રસ પડતો નથી. તેઓ સારો પગાર આપે છે છતાં શિક્ષકોને માઆપતી દેખરેખ હેઠળજ કામ કરવાનું હોવાથી તેઓ સ્વતંત્રતાથી કામ કરી શકતા નથી; તેમજ બાળકનામાં મિથ્યાભિમાન જેવા દોષ આવી જાય છે અથવા શિક્ષકને પોતાનાં માઆપ અન્ય નોકરોની સરખામણીમાં મૂકે છે એટલે તહેમના તરફ પૂજ્યભાવ પણ થતો નથી. આ અનુભવ મહારા બે મિત્રો કે જેમણે મુમ્બાઇમાં ચાર પાંચ તદ્દન જુના તેમજ તદ્દન નવીન વિચારવાળા શેઠીઆઓની નોકરી કરી છે તહેમને મળેલો અને તહેમણે તે પોતાની વાતચીતમાં વર્ણવેલો તે પરથી જ આ છેલ્લું લખવામાં આવ્યું છે. વળી શ્રીમન્ત શેઠીઆઓ અને અમલદારો જે રકમ પોતાનાં બાળકોની કેળવણી પાછળ ખર્ચે છે અને તેટલાથી જેટલાં બાળકો કેળવાય છે તેટલીજ રકમમાં પોતાનાં બાળકની સાથે સાથે થોડી શક્તિવાળા પડોશીનાં છોકરાંને પણ લાભ અપાવે તો દશગણાં બાળકો કેળવાય અને પરિણામ પણ દશમણું સારું આવે.

ઉપરાંત પ્રચલિત કેળવણીથી આપણે જેમ સારીએ છીએ કે શિક્ષિત યુવકો સાહસિક બનતા નથી; પરંતુ ફક્ત સરકારની અથવા ખાનગી નોકરીની પાછળજ ફાંફાં મારે છે. ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં જેજ વિજ્ઞાનમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવે, અથવા તો મહત્તરીના માત્ર પાંચ દશ જણજ રાજનીતિ નીપૂણ નીવડે, અથવા એકાદ જે મણિતશાસ્ત્રી અને સમાજશાસ્ત્રી જેવામાં આવે એથી શું હાલની કેળવણી માટે આપણને સંતોષ થશે? ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મની જેવા ન્હાનકડા દેશોમાંથી પણ અસંખ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, શોધકો, ચિત્રકારો છ. વિશ્વ વિખ્યાત બને તેવું કારણ શું? કારણ એટલુંજ કે તેમને મળતી કેળવણીમાં અને આપણને અપાતી કેળવણીમાં આજ જમીનનો ફેર છે. આપણે અહિં મેટ્રિક કલાસમાં પાસ થયેલાને એક નિર્બંધ લખવાનું કહો ત્યારે તે મુંઝવાયેલો જણાશે; જ્યારે ફ્લોરેન્સના સેન્ટ એન્જેલો નામના મોન્ટેસરી પદ્ધતિથી ચાલતા બાલગૃહમાંના સાત વરસના બાળકો પણ આપેલા વિષયપર ત્રણ ચાર પાનાં બરાબ એટલો લાંબો વર્ણનાત્મક નિર્બંધ લખી કાઢે છે! એ મિ. હોલ્મ્સ નામના પ્રખ્યાત અમેરિકન શિક્ષણશાસ્ત્રીએ જાતે જોયેલું છે. જુદા જુદા સ્થળના સમયના તફાવત પરથી કયા કયા અક્ષાંસ રેખાશમાં તે દેશો આવ્યા હશે, એ શોધી કહાડવું આપણા ટ્રેન્યુએટ યુવકોમાંથી પણ કેટલાકને મુશ્કેલ પડશે; પરંતુ જર્મનીમાં આઠ આઠ વર્ષની કન્યાઓ પણ તે જાણે છે. એ વાત નીચેના દષ્ટાન્ત પરથી સમજી શકાશે. કોઈ એક ગુજરાતી સદ્ગૃહસ્થ ઇંગ્લંડથી હિન્દુસ્થાન આવતાં જર્મનીમાં હિતર્યો. જહેનો તે મહેમાન થયો તેને એક આઠ દશવર્ષની કન્યા હતી. એ કન્યાએ મહેમાનની સાથે કેટલીક વાતચીત કર્યા પછી પૂછ્યું, “આમારે ત્યાં અમારે અમુક ટાઇમ થયો છે, આપને ત્યાં કેટલા વાગ્યા હશે?” પેલા મહેમાને મજાત્રી કરી કહ્યું એટલે તુરતજ પોતાની

પૃથ્વીનો ન્હાનો ગોળો લાવી સમયના દેસ્કાર પરથી મહેમાનનો દેશ અસુક રેખાંશ આગળ આવ્યો હોવો જોઈએ એમ તે બાળાએ ઝટ બતાવી આપ્યું.

ક્રમેલની બાલવાટિકા અને આન્ટેસરીનાં બાળગૃહોની એક ખુખી એ છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને નિશાળાઆ જેવા ગણવામાં આવતા નથી કે જેમના પર સખ્ત દેખરેખ રાખવી જોઈએ; પરંતુ ધરતા બાળકોની માફક તહેમની સાથે વર્તવામાં આવે છે. રમવામાં, કામ કરવામાં, અભ્યાસમાં સર્વ સ્થળે સ્વતંત્રતાજ જેવામાં આવે છે. યુરોપના દેશજનોની એવી માન્યતા છે કે જે બાળકોને સ્વતંત્ર રીતે વર્તવા દેવામાં નહિ આવે તો તેઓ સ્વતંત્ર નાગરિકો બની શકશે નહિ અને દેશ સ્વતંત્રતામાંથી ધીરે ધીરે આપખુદ સત્તાધીશ બની જશે. સાથે સાથે આપણી બાળશાળાઓને સરખાવો. ૩૦ થી ૫૦ બાળકો પર એક નવ દશ રૂપિયાનો માણસ પોલીસની રીતિએ સ્ત્રીબંધ છે. જરાક બાળક બહાર જુએ કે તરતજ સોડી શરીરને સારી રીતે અથડાય છે. નિયમને નામે તહેમની ખીયારાની સ્વતંત્રતા એટલે સુધી ખુચવી લેવામાં આવેલી હોય છે કે તેઓ પોતાની મેળે કશું કરી શકતાં નથી. શિક્ષકને દેખી એટલે સુધી ત્રાસી જાય છે કે પજવતા છોકરાને માખાપ શિક્ષકનું નામ સંભારી આપે કે તે ખીયારા તહેન શાન્ત થઈ જાય છે. બાળકો રસ્તામાં રમતાં હોય, અને શિક્ષકને દેખે કે તરતજ ગભરાઈ જઈને ધરતી અંદર પેસી જાય છે. આ ત્રાસનું પરિણામ એટલે સુધી પહોંચે છે કે કોઈ અગ્નિપ્રવાને પોતાની સમક્ષ જુએ છે કે તરતજ તેઓ ખીયારા ગભરાઈ વાચાહીન બની જાય છે. આનું અન્તે શું પરિણામ આવશે ? આ લેખકને એક ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે વાત કરતાં જે કહેવામાં આવ્યું હતું તેજ દક્ષત બીજા શબ્દો ઉમેર્યા સિવાય કહેવામાં આવે તો

વધારે સ્પષ્ટ જણાશે. ઉપ્યુટિ સાહેબે કહ્યું કે, “ જો આને આજ પદ્ધતિથી કેળવણી આપણાં બાળકોને મળવાની ચાલુ રહેશે તો મને ડર છે કે તેઓ સામાન્ય વ્યાપારને માટે પણ નાલાયક બનશે. તહેમનામાંથી સાહસનો ગુણ નાશ પામે છે, અને એટલુંજ નહિ, પરંતુ બાળકોને ગમે તેટલાં પંપાળતાં છતાં ગમે તેટલા માયાળુ નર-માશના શબ્દો કહ્યાં છતાં પણ અમને જોઈને તેઓ બચબીત ગભરા-ટમાંજ રહેતાં જોવામાં આવે છે.” ગુજરાતના શિષ્ટ ગણાતા ગૃહસ્થો, શ્રીમંતો અને અમલદારો, શું તહમારી નજર જરા દૂર નહિ નાખો? આપણાં બાળકોનું સર્વ હીર હરાધ જાય છે. તહેને અટકાવવાને એક ક્ષણ પણ વિચાર નહિ કરો? આલહિતના પ્રશ્નો વિચારવાથી દેશ-હિતના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેટલેક અંશે થાય છે એમ આપ સર્વ નહિ માની શકો? એટલું તો યાદ રાખજો કે દેશને માટે ગમે તેટલા રાજકીય હક્ક પ્રાપ્ત કરી જશો; પરંતુ તહેને ભોગવનારા યોગ્ય નહિ બન્યા હોય, તહેમને યોગ્ય કેળવણી નહિ મળી હોય તો તે હક્કો ઝપાટાબંધ નષ્ટ થશે.

યુરોપનાં બાળકો સ્વતંત્ર હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને શિક્ષણ એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે તેઓ સ્વાશ્રયી પણ બને છે. તેઓ જે સહમજો નહિ તહેવું કશુંજ શીખવાડવામાં આવતું નથી. મોન્ટેસરીની પદ્ધતિથી બાળકો પોતેજ પોતાની ભૂલો સુધારી શકે છે, અને શિક્ષકને તો ફક્ત પગથીઆં નક્કી કરવાનુંજ કાર્ય કરવાનું રહે છે. આપણાં બાળકોને તો પોપટની માફક શિક્ષકે શીખવાડ્યું હોય તેનીજ માહિતી હોય છે. કંઈ અવનવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો તુરતજ શિક્ષકો કહેશે કે તે શીખવવામાં આવ્યું નથી; માટે તે આવડશે નહિ. સ્વાશ્રય અને સ્વતંત્ર્યથી યુરોપનાં બાળકોમાં જે આત્મશ્રદ્ધા આવેલી હોય છે તે આપણાં બાળકોમાં હોતીજ નથી.

આત્મશ્રદ્ધાને લીધે મન ઉપર અજબ પ્રકારનો કાબુ તેઓ ધરાવે છે. ત્હેનું એકજ દષ્ટાંત એક અમેરિકન બાઇએ ડૉ. મૉન્ટેસરીની શાળામાં જોયેલું આપ્યું છે તે બસ થશે. ડૉ. મૉન્ટેસરીની શાળામાં બાળકોને શાન્તિના પાઠથી, કસરતથી અને સ્વતંત્ર કાર્ય કરવા દેવાથી એટલો બધો આત્મસંયમ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે કે શાળામાં ભોજનને સમયે બાળકો પોતે પોતાની મેજે નહાની નહાની રકાખીઓ પીરસે છે. એક-વાર એક બાળક શેરવો ભરેલી એક રકાખી લઇને જતું હતું, જતાં જતાં નાકના ટેરવાપર માખ બેઠી, એવી રીતે તે માખે કેટલી વાર સુધી પંજવણી કરી; પરંતુ ચાર વર્ષના નહાના બાળકે તે માખને દૂર કરવા માટે જરા પણ હાથ આંધોપાછો કર્યો નહિ અથવા રકાખીને ત્હેને યોગ્ય સ્થળે મૂકતા સુધી પોતાને થતા દુઃખથી રકાખી હલાવી દીધું પડવા દીધું નહિ. આટલો આત્મસંયમ, આટલી આત્મશ્રદ્ધા, આપણાં બાળકોમાં પ્રચલિત કેળવણીની પદ્ધતિથી, ઓ દેશહિતચિન્તકો, શું ત્દમે ધારો છો કે, કદી પણ આવશે? આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મસંયમ વિનાનાં બાળકો દેશનું ભવિષ્ય કદી પણ ઉજ્જવળ કરી શકશે?

આ ઉપરાંત સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાથી યુરોપના છોકરાઓ સપ્ત કામ પોતાની જાતે કરી લેવા તૈયાર થાય છે; અને બાળાઓને નાણુક, શ્રમ ન પડે ત્હેવાં કાર્યો સોંપવામાં આવે છે. હિન્દુસેવકસમાજના એક સ્વયંસેવકની વાતચિતપરથી એમ સ્પષ્ટ સહમગ્નયું હતું કે યુરોપનાં બાળકોની હસ્તચાલાકી નહાનપણથીજ એટલી બધી કેળવાય છે કે તેઓને શ્રમ વિનાનું કાર્ય કરી બેસી રહેવાનું ખીલકુલ ગમતું નથી. તેઓ તો એમજ સહમગ્ન છે કે પોતે સપ્ત કામ કરવાને માટેજ નિર્મા-યેલા છે; અને કામજતાને માટે સ્ત્રીઓને બનાવવામાં આવી છે. એટલે ત્યાં છોકરાઓ બાપાઓના અભ્યાસમાં બહુ લક્ષ આપતા નથી, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસમાંજ સમગ્ર શક્તિ વાપરે છે; અને સ્ત્રીઓજ

ખી. એ. થવાનું વધારે પસંદ કરે છે. આપણા દેશમાં તો ન્હાનપણ-થીજ એટલે સુધી ગોખાવવામાં આવે છે કે તહેમની બુદ્ધિ જડ થઇ જાય છે અને આંક પલાખાં સારાં આવડ્યાં એટલે જાણે કે બાળક બહુ હોંશિયાર થઇ ગયું એમ માખાપ સહમજે છે. એમ કદી વિચાર નથી આવતો કે મગજ ઉપરાંત આંખ, કાન, હાથ ઈશ્વરે ઉપયોગને માટે અને કેળવવાને માટેજ આપેલા છે. પરિણામે આ શક્તિઓ અવિકસિત રહે છે, અને આપણાં બાળકો વેદિયા દોર જેવાં રહે છે. વિજ્ઞાનની દિશામાં તો જનાર સોમાંથી પાંચ કે દશજ નીકળે છે. હાલ કંઈક સખ્યા તે દિશામાં વધારે જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એ નહિ કે તહેમને તેમાં શોખ હોય છે; પરંતુ તેઓ સહમજે છે કે ફક્ત સામાન્ય ગ્રેજ્યુએટ થવામાં બહુ લાભ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનના અભ્યાસથી નોકરીમાં તહેમનો બાવ વહેલો પૂજારો.

આ રીતે કિન્ડરગાર્ટન કલાસની જરૂરીઆત જો આકારવામાં આવે તો તહેને શી રીતે શરૂ કરવો, તહેમાં શું શું કામ કરવું અને તહેમાં ખર્ચ કેટલું કરવું તથા કેવી રીતે તે મેળવવું તહેનો વિચાર કરીએ.

દરેક નવા પ્રયોગમાં સાહસની જરૂર છે. કિન્ડરગાર્ટન શાળા આપણા બાગમાં નવી વસ્તુ છે. યૂરોપમાં એક પણ સુધરેલો દેશ એવાં નહિ મળે કે જ્યાં શિક્ષણશાસ્ત્રના છેલ્લામાં છેલ્લા સિદ્ધાન્તોપર કામ નહિ થતું હોય. વડોદરા, પાટણ અને અમરેલીમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તહેવી શાળાઓ શરૂ થઇ છે. જ્યારે વસોમાં ખાનગી સાહસથી તે દોઢ વર્ષથી કામ કરે છે. જે ઓછામાં ઓછા ૨૫ સામાન્ય સ્થિતિના ગૃહસ્થો માસિક રૂ. ૧ વા રૂ. ૨) આપવા સ્વીકારી સહકાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પોતાનાં બાળકોની કેળવણીને માટે સાથે મળી નવો વર્ગ શરૂ કરે તો બાળકોને મળતી કેળવણીમાં ઘણો સુધારો થાય અને તે સ્વાભાવિક, સંગીન અને રસિક બને.

આવી શાળામાં સૌથી પ્રથમ જરૂરીઆત શિક્ષકની છે. ન્હાનાં બાળકોને શીખવનાર જાતે બાળક બની શકે ત્હેવો હોવો જોઈએ, અને શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અને ત્હેની પદ્ધતિઓથી માહિતગાર હોવો જોઈએ. જાતે જીજ્ઞાસુ હોવો જોઈએ કે જેથી નવા વિચારો તથા યોગનાઓ ગમે ત્યાંથી શોધી શકે. તે સ્વભાવે કોમળ, પ્રેમાળ અને કાર્યમાં ઉત્સાહ ધરાવનાર હોવો જોઈએ. સારા શિક્ષકો આવા કાર્યમાં જોડાય માટે પગાર પણ બીજે સ્થળે મળતો હોય તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે સારો હોવો જોઈએ કે જેથી ત્હેમનું મન ચિન્તાથી મુક્ત રહે.

સારા શિક્ષક ઉપરાંત શાળામાં જોઈવું સાહિત્ય હોવું જોઈએ. ખેડક શિક્ષક સારો હશે તો યોગ્ય સાહિત્યે પણ કાર્ય કરી શકશે; પરંતુ સંતોષકારક કાર્ય જોઈવું હોય તો બાળકોના પ્રમાણમાં ક્રમેલની બક્ષીસો તથા મૉન્ટેસરીનાં બધાં સાધનો શાળામાં રાખવાં જોઈએ. ન્હાનાં બાળકોની વૃત્તિ બહુ ચંચળ હોય છે. ત્હેમને નવરાં ખેસી રહેવાનું ગમતું નથી; એટલે દરેક બાળકને કામ કરવાનું સાધન મળે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

આવા વર્ગને માટે મકાનની અંદર બાળકોને રમવાની તથા બાગ-કામ કરવાની જગા મળે એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ. ન્હાના બાળકના અવયવો કોમળ હોય છે અને કસરત, રમત વગેરેથી તે મજબૂત થાય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું જ્ઞાન થાય, કુદરતના નિયમો કંઈક સમજાય એટલા માટે બાગની સગવડ પણ હોવી જોઈએ કે જેની અંદર બાળકો પોતેજ કામ કરી શકે.

આવી શાળાની અંદર બાળકોને રમતમાં અને રમતમાંજ જ્ઞાન આપવાનું હોવાથી અંક, અક્ષર વગેરેનું જ્ઞાન આપવાની બીલકુલ ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ. આવા વિષયો વય વધતાની સાથે વધારે જલદીથી અને સહેલાઈથી શીખી શકાય છે; પરંતુ જે મ્હોટપણે

ખાસ સહેલાઈથી શીખી શકાવું નથી ત્હેની સરખાત કિન્ડરગાર્ટન ક્લાસમાં થવી જોઈએ. ધૈર્યે જુદી જુદી શક્તિઓ અને ધન્દિયો આપી છે તે ઉપયોગ કરવાનેજ આપી છે. જો ત્હેમને ન્હાનપણથી વિકસિત કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો મ્હોટી વયે તેઓ એ તે એજ સ્થિતિમાં લગભગ રહેશે; માટે ત્હેમને ખીલવવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. સ્વાશ્રય, સ્વચ્છતા, શુદ્ધ ઉચ્ચાર, પરસ્પર સહાય કરવાની વૃત્તિ, વિવેક વગેરે સદ્ગુણોના મૂળ અહિંજ નંખાવાં જોઈએ. આવી શાળામાં શું કામ કરવું જોઈએ તે ડૉ. મૉન્ટેસરીના બાલગૃહનાં કાર્યક્રમથી જલદીથી સમજી શકાય તેમ છે.

ડૉ. મૉન્ટેસરીના બાલગૃહમાં બાળકો આવે છે કે તુરતજ શિક્ષક ત્હેમની સ્વચ્છતા તપાસે છે, આંખ, નાક, કાન, મ્હોં, હાથનાં નખ વગેરે જેમનાં અસ્વચ્છ હોય છે ત્હેમને પાણી વા સાબુથી ઘેાઠ સાફ કરાવે છે. સાથે સાથે મકાનને પણ બાળકો સાવરણી વડે સાફસુફ કરે છે.

પછીથી કેવી રીતે એસવું, કેવી રીતે ચાલવું વગેરે શિક્ષક સહમજાવે છે.

ત્યાર પછી શિક્ષક બાળકોની સાથે ત્હેમને સમજણ વડે ત્હેવા વિષયોપર સહેલી ભાષામાં વાતચિત કરે છે. આવી વાતચિતથી બાળકોનો શબ્દમંડાર વધે છે અને સામાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન વધે છે.

તે પછી વ્યાવહારિક જ્ઞાનનાં કાર્યો બાળકો કરે છે. કેટલાંક બાળકો બટન કેવી રીતે પહેરવાં, વસ્તુ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે અવાજ કર્યા સિવાય નુકશાન ન પહોંચે ત્હેવી રીતે કેમ ખસેડવી વગેરે વગેરે શીખે છે.

આ થઈ રહે એટલે સ્પર્શન્દ્રિય, શ્રવણેન્દ્રિય વગેરે જુદી જુદી ધન્દિયો ખીલે ત્હેને માટેના સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

બાળકોના નિર્ઝગ અવયવોને સશક્ત કરવા જુદી જુદી કસરતો

ચોળેલી હોય છે ત્હેનો ઉપયોગ થાય છે. પેરેલલ બાર્સ, લપસવાનું પાટીઉં, ખેંચવાનું દોરકું, ધ્યાન રાખી ચાલે માટે એક લાંબુ સાંકડું પાટીઉં, ડ્રિલ, એ સર્વમાં બાળકો યથાશક્તિ ભાગ લે છે.

માનસિક કેળવણીનું કામ તે પછી શરૂ થાય છે; પરંતુ તે એવી રીતે કે બાળકનું મગજ થાકી જાય નહિ તથા નકામી વસ્તુઓથી ત્હેમને કંટાળો આવે નહિ.

પછી બાળ કામ શરૂ થાય છે. કોઈ પોતાના ક્યારાને પાણી રેડે છે, કોઈ નવા છોડનાં ખી વાવે છે, કોઈ ઉગેલા છોડનું નિરીક્ષણ કરે છે, વગેરે.

વળી સાથે સાથે કેટલાક manual training એટલે હસ્ત ચાલાકીનાં કામ કરે છે. માટીના આકાર, ચિત્રકામ, રેતીના આકાર વગેરે સર્વમાં બાળકો ગુથાઈ જાય છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઘણીવાર અંક અને અક્ષરની શરૂઆત શાળામાં દાખલ થયા પછી એછામાં એછા છ માસ પહેલાં તો ખીલકુલ થતી નથી. છતાં આટલી બધી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી બાળકની શક્તિઓ એટલી બધી ખીલે છે કે સામાન્ય માણસોને પસંદ પડતી વસ્તુઓ શીખતાં ત્હેમને વાર પણ લાગતી નથી.

ઉપરનું લખવાનો હેતુ એવો નથી કે ડૉ. મોન્ટેસરીનું જ અનુસરણ કરવું. અને ત્યાં સુધી ડૉ. મોન્ટેસરી અને કમ્બેલ બન્નેનું મિશ્રણ કરી કાર્ય કરવું એ શ્રેયસ્કર થશે.

આવા એક વર્ગની પાછળ શું ખર્ચ થાય ત્હેનો વિચાર કરીએ. બાળકોને જોઈતાં સાધનો પાછળ રૂ. ૫૦૦) એછામાં એછા થાય. રૂ. ૨૫૦) શિક્ષકને આપવાના પગારમાં ખોટ ખાતે તથા માસિક ખર્ચમાં જોઈતું ઉમેરવા વગેરેમાં જોઈએ; એટલે શરૂઆતના ખર્ચમાં રૂ. ૫૦૦) હોય તો કામ ચાલી શકે. વધારેમાં વધારે ૨૫ બાળકે

એક શિક્ષક જોઈએ અને તે ખાતે રૂ. ૨૫) જોઈએ. સારા શિક્ષક આ કરતાં ઓછા પગારે આવી શકે નહિ. રૂ. ૫) કંટીનન્ટ વગેરેમાં ખર્ચ થાય. આ રીતે રૂ. ૫૦૦) શરૂઆતના ખર્ચના અને માસિક રૂ. ૩૦) જોઈએ.

આ ખર્ચને પહોંચી વળવાને માટે બાળક દીઠ રૂ. ૧) વા રૂ. ૨) ફી રાખવામાં આવે તો માસિક ખર્ચમાં ઉમેરવાની બહુ જરૂર ન રહે.

આ રીતે જોઈ શકાશે કે બાળકોને માટે બાળગૃહોની યોજનાને સહજ સાહસથી વ્યવહારૂ રૂ. ૫ આપી શકાય અને આપણાં બાળકોનાં જીવન રસમય બનાવી શકાય. શાળારૂપી ગાદીને નવો રસ્તો મળતાં કેળવણીનો પ્રદેશ વધુ ફળપ્રદ બનશે.

એક અનુકરણીય યોજના—વિદ્યાદાનનો પવિત્ર દિવસ.

આપણા દેશમાં દાનનું વહન તો ઘણા દાગથી અખંડિત વહી રહ્યું છે; પરંતુ મધ્યકાળમાં અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારને લીધે પાત્રાપાત્ર જોયા સિવાય અપાય છે એ જોઇ સર્વ સ્થમણ મનુષ્યોનું દીલ બળ્લા કરે છે. મહાત્માઓ તો કહે છે કે સારાસારનો, પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન અપાય છે, એ પાપ છે; કારણ કે એવા દાનથી જગતનાં દુઃખ દૂર થવાને બદલે સમાજમાં દાન પ્રાપ્ત કરનારાં માણસો આગસુ, એદી, અજ્ઞાન અને લુચ્યા બની અનિષ્ટની વૃદ્ધિ કરે છે. આપણા દેશના દાનથી આજ પરિણામ આવતું આપણે જોઇએ છીએ. આપણા દેશના બીખારીઓની મ્હોટી સંખ્યાનું મૂળ આવી રીતે અપાત્રે અપાયેલું દાનજ છે. દેશ ગરીબ છે એમ ખૂબો પાડવા છતાં ખીજની મહેનતપર તાગડધિન્ના કરનાર બાવન લાખ બાવાઓ હિન્દુસ્થાનમાંજ જોવામાં આવે; કારણ કે હિન્દુસ્થાનના દાનેશ્વરો એવા માણસોને પોષવામાં પુણ્ય માને છે.

આ વિમાર્ગે વહેતા દાનના ઝરણુને અટકાવવું એવી ઇચ્છા સર્વ દેશહિતચિંતકોને સ્વાભાવિક રીતે થયા કરે છે; પરંતુ મહાત્માઓ સાથે સાથે આપણને એમ પણ કહે છે કે અનિષ્ટ માર્ગે વપરાતી શક્તિને તદ્દન દાળી દેવાથી ખીલકુલ લાભ થવાનો નથી, પણ ઉલટી તેથી હાનિજ થશે. એ શક્તિને યોગ્ય માર્ગે વાળવાથી અનિષ્ટ અટકશે એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘણાં ઇષ્ટ પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

આ સૂત્રનો આપણી દાનની પ્રણાલિકા પરત્વે કેવી રીતે ઉપયોગ

કરી શકામ એ જો આપણે જાણી શકીએ તો અનર્થ દૂર થઈ જોઈતાં શુભ પરિણામ મેળવી શકીએ.

આપણા દેશમાં દાનનો મોટો આગ તો ખારણે લેવા આવનારનેજ મળે છે. આવી ભિક્ષા માગનારાઓ સ્વાર્થને ખાતરજ તે કામ કરે છે. હવે જો દાનના ઝરણુને તદ્દન અટકાવી દેવું ન હોય તો સ્વાર્થને ખાતર માગનારાઓની રીતથીજ શુભ હેતુઓમાં ત્હેને વાળવું જોઈએ. ભિક્ષા માગવી અને લેવી એ બુદ્ધિરૂપ નથી; પરંતુ જો સારા માણસો શુભ હેતુને માટે એ કાર્ય ઉપાડી લે તો પછી એમાં જરા પણ નીચતાનો અંશ રહેતો નથી. પારકાને માટે માગવું એ તો પુણ્ય મનાય છે. આપણામાં તો ઘર બતાવવાનું પણ પુણ્ય ગણાય છે, તો પછી પારકાને માટે વધારે શ્રમ લેવો અને હલકું ગણાતું કામ કરવું એમાં કેટલું બધું પુણ્ય !

વળી ભિક્ષા અત્યારે પણ સર્વ રીતે હલકી ગણાતી નથી. રસ્તે નવરા રઝળતા લોકો એ કામ કરે છે ત્યારેજ એ હલકું ગણાય છે; પરંતુ તપસ્વી સ્વામીઓનું અને રાતદિવસ પ્રભુ ભજનમાં અને જન-સમૂહને સત્ય જ્ઞાન આપવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેનારાઓનું એજ કાર્ય પવિત્ર ગણાય છે, અને આપનાર પોતાને એવી રીતે સ્વીકારાયેલી ભિક્ષાથી પવિત્ર થયેલો ગણે છે. તો પછી સારા સારા પુરૂષો, પરા-પકારી જનો એ કાર્ય હાથમાં લે અને આપનાર તથા લેનાર બન્નેને એ પવિત્ર જાગે તેમાં શી નવાઈ ! કપ્પીર સાહેબ જેવા ભક્તજન પણ કહે છે કે:—

મર જાઉં માગું નહિ, અપને તનકે કાજ ।

પરમારથકે કારણે, માગું ન સમજું લાજ ॥

આ યોજના શાને માટે અને કેવી રીતે હાથ ધરી

શકાય.

એણેક મહાન પ્રવૃત્તિને માટે આ યોજના બહુ કામમાં આવે નહિ. કોઇ પણ મોટી સરથા સ્થાપવા, શાળા પાઠશાળા કે વસતિ-ગૃહ (વિદ્યાર્થી આશ્રમ) ચલાવવા માટે આ પ્રવૃત્તિથી જોઇએ તેટલી સહાય મળી શકે નહિ; પરન્તુ ન્હાનાં વા મોટાં ગામમાં એવાં અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં કાર્યો હોય છે કે જેમને માટે ખાસ ટીપ કરવાની એ હસવા જેવું લાગે; પરન્તુ તેમને જોઇતાં સાધન પ્રાપ્ત થતાં તે અમલમાં મૂકવાં હોય તો ઘણો લાભ થાય. આને માટે આપણે કેળવણીનો જ દાખલો લઇશું, કારણ કે હાલના સમયમાં એજ પ્રશ્ન આખા દેશની નજર આગળ તરવરી રહ્યો છે. દેશના એકેએક બાળકને કેળવણી મળવી જોઇએ; એટલુંજ નહિ પરન્તુ બાળકને હરેક પ્રકારની સારી કેળવણી મળવી જોઇએ. મોટી વયના માણસો માટે દિવસના કરતાં રાત્રિની શાળા વધારે અનુકૂળ પડે તેમ છે. ગામોમાં આવી રાત્રિશાળાઓની જરૂર છે, પરન્તુ એને ચલાવવાને માટે બહુ ફાંડની જરૂર નથી. આવા ફાંડને માટે દર વર્ષે ટીપ કરવામાં આવે તો તેમાં અમુક માણસોને નાણાં ભરવાં પડે એટલે એ વસ્તુ અપ્રિય થઈ પડવાનો સંભવ છે. તેવીજ રીતે બાળકને હોળીના દિવસોમાં તોફાનમાંથી બચાવી સારી મરદાની વાળી રમતોમાં રોકવાં હોય તો રમતમાં ભાગ લેનારાઓને ધનામ વગેરેથી ઉત્તેજન આપવું પડે. આ ખાતેનું ખર્ચ પણ બહુ જીજ છે. પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ આ જમાનામાં ઘણી જરૂરની છે, પરન્તુ ન્હાના ગામમાં એ પ્રવૃત્તિ ખાતે પૈસા આપનાર તૈયાર હોતા નથી, છતાં રકમ તો એ ખાતે પણ પ્રમાણમાં ન્હાની હોય તો ચાલી શકે. પોતાના ગામમાં અભ્યાસ પૂર્ણ કરી બહુ અધિક્ષાલી વિદ્યાર્થી ગરીબાઇને કારણે વધુ અભ્યાસ કરતો અટકી પડતો હોય તો ગામના સહમજી સજ્જનોનું કર્તવ્ય છે કે એને થોડી ઘણી જોઇતી મદદ કરી આપવી. આ માટે એકી સાથે રકમ ઘણી મોટી

જોઈએ; પરંતુ દર વર્ષે એકઠી કરી શકાય તેમ હોય તો થોડી રકમ-
થીએ ચાલી શકે. ન્હાનાં ન્હાનાં ગામોમાં જોઈતી દવાને અભાવે ઘણું
દુઃખ સહન કરવું પડે છે; પરંતુ હેમાં કોઈ કોઈ વાર એવા ઉત્સાહી
યુવકો હોય છે કે જેમને થોડી ઘણી સહાય મળે તો આવું પરોપકારી
કાર્ય જરૂર ઉપાડી લે અને અનેકને સાધારણ પીડાઓમાંથી મુક્ત
કરી શકે. ન્હાના ગામમાં થોડી રકમથી આ પ્રવૃત્તિ પણ ઉપાડી
શકાય. ઉપર વર્ણવેલી અને એવીજ ન્હાની ન્હાની પ્રવૃત્તિઓ, અનેક
છે કે જે દરેક રૂ. ૧૦૦) અને તેથી પણ ઓછી રકમવડે શરૂ કરી
શકાય. સાધારણ રીતે રૂ. ૩૦૦)થી રૂ. ૫૦૦) સુધીની રકમ હોય તો
આમાંની લગભગ બધી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાય. આટલી રકમનું કાયમનું
ઉત્પન્ન જોઈતું હોય તો રૂ. ૧૦૦૦૦) જોઈએ, અને ન્હાનાં ગામોમાં
એકા વખતે આટલું બધું ફંડ એકઠું કરી શકાય નહિ, તેમજ એકઠું
કરાય તોપણ ઘણા માણસોને મ્હોટી રકમ આપવાનું પસંદ પડે
નહિ; પરંતુ સાધારણ રીતે નાના મ્હોટાં ગામમાં સુધરેલા પ્રકારે
બિજા ઉધરાવવામાં આવે તો કોઈને પણ ત્રાસ આપ્યા સિવાય અથવા
કોઈ પણ મહામુશ્કેલી વેઠ્યા વિના આ કામ થઈ શકે.

આ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે શરૂ થઈ શકે તે જોઈએ.

આપણા સમાજમાં ઘણા પવિત્ર દિવસ મનાય છે. એમાંથી
એક દિવસ નક્કી કરવો. એ દિવસ એવો હોવો જોઈએ કે જે કામ
કરનારાઓને અથવા બિજાનો ધંધો કરનારાઓને હરકતકર્તા ન હોવો
જોઈએ. કામ સાફ છે એટલે કોઈ પણ પક્ષને વેરનું કારણ આપ્યા
સિવાય શાન્તિથી પાર ઉતરે એ જોવા કાર્ય કર્તાઓ બંધાયેલા છે.

એ દિવસ નક્કી કર્યા પહેલાં ગામના વિદ્યાર્થીઓને એ કાર્ય
અગ્રપૂર્વક કરવા માટે તૈયાર કરવા જોઈએ; કારણ કે વિદ્યાર્થીવર્ગજ
એવો છે કે જે આપણા સમાજમાં કોઈ પણ કામ કરવાને તૈયાર

હોય છે અને શરમાયા સિવાય તહેમાં ઝંપલાવે છે. તહેમને શાંતિના વા સમાજનાં બન્ધનો વા લાગણીઓએ પૂરેપૂરા વશ કરી દીધેલા હોતા નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ જે કામ હાથમાં લે છે, તહેને છેવટ સુધી પાર પાડવા પ્રયાસ કરે છે. તહેમનો પોતાનો ઉત્સાહ કાર્યને વેગ આપે છે, અને તે આખા સમાજમાં ફેલાય છે.

વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગામના સારા સારા માણસો આ કાર્યમાં સામેલ થાય તો વિદ્યાર્થીઓના કાર્યને વળી વધુ વેગ મળે છે, અને તહેને ફત્તેહ મળવામાં ખીલકુલ શંકા રહેતી નથી. પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર લાગવ-ગવાળા હશે તો સંભાવિત ગૃહસ્થાને તેમાં સામેલ કરવાનું કામ મુશ્કેલ નથી. નહિ તો એકાદ વરસ પુખ્ત વયનાં માણસો તહેને હસશે. પરંતુ કાર્ય કરનારાઓના ઉત્સાહ અને સાચા હૃદયથી એમનાં હૃદયપર અસર થશે, અને બે ત્રણ વરસમાં તેઓ પણ એ કામને હસવાને બદલે વા તેનાથી તટસ્થ રહેવાને બદલે તહેમાં સામેલ થશે.

આ રીતે કામ કરનારા સ્વયંસેવકો તૈયાર થાય અને દિવસ નક્કી કરાય એટલે જનસમૂહમાં તહેની ખબર પડે એટલા માટે જાહેર-ખબર, વિગ્નપત્ર, વગેરે છપાવી ગામમાં તે વહેંચવાં, શિક્ષિતવર્ગ વાંચી તેથી માહિતગાર થશે. અજ્ઞાતવર્ગને તહેની ખબર પડે માટે દાંડી પીટાવવી વા સાદ પડાવવો. છોકરાઓની તેમજ કન્યાઓની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને એ બાબતની સહમજલ પાડી પોતાના વાલીઓને તે કહેવા સૂચના કરવી. સ્વયંસેવકોની પાસે પરાપકારમાં દાન કરવાના લાભ, વગેરેનાં સારાં સારાં વચનામૃતો ગામમાં ચક્રલે ચક્રલે ફરીને ગવરાવવાં. ગામમાં જ્યાં જ્યાં વૃદ્ધ પુરુષો એકઠા થતા હોય ત્યાં જ્યાં એ વિષયપર વાતચીત કરવી અને તહેમને સહમજલવા પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી પ્રયત્ન કર્યાથી ગામનો એક પણ ખૂણો એવો નહિ રહે કે જ્યાં એ પવિત્ર દિવસે કરવામાં આવ-

નાર પ્રવૃત્તિની માહિતી નહિ હોય. પ્રથમ એકાદ બે વર્ષ આ રીતે વધારે શ્રમ પડશે, પણ ભોકો તેથી ટેવાશે એટલે એકાદ બે દિવસ પહેલાંજ ખખર આપવાથી ભોકો પોતા તરફથી જે કંઈ આપવાનું હશે તે તૈયાર કરી રાખશે.

વિદ્યાદાન માટેનો પવિત્ર દિવસ બનતાં સુધી દીવાળીની લગભગ હોય તો આપનારને વધારે સુગમ પડે છે. ઉન્હાળો આપણા સમાજમાં લગ્નની ઝડપ છે. એમાસામાં વરસાદની અડચણ પડે છે તથા ખેડૂત ભોકોને તે મોસમમાં ઘણું ખર્ચ કરવાનું હોવાથી પરમાર્થમાં આપી શકે ત્હેવી સ્થિતિમાં હોતા નથી. શિયાળામાં પણ ખેતીના કામને લીધે ભોકોને અવકાશ થોડો હોય છે. આ સર્વ વિચાર કરતાં દીવાળીની લગોલગનો દિવસ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ દાન આપનારાઓને માટે ઘણો અનુકૂળ હોય છે.

પવિત્ર દિવસે કામ કેવી રીતે કરવું એની પૂર્ણ સહમંજુતી આપવી-જેવી કે ભિક્ષા માગનારાએ રીસાવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, જે આપે તે લાઠ આનંદ પ્રદર્શિત કરવો, એક પણ ધર ભિક્ષા માગ્યા સિવાય જવા દેવું નહિ, ખાસ અનુભવ હોય તે યાદ રાખવો, કોઈએ કંઈ શંકા ઉઠાવી હોય તે યાદ રાખી પ્રવૃત્તિના કાર્યવાહકોને ખખર આપવી કે તેથી ત્હેનો ખુલાસો કરી શકાય વગેરે સહમંજુતી વિના બૂલ થવાનો ઘણો સંભવ છે. કેટલાંક ધરમાંથી કંઈ ન મળે તો આમનારને નિરાશ થવાનો સંભવ છે. આ માટે આ કાર્ય કરવાની ખાસ જરૂર છે.

વળી સ્વયંસેવકો કામ કરવામાં ગુંચવાય નહિ એટલા માટે આમના પહેલેથી વિભાગ પાડી કયા વિભાગમાં કોને કામ કરવાનું છે તે પણ પ્રશ્નમંથી નક્કી કરી આપવું. અમુક રકમથી વધારે આપનારને અપેક્ષી પહેલે આપવાનો વહીવટ રાખવો. દરેક લતામાં જે કામ કર-

નાર મંડળી હોય ત્હેમાં સ્થાનિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત કૉલેજમાં અભ્યાસ કરનાર તથા લતાનાં માધ્યસેનો સારો પરિચય ધરાવનાર એકાદ હોય તો વધારે સારું. પરોપકારાર્થે ભિક્ષા માગવાના પવિત્ર દિવસે સ્હવારમાં બધા સ્વયંસેવકોને એકઠા કરી, આપેલી સૂચનાઓનું પુનરાવર્તન કરી સૌ સૌને પોતાના વિભાગમાં કામ કરવા મોકલવા. સ્વયંસેવકોને તેમજ ગામના જનસમૂહને પ્રથમથી જણાવી દેવું જોઈએ કે એ પવિત્ર દિવસેજ આપેલી રકમ સ્વીકારવામાં આવશે. સ્હવારથી સાંજ સુધીમાંજ મળે તે ભિક્ષા લઈ જે રકમ એકઠી થઈ હોય તે જાહેર કરવી.

પરંતુ આ પહેલાં એક વાત જણાવી દેવી જોઈએ કે એ દિવસે એકઠી થયેલી રકમ ક્યા ક્યા કાર્યમાં ખર્ચાશે. લોકોને કાર્યો જણાતાં વધારે આપવાની વૃત્તિ થવાનો સંભવ છે. રકમ એકઠી થયા પછી પણ એકઠી થયેલી કુલ રકમના જણાવ્યા પ્રમાણે ભાગ પાડી દરેક દરેક પ્રવૃત્તિના ચાલાકોને હવાલે સોંપવી કે પાછળથી એ રકમ ખર્ચાવાના સંબંધમાં કોઈને કંઈ શંકા રહે નહિ.

આ પ્રવૃત્તિ હાલમાં કેવી રીતે ઉપસ્થિત થઈ એ પણ જાણના જેવું છે.

વસોના રા. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈએ વર્તમાનપત્રમાં. વાંચેલું કે મદ્રાસ હાલાકામાં એવી યોજના વિચારવામાં આવી છે કે વર્ષમાં એક દિવસ મુકરર કરી ગામના ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થો પરોપકારાર્થે ભિક્ષા લેવા નીકળે, એ દિવસને રાષ્ટ્રિય દિવસ કહેવો; અને તે દિવસે મળેલા દાનને દેશોપયોગી કોઈ સારા કાર્યમાં ખર્ચવા આપવું. આ યોજના અમલમાં મૂકાઈ કે નહિ તેની માહિતી નથી; પરંતુ એ પ્રણાલિકા ચરોત્તરનાં ગામોમાં દાખલ થાય એવી ત્હેમની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. સમયના અભાવે તેઓ એકદમ એમાં ઝંપલાવી શક્યા નહિ;

પરંતુ સં. ૧૯૬૭ માં દુષ્કાળ પડવાથી ૧૯૬૮ માં મુંબાઈમાં સોશિયલ સર્વિસ લીગે અને તે જોઈ વડોદરા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પ્રથમ તેઓ રા. મોતીભાઈને મળ્યા, અને ત્હેમણે પ્રોફેસર પુરોહિતને એ વિદ્યાર્થીઓના નેતા બનાવ્યા. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ અને પ્રોફેસરોની સહાનુભૂતિથી તથા વિદ્યાર્થીવર્ગના ઉત્સાહથી વડોદરા શહેરમાંથી દુષ્કાળ નિમિત્તે એકજ દિવસમાં લગભગ રૂ. ૧૦૦૦) એકઠા થઈ શક્યા હતા.

આવું કાર્ય છેક નિર્રર્થક જતું નથી. લાગણીવાળા વિદ્યાર્થીઓ-પર ત્હેના સંસ્કાર કાયમના રહી જાય છે, અને પ્રસંગ સાધી તેઓ પોતાના ગામમાં ત્હેને અમલમાં મૂકે છે. આવીજ રીતે સોજિત્રા ગામના વિદ્યાર્થીઓએ તેજ વર્ષમાં કાર્ય કરી પુખ્ત વયના પુરૂષોની આજેવાની વિના પણ લગભગ રૂ. ૧૦૦) જેટલી રકમ ગાયોને ઘાસ પૂરું પાડવા માટે એકઠી કરી હતી.

આ રીતે જે સ્થળે પ્રયોગ થયા, છતાં ત્હેની ફત્તેહતું કારણ દુષ્કાળ ગણાતું હતું; એટલે જનસંમૂહ ખીજ કારણસર એવીજ રીતે બિંક્ષા આપે કે કેમ એ શંકાસ્પદ હતું.

આ શંકાના વમળમાંથી બહાર નીકળી એ કાર્ય અન્ય સંજોગોમાં પણ ફત્તેહમંદ ઉતારી શકાય એ કરી બતાવવાનું પણ રા. રા. મોતીભાઈનેજ કુદરત તરફથી સુપ્રત થયું હતું. ઇ. સ. ૧૯૭૧ માં વસો ગામમાં આ વિચારને યોજનાના રૂપમાં અમલમાં મૂક્યો. સાત દિવસ સુધી આખા ગામમાં એ વિચારની-એ યોજનાની-ગામના ખૂણે ખૂણામાં ખજર પહોંચાડી. પુરૂષોત્તમ માસના પવિત્ર દિવસે કાલેજ તથા અંગ્રેજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક ગૃહસ્થોએ સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરી એકજ દિવસમાં સહવારથી સાંજ સુધીમાં રૂ. ૬૫૦) જેટલી રકમ એકઠી કરી હતી. આ જ્ઞાન તદ્દન વિદ્યાને

માટે હટું, છતાં માત્ર પુરૂષોએ જ નહિ પણ સ્ત્રીઓએ પણ પોતા તરફનો હિસ્સો તેમાં આપ્યો હતો. વસો ગામમાં તો તે દિવસથી દર વર્ષે એક દિવસ પવિત્ર ઠરાવી ગામમાંથી વિદ્યાને ખાતર ભિક્ષા માગી જે મળે તે દાન એકઠું કરવું, એ નિયમ સ્વીકારવામાં આવ્યો. ગયે વર્ષે અને ચાલુ વર્ષે પણ એ યોજના ત્યાં અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી અને બંને વરસ રૂ. ૫૦૦) ઉપરાંત રકમ એકઠી કરવામાં આવી હતી. આ રકમમાંથી અગ્રેજી છઠ્ઠું ધોરણ તથા બાળવાટિકાનો વર્ગ, રાત્રિશાળા તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વધુ અભ્યાસને માટે સહાય આપવી, એટલું કામ થાય છે.

કોઈ પણ સત્પ્રવૃત્તિ એક સ્થળે ફોક્લોર નીવડતાં તે તુરંતજ અન્ય સ્થળે ઉત્સાહી કાર્યશીલ પુરૂષો તરફથી અજમાવાય છે. વસો ગામમાં વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની યોજના સફળ થયેલી જોઈ પેટલાદ તાલુકાના બાંધણી નામના ન્હાના ગામમાં ત્યાંના યુવક મંડળે એ યોજના ઉપાડી લીધી. આજ ત્રણ વરસથી એવો એક દિવસ ત્યાં પણ પાળવામાં આવે છે, તે દિવસે જે કંઈ મળે તે ભિક્ષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને તે રકમમાંથી ગામમાં એક ન્હાતું દવાખાનું ખાનગી રીતે નીભાવવામાં આવે છે.

વસો અને બાંધણીના દૃષ્ટાન્તથી પ્રેરાઈ બોરસદ હાઇસ્કૂલના શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી અને ગયા વર્ષના જન્માષ્ટમીના પવિત્ર દિવસે રૂ. ૮૦૦) જેટલી રકમ એકઠી કરી. બેશક આ મોટી રકમમાં ગામના વણિક ગૃહસ્થોએ જાતે કંઈપણ ભોજન લીધા સિવાય ત્રણ વાગ્યા સુધી કામ કરી સારી રકમ એકઠી કરી હતી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રયાસ પણ એકંદરે ધણો સફળ થયો હતો.

ચાલુ સાત્રમાં સુણાવ ગામે એ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી, અને પુરૂષો.

તમ માસના છેલ્લા દિવસે કામ કરી એકજ દિવસમાં રૂ. ૨૨૫) જેટલી મોટી રકમ એકઠી કરી હતી.

આ પ્રવૃત્તિ ફક્ત ચરોતર પ્રદેશમાં મર્યાદિત થઇ નથી. જેમ પવન સારાં સારાં વૃક્ષનાં ખી ફૂર ફૂર લઇ જઇ વેરે છે, અને ત્યાં પણ મિષ્ટ ફળ પડવે છે; તેવી રીતે આ સત્પ્રવૃત્તિનાં રજકરણો ઉડી અમરેલી જેવા ફૂર પ્રદેશમાં પડ્યાં, અને ત્યાં પણ તે દ્વારા એકજ દિવસમાં રૂ. ૩૫૦) જેટલી રકમ એકઠી થઇ શકી.

પાણીમાં કાંકરો પડતાં વર્તુલ થાય છે, પરંતુ તે એક બે થઇ અટકી પડતાં નથી. એક પછી એક વર્તુલ ઉત્પન્ન થઇ અન્તે કિનારા સુધી પહોંચે છે; તેમજ આપણા સમાજમાં આ પવિત્ર દિવસની યોજના રૂપ હીલચાલ ઉદ્ભવી છે, અને તે એક બે વા પાંચ ગામમાં પહોંચી અટકશે એમ માનવાનું કારણ નથી. સાંબળ્યા પ્રમાણે ઉપ-રોક્ત ચાર ગામ ઉપરાંત સોજીત્રા, ધર્મજ, ઓડ, ચોરડા વગેરે ખીજાં ગામો પણ તહેવું અનુકરણ કરનાર છે.

આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરનારાઓને એક વાત યાદ દેવાવવાની જરૂર લાગે છે કે તહેમણે તે દ્વારા મોટી રકમ એકઠી કરવાની અપેક્ષા રાખી કાર્ય શરૂ કરવું નહિ. રકમ એકઠી કરવી એજ આ યોજનાનો ઉદ્દેશ નથી. ખરો ઉદ્દેશ તો એ છે કે વિ-દ્યાર્થીવર્ગને અને ઊગતા જમાનાના માણસોને જનસેવાનાં કાર્ય કરવા તરફ પ્રેરવા, તહેમની સેવાવૃત્તિને અવકાશ આપવો, અને પરમાર્થને ખાતર શિક્ષા માગવા જેવું કાર્ય કરવું એ કોઇ પણ રીતે હલકું નથી એ તહેમના મગજમાં દૃઢ ઠસાવવું. સાથે સાથે જનસમૂહને પણ આ પ્રવૃત્તિથી રહમજવી શકાશે કે પરલોક માટે તૈયારી કરવામાં આ લોકને તદ્દન વિસરી જવાનો નથી. પરલોકને માટે વાવવા કરતાં આપણી દષ્ટિ સમીપ

રહેતા આપણાં માનવબંધુઓનાં દુઃખ દૂર કરવાં, તહેમની જરૂરીઆ-
તોને સહમજીને તહેમને મદદ કરવી. ન્હાનાં ન્હાનાં લોકોપયોગી કાર્યો
એ સર્વ છેવટને સરવાળે મહાન રૂપ ધારણ કરે છે, અને તહેમને
ખીલકુલ સહાય ન આપવી, અથવા તહેમની ઉપેક્ષા કરવી એ પાપ
છે. આ હેતુ સહાય તો બિલામાં મ્હોટી રકમ મળી કે ન્હાની એ
વાત તો ગૌણજ છે. વિદ્યાર્થીવર્ગ જનસેવક બને, અને જનસમૂહ
એમની એ વૃત્તિને ઉત્તેજન આપે, પોષે, દાનના જુના ચીલામાંથી
નીકળી નવા માર્ગે પ્રયાણ કરે તો આ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ સર્વોંશે સફળ
થયો એમ માનવું.

ચરોત્તરનાં અને ગુજરાતનાં ઘણાં ગામ જો આ યોજના ઉપાડી
લે તો આખા ગુજરાતમાં કેળવણી તથા ન્હાનાં ન્હાનાં સાર્વજનિક
હિતનાં કાર્યોને માટે દર વર્ષે એકજ દિવસમાં રૂ. એક લાખ જેવી
ગંજનવર રકમ એકઠી થઈ શકે અને સમાજનું કેટલુંય કલ્યાણ
સાધી શકાય.

અન્તમાં ઇશ્વર આપણને આ અને આવીજ જનહિતની યો-
જનાઓ ઉપાડી લઈ તહેમાં પોતાનું જીવન, પોતાની સર્વ શક્તિઓ
રેડે એવા ઉત્સાહી યુવકો ગામેગામ આપે એટલી પ્રાર્થના કરી વિરમીએ.

ચરોત્તરના સુણાવ ગામનું જાહેરજીવન.

ખોરસદ તાલુકામાં પેટલાદથી એ ગાઉ દૂર સુણાવ નામનું એક ન્હાતું ગામ છે. છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ત્હેની કુલ વસ્તી લગભગ ૩૨૦૦ માણસની છે. આટલું ન્હાતું ગામ હોવા છતાં નવા જમાનાની નવીન બાવનાઓથી માણસોનાં મન કેવાં રંગાયેલાં છે તે જાણવાને ખાતર આ ગામનું જાહેર જીવન કેટલેક અંશે જાણવા જેવું છે.

ગામની વસ્તીના પ્રમાણમાં જમીન ધણી થોડી છે. એટલે લોકો ફક્ત ખેતી પર જ નિર્વાહ કરતા નથી. તમાકુના વ્યાપારનું તે અગત્યનું મથક છે અને એ વ્યાપાર વડે ગામના લોકોનો કેટલોક ભાગ ધણી સારી સ્થિતિ ભોગવે છે.

ગામમાં લોકલખોડે તરફથી એક શાળા ચાલે છે, અને તેનો સોનેરી મહોત્સવ (golden jubilee) ૧૯૧૫ માં શાળાના ઉત્સાહી હેડ માસ્તરે ગામના આગેવાન ગૃહસ્થોનો મદદથી ઉજવ્યો હતો. હાલ એ શાળામાં ૩૪૨ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અને ત્હેના પોતાના મકાનમાં ત્હેનું કામ ચાલે છે.

ગ્રામ્યજીવનમાં ગુ. શાળાનો મુખ્ય શિક્ષક ધણો અમત્યનો ભાગ ભજવે છે. તે ગામના લોકોની સાથે વધારે ઘાડા સંબંધમાં આવે છે અને લોકોનો પણ ત્હેના તરફ ધણો સારો ભાવ હોવાથી ધારે તો તે ત્હેમને અનેક સત્પ્રવૃત્તિમાં દોરી શકે છે. ગામડાઓની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ (પુસ્તકાલય, અંગ્રેજી શાળા વગેરે) ધણે ભાગે ગુજરાતીશાળાના સારા મુખ્ય શિક્ષકોને આભારી હોય છે.

સુણાવ ગામમાં પણ તેમજ છે. છેક સન ૧૯૦૬માં ત્યાં અંગ્રેજી શાળાની શરૂઆત થઈ હતી અને કેટલીક મુશ્કેલીઓ વેઠ્યા પછી

હાલ તે એકંદરે સારી સ્થિતિ ભોગવે છે. એ શાળામાં ચાર ધોર-
ણુનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. કુલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૦૫
છે અને શાળાના હેડ માસ્તર તરીકે એક ગ્રેજુએટને રોકવામાં આવ્યો
છે. આ ઉપરાંત ચિત્રકામ (Drawing) ને માટે એક ખાસ શિક્ષક
કામ કરે છે. આ શાળાને સરકાર તરફથી મદદ મળે છે. બાઈની
ખૂટતી રકમ માટે લગ્ન વગેરે શુભ પ્રસંગે દાન મેળવવામાં આવે છે
તથા ગામઠાં ઉત્પન્ન પશુ શાળાના નિભાવ માટે મળે છે. આજ
સુધી આ શાળા ગામની ધર્મશાળામાં બેસતી હતી. એ મકાન શાળા
માટે જોઈએ તહેવું બીલકુલ નથી. આને માટે ચાલુ સાલે બેસતા
વર્ષના દિવસે બરાયેલી સભામાં વિચ્છિન્ન કરવામાં આવી હતી. ગામના
સદ્ગૃહસ્થોએ એ વિચ્છિન્ન સ્વીકારી યોગ્ય જ સમયમાં રૂ. ૭૫૦૦
જેટલી રકમની ટીપ કરી હતી. આ ટીપમાં રૂ. ૧૦૦ અને ઉપરા-
ન્તની રકમથી જ લગભગ રૂ. ૬૫૦૦ નો સર્વાંગો થાય છે. નહાના
ગામમાં એક બે કલાકમાં આવી મ્હોટી રકમની ટીપ અમલદાર વર્ગ
કે બહારના કોઈના દબાણ સિવાય એકઠી થાય એથી જ લોકોનો
કેળવણીની સંસ્થા માટે કેટલો બધો ઉત્સાહ હશે તે જણાઈ આવે છે.

ગામમાં એક કન્યાશાળા છે અને હાલ ત્યાં લગભગ ૯૩
કન્યાઓ અભ્યાસ કરે છે. કન્યાશાળાની મુખ્ય શિક્ષિકા દક્ષિણી
બાઈ છે, છતાં ઘણી ઉત્સાહી છે. ગોરોના દિવસોમાં કન્યાઓ પર-
સ્પર ગાળો ભાંડી તથા નકામું ફૂટી કેટલાંક અનિષ્ટ રીતે છે, એ
અનિષ્ટોમાંથી કન્યાઓને બચાવવાને ગામના ગૃહસ્થોની મદદથી એ
બાઈએ અથાક શ્રમ લીધો હતો. ચાર દિવસ સુધી આખી શાળાની
કન્યાઓની સાથે રહી તે તહેમની પાસે સારા સારા ગરબા ગવરાવતી.
તેમ કરતાં કન્યાઓ થાકે ત્યારે તે સત્તીચરિત્ર, ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો
વગેરેમાંથી બોધદાયક ચરિત્રો વાંચી સંભળાવતી. જાગરણની રાત્રે

પણ એ બાળ કન્યાઓ સાથે જન્મતી રહી હતી, અને આ રીતે એ પવિત્ર દિવસો કેવી રીતે માળવા તહેનો સારો પદ્મર્થપાઠ આપ્યો હતો. આ કાર્યથી ગામના લોકો પણ એ બાધ પર ધક્કો રનેહ રાખે છે.

આ ઉપરાંત ત્રણ ખ્રીસ્તી મિશનરો તરફથી ગામના અંત્યજને માટે ત્રણ શાળાઓ ચાલે છે અને તેમાં કુલ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

આ રીતે કેળવણી લેનારની કુલ સંખ્યા લગભગ ૬૦૦ ની થાય છે, એટલે વસ્તીના ૧૮ ટકા શાળાઓનો લાભ લે છે. આ ઉપરાંત હાઇસ્કૂલોમાં તથા કોલેજોમાં અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા જુદીજ છે. શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં એટલું તો કહી શકાય તેમ છે કે બીડી પીવાની વા હોટેલમાં ચા પીવાને તહેમને બીલ-કુલ ટેવ નથી.

મ્હોટી વયનાં માણસો માટે પુસ્તકાલય એ શાળા છે. એ સંસ્થા પણ ઘણાં વરસથી ત્યાં ચાલે છે અને દર વર્ષે રૂ. ૭૫ અને તેથી વિશેષ રકમ તે ખાતે ખર્ચાય છે. આ ઉપજ ગામના જે વર બહાર પરણવા જાય તહેમની પાસેથી દાન તરીકે મેળવવામાં આવે છે. જોકે આ સંસ્થાનું સ્વતંત્ર મકાન નથી, છતાં પાંચ સાત વર્ષે તે કરી શકાય તે માટે અત્યારથી યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે. હાલમાં એક બાડાનું મકાન તે માટે રાકવામાં આવ્યું છે અને અનેક માણસો તહેનો લાભ લે છે.

ગામના સાર્વજનિક આરોગ્યને સારૂ સેનિટરી બોર્ડની સંસ્થા પણ ગામના લોકોએ દબલ કરી છે. તેના ઉત્પન્ન થાટે પણ સરકારી અમલદારોની ગામને જરૂર પડી નથી. બેસતા વર્ષને દિવસે ગામના આગેવાન ગૃહસ્થો સહવાર સહાંગ બે વાર ચોરામાં એકઠા થાય છે અને સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નો વિચારી એકમતે કામ કરે

છે. એવી જ એક સભામાં ઠરાવ કરી રૂ. ૫૦૦ ખરદીડ ફાળવી નાખ્યા અને છેલ્લા ત્રણ અર વરસથી તે પ્રમાણે કામ કરે છે. સરકાર તરફથી ગામના ઉત્પાદનોનું $\frac{1}{2}$ ભાગ મદદ તરીકે મળે છે.

ફક્ત મકાનો અને વસ્તીના આંકડાથી ગામની ઉન્નતિ મપાતી નથી. નૈતિક ઉન્નતિ એ જ ખરી ઉન્નતિ છે અને સુણાવ ગામ એ દૃષ્ટિએ ઘણું અનુકરણીય છે.

આજકાલ ભોકોનો લડાયક ગુસ્સો ફાજદારી તથા મુન્સફની કચેરીઓમાં નોંધાતા હજારો દાવાથી જણાઇ આવે છે. બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ લેખક પ્રમથનાથ બોઝ જણાવે છે કે:—“ અંગ્રેજ રાજ્યની ખર્ચાળ ન્યાયપદ્ધતિથી હિન્દુસ્થાનના ગરીબ ભોકોનું સર્વસ્વ ચૂસાઇ જાય છે અને મરીઆઇમાં ગરીઆઇ ઉમેરાતી જાય છે. ઘણા ખરા ભોકો આ જાળમાં ફસાતા જાય છે, પોતે ખુવાર થાય છે, સરકાર, વકીલ, બેરિસ્ટરોનાં ગજવાં ભરે છે, અને પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને ખુવાર કરે છે. ” સુણાવ ગામ આ બયંકર રોગનું ભોગ થતું બન્યું છે. ગામના વજનદાર ગૃહસ્થોનું કહેવું તો એમ છે કે મેજિસ્ટ્રેટ અને મુન્સફ બોરસદમાં અનેક વર્ષો ગાળે છતાં હેમને ભાગ્યેજ ખબર હોય છે કે સુણાવ બોરસદ તાલુકામાં આવ્યું છે કે પેટલાદ તાલુકામાં ! છેલ્લાં છ વર્ષથી તો ભાગ્યેજ એકાદ કેસ સરકારી કચેરીઓમાં ગયો હશે.

આ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે ગામમાં ફજા ટંટા ઓછા થતા હશે. આ ઉપરાંત ગામભોકોના અંદર અંદરના ઠરાવથી આગેવાન માણસોનું પંચ એસે છે, અને ત્યાં આમળ સ્ટાંપ, વકીલાત, શ્રી વગેરેના ખર્ચ વિના આરોપી ફરીઆદી પક્ષ હાજર થાય છે. પંચ જે ચૂકાદો આપે તે બંને પક્ષ ખુશીથી સ્વીકારે છે. આપણા અગ્રગણ્ય ભોકો ગ્રામ્યપંચાયતની સંસ્થા માટે જે પોકાર કરે છે તે જો મળે તો ભોકો કેટલી બધી મુશ્કેલી તથા કેટલા બધા નકામા

અર્થમાંથી અગ્રે તહેને માટે આટલુંજ દેશાન્ત બસ છે; પરંતુ તે સરકાર ન આપે ત્યાં સુધી આપણે બેસી રહેવાની બીલકુલ જરૂર નથી. ગામના હિતચિન્તકો જે આ સવાલ સ્વતંત્ર રીતે ઉપાડી લે અને નિઃસ્વાર્થભાવે કામ કરે તો સરકારનાં દાન સિવાય પણ અરેખક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય; એટલુંજ નહિ પણ સ્વાશ્રયથી પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી તે ભોગવવામાં ખૂબ આનંદ મળે.

ગાંધીજીની રાજકીય પરિષદે મહાત્મા ગાંધીજીના આગ્રહથી દેશના જીવનનાં પોશાક તરવો દૂધ-ધી જતાં રહે છે તે માટે સંચા બંધ કરાવવા સંબંધી ઠરાવ કર્યો છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તે હેતુ સિદ્ધ થાય તે અર્થે પ્રયાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી ઠરાવ માત્ર કાગળ પરજ રહેશે. સુલ્યાવ ગામે તો આ દિશામાં ક્યારનુંય પગલું ભર્યું છે. ગામના કોઇ કોઇ માણસોએ પહેલાં દૂધના સંચા આણેલા, પરંતુ સુર ગૃહસ્થોની રહ-મજીતથી ગામે તહેમનો બહિષ્કાર કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ શરૂઆતમાં તહેને લીધે દાખલ થયેલો કુસંપ પણ દૂર થયો છે. હાલ તો આ દિશામાં લોકમાન્યતા એટલી બધી દઢ છે કે તે ફરીથી દાખલ થવાનો બીલકુલ સંભવ નથી.

ગામની કેળવણીના હિતની ન્હાની ન્હાની પ્રવૃત્તિઓને પોષવા માટે રા. રા. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીનની વિદ્યાદાનની પવિત્ર યોજના પુરૂષોત્તમમાસના છેલ્લે દિવસે અજમાવવામાં આવી હતી અને ગામના વિદ્યાર્થીઓએ ઘેરે ઘેર ફરી રૂ. ૨૨૫) જેટલી રકમ એકઠી કરી છે. આમાંથી પુસ્તકાલયને, હોળીના પવિત્ર દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓને મરદાની રમતો રમાડી ઇનામો આપવાને, ગોરોમાં કન્યાઓને ચવાણું આપવાને, અંગ્રેજીશાળામાં કસરતના સાધનો પૂરાં પાડવાને, કેટલીક રકમ ઇલાયદી કાઢવામાં આવી છે, અને રૂ. ૧૦૦) કાયમ ફંડ ખાતે લેવામાં આવ્યા છે, જે રકમમાં વર્ષોવર્ષ ઉમેરો થઇ થોડાં

વર્ષ પછી પુસ્તકાલયના સ્વતંત્ર મકાન ખાતે વપરાશે.

ગામમાં આ ઉપરાંત બિજુકોના નિબાવાર્થે સહાયતાને માટે વર્ષથી સભામાં રૂ. ૮૦૦૦) એકઠા કરવામાં આવ્યા છે. એકઠા અભારે એ હેતુ નવા જમાનાની દૃષ્ટિએ ઠીક નથી લાગતો; પરંતુ અનુકૂળ સમયે અને દાન આપનારાના વિચારમાં નવીન ભાવનાઓ દાખલ થતાં એ રકમ વધારે સારે માર્ગે ખર્ચાવા આશા છે.

સુણાવ ગામના લોકોની નૈતિક ઉચ્ચતાને માટે ખીજી રીતે પણ અભિમાન થાય તેમ છે. વીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્ય રીતિ રીવાજની દોરવાઈ ધણાં ખરાં ગામો રહાનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છે. એમાંથી ખચેલાં યોડાં જ ભાગ્યશાળી ગામ જોવામાં આવે છે. આ પ્રદેશમાં તો સુણાવ જેટલી વસ્તીવાળાં લગભગ જ્યાં ગામમાં એ રોગ દાખલ થયો છે, અને શોખીન તથા ઉદ્ભમ વિનાના માણસો અને પોષે છે. સુણાવ ગામમાં હજુ સુધી એકપણ રહાની હોટેલ નથી; એટલે ફેશનની શીશીઆરીમાં ફસાઈ પડેલા નિરૂઘમી લોકોને માટે સુણાવમાં સ્થળ છે, એથી ઉલટું હોટેલની ગેરહાજરીથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે સુણાવના લોકો ધણા ઉદ્યોગી હશે.

રહાથી વધારે નુકશાનકારક દારૂ છે અને ધણાં ખરાં ગામોમાં દારૂ વેચનારની દુકાનો પણ જોવામાં આવે છે. હલકા લોકો ખુલી રીતે ત્યાં જાય છે, અને છાટકા થઈ જાહેર રસ્તામાં તોફાન કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાંથી પણ કેટલાક રહેનો ભોગ થતા જાય છે. સરકાર પણ ઉત્પન્નતા લોભથી તે અનિષ્ટમાં પડતી પ્રજાને ખચાવી શકતી નથી. પરંતુ સારે નસીબે સુણાવ ગામમાં એક પણ દારૂની દુકાન નથી, તેમજ ગામમાં એક પણ દારૂડીઓ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ અફીણ ખાનાર નથી તથા અફીણ વેચનારની દુકાન નથી.

ગામમાં સંસાર સુધારા માટે એક બંધુસમાજ ચાલે છે, તે જન-સમૂહમાં સંસારસુધારાને માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરે છે અને તહેનો ઉઠાપોઠ કરે છે. ગામે ગામ આવાં મંડળની જરૂર છે. સંસાર સુધારા પારખદની જેટલી જરૂર છે, તેટલી અને તેથી પણ વધારે આવાં આમ્યજીવનસુધારક મંડળની જરૂર છે.

ઉપર જણાવેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ગામના લોકોના અંદર અંદરના ઠરાવથી, ઇચ્છાપૂર્વક દાનથી અને કાર્યકુશળ પુરૂષો પર લોકોની શ્રદ્ધાથી સારી રીતે ચાલે છે. ગામને પોતાનાં કામને માટે અમલદાર વર્ગ પાસે ખીલકુલ જવું પડતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ બહારના પ્રતિભાક્ષાળી વ્યાખ્યાનકારો પાસે વ્યાખ્યાન પણ અપાવવાં પડતાં નથી, એટલે સ્વરાજ્યને માટે કેવી રીતે લાયકી પ્રાપ્ત થતી જાય છે એ આ પરથી સ્પષ્ટ જણાયે. વડોદરા રાજ્યમાં સરદારની મદદથી અનેક સંસ્થાઓ સારી વા અન્ય કોઈ રીતે ચાલે છે, છતાં અંગ્રેજી રાજ્યના જેટલું ઉજ્જવળ જીવન જોવામાં નથી આવતું એનું કારણ તો એજ લાગે છે કે લોકોને માગણી વિના હક્ક મળ્યાં જાય છે, એટલે એ હક્ક ભોગવવાને જે પાત્રતા જોઈએ તે બરોબર રીતે ખીલતી નથી. અંગ્રેજી રાજ્યમાં પ્રજાની માગણીથીજ થોડા બહુ હક્ક મળે છે, એટલે એ માગણી કરવામાંજ જનસમૂહ સર્વ રીતે કેળવાઈ તૈયાર થાય છે. એને માટે કોઈપણ બે સ્થળની મ્યુનિસિપાલિટીઓના અથવા મુખ્યાલ અને વડોદરાની ધારાસભાના જીવન તરફ દૃષ્ટિ નાખવાથીજ ખાતરી થશે, પરંતુ આ સર્વ કરતાં લોકો જ પોતાનું પોતાની મેળે ફેડી લે તો વધારે સાફ જાહેર જીવન ધડાઈ તૈયાર થાય. સુણાવ ગામ એ દિશામાં પ્રયાણ કરે છે અને આશ્વા છે કે ભવિષ્યમાં આથી પણ વધારે પ્રગતિ કરી ખીજાં ગામોને વધારે અતુલરૂપીય થઈ પડશે.

અંતમાં એકજ વાત કહેવાની રહે છે. ગામનું જાહેર જીવન આતું સારું થયું ત્હેમાં કારણભૂત જે વ્યક્તિઓ છે ત્હેમનાં નામ સ્મરણવાની જરૂર છે. હું સુણાવનો વતની નથી, તેમજ એક બે પ્રસંગ સિવાય સુણાવ બોલો નથી તથા તે પણ એકાદ દિવસ વા થોડા કલાક; એટલે આ નામોથી સમાપ્તિ થતી નથી. જે ગૃહસ્થોને હું ઓળખું છું ત્હેમને ત્હેમના પ્રયાસ બદલ ધન્યવાદ આપવો, એ મારું પવિત્ર કર્તવ્ય સમજું છું. ગુજરાતી જ્ઞાનાના હેડમાસ્તર આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રેસર છે; એટલુંજ નહિ પણ યોજક છે. ત્હેમને મદદ કરનાર અગ્રેજી જ્ઞાનાના મેનેજર રા. રા. વલ્લભભાઈ અહેચરભાઈ પણ આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સારો રસ લે છે. લગભગ ૬૦ વર્ષની ત્હેમની વય છે, છતાં યુવાનના જેટલા બળથી અને ઉત્સાહથી ગામના હિતાર્થે કામ કરે છે. રા. કીશાભાઈના ભાઈ રા. ખુશાલભાઈ તથા અગ્રેજી જ્ઞાનાના મકાન ફંડમાં રૂ. ૧૦૦૧) ની રકમ આપનાર રા. નારણભાઈ કાશીભાઈ વગેરે તકરારોના ચુકાદામાં પંચ તરીકે કામ કરે છે.

ગામના યુવાન વર્ગમાં રા. મણિભાઈ શંકરભાઈ, રા. સોમાભાઈ વલ્લભભાઈ, રા. કુલાભાઈ કુબેરભાઈ, રા. બીખાભાઈ તળસીભાઈ વગેરે છે. પ્રથમના બે ગૃહસ્થો આફ્રિકામાં રહે છે. ત્રીજા ઉમરાવતીમાં અને ચોથા એડનમાં પોતાનું કામ કરે છે. બહાર રહ્યા છતાં એ ચારે જણ ગામની પ્રવૃત્તિઓને અનેક રીતે પોષે છે, અને ઉત્સાહથી યથાશક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. હાલ યુવાવસ્થામાં કમાણી કર્યા પછી ગામમાં જ્યારે સ્થાયી રહેશે, ત્યારે ઉપરોક્ત વૃદ્ધ મંડળને ઘણી સહાય આપશે એવી આશા રાખવાનાં અનેક કારણો છે. એવા એવા અનેક યુવાનો દરેક ગામના કલ્યાણને માટે તૈયાર થાય એજ ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

મહેટાઈના મંત્ર.

૧-મહેટપણુનો માર્ગ સર્વ માટે ખુલ્લો છે.

કુદરત કોઈ ચીજ ખીખામાં ઢાળતી નથી; તે એક અનુપમ કબ્બાધર છે. તે કદી કરેલો ઘાટ ફરી કરતી નથી; તે કદી બે વસ્તુ એક જ ઘાટની બનાવતી નથી; ત્હેનાં ઝાડને પાંદડાંની એકજ સંખ્યા નથી; કુદરતી છોડમાંથી બધી રીતે સરખાં બે ફળ મળતાં નથી. ઘણી વસ્તુઓને જન્મ આપનાર છતાં અને ઘણાં સાધનોવાળી છતાં તેણે પેદા કરેલી દરેક વસ્તુમાં ખાસ કરીને મનુષ્યમાં વ્યક્તિભેદને અંશ મૂકેલોજ છે.

પ્રસંગો સરખા છે, પરંતુ ત્હેમને સાધી લેવાની શક્તિ, ત્હેમની કદર કરે એવું મન અને ત્હેમને ખીલવવાનું સામર્થ્ય, એ બાબતો મર્વમાં એકસરખી નથી હોતી. કનિષ્ઠ, સામાન્ય અને મહાન મનુષ્યો વચ્ચેના તફાવતનું એજ મુખ્ય કારણ છે; પરંતુ ઉત્કટ “ હિંસાસા ” અને પુરુષાર્થ એ એવી ચીજો છે કે જે સામાન્ય મનુષ્યને પણ મહાન બનવાનો માર્ગ અને શક્તિઓ મેળવી આપે છે.

“ મહત્ત્વાકાંક્ષા ” એ સારી વસ્તુ છે, પરંતુ ત્હેને પાર પાડવી એ જુદીજ બાબત છે.

કાંઈ પાર પાડવાની યોજનાઓ કાર્યને પુર્ણ કરવાની શક્તિના પ્રમાણમાંજ રચાવી બેઠાં. ઉમેસ્થાનિસ બોમડો હતો અને ત્હેમાંથી જન્મતમાં શ્રેષ્ઠ વક્તા ગણાયો; પરંતુ ખીજ ઘણાય બોબડાઓ ચાલતી વાતચિતમાં પણ ભાગ લઈ શકતા નથી તો પછી તેઓ વાર્તાલાપનો આરંભ તો કરીજ શી રીતે શકે ?

કોઇ વાર એક હાથવાળો માણસ પણ સારો નાવિક બની શકે છે; પરંતુ બધાપ્રકાર એક હાથવાળા તો કિનારા આગળ પણ હોડીને સીધી રાખી શકતા નથી. જે ક્ષેત્ર માટે સ્વાભાવિક અથવા આકસ્મિક કારણથી ત્હમે નાલાયક થયા હો તે ક્ષેત્રમાં ફત્તેહને માટે ફૂંકા ન મારવાં; એજ સારો નિયમ છે.

દુનિયામાં હમેશાં અસામાન્ય બુદ્ધિ-શક્તિવાળા માણસો તો રહેવાનાજ. બિવિધ્યને વશ કરી શકનારા અશક્યતાના કાદવમાં ખુંચી રહેતા નથી.

પોતાની અંદર ખીજરૂપે રહેલી મહત્તાને બહાર લાવવાને દરેક મનુષ્ય શક્તિમાન છે; પરંતુ તે પોતાની પ્રકૃતિ કરતાં બહુ આગળ વધી શકતો નથી.

અકસ્માતથી એવી પરિસ્થિતિઓ ઉભી થાય છે ખરી કે જેને લીધે માણસ પોતાની યોગ્યતા કરતાં વધુ ઉચ્ચ સ્થળ પ્રાપ્ત કરી શકે; પણ આખરે તો તેનામાં જે કાંઇ સદ્ગુણ હશે તેને આધારેજ પરિણામ નક્કી થશે. કર્મનો કાયદો એવો અચલ છે કે યોગ્યતાવાળાએ પોતાને માટે કુદરતે નક્કી કરેલા સ્થળે જવુંજ જોઈએ. ખીજઓએ તો એવા “યોગ્યતા સામીત કરનાર”ની સેવા અને શિક્ષણ મેળવવું એજ યોગ્યતા મેળવવાનો વધુ સારો માર્ગ છે.

આપ ખુદ પ્રજ્ઞસત્તાની ભૈથી ખરાબ ફૂરતાઓ ત્હેના મૂર્ખ વક્તાઓની વાકપટુતાથી પ્રસરતા અસંતોષમાંથી ઉદ્ભવે છે; સરખા-પણાપર રચાયેલા સુધારાનું અતિશય દુઃખકારક દૃશ્ય સરખાપણાનો ખોટો અર્થ જ છે. ત્હેનો એવો અર્થ થતો નથી કે કોઇ પણ સામાજિક ક્રમ કુદરતના ક્રમને ઉલટાવી શકે; પ્રજ્ઞસત્તા ફક્ત નહિ પ્રાપ્ત કરેલા હક્કની ભીંતોનો નાશ કરે છે; તે વારસાથી ઉતરી આવેલી આખના ટેકાને પાડી નાખે છે. પ્રજ્ઞસત્તાથી દરેક માણસ પોતાની

યોગ્યતા મુજબનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તથા પ્રાપ્ત કરેલું જાળવી શકે છે અને જો પોતાની યોગ્યતા કરતાં વધારે મળી ગયું હોય તો તેને ગુમાવે છે.

એવી એક પણ પ્રજાસત્તા કદાચી શકાતી નથી કે જે વિશ્વના મૂળ સિદ્ધાન્તોને તોડી શકે. એમાં સૌથી પહેલો સિદ્ધાન્ત સ્પર્ધાનો છે. જ્યારથી મનુષ્યે જંગલીપણામાંથી બહાર ડોકીયું કરીને પોતાની શક્તિની કસોટી કરવાનો આરંભ કર્યો અને પોતાની શક્તિને પોતાના પાડોશીની શક્તિ સાથે સરખાવી, ત્યારથી જ એ સિદ્ધાન્ત પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યો છે.

દુનિયામાં જ્યારે મહાન કર્તવ્યો અને ન્હાનાં કાર્યો છે, તથા માર્ગદર્શકો અને તેની પાછળ ચાલનાર મનુષ્યો છે; તો પછી તે કાર્યોને પૂર્ણ કરનાર મોટા અને ન્હાના—સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો પણ હોવા જ જોઈએ.

લશ્કરની અંદર ઉપરી, સલાહ આપનારા અને તેમને આધીન વર્તનારા માણસો હોવા જ જોઈએ. દરેક યંત્રને બળ આપનારાં અને તે બળથી ચાલનારાં ચક્ર હોય છેજ. દરેક ઘડીઆળને તેની મુખ્ય કમાન હોવી જોઈએ તેમ દરેક રાજ્યમાં એક સર્વોપરિ સત્તાધીશ હોવો જ જોઈએ. સરખા હક્કનો સિદ્ધાન્ત એટલુંજ કરી શકે કે શ્રેષ્ઠ માણસને તેનું યોગ્ય સ્થાન લેવા દે. યુનિવર્સિટિઓ આ સિદ્ધાન્તને બદલી શકશે નહિ; તેઓ ફક્ત શિખરે ઉભા રહી શકે તેવાઓની સંખ્યા અને તેમના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર વધારી શકે.

વર્ષોની પુસ્તકમાળાના છેલ્લા પુસ્તકનું છેલ્લું પાન લખાશે નહિ ત્યાં સુધી યોગ્યતા એકલી જ પૃથ્વીપર સામ્રાજ્ય ભોગવશે.

૨-લોકવાયકાને ગણુકારતા નહિ.

ધોધાંત ફક્ત ચીડવે છે. વાદળનો ગડગડાટ પણ ખીજી ધજ્જ કરી શકતો નથી. અવાજથી હજુસુધી કોઇવાર ખાડો પડ્યો નથી. લોકવાયકા એ માત્ર અદેખાઇ અને દેખના આવિર્ભાવ છે, અને જેઓ વારંવાર બરબડાટ કરીને તેને સળગાવ્યા કરે તહેને માટેજ તે બચંકર નીવડે છે.

બસ્યા કુત્તા કાટે નહિ. કીકીઆરી કરતાં પક્ષીઓ અજગરને ધજ્જ કરી શકતાં નથી. સતી આપ દે નહિ ને શંખણીનો લાગે નહિ. ગીધ અને કાગડો અતિશય બીકણુ હોય છે. ગરૂડ અવાજ કર્યા સિવાય જ શિકારને પકડે છે.

ધમકી ડગમગાવી શકતી નથી. અફવાઓ ઉરાડનારની કૂરતા તહેના શખ્દોમાં જ રહેલી છે; નહિ કે તહેના ડંખમાં. અદેખાઇ અને દેખ દાંત વગરના કૂતરા જેવા છે કે જે પહેલેજ સપાટે નાસી જાય છે.

ખરેખરા શ્રેષ્ઠ માણુસો જ તમારાપર કાણુ મેળવી શકે અથવા તહમને નુકશાન કરી શકે; પરંતુ તેવા મનુષ્યો નીચ માર્ગે કદી ગ્રહણુ કરતા નથી.

તહમારી વિરૂદ્ધ જેટલી અસત્ય વાતો ફેલાવવામાં આવે તે તહમારા લાભમાં છે; કેમકે તેથી તમે ધમ્મંછો તો તહમને સત્ય સાખીત કરવાની, તહમે હો તહેવા દર્શાવવાની અને તહમે કરેલું હોય તે બતખવાની તક મળે છે. સમાજની વરિષ્ઠ કોર્ટમાં ફક્ત સત્ય વસ્તુની જ ગણુત્રી થાય છે અને તહેતું જ વજન પડે છે.

જો તહમારામાં સત્ય અને ધમ્મ હશે તો તહમને વારંવાર તહમારું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવવાના પ્રસંગ મગશે, અને ક્યાં તથા ક્યારે તહમારી બૂલ થાય છે તે પણ તહમે જાણી શકશે. એકલું માત્ર તહમારું અંતઃકરણુજ તહમારા કાર્યની સત્ય કિંમત આંકી શકે છે. એ બાબતમાં

તહમારો કરતાં મહાદીપ્તતાપણાની આશા બિનબિન તરફથી તહમે રાખી શકો નહિ.

તહમે પૂર્ણ કાલા હોધ શકો નહિ અને જેટલા પ્રમાણમાં કાલા હો તેટલા પ્રમાણમાં બધા માણસો તહમને તેવા જાણી શકે નહિ. આ દુનિયામાં એટલા બધા નિર્બળ, દોઢકાલા, વાંદરા જેવા, મગજ ચસ્કેલા, નકામાં માર્થા મારનારા, મિનજી, દેષી અને ઢોંઝી વસે છે કે કોઈ પણ કાર્ય સર્વ કોઈને સંગીન અને સારું લાગી શકે નહિ.

ઝોછામાં ઝોછા એક પણ સૂજેલા પગપર પગ મૂક્યા સિવાય તહમે આગળ વધી શકો નહિ. તહમારું એક પણ કાર્ય એવું નજ હોઈ શકે કે જે અન્યની મહત્વાકાંક્ષાની આડે ન આવે.

જો તહમે એટલા બધા પોચા અને લાગણીવાળા હો કે જેથી માણસોની શંકાથી તહમે અટકી પડો અને તહેમની મસ્કરીથી રસ્તો બદલો; તો તહમારે માટે વધારે સારું એજ છે કે તહમે તહમારી મહત્વાકાંક્ષાને ત્યજી દો, કાર્યક્ષેત્રમાંથી વાનપ્રસ્થ થાઓ, અને તહમારું મમત્વ જીતવાને તહમે અશક્ત છો એમ આરંભમાંજ કમૂલ કરો.

કોઈ માણસે માણસોની ટીકાને પાત્ર થયા સિવાય કંઈ પણ અસાધારણ કાર્યને માટે જીવન ગાળ્યું નથી. તે (ટીકા) તો વ્યક્તિગત પ્રગતિની અનિવાર્ય સહચરી છે.

“ સત્ય ” અને શ્રેષ્ઠતા તેને નહિ પ્રાપ્ત કરી શકનારની નજરમાં ધિક્કાર પાત્ર છે. થોડાક જ ફક્ત એ રસ્તે આગળ વધવાના પયલ્લ કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ તેમ કરવાને શક્તિમાન નથી તેઓ તેમ કરનારને ખરી ધજા કદી પણ કરી શકતા નથી.

જેઓમાં શક્તિ નથી તેઓ તહેમના કરતાં વધારે શક્તિવાળાની મહત્તાનો સ્વીકાર કરતા નથી. મૂર્ખને તેની ખાત્રીજ થતી નથી, અને જે શક્તિઓની તહેને સમજણ પડતી નથી તે શક્તિઓને તે

મેળવી શકતો પણ નથી.

જે ત્હમે પ્રગતિ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો હોય, તો ત્હમારે પ્રથમ 'અમત્ય અને બીન અમત્યને પારખતાં શીખવું જોઈએ' અને હલકા લોકોના અભિપ્રાયની ચિંતા રાખી ત્હમારી કિંમતી શક્તિ ગુમાવી દેવી જોઈએ નહિ. ત્હમારે ત્હમારી શક્તિનો અને વિચારનો ઉપયોગ અમત્યની અને મહત્વની ખાખતો પાછળજ કરવો જોઈએ.

ગુલીઅસ સીઝર, ઓલિવર ક્રૉમવેલ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, અબ્રાહમ લિંકન અને યુલિસિઝ ગ્રાન્ટ જેવાઓ પણ ત્હમના શંકા-શીલ સમકાલીનોના વિરોધ વચ્ચેજ પોતાના કાર્યમાં આગળ વધી શક્યા હતા. અચસ્થાન લેનારે મૂર્ખાઓની ટીકા સહન કરવી જ જોઈએ.

૩-ત્હમારે એકલાએ જ ફત્તેહ મેળવવી જોઈએ.

ત્હમે કહો છો કે ત્હમને ફત્તેહ મળવી જોઈએ, તો તે સાબીત કરો. અમે ત્હમારો પુરાવો સાંભળવા પંચની જગાએ બેઠા છીએ, માનવાને તૈયાર છીએ, ત્હમને યોગ્ય તક અને સ્થાન આપવાને તૈયાર છીએ; પરંતુ ત્હમને મદદ કરવાને અથવા અડચણ નાખવાને આતુર નથી.

ત્હમારી હકીકત રજુ કરો-પરિણામ બતાવો, પણ માત્ર શબ્દો પર જ ત્હમારો કેસ ટકશે નહિ.

ત્હમારો અંગત અભિપ્રાય તદ્દન નકામો છે; તે એક પક્ષી જ હોવાનો ત્હમે ગમે તેમ કરો; પરંતુ સ્વાર્થનાં ચક્ષુઓએજ ત્હમારા પોતાના તરફ ત્હમે જોવાના-ત્હમારી અગત્યની અતિશયોક્તિ ત્હમે કરવાના જ.

અમે ત્હમારી તુલના માટે ત્હમારાં પોતાનાં બનાવેલાં ત્રાજવાંનું

માપ માનવાને ના પાડીએ છીએ; તે સત્ય હોય શકે નહિ. ગુમાન અને અહંતા હોને ત્હમારી બાબુ નમાવી દેશેજ. માત્ર કાર્ય કરવાની ઇચ્છાને જ ત્હમે ત્હમારી શક્તિ માનો છો એટલે માત્ર એકજ બાબુના વલણથી ત્હમારો ચૂકાદો બડાશે.

અમે મનુષ્યના ધિક્કારનારા છીએ? શા માટે નહિ? સુધારાના આરંભથી અમે માણસોને પોતાની વધારા પડતી મહત્તા દર્શાવતા જોયા છે, જગતની સ્મૃતિ પર એવા અનેક ડાધા પડેલા છે, અને તે દરેક ડાધ કાર્યનો ડોળ કરવાનો કે કર્તવ્યમાંથી ચલિત થવાનો અનુભવ દર્શાવે છે. નિર્બળ મનુષ્યો કે જેમણે પોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ કરતાં વધુ ભારે કાર્ય આરંભ્યા હતાં એવાના અનુભવના એ ડાધા છે.

ધણખરા મનુષ્યોએ તો અનુયાયી યા તોકર બનવુંજ જોઈએ. નેતા થવાને તો યોગ્યકોજ લાયક છે. જે આપણે નિષ્પક્ષપાતી અને ન્યાયી બનીએ નહિ તો છેક અંધાધુનો થઈ જશે. માણસે સમાજમાં અન્યના પ્રમાણમાં પોતાનું સ્થળ શોધી લેવું જોઈએ. પ્રગતિ એ એક પ્રકારનું નિંદામણ છે.

ત્હમારું પોતાનું યોગ્ય માપ જાણવાનો એક રસ્તો એ છે કે ત્હમારે સુપડામાં ફૂદકો મારવો જોઈએ—તે ત્હમને દગો દેશે નહિ. જે ત્હમે મહાન હશે તો ત્હમે કચરામાં તણાઈ જશે નહિ, અને જે ત્હમે નિર્માલ્ય હશે તો ત્હમને બગદામાં ફેંદી દેવાજ જોઈએ.

પ્રજાસત્તાએ જીવનને ખુલ્લા ક્ષેત્રમાં ખુલ્લી સ્પર્ધાની રમત બનાવી છે. જેમના પર કાબુ રાખવો જોઈએ. તોકરોમાંથી શેકને અને અનુયાયીઓમાંથી નાયકને જુદા દર્શાવી આપનારી ભીંત ઓળંગી જવાને જેઓ શક્તિવાળા નથી ત્હમને માટેજ કંઈક હદ અને વાડ છે; અન્યને માટે નથી.

જગતને શક્તિવાળા પુત્રોની જરૂર છે—અને ત્હેમને શોધી કા-
ઢવાનો આ એક જ રસ્તો છે કે ત્હેમને અન્યની સાથે એક હારમાં
ઉભા રાખી પોતાની યોગ્યતા બતાવવા દેવી. બીજી એક પણ કસોટી
સાચી અથવા સારી નહિ કહેવાય.

નેતાઓ જડતા નથી; ત્હેમને પોતાની શક્તિ સાબીત કરી
આપવી પડે છે. શક્તિ આપી અપાતી નથી—તે કંઈ દાનની વસ્તુ
નથી—પણ ઈશ્વરી બક્ષિસ છે.

સમાજ બધાને તક આપી શકે. સમાજ વધારેમાં વધારે એટ-
લું જ કરી શકે—તે કંઈ સર્વ માણસને સરખા બનાવી શકે નહિ.

જો ત્હમારામાં ધૈર્ય, નિશ્ચય અને માનસિક બળતી ખામી હોય;
જો ત્હમે નિશ્ચયમાંથી ડગી જાઓ એવા હો; કાર્ય પૂર્ણ કરવાની
આન્તર પ્રેરણા જો ત્હમારી રગેરગમાં બ્યાપી જઈને લોહીમાં પોષાઈ
ન રહી હોય; તો આલોક અને પરલોકના સર્વ નિયમો ત્હમને અદ્ધર
લટકાવી રાખવા સિવાય વધુ કંઈ કરી શકે નહિ.

અમે ત્હમને મદદ આપવાની ના પાડીએ છીએ, ત્હેનું કારણ
એટલું જ છે કે એકને મદદ આપી અન્યને પોતાનું શોધી લેવાનું
કહેવાથી ત્હેની શક્તિને અન્તરાય નડે અને પોતાને યોગ્ય મળી
શકે નહિ.

ત્હમારાં માતપિતા કોણ હતાં ત્હેની અમે દરકાર કરતાં નથી;
ત્હમે કોણ છો અને કેવા છો ત્હમે શું કરી શકો અને કેવી પ્રમાણિ-
કતાથી તે કરી શકો તે જ અમે જાણવા માગીએ છીએ.

જો ત્હમે કળવાળા, ખંતીલા અને અંતિમને મેળવવા માટે
હેવટ સુધી વળગી રહેનારા હો તો ત્હમને ગમે તે વસ્તુ મળી શકશે.
હા, તે ત્હમારે એકલાએજ મેળવવી જોઈએ.

ત્હમારે ત્હમારી જગાને માટે લઢવું જોઈએ, પણ પ્રમાણિક.

પણે અને નિયમને અનુસરીનેજ લલ્લુ જોઈએ. જે ત્હમે તેમ નહિ કરશે તો અમે ત્હમને છોડી દઈશું.

૪-પરા લડવૈયાની ખુબીઓ.

તેઓ સમાધાન માગતા નથી પણ ઉન્નતિ માગે છે, તેઓ યુદ્ધ માગે છે અને નહિ કે કીર્તિ. તેઓ લઢે છે, મહેનત કરે છે, સ્હામે થાય છે, વળગી રહે છે, અને જ્યાં સુધી બદલો વળે ત્યાં સુધી ત્હમાં મંડ્યા રહે છે; પરંતુ તેઓ નક્કી કરેલા નિયમ પ્રમાણે જ રમે છે. શઠં પ્રતિ શાઠયં કુચસિ એ નિયમને તેઓ માનતા નથી.

તેઓ અનીતિથી મળતી જીતની ના પાડે છે. તેઓ અન્યાયી વિજય કરતાં ન્યાયી પરાજયને વધારે પસંદ કરે છે.

અડચણો ત્હમના રરતામાં ધારેલાં પ્યારાં છે. તેઓ વિરોધના વિઠટ પ્રસંગોની પ્રથમથી જ ગણતરી કરે છે.

તેઓ કંઈ મતા સાથે લઈ જતા નથી અથવા પહેરતા પણ નથી. તેઓ હથીઆરથી લઢે છે અને નહિ કે સોનાથી અને તેથી તેઓ લાંચ આપતા નથી તેમ સ્વીકારતા પણ નથી. તેઓ પ્રપંચ કરતા નથી. પ્રમાણિકપણેજ હારવાનું અથવા જીતવાનું તેઓ પસંદ કરે છે.

ત્હમની ઇચ્છા-મનુષ્યના આત્મામાંથી વહેતું પ્રચંડ બળ અતિ-શય અનિવાર્ય અને દયાહીન હોય છે. તેઓ રક્ષણ ઇચ્છતા પણ નથી અને આપતા પણ નથી. તેઓ પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરે છે; પરંતુ તેજ પ્રમાણે જ્યારે જીતનારનો પગ તેમની છાતીપર આવી પડે છે ત્યારે તેઓ મંદ પણ પડતા નથી.

તેઓ સખ પરિસ્થિતિઓથી સંતુષ્ટ હોય છે અને જેઓ તેમની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરે છે તેમનામાં તેટલા જ ધૈર્યની આશા રાખે છે.

તેઓ નિર્ભયની મામણીથી પલ્લવતા નથી તેમ હેવટના નિર્ણયમાં તેમના ન્યાયી હક્કથી વધારે મામતા નથી.

તેઓ પોતાનાં હથીઆર અથવા પોતાની પ્રમાણિકતા પર કાટના ડાઘ નહિ લાગવા દેનારા સખ માણસ હોય છે. —

તેઓ રસ્તાના બનાવનાર અને દરિયાના ખેડનાર હોય છે અને તેઓ તેમની પોતાની તૈયાર કરેલી યોજનાઓને જ અનુસરે છે તેઓ જંગલની અંદર મોટાં મકાન બાંધે છે કે જે ભવિષ્યમાં થનાર સામ્રાજ્યની સરહદના કિલ્લારૂપ અથવા પાણીના પુસ્તારૂપ અને પ્રગતિને વધારનાર અને રક્ષનાર હોય છે.

તેઓજ કિંમતી ખજાનો અને તેને માટેનાં સાધનો શોધી શકે છે અને ત્હેમણેજ તે શોધ્યાં છે.

તેઓ યુદ્ધના ભાગ લેનારા હોય છે. સાર્વદૈશિક સ્પાર્ટન હોય છે—અને સમાજના યુદ્ધ વિર્યરૂપ હોય છે. અંતરાત્માથી તેઓ એટલા બધા ખીએ છે કે ત્હેમને માણસનો અથવા ધમકીનો ડર નથી.

તેઓજ થર્માપીલીની ખીણમાં ડિભા રહ્યા હતા. તેમણેજ લાખો બાલા રહામે ત્રણસો બાલાઓને વધારે બચાકર બનાવ્યા હતા. તેમણેજ લોબી ઑસ્ટ્રીઅન ટોળાઓ સામે આલ્પસના રસ્તાનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓએજ ખરી કસોટીના સમયે ગણિતશાસ્ત્રને ભૂલ્લી જઈને ૬૦૦ શેરીલ્ડની કટારોને બહુ તલવારમાં ફેરવી નાખ્યા હતા. તેમણે સેલેમિસના અખાત આગળ નાની હોડીઓ હંકારી. તેમણે જ ડૂકનાં વહાણોને સપાટો લગાવ્યો અને પેરિની તોપોને ભરી તૈયાર કરી. તેઓજ ઉત્તર મહાસાગરના બરફની પેલી પાર આલ્યા ગયા હતા, અને ત્હેમણેજ મધ્ય આફ્રિકાનાં જંગલોમાંથી પોતાનો રસ્તો કાઢ્યો હતો.

ત્હેમણે અનિશ્ચિતતાને તામે થવા કરતાં પોતાની જાંઘીને હોમી દીધી. ત્હેમનામાંથી ઘણાં જ થોડાં નામ બચવામાં છે, અને ત્હેમની

થોડી જ કબરો પર ચિહ્ન રહ્યાં છે; પરંતુ ત્હેમના ધૈર્યની કીર્તિ અવિનાશી છે. સર્વ ભવિષ્ય કાળને માટે વારસારૂપ છે—તે કોહી ગરમ થવાની ચિણુગારીરૂપ અને ભવિષ્યના જમાનાને પ્રેરસાહનરૂપ છે.

તેઓ કોષ્ઠક અમુક જાતિના અથવા અમુક સંપ્રદાયના મનુષ્યો નથી. તેઓ ઉમરાવોમાં તેમજ ખેડૂતનાં ઘરોમાં પણ જન્મ લે છે. ત્હેમનું મહત્વ જન્મને લીધે અથવા ત્હેમના ધન કે શરીરને લીધે નથી; પરંતુ મહત્વકાંક્ષાને લીધે છે. ફરજ એ ત્હેમનું ધર્મ કાર્ય છે અને ત્હેની પૂર્ણતા એ ત્હેમની અંતિમ આશા છે.

વધારે કોમળ પસંદગી કરવાની સલાહ આપનારને તેઓ માનતા નથી અને જ્યાં સુધી કસોટીમાંથી પાર ઉતરે નહિ ત્યાં સુધી તેઓ વિશ્રાંતિ લેતા નથી.

તેઓ યુગો સુધી લડે છે પણ તે પૈસાને માટે નહિ.

લોકપ્રિય થયેલાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો:—

ભક્તિ-જ્ઞાન-બ્રહ્મ પ્રેમનાં:—

સ્વર્ગનું વિમાન

૩૨૫ દાખલા, પૃષ્ઠ ૩૯૦. રૂ. એક.

સ્વર્ગની કુંચી

૨૧૦ દાખલા, પૃષ્ઠ ૫૫૦. રૂ. એક.

સ્વર્ગનો ખજાનો

૧૨૫ દાખલા. રૂ. એક.

સ્વર્ગનાં રત્નો

૧૦૧ દાખલા, પૃષ્ઠ ૩૮૪. રૂ. એક.

સ્વર્ગની સડક

ભક્તિમાર્ગના અસરકારક ૧૬૬
દાખલા, પૃષ્ઠ ૫૪૦. રૂ. એક.

સ્વર્ગનો આનંદ

નવું પુસ્તક, ઉર્ડા ખુલાસાવાળા
૭૫ દાખલા, પૃષ્ઠ ૪૦૦. રૂ. એક.

જમાનાને અનુસરતા

વિચારોનાં:—

સંસારમાં સ્વર્ગ

સ્વર્ગ અનુભવવાનો સાચો માર્ગ
ખતાવનાર. પૃષ્ઠ ૪૦૦. રૂ. દોઢ.

સ્વર્ગની સીડી

ગીતાના મહાન સિદ્ધાંતો સમ-
જાવનાર. પૃષ્ઠ ૪૫૦. રૂ. દોઢ.

સ્વર્ગની સુંદરીઓ

ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી ઉત્તમ દૃષ્ટાં-
તોવાળું. પૃષ્ઠ ૫૦૦. રૂ. દોઢ.

જીવનની જાળવવાના

ઉપાયો, ભાગ ૧ ભા. સ્ત્રીઉપયોગી નવું પુસ્તક, રૂ. દોઢ.

પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમ

ખાસ વાંચવા લાયક. રૂ. એક.

સાચું સ્વર્ગ અને સ્ત્રીઓનું

સ્વર્ગ એ પુસ્તકો હાલ ખલાસ થયાં છે.

દરેક પુસ્તક પાકા પૂઠાનું હોષ્ટ્ર ત્રણથી ચાર સોનેરી નામવાળું છે.

દરેકનું પોસ્ટેજ જુદું. મળવાનું મુખ્ય ડેકાણું:—

અમૃતલાલ સુદરણ પઢીયાર-હાથીખીલ્ડીગ, મુંબઈ, નં. ૨.

મુદત સલાહ.

શું આમળના જમાનામાં જ્યારે વિલાયતી દવાઓ નહોતી મળતી ત્યારે દેશી આયુર્વેદી માણસો સાજા નહોતા થતા ?

ચાલુ જમાનાના ઝેરી તાવજેવા કે ઈન્ફ્લ્યુએન્ઝા, ન્યુમોનીયા જેવા કાર્તલ શત્રુના સપાટે ચડેલાઓને અમુલ્ય મુદત સલાહ:-

જો તમારે ઉપર જણાવેલા બચકર તાવથી બચવું હોય તેમજ છાતીનો મુંઝરો તથા શ્વાસના રોગને લાત મારી હાકી કાઢવો હોય તો નીચે દર્શાવેલી વસ્તુઓ ગાંધીની દુકાનેથી લાવી અજમાયશ કરી ખાતરી કરો.

આ દવાના અખતરા મુંબઈ તથા સુરતમાં ફતેહમંદ નીવડ્યા છે, અને તેનાથી અમુલ્ય જાતોની ખુવારી થતી બચી છે; તેમજ દવા દેશી હોવાથી ગેરફાયદો થતો નથી. ફક્ત ત્રણ દિવસ પીવાથી આરામ થાય છે, તેમજ જુજ પૈસામાં આ દવા મેળવી શકાય છે.

અરડુસો તોલો ૩, ગળો તોલો ૧, પીપરીમુળ તોલો ૧, કોલમ તોલો ૧, પીતપાપડો તોલો ૧, કરીયાતું તોલો ૧, સુગંધીવાળો તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧.

આ આદ વીજો લાવી તેને અધખોખરી ખાંડિને તેના ત્રણ ભાગ કરવા. ત્રીજા ભાગને એક શેર પાણીમાં ઉકાળી અરધો શેર પાણી રહે તે શીશામાં ભરી લઈ દરદીને દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું.

ચેતવણી-(૧) દરદી ખાવાનું માગે ત્યારે મમરાની કાંજી સિવાય કંઈ પણ ખાવા દેવું નહીં. (૨) દરદીનું બીજાનું સરદીવાળી જગ્યાથી દૂર રાખવું. (૩) માથા ઉપર ગુલાબજળનાં પોતાં મુકવાં.

લી. શુભેચ્છક એચ. આર. ઠક્કર-લાવનગર.

વાકેશ રતન.

ચારિત્રની જોડે સુધી જ્ઞાનના હાથે મનુ કરતાં વધારે ?
સૌ જાતિની ઉત્પત્તિ પર, પ્રજાની ઉત્પત્તિ આધાર રાખે છે
આપણી સંપત્તિનો આધાર આપણી કમાવાની શક્તિ
પર નથી, પણ આપણી ત્યજવાની શક્તિ પર છે.

તમારા પોતાના કૃત્ય મિત્રાય ખીજા પાસે તમારી આજીવ
રૂને ખરી રીતે ઘોઘા લાગશે નહિ.

સ્વાયમભગ જીવન ગાળવું એનું નામ / પગલા, પાલ્યેમ
જીવન ગાળવું એનું નામ મનુષ્યત્વ.

વિચારેકા કરતાં કાર્યવાહકોની કિંદને ઘણી દુર છે.

ખીનાના પ્યાલાને માટે માંદા પહેલાં ધોળો.

શાળાંગાનો વળતર સતત નો નો ક્યાં તો નીચો

મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રો એક પાંચ નીકળે છે.

નિનોની પાંદડી એ યુવાનની ખરી કનેક્ટી છે

પુસ્તકોનો રનેહ એ હૃદયના મજામાં પડેલાં પાને પર

વાનો છે.

ખંડાખ આપરીઓનું વાંચન એ એ ખીના અમલત છે.

મહેતોથી તથા અશુદ્ધ જાંદારથી જ સતોષ નહિ મળે ત

સતોષ ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થયે.

જોળે કદી ભૂત કરી નથી તેણે કદી કાર્ગે પૂર્વ નથી.

એટલાં બધાં કામે અમી સાથે મર ન કરે કોઈ નમાકું

એક પાંચ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે નહિ.

(કેળવણી પંચાંગમાંથી.)

